

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXIX
HEFTE 2
SIDE 161-372
1981

Det rette ord: Lokalhistorisk studiecenter

Kommentar af *Vagn Dybdahl*

Pedanteri er utåleligt. Helt ufrugtbart kan det virke, når pedanteriet udarter til en debat om ords betydning. Alligevel er det af og til nødvendigt at gå tæt på ordene for at sikre sig, at de ikke fører på vildspor. Ordene i sig selv har nemlig en ledende kraft.

Et af de områder, hvor vi på vort felt er kommet ind i en begrebsmæssig forvirring, er de mange lokale arkiver, der har set dagens lys i rask tempo i det seneste årti. Vi møder navne som lokalhistorisk arkiv, egnshistorisk arkiv og lokalhistorisk samling. Uanset navnene er bevægelsen et udtryk for en glædelig vækst i den historiske interesse. De stærkt varierede navne dækker imidlertid nok over den realitet, at man er usikker over for mål og indhold. Det er også karakteristisk, at indholdet i samlingerne dækker et vidt felt: foreningsarkiver, samlinger spændende fra avisudklip til manuskripter om stedets historie, nogle kommunale arkivalier, mange billeder jævnlige også genstande (faner f.eks.), fotokopier fra landsarkiver eller Rigsarkivet. Nogle har også årgange af den lokale avis og af foreningsblade sammen med en række småtryk fra egnen. Selv om arkivalierne vel fylder mest – det har arkivalier jo tilbøjelighed til – er det så åbenbart, at der i de fleste tilfælde ikke er tale om det, man i den historiske verden til daglig kalder arkiver. Det er da også karakteristisk, at netop formanden for SLA lader sin institutions skilte bære navnet Lokalhistorisk samling. Det er næppe heller tilfældigt, at det sted i lovgivningen, der omtaler disse institutioner, er biblioteksloven. Modellen er uden tvivl hentet fra Det kgl. Bibliotek, der netop i høj grad har tilsvarende samlinger på landsplan. Et andet moment er lovgivernes forestilling om samlingernes funktion; den side af sagen kommer vi til om lidt.

Set i det historisk-organisatoriske system udfylder de lokalhistoriske samlinger et hul.

Og de kom til, da situationen var ved at være katastrofal. Vi har i generationer haft provinsmuseer. Med fare for at fornærme gode museumsledere vil jeg sige, at man gennemgående har forsømt dels det sidste par århundreder, dels det specifikt lokale. Her kom heldigvis de lokalhistoriske samlinger. Det er sikkert svært for ikke sagkyndige at se det specielt lokale i stenøkser, kirkeskulpturer, manglebrædter, tvivlsomme egnsdragter m.m. Det er generel og gedigen oplysning om historien i alment perspektiv. Vil man se en bestemt bys særegne udvikling, og vil man følge udviklingen i denne by må alt det til, de lokalhistoriske arkiver redder i disse år, og man skal ikke småligt skele til, om det er arkivalier i snævrere forstand. Derfor er lokalhistorisk samling det rette ord.

Og dog – der bør knyttes noget mere aktivt til. Det er rigtigt, at i de første år har det drejet sig om at samle, og det vil det fortsat gøre. Men udnyttelsen må i stigende grad komme med. Betegnelsen lokalhistorisk studiecenter vil derfor være et endnu bedre ord.

Et lokalhistorisk studiecenter skal ikke alene være en samling; men også det sted, der er centrum både for studiet af byens eller egnens historie og for formidling af den viden, der er for hånden om denne historie. Derved bliver det en funktion på linie med meget andet i biblioteksverdenen, og det er det, lovgiverne har tænkt på.

Der er op til lederen at sætte studiekredse i gang om stedets historie. Men lederen har også andre funktioner: gennem udstillinger kommentere nutidens begivenheder historisk, vejlede enkeltpersoner, der vil arbejde for sig selv, være parat med foredrag og avisartikler, når det er nødvendigt, udgive og administrere småskrifter, støtte forfattere af jubilæumskrifter eller selv skrive dem. Der kunne fortsættes langt endnu: historisk konsulent ved byfester, rådgivere for skolernes arbejde med

Vagn Dybdahl

lokalhistorie og for kommunalstyret om gadenavne for at gå i det små. Mange af SLAs korte kurser peger i retning af, at man også har forstået dette. Der er dog ingen tvivl om, at en sådan virksomhed kræver længerevarende og mere dybtgående kurser. Muligvis vil der også være brug for nogle konsulenter, lederne kan trække på. Naturligvis vil der være forskel fra sted til sted. Alene lokalsamfundets størrelse spiller ind. I større byer vil det – på grund af arbejdets omfang – være nødvendigt med heldagsansat, professionel ledelse, lad det så også eventuelt blive forenet med et stadsarkiv. Mindre steder må man nøjes med fritidsindsats fra interesserede, evt. mod et honorar. Det er i øvrigt også nødvendigt at understrege disse forskelligheder. Udadtil føres lokalarkiverne i disse år frem, som var de ensartede. Det er de ikke, og forskellen vil sikkert tage til. Det er en gammel erfaring, at det, der hurtigt bliver stort, vil fortsætte med

at blive større, mens det mindre om ikke bliver mindre så dog kun får en moderat vækst. Betegnelsen lokalhistorisk studiecenter er derfor mere dækkende; den efterlader ikke i samme grad fornemmelsen af en fast organisatorisk udbygget institution. Og så indebærer navnet også i sig selv en opfordring til at leve op til kravet om en udadrettet kulturel aktivitet.

Det er et stort ansvar, lederen af en lokalhistorisk samling tager på sig. Hvis man ikke forstår, at centermodellen må trænge frem, vil man inden længe ende i stagnation. Kravene i dag til det lokale kulturarbejde samler sig om aktivitet udadtil. Opfyldes disse ikke, vil bevillingerne tørre ind eller i gunstigste fald gå i stå. Der er et behov for at leve med i lokalitetens nærmeste historie, og dette behov bør imødekommes.

P.S. Ovenstående er skrevet uden kendskab til debatten om en lokalarkivlov, som kom igang senere.

Om den ny udgave af Danmarks middelalderlige annaler

Af Karsten Christensen

At Danmarks middelalderlige annaler udgivet ved Erik Kroman af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. København 1980. XVI + 359 s., 135 kr. hft., 150 kr. indb. ekskl. moms er en helt central udgivelse, kan ingen, der har beskæftiget sig med dansk middelalderhistorie være i tvivl om. Vore middelalderlige annaler eller årbøger (betegnelserne anvendes vistnok almindeligvis i flæng) er af stor vigtighed for især den politiske historie og kirkehistorien, men også på en række andre felter ville vor viden være betydelig mindre uden disse tekster, der jo tilmed er vidnesbyrd om en historisk-litterær genres udfoldelse her i landet. Kildeskriftselskabet fortjener derfor betydelig anerkendelse for atter at have gjort disse tekster tilgængelige på bogmarkedet. Anerkendelsen må i særlig grad gælde beslutningen om at lade teksterne nyudgive fremfor fotografisk at genoptrykke Ellen Jørgensens *Annales danici medii ævi* fra 1920, som Selskabet også stod for. Selvom denne udgave har været noget af en institution i dansk historieforskning, kan det ikke skjules, at den nu på en lang række punkter tydeligt bærer præg af sin alder og må betragtes som forskningsmæssigt forældet med brister, som bl.a. Erik Arup venligt påviste allerede ved udgivelsen. (Anmeldelsen i Hist. Tidsskr. 9. rk. II, 1924, s. 362–80).

Det er naturligvis helt rigtigt at benytte lejligheden til at aftrykke vore få dansksprogede middelalderlige årbøger sammen med de latinske, især da det ved nyere undersøgelser har vist sig, at de danske tekster af Rydårbogen og Årbogen 1074–1255 er af central betydning for forståelsen af også de latinske annalers tilblivelse og indbyrdes forhold. Udgaven er altså tillige for disse teksters vedkommende en erstatning for M. Lorenzens *Gam-*

meldanske Krøniker, 1887–1913 og Ellen Jørgensens *Middelalderlig historisk Litteratur paa Modersmaalet*, 1930.

Dr. Erik Kroman har stået for det store og utvivlsomt nøjsommelige udgivelsesarbejde. Dennes omfattende erfaringer som udgiver, palæografiske ekspertise og tidligere beskæftigelse med de vanskelige annaltekster skulle forlods være garanti for et tilfredsstillende resultat.

Det skal med det samme slås fast, at den ny udgave hvad angår antallet af tekster (bortset fra de dansksprogede) og hermed i bedømmelsen af, hvad der hører til vore middelalderlige annaler er identisk med Ellen Jørgensens udgave. Der er i de forløbne år heller ikke gjort håndskriftfund, der forrykker tekstgrundlaget. Redaktionsmæssigt er der derimod sket en del ændringer, der i det væsentlige må betegnes som fremskridt. Indledningerne til de enkelte tekster står nu umiddelbart foran disse, og man får i særskilte afsnit korte og præcise oplysninger om tekstgrundlaget, tidligere udgaver og oversættelser samt henvisning til den vigtigste litteratur. Teksten er forsynet med linietæller, der giver et rationelt henvisningssystem til variantapparatet for foden af siden og mulighed for at henvise præcist til udgavens tekst. Det i forhold til *Annales danici* mindre og mere håndterlige format har medført, at Ellen Jørgensens parallelopstilling af de vigtigste tekster har måttet opgives. Det vil nogen sikkert beklage. Udeladelsen af hendes differentierede sats til markering af de enkelte tekststykkers originalitetsgrad må nærmest hilses med glæde. Dertil var systemet for inkonsekvent, og det ville have været halsløs gerning at søge det udbedret. Det får være, at Ellen Jørgensens tillæg med annalistiske noter i Peder Olsens

Collectanea er udeladt. Benyttede med svage øjne vil antagelig føle sig noget generet af variantapparatets meget lille skriftgrad. Ellers fremtræder den ny udgave som et eksempel på gedigent boghåndværk, tilrettelagt med fornødent hensyn til økonomien, (som både Carlsbergfonden og Statens humanistiske forskningsråd har hjulpet med).

Hvad udgavens egentlige indhold, teksterne, angår, kan man konstatere, at udgiverens fornyede læsning af håndskrifterne har medført et ikke ringe antal forbedringer og sine steder en udvidelse af variantapparatet, samtidig med, at der ligger en særlig betryggelse i at kunne konstatere, at Ellen Jørgensen faktisk i det store og hele har læst sine tekster godt. Det skal særlig bemærkes, at den ny udgave giver en del læsemåder fra Vedels vanskelige excerpter af den tidligere Slesvigske årbog, der nu er omdøbt til Sorøårbogen til 1268. Hvad Ellen Jørgensen måtte betragte som ulæseligt er nu delvis deciffereret, selvom det af og til er lidt vanskeligt at se, hvor læsningen ophører og udgiverens sikkert rimelige emending (tekstrettelse) begynder. De skarpe parenteser, der skulle angive udgiverens (evt. med tidligere udgivere samstemmende) forbedringer mod håndskrifterne, er ikke sat med fuld konsekvens. Der skal i øvrigt ikke her gives en speciel gennemgang af valg af foretrukne læsemåder, påpegnings i detaljer af inkonsekvenser eller forslag til konkrete tekstforbedringer. Generelt skal det blot fastslås, at vi har fået endnu bedre tekster til vor rådighed, navnlig hvis man omhyggeligt anvender variantapparatet efter dets formål.

Det er derfor med skuffelse og ikke ringe undren, man må konstatere, at *Danmarks middelalderlige annaler* i andre henseender falder så eklatant igennem som tekststudgave og som værktøj for forskningen.

Hvor der i den ny udgave i meget er taget hensyn til indvendingerne mod *Annales danici* i Arups ovennævnte anmeldelse, gælder det ikke den i virkeligheden tungestvejende anke: At indledningerne var alt for knappe og altfor indforståede. Kromans indledninger er tværtimod i mange henseender endnu mere kortfattede med tab af adskillige konkrete

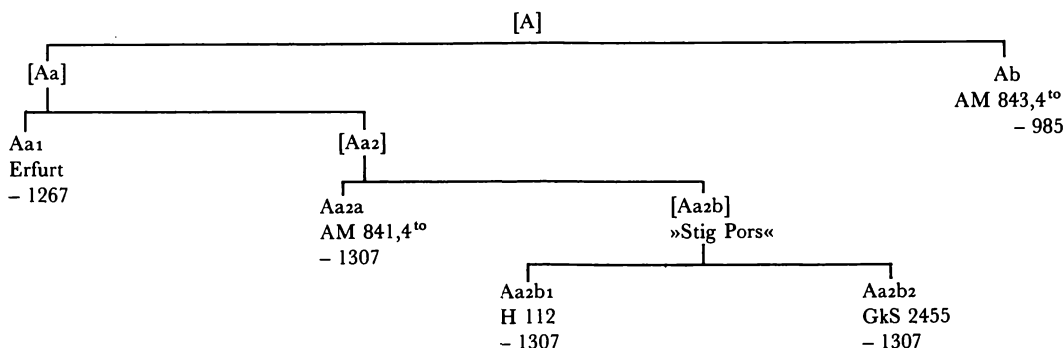
oplysninger og af mange fine nuancer og pointer, som trods Arups bemærkninger i høj grad præger Ellen Jørgensens introduktioner og gør dem værdifulde. Hvad den forskningsmæssige opdatering angår, der i udgavens indledning anføres som motivering for nyudgivelsen, så består den helt overvejende i en inkorporering af Anne K. G. Kristensens (meget vigtige) undersøgelser i *Danmarks ældste annalistik*, 1969, – men ikke altid med originalens stringens og finesse. Det er således påfaldende at se, hvorledes netop dette radikale opgør med Erik Kromans egne tidligere resultater i spørgsmålet om Sorøårbogens betydning for den senere danske annalskrivning udglattes, uden at der er tale om nogen argumentation. Selvom der – måske især vedrørende den senere annalskrivning – er mange endnu uløste og påtrængende spørgsmål om teksternes indbyrdes forhold, kildegrundlaget iøvrigt, tabte kilder o.s.v., der alle bl.a. er af betydning for vurderingen af den enkelte årbogsoplysnings kildeværdi, men også for forståelsen af annalerne som genre og litteratur, deres tilblivelse, proveniens m.m., yder udgaven intet nyt. Tværtimod er det på en række af disse punkter som om megen betydningsfuld indsigt i denne komplicerede disciplin er gået tabt. Man må med stærk understregning pege på udgiverens egen opfordring til at konsultere den videnskabelige litteratur.

Til gengæld må det være et grundlæggende krav, at der ved en nyudgivelse af tekster, hvis overlevering er så kompliceret som vore annalers, foretages en fornyet og selvstændig prøvelse af det håndskriftmæssige grundlag med henblik på etableringen af den bedst mulige tekst, ligesom der må tages hensyn til den foreliggende litteratur herom. I det følgende skal der gives enkelte eksempler på, hvorledes dette forholder sig, idet det forlods skal beklages, at fremstillingen ifølge sagens natur må antage en noget teknisk karakter.

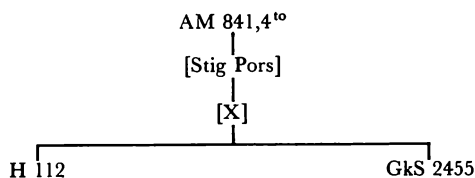
Ved udgivelsen af Lundeårbogen (*Annales lundenses*, Kroman nr. 4, s. 21 ff.) er der i overensstemmelse med Ellen Jørgensen taget hensyn til teksten i fem håndskrifter, heraf tre middelalderlige (et i Erfurt og to i Den arna-

magnæanske Samling: AM 841,4^{to} og 843,4^{to}) samt to eftermiddelalderlige (H 112 i Uppsala, skrevet for Huitfeldt og Vedel-håndskriftet GkS 2455,4^{to}), begge fra slutningen af 1500-tallet. De to sidste håndskrifter angiver begge som forlæg et pergamentshåndskrift, der ejedes af Stig Pors, som var lensmand på Lundeus og stiftslensmand i Skåne fra 1540 til sin død 1556. Allerede Ellen Jørgensen anførte med rette, hvad Harald Ilsø senere til overflod har dokumenteret i sin vigtige afhandling om *Håndskriftet H 112 og de danske historikere*, Hist. Tidsskr. 12. rk. I s. 399 ff., at H 112 og GkS 2455 har haft et fælles nu tabt forlæg, der igen byggede på Stig Pors' håndskrift. Dette mellemed, der af Ilsø med stor sandsynlighed henføres til den ældre Hans

Svaning, nævnes ikke i Kromans udgave! En tekstsammenligning mellem de to eftermiddelalderlige håndskrifter og pergamenthåndskriftet AM 841,4^{to} viser en meget påfaldende overensstemmelse. Ikke desto mindre hævdede Ellen Jørgensen emfatisk, men helt uargumenteret (et godt eksempel på, hvorledes hun ikke sjældent lod sin udgaves benyttelse i stikken) at AM 841,4^{to} ikke var identisk med Stig Pors' manuskript, men måtte stå et trin længere oppe i overleveringsrækken. I Kromans skematiske opstilling (stemma) over håndskrifternes slægtskab bliver dette – lige så uargumenteret og i lige så absolut form – til følgende (med udeladelse af senere afskrifter):

Skulle man tage Ellen Jørgensen på ordet, ville hendes stemma for denne del af overleveringen have været:

I overensstemmelse hermed bemærker Ellen Jørgensen da også udtrykkeligt, at læsemåder fra H 112 og GkS 2455 alene medtages i hendes variantapparat til belysning af X og Stig Pors' manuskript.

Ifølge Kromans opstilling er forholdet imidlertid et helt andet. H 112 og GkS 2455 går uafhængigt af noget nu bevaret håndskrift

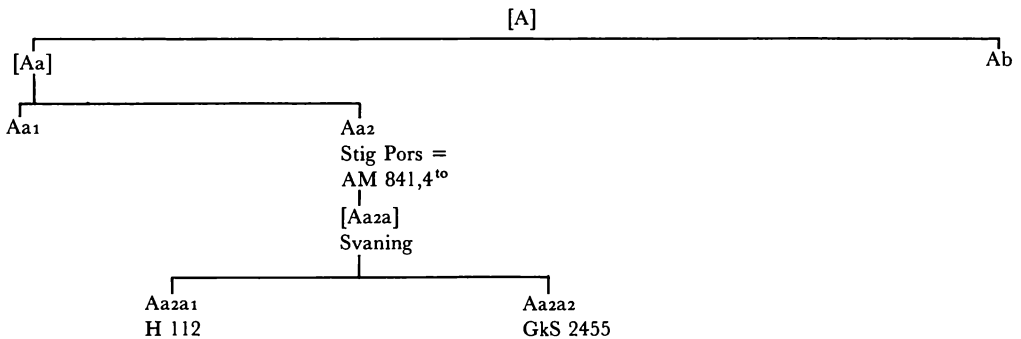
tilbage til A og må derfor tillægges vægt ved fastsættelsen af den middelalderlige Lundeårbogstekst. Fra 1268 til 1307, et ganske betydningsfuldt afsnit, er situationen endda den, at vi ifølge Kromans opfattelse har to uafhængige tekstkilder og dermed et rimeligt godt kontrolgrundlag for tekstfastsættelsen af i hvert tilfælde det middelalderlige, nu tabte Aa2. Som udgivelsesmæssig konsekvens følger, at læsemåder fra H 112 og GkS 2455 fortrækkes mere end en halv snes gange, ligesom to større tekststykker oplaceres i forhold til AM 841,4^{to}.

En fornyet kontrol af spørgsmålet kan ikke bekræfte Kromans opfattelse. For perioden forud for 1268 kan ikke konstateres fælles læsemåder mellem Erfurt-manuskriptet og H 112 – GkS 2455 imod AM 841,4^{to}, hvilket måtte være en forudsætning for tesens hold-

barhed. Vi kan således alene glæde os over – uforvarent – at have beholdt et redskab til karakteristik af Svanings tabte afskrift.

Da Ellen Jørgensens antagelse af et ekstra mellemlid mellem AM 841,4^{to} og fællesforlægget for H 112 og GkS 2455 – særligt med den indsigt vi takket være Harald Ilsøes undersøgelse har vedrørende Svanings arbejds-

metode – er ganske overflødig, bør man, som tidligere foreslået af Holger F. Rørdam (*Monumenta historiae danicae* I, 1873, s. 264) overveje at identificere AM 841,4^{to} med Stig Pors' manuskript. Der er intet i vor viden om dette håndskrift og dets overlevering, der peger i anden retning. Dette giver følgende langt simple stemma for Lundeårbogen:

Denne reduktion af antallet af middelalderlige Lundeårbogshåndskrifter kunne give anledning til at forholde sig spørgende til Kromans opfattelse af, at Lundeårbogen var yndet og, underforstået, at den var relativt udbredt. I det 16. årh. har Lundeårbogshåndskrifter næppe været almen eje. Peder Iversen har i sin årbog (Rørdam, *Monumenta* I, s. 267 ff.) efter alt at dømme anvendt netop AM 841,4^{to}, mens Peder Olsen, der ellers havde »næse« for at fremdrage sådanne tekster, så vidt jeg kan se, ikke har kendt denne årbog. Den anonyme årbog 841–1006, 1246–1265, der er et Lundeårbogsuddrag, synes efter en foreløbig undersøgelse at stå Erfurttæksten nærmest, men dette stykkes proveniens er ukendt. Tidligere har Ærkebispeskriveren og anden lundensisk historieskrivning udnyttet Lundeårbogstekster. Når man som undertegnede yderligere finder det sandsynligt, at Rydårbogen i det væsentlige er et lundeprodukt, er der ikke meget i vor middelalderlige litteratur, der indikerer udbredelse af Lundeårbogen udenfor ærkebispesædernes mure. Naturligvis er det dog på sin plads her at erindre om, at forholdet mellem Sorø-, Ryd- og Lundeårbøgerne endnu ikke kan siges at være afklaret.

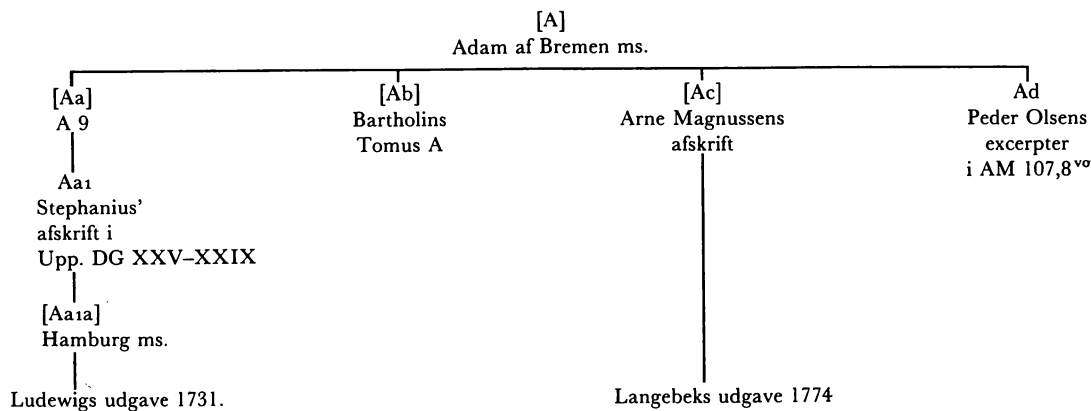
I denne sidste sammenhæng er det iøvrigt interessant at se, at Kromans udgave opererer med en Lundeårbogs-forståelse, som udtrykkes i undertitlen: »(fra) Verdens skabelse – 1265 med fortsættelse til 1307«. Bortset fra at Erfurtmanuskriptet – en afskrift fra omkr. 1300 – slutter ved 1267, kan jeg ikke komme på noget argument for, at Lundeårbogen i vor nu kendte form skulle være sammenskrevet snarere 1265 end 1307 eller (lidt) senere. Det ville have været rart med en uddybning, for det har konsekvenser for de forklaringer, man vil give på vore middelalderlige annalers indbyrdes forhold!

Støberandene står helt urørte ved udgaven af den *dansk-svenske årbog 826–1415*. I indledningen til denne tekst (nr. 20, s. 300) henvises til såvel Sten Engstrøms undersøgelse *Om tilkomsten av den s.k. Chronologia anonymi* (Kungl. Human. Vet. Samf. i Uppsala årbok 1963–64) som til Göte Paulssons udgave i *Annales Suecici medii aevi* (Bibliotheca historica Lundensis XXXII, 1974), og den grundlæggende omvurdering af denne tekst som disse to værker repræsenterer, refereres ukommenteret og uimodsagt: »Som vist af Sten Engström er sproget i annalerne humanistisk præget, hvorfor de næppe kan være ældre end

beg. af 16. årh. Han tænker sig, at annalarbejdet er forfattet af Poul Helgesen«. Udover at teksten som følge heraf næppe burde være udgivet i *Danmarks middelalderlige annaler* må man andre sig noget over, at den, som hos Ellen Jørgensen, kun udgives ufuldstændigt, idet den sidste og udførligste del fra 1297 til 1415 udelades. Dette ville kun have mening, hvis man opretholdt forestillingen om, at der var tale om en svensk videreførelse af et ældre dansk annalarbejde. Lige så besynderligt forekommer det, at den aftrykte tekst helt igennem er en gengivelse af Ellen Jørgensens, når Sten Engström og på dette grundlag Göte Paulsson gennem en ny og velargumenteret overleveringshypotese har etableret et langt bedre tekstgrundlag, bl.a. med inddragelse af en af Ellen Jørgensen oversat, uafhængig tekstkilde i form af et excerpt i håndskriftet AM 907,4^{to} i Den arnamagnæanske Samling. Der er ikke grund til at opholde sig længere ved sagen: Brugere af teksten må henvises til den svenske udgave. Det havde unægteligt været mere tilfredsstillende med en selvstændig gennemgang af overleveringsproblematikken, da en dansk forsker med et bredere kendskab til danske samlinger og den hjemlige håndskriftoverlevering antagelig let havde kunnet bortvejre de vanskeligheder, som Sten Engström tilsyneladende har haft med at forklare karakteren af det arnamagnæanske excerpt og dets placering i overleveringen. For det første ville det have været enkelt at vise, at excerptet er skrevet med en afskriverhånd, der forekommer så hyppigt i de arnamagnæanske afskrifter, at han givet må have arbejdet direkte for Arne Magnussen. Dernæst ville det næppe have undgået hans opmærksomhed, at excerptet, der strækker sig fra 1143 til 1412, må være en afskrift efter det 1728 brændte »Tomus A« fra Thomas Bartholins samlinger, hvor det ifølge Arne Magnussens egen fortegnelse over dette binds indhold (AM 1045,4^{to}) har været indført side 273. Såvel excerptets tidsmæssige afgrænsning og omfang som den kendsgerning, at denne afskriver har afskrevet en lang række tekster netop fra Tomus A, understøtter denne antagelse, der iøvrigt på udmærket måde giver forklaring på, at teksten fremtræder som

et tyndt excerpt. Kendere af Tomus A vil kunne bekræfte, at Bartholins afskrifter netop er karakteriseret ved mange overspringelser. En nærmere undersøgelse af hele dette tabte bind ville være ønskeligt i forbindelse med kommende undersøgelser vedr. overleveringen af en lang række danske middelalderlige tekster. Som det fremgår både af indledningerne til Kromans udgave og i det her nedenfor anførte, er flere annaltekster mere eller mindre baseret på disse Tomus A afskrifter. Om Anne K. G. Kristensen har ret, når hun antager, at Bartholins excerpt er afskrevet efter det håndskrift i det gamle universitetsbibliotek, der bar titlen »Adversaria diversa de rebus Danicis« eller om kilden er et håndskrift, der fra Arild Huitfeldts samlinger kom til universitetsbiblioteket, nemlig »Varia documenta de rebus danicis«, der også har været kilde for andre af teksterne til de »dansk-svenske annaler 826–1415« eller om overleveringen, hvad noget tyder på, er mere kompliceret endnu, det må bero på en mere detaljeret undersøgelse.

Ældre sorøårbog 1130–1300 (Kromans tekst nr. 9, *Annales sorani vet.*) var indført bagest i det bekendte Adam af Bremen håndskrift fra Sorø. Dette gamle pergamentshåndskrift gik til grunde ved universitetsbibliotekets brand 1728. Kroman opregner i overensstemmelse med Ellen Jørgensen først og fremmest Langebeks trykudgave i *Scriptores rerum Danicarum IV*, 1776 som trykforlæg. Efter Langebeks eget udsagn byggede hans udgave på en afskrift, som Arne Magnussen havde ladet tage. Denne afskrift angives nu som tabt. Denne tekst får fortrinnet for Stephanius' afskrift i Uppsala, der hviler på en ligeledes tabt afskrift (for historiografen Niels Krag), som senere fik signaturen A 9 i universitetsbiblioteket. På Stephanius' afskrift bygger med et mellemlid Ludewigs tryk i *Reliquiæ manuscriptorum IX*, 1731. Tillige nævner Kroman Peder Olsens excerpter i håndskriftet AM 107,8^{vo} som tekstkilde og det anføres, at Thomas Bartholin desuden havde taget en afskrift i det nu tabte Tomus A af hans *Collectanea*. I oversigtsform opfattes tekstoverleveringen altså således:

Det kan drøftes, om A 9 er en direkte afskrift efter det middelalderlige pergamentshåndskrift, men afgørelsen af dette spørgsmål er næppe af større betydning for en tekstudgave. Mere bemærkelsesværdigt er det, at Kroman ikke har fundet det fornødent at tage stilling til den nu eksisterende afskrift fra o. 1700 i det også ovenfor omtalte håndskrift AM 907,4^{to}. Ellen Jørgensen overså denne tekst i 1920, men søgte at råde bod herpå ved i en note i *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark til Aar 1800*, 1931, s. 11 udtrykkeligt at anføre håndskriftet som tekstgrundlag – endda som det eneste, hvilket dog som ovenstående viser også er en lapsus. Sorøårbogsafskriften i AM 907,4^{to} har været nævnt flere gange siden, bl.a. af Anne K. G. Kristensen i hendes oftere nævnte arbejde s. 115 note 72. Her afvises det at overveje denne kilde som forlæg for Langebeks udgave. Tvært herimod er det efter min bedste overbevisning yderst sandsynligt, at vi netop står over for den »tabte« Arne Magnussen-afskrift, hvorved Langebeks udgave gøres overflødig som tekstgrundlag.

AM 907-afskriften, der gengives bogstavret som tillæg til denne omtale, er egentlig blot et uddrag af Ældre sorøårbog. Indtil 1250 gengives med ganske få overspringelser teksten, som vi kender den iøvrigt, men herefter medtages kun et fåtal notitser, der er udvalgt tematisk, nemlig kun sådanne, som bringer meddelelse om kirkelige forhold og personer. Alt andet stof udelades. Afskriften er udført af samme skriver som har ført excerptet af de

ovenfor omtalte såkaldte dansk-svenske annaler 827–1415 i pennen, og på samme slags papir. Selvom Arne Magnussen i andre sammenhænge udmærket godt kendte og benyttede selve Adam af Bremen manuskriptet, er det derfor rimeligt at antage, at denne afskrifts forlæg også er Bartholins Tomus A, der vel bedst kan karakteriseres som en materialsamling til brug for Bartholins arbejde med Danmarks kirkehistorie. Dette forklarer på logisk måde udvalget af meddelelser efter 1250. Det forekommer modsat næppe sandsynligt, at Arne Magnussen selv ville have ladet foretage et excerpt fremfor en egentlig afskrift fra det middelalderlige forlæg.

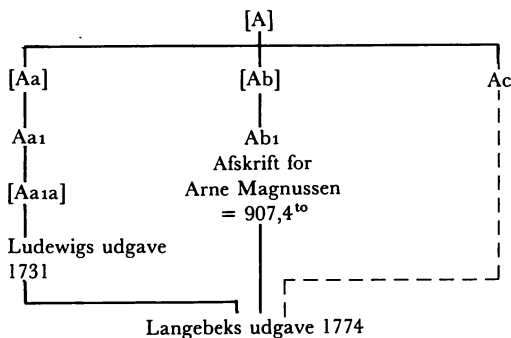
I Langebeks forord til udgaven i *Scriptores rerum Danicarum* anføres, at Arne Magnussen som overskrift over sin afskrift havde noteret »Ad calcem Adami Bremensis, in Codice Membranaceo Universitatis Hafniensis, in folio« (I slutningen af Københavns universitets Adam af Bremen håndskrift i folio), hvilket svarer næsten helt ordret til Arnes påskrift på AM 907-excerptet (jfr. tillægget). Langebek fortsætter: »Thomas Bartholin den yngre indførte denne Chronicon under titlen Annaler fra år 1130 til 1300 i afskrift fra ovennævnte Adam manuskript på s. 343 i bind I (= Tomus A) af sine samlinger, der smerteligt gik til grunde ved Københavns brand. Den (teksten) er udgivet af Jo. Pet. de Ludewig i hans Reliqv. mss. Tomus IX s. 150 ff. som nr. VI, men hvorvidt denne går tilbage til samme manuskript som de tre foregående,

er jeg i tvivl om. Denne udgave fremviser nogle afskriver- eller trykfejl, som her er rettet, og hvad der mangler er suppleret. Andet, som mangler i Magnussens afskrift, og som denne har udeladt måske på grund af manglende interesse, har jeg genindsat (restitueret) i fodnoterne på grundlag af Ludewigs udgave for at etablere så fuldstændigt et værk som muligt.«

Arne Magnussens afskrift er altså i SRD-versionen suppleret med stof fra Ludewigs udgave. En sammenligning mellem fodnoterne i SRD og teksten i AM 907,4^{to} viser helt utvetydigt overensstemmelse mellem udeladelser i manuskriptet og Ludewig-henvisninger i SRD-fodnoterne indtil 1250 (jfr. notitserne 1170, 1209, 1216 og 1218). Efter 1250 er der overhovedet ingen henvisninger til Ludewigs udgave. For den første periodes vedkommende er et sådant sammenfald ikke tilfældigt, og selvom der teoretisk kan opstilles andre forklaringer, så er langt den naturligste, at Langebek i det mindste helt overvejende har lagt en rettet Ludewigtekst til grund for tiden efter 1250 – vel at mærke uden at bemærke noget herom i indledning eller noter.

Det fører for vidt her at gennemføre en analyse af Langebeks udgiverpraksis – et emne der ellers ville være ganske relevant – Der skal blot helt eksempelvis henvises til Gertz' iagttagelser, *Scriptores minores* II s. 285, der klart viser, at Langebeks angivelser i hvert fald af og til må tages med et gran salt eller mere.

Jeg skal derfor stille følgende forslag til forståelse af tekstgrundlaget for Ældre sorøårbog:

Konsekvensen af dette er beklageligvis, at denne centrale årbog må betragtes som endnu spinklere overleveret end tidligere antaget, navnlig for de dele, der alene hviler på Stephanius' afskrift, der som sædvanlig ikke er alt for god. Samtidig får Peder Olsens excerpter relativt set en mere central placering i overleveringen. Man kan derfor beklage, at Kromans udgave i så ringe grad medtager læsemåder herfra. Rent faktisk anføres – et sted hvor variantapparatet iøvrigt synes at være gået i kludder – ialt kun een læsemåde, der forresten allerede er optaget i Langebeks udgave.

I forbindelse med denne overleveringshypotese er det iøvrigt nærliggende at pege på parallellen i Yngre Næstvedårbog (Kroman nr. 8 s. 82). I dette tilfælde synes Arne Magnussens afskrift af Tomus A-teksten imidlertid at være tabt. Så meget mere beklageligt er det da, at Kroman overhovedet ikke nævner Peder Olsens excerpter af denne tekst i udgavens indledning (selvom der i variantapparatet anføres de samme to læsemåder, som Ellen Jørgensen har), navnlig da Peder Olsen faktisk har foretaget en temmelig omfattende excerpering af denne tekst (jfr. AM 107,8^{vo} bl. 39,53^r, 55^{r-v}, 58^v, 60 bis^r, 63^v, 72^r o.s.v.). Bemærk at paralleliteten iøvrigt strækker sig til at Tomus A-teksten af Yngre Næstvedårbog – så vidt vi kan skønne af Langebeks udgave – også havde en række overspringelser.

På en række punkter kan det synes tvivlsomt, om de videnskabelige og udgivelsesmæssige skøn, der gjorde sig gældende i årene frem mod 1920 kan hævdes stadig at være aktuelle. Dengang arbejdede M. Cl. Gertz og Ellen Jørgensen parallelt med deres udgivelser for Kildeskriftselskabet af henholdsvis *Scriptores minores* og *Annales danici*. Der opstod tydeligvis vanskeligheder med fordelingen af stoffet. Resultatet blev – til ihvertfald Gertz' utilfredshed – det kluntede, at denne udgav Ældre sjællandske krønike, mens fortsættelsen placeredes hos Ellen Jørgensen, selvom forarbejdet i det store og hele var gjort af Gertz. Hertil kom, for at gøre *Annales danici* mere anvendelig, at de dele af Ældre sjællandske krønike, der måtte skønnes at bygge på annalistisk stof, genoptryktes fra Gertz'

udgave, men uden kritisk apparat. På samme måde genoptryktes også Gertz' tekst til Jyske krønike i *Annales danici* uden mulighed for her at kunne skønne over tekstgrundlaget. Disse genoptryk overflødiggjorde således ikke *Scriptores minores*-udgivelserne.

I Kromans udgave gengives Jyske krønike heldigvis med et omfattende og ajourført variantapparat, men med en meget nødtørftig indledning, hvor adskillige dele af den senere overlevering lades ude af betragtning. Bl.a. omtales hverken Hans Svanings udtog i Rostg. 42,4^{to}, ej heller, at Jyske krønike var indført i det middelalderlige, nu tabte håndskrift F 42, der med ret stor sikkerhed må have tjent ikke blot Svaning som forlæg, men også dannet grundlaget for Peder Olsens excerpter, ligesom det har været udgangspunktet for uddragene i det tabte Bartholinhåndskrift Tomus A. (Jfr. foruden Gertz' udgave også Ellen Jørgensens bemærkninger i *Annales danici* s. 28–29 samt min *Om overleveringen af Sven Aggesens værker*, 1978, s. 45). Det skulle faktisk være muligt at få et vist hold på F 42-teksten af Jyske krønike, som i hvert fald har været den, som vore 1500-tals historikere har anvendt. Mon ikke det var ulejligheden værd også at se lidt på de vist aldrig analyserede sene tekster fra 1700-tallet?

Når man på trods af Kildeskriftselskabets reprografiske genoptryk af hele Gertz' *Scriptores minores* har fundet det rimeligt med en nyudgivelse af Jyske krønike, må man stå noget uforstående overfor Kroman-udgavens genoptryk af den skamferede tekst af Ældre sjællandske krønike uden variantapparat, men dog med en række småændringer i forhold til Gertz' tekst, så nyudgivelsen nærmer sig Arne Magnussens trykudgave fra 1695, uden at dette dog er gennemført med konsekvens og med flere ret mærkelige tekstmæssige konsekvenser. Det er ganske simpelt ikke nogen god løsning. Fremtidige brugere bør til stadighed konferere med Gertz' udgave og den øvrige videnskabelige litteratur, da Gertz på væsentlige områder har opfattet overleveringen af håndskrifterne galt.

I slutningen af Kromans udgave er – som hos Ellen Jørgensen – optaget en række annalistiske småstykker, som i deres nuværende

form må være ganske sene. Da Erik Arup anmeldte *Annales danici*, argumenterede han for, at Ellen Jørgensen havde grebet galt ved at henregne disse tekster til vore middelalderlige annaler. Kromans argumentation herimod (s. XV) er søgt og vil næppe finde mange tilhængere. Han peger særligt på, at de tekster, der er overleveret gennem det nu tabte håndskrift med det kuriøse navn »Veriloquium vetus« og bibliotekssignaturen E 42 har middelalderlige aner. I dette håndskrift stod blandt meget andet Ribeårbogen (hvis middelalderlige proveniens ikke her skal bestrides) og af annalistiske stykker desuden Lundeårbogsuddragene *Annales* 841–1006 og *Annales* 1246–65 (Kromans udgave nr. 24), *Annales* ad 1290 (nr. 25), *Annales* 1098–1325 (nr. 26) og *Annales* 1275–1347 (nr. 27). *Annales* 1101–1313, 933–1263 (nr. 23) inkluderes efter Ellen Jørgensens og Kromans opfattelse i denne gruppe, men det er utvivlsomt forkert.

Denne tekst, eller rettere disse tekster – noterne 933–1263 har ingen sammenhæng med resten – er alene overleveret i håndskriftet AM 1030,4^{to}, skrevet med den hånd der tidligere er udpeget som repræsenterende afskrifter for Arne Magnussen efter Bartholins Tomus A. Det gælder også her, hvor de nævnte stykker er excerpter henholdsvis af Ribeårbogen og af *Annales* 841–1006, 1246–1265. At det forholder sig sådan, finder dels støtte i en tekstsammenligning, dels i at placeringen i Tomus A af Bartholins uddrag af »Veriloquium vetus« begynder med *Annales* ab 1101 a 1313 (p. 304), *Annales* annum 933, 936, 1262, 1263 (p. 307) og umiddelbart herefter en afskrift af Ribe bispekrønike. Dette modsvares fuldstændig af rækkefølgen af de vedelske afskrifter i GkS 2455,4^{to} af Ribeårbogen, *Annales* 841–1006, 1246–1265 og Ribe bispekrønike. Ved sammenligningen må det stadig erindres, at det ikke alene var Bartholin, der forkortede og udelod. Det gælder i høj grad også de vedelske afskrifter. *Annales* 1101–1313 er kort sagt en relevant kilde til tekstfastsættelsen af Ribeårbogen, og burde ikke være aftrykt som en selvstændig tekst.

En tilbunds gående analyse af alle forhold-

dene omkring »Veriloquium vetus« vil sprænge rammerne for denne præsentation af *Danmarks middelalderlige annaler* og må bringes ved en anden lejlighed, men det skal for de øvrige annalistiske stykker, der fandtes i dette håndskrift, kort nævnes, at Kromans fremstilling, der helt bygger på Ellen Jørgensens, udspringer af den – givet fejlagtige – opfattelse, at Vedels afskrifter, der repræsenterer den vigtigste kilde til disse tekster, skulle gå bag om »Veriloquium vetus« til et ældre, underforstået middelalderligt, forlæg. Ellen Jørgensen mente at finde støtte for en sådan antagelse i den vedelske afskrift af Ribeårbogen, hvor afskriveren syntes at have haft besvær med at gengive en vanskelig skrift samt i at vor anden tekstkilde til disse stykker, Stephanius' afskrifter, der angiveligt er taget fra Veriloquium Vetus, alligevel var så afvigende, at de nok måtte stå i et lidt fjærnere forhold til de vedelske. Ingen af disse antagelser er holdbare. Veriloquium vetus er en 1500-tals historikers samling af meget forskelligartede excerpter og tekster, underkastet lærd bearbejdelse. Det har ikke haft noget samlet middelalderligt forlæg og de korte annaluddrag har ikke i deres foreliggende form middelalderlige aner. Man må tilslutte sig Arups dom herom: »Det (vilde) vistnok have været bedre om udgiveren havde indordnet de nævnte ni tekster som del af haandskriftmaterialet til (de egentlige, middelalderlige) aarboegstekster«. Det er iøvrigt i denne sammenhæng noget uforståeligt, at også årbogen 1259–86 er medtaget i den ny udgave, når Harald Ilsø helt overbevisende har vist, at dette tekststykke blot er en afskrift af Peder Olsens Collectanea (AM 107,8^{vo}) bl. 73, jfr. den ovenfor omtalte centrale overleveringsanalyse *Håndskriftet H 112 og de danske historikere*, særligt s. 423 f. Mon udgiveren overhovedet har kendt denne afhandling?

Den i det hele noget vaklende behandling i denne udgave af Peder Olsens samlinger må siges at være en markant understregning af den ofte påpegede ønskelighed i at få en ny Peder Olsens-udgave til erstatning for Langebeks ubrugelige tekster i *Scriptores rerum Danicarum*.

Der synes ikke at være læst meget grundig korrektur på *Danmarks middelalderlige annaler*. Adskilligt lader sig selvfølgelig let rette af brugeren, som når Ribeårbogen ifølge indledningens overskrift slutter 1334. Såvel teksten i indledningen som selve aftrykket af årbogen korrigerer dette til 1324. Tager man iøvrigt s. 21–22 som stikprøve, er det på samme måde mindre fatalt at variantapparatets oplysninger til indledningen af Lundeårbogen ikke er tilpasset den ombrudte tekst, så angivelserne om, hvor de enkelte tekster begynder mindst talt virker vildledende. Men forvirret bliver man i første omgang, når man i udgiverens anvisning ser, at håndskriftet Ab (AM 843,4^{to}) er lagt til grund for aftrykket af denne årbog fra 1268 til 1307. Om dette håndskrift er det kort forinden oplyst, at det er et fragment, der slutter 985! Der menes håndskriftet Aa2a (AM 841,4^{to}). Mere besværligt er det at huske, at Uppsalahåndskriftet af Lundeårbogen retteligt bærer signaturen H 112, når det to gange i indledningen betegnes som K 112 og en gang som H 116, mens den rette betegnelse glimrer ved sin udeladelse. Indledningssætningen til Lundeårbogen fremtræder meningsløs ved udeladelsen af et *annos* foran *mundi*. Det kan godt se ud som om uheldet særligt har været ude ved Lundeårbogsindledningen, men eksemplerne er ikke enestående, og det skaber ikke nogen større tryghed, hvor der virkelig er behov for tillid til en tekstudgave, nemlig ved gengivelsen af tekst og varianter, hvor alene håndskrifterne kan give den fornødne kontrol. Af disse foreligger kun de middelalderlige gengivet i faksimileudgaven *Corpus codicum Danicorum V*, 1965.

Man kan strides til dommedag om hvilke registre og oversigter, der bør følge en tekstudgave og om hvilke former og principper sådanne bør underordnes. Til nærværende udgave er føjet et person- og et stednavneregister samt en liste over omtalte historikere og historieskrivere. Der redegøres ikke for principperne, som da heller ikke er uden undtagelser. I personnavneregistret er indarbejdet både kejser- og paverækker, spøgelseset Peder Jordanssøn og Mastinus med henvisning til

marsk Stig, der dog fornuftigvis skal findes under Stig Andersen Hvide, marsk. Men den meget vigtige henvisning til ærkebiskop Eskild s. 10 og til provst Asser s. 11 savnes, da de passager i Colbazårbogen nu er ulæselige og derfor anføres i det tekstkritiske apparat, som navneregistrene ikke dækker! I stednavneregistret er det tankevækkende, at danske lokaliteter 10 år efter kommunalreformens ikrafttræden stadig bestemmes ved angivelse af sogn, herred og (stats)amt, især da vort topografiske hovedværk Trap's 5. udgave allerede i 1972 suppleredes med en omsætningsnøgle. Mest bemærkelsesværdig er dog oversigten over historieskrivere og historikere. Man finder her bl.a. navne som Claus Bille til Vandås, Matthæus Brandis, Henrik Duuel, Thomas Geysmer, Johannes Jutæ, Stig Pors, Per Terkelsen. Disse personer er velkendte som ejere af håndskrifter, bogtrykere og skrivere, men man må nok tvivle på, om de også skulle have skrevet historiske værker. Til gengæld udelades, vist af principielle grunde, henvisning til Sven Axelson, Kai Hørby og Tage E. Christiansen. Arild Huitfeldt og Cornelius Hamsfort betegnes som historikere mens Poul Helgesen, Peder Olsen og Vedel henregnes til historieskriverne: I sandhed en fin distinktion. Der mangler tegn- og forkortelsesliste samt fortegnelse over anvendte håndskrifter, evt. også en samlet litteraturliste. Et sagregister ville utvivlsomt have oversteget de økonomiske muligheder.

Det er med beklagelse, at man må sammenfatte de ovenstående bemærkninger i at *Danmarks middelalderlige annaler* på en række afgørende punkter ikke lever op til de krav, som man med rimelighed bør kunne stille til en moderne, central kildeudgivelse. Det havde måske alligevel været lykkeligere – i alle tilfælde meget hurtigere og billigere – om Selskabet havde besluttet sig til et fototeknisk optryk af *Annales danici*, da gerne med nogle supplerende ark med de dansksprogede årbøger og en ajourført bibliografisk vejledning. Nu må vi blot håbe på, at Kildeskriftselskabet inden alt for længe vil tage initiativet til en ny

udgave, der skal være »fra bunden af«, eller det tør vi vel desværre netop ikke?

Tillæg

Ældre sorøårbog efter AM 907,4^{to}

- 6^r Ad Calcem Adami Bremensis in Codice Membranaceo in folio Universitatis Hafniensis¹
- 7^r Anno Domini MCXXX. Interfectus est Sanctus Kanutus Rinstadis a Magno filio N.
MCXXXI. Bellum fuit Saling inter Nicolaum et Ericum.
MCXXXII. Bellum fuit Syre, et in utroque fugit Ericus.
MCXXXIII. Fractum est castrum Harald Roskildis
MCXXXIII. Roskild depopulata est.
MCXXXV. Nicolaus Rex fugit, et Magnus filius eius interfectus est, et sex Episcopi, unus de Svecia, alter de Sialand, IIII. de Jutia.
MCXXXVIII. Mortuus est Acerus Archiepiscopus, et electus est Eskillus.
MCXXXIX. Ericus Emun interfectus est, et successit ei Eric Lamb.
MCXL. Surrexit Olavus filius Harald contra Ericum
MCXLI. Eskillus Archiepiscopus posuit Olao obsides
- 7^v MCXLII. Bellum fuit ter in die Dystlig, uno anno XIII. pugnauerunt, et semper fugit Olavus ante Ericum.
MCXLIII. Olavus interfectus est.
MCXLIII. Ericus duxit sororem Hariwici Episcopi Bremensis.
MCXLVII. Ericus Lamb Monachus obiit Othense.
MCXLVIII. Sven electus est in Scania, Kanutus in Jutia.
MCXLIX. Captus est Eskillus Archiepiscopus a Svenone.

1. Påskrift med Arne Magnussens hånd, resten med afskriverhånd.

- Om den ny udgave af Danmarks middelalderlige annaler*
- MCL. Bellum fuit Slangethorp, et fugit Kanutus.
- MCLI. Bellum fuit Wibergh, et iterum fugit Kanutus.
- MCLII. Exulavit Kanutus in Svetiam et in Rusciam.
- MCLIII. Kanutus assumpta militia de Saxonia pugnavit contra Svenonem apud Gierbec, et fugit
- MCLIIII. Desponsavit Waldemarum Sophiam Sororem Kanuti.
- MCLV. Rediens de Saxonia Svenonem cum Duce Henrico venit Simerstat: Sed fuga arrepta Dux cum Rege iter XV. dierum veniendo, sub compendio duorum dierum fugiendo compleverunt.
- MCLVI. Rex Kanutus interfectus est Roskildis in vigilia Sancti Laurentii.
- 8^r MCLVII. Svenonem interfectus est Grathe in die Sancti Severini, et Waldemarum optinuit Monarchiam Daciae.
- MCLXI. Conventus missus est in Soram.
- MCLXIII. Natus est Rex Kanutus filius Waldemari primi.
- MCLXVII. Burisius captus est.
- MCLXX. Rø a Danis acquisita est, et ad fidem conversa. Natus est Waldemarum filius Waldemari, IIII. Kl. Junii.
- MCLXXI. Sanctus Kanutus Dux et martyr translatus est. Rex Kanutus coronatur in Regem.
- MCLXXIII. Obiit Christoforus Dux Jutiæ.
- MCLXXXI. Rex Waldemarum occurrit Imperatori Friderico apud Traven, ubi duas filias suas maritavit, unam filio Imperatoris, aliam Comiti Sifrido.
- MCLXXXII. Obiit Rex Waldemarum filius Sancti Kanuti Ducis.
- MCLXXXIII. Expeditio ad Waleguth.
- MCLXXXVIII. Dux Waldemarum fit miles VII. Kl. Jan.
- MCXCI. Expeditio ad Finland, et est victa a Danis.
- 8^v MCXCII. Episcopus Waldemarum fugit de Dacia.
- MCXCIII. Idem reversus est et captus.
- MCXCIIII. Prima expeditio in Holsaciam. Comes A. subditus est potestati regis Kanuti, et coactus est pecuniam dare.
- MCXCVIII. Sophia Regina obiit.
- MCCI. Obiit Absalon Archiepiscopus.
- MCCII. Comes Adulfus captus est. Rex Kanutus obiit pridie Idus Novembris. Comes Albertus miles factus est.
- MCCIII. Expeditio facta est in Norvegiam per Regem Waldemarum, qui Erlingum filium Regis Magni constituit ibi Regem et Philippum fecit Ducem. Obiit Episcopus Omerus XI. Kl. Aug. Electus est Olavus.
- MCCV. Rex Waldemarum uxorem duxit filiam Regis Boemie. Expeditio facta est in Sclaviam.
- MCCVI. Episcopus Waldemarum liberatus est. Dani Albiam transeuntes Orthenburg acquisitum destruxerunt.
- MCCVII. Rex Waldemarum obtinuit Buzeberg quod destruxit. Ibidem occurrit ei Rex Otto cum quo misit milites.
- MCCVIII. Rex Waldemarum milites misit Brunsvic in auxilium Regis O. contra Philippum Regem.
- 9^r MCCIX. Episcopus Waldemarum eiectus est a sede Bremensi, et iterum excommunicatus. Natus est Waldemarum filius Regis Waldemari.
- MCCX. Expeditio facta est in Pruci et Samland. Ericus Rex Sveciæ uxorem duxit R. sororem Regis Waldemari.
- MCCXI. Castrum Dymin reedificatum est a Danis, et pons ultra Albiam factus est.
- MCCXII. Regina Danorum Margareta decedit.
- MCCXIII. Obiit Johannes filius Esberni.
- MCCXIIII. Obiit Olavus Ripensis

Episcopus. Rex Waldemarus castrum Wozemund destruxit. Secunde nuptie Regis Waldemari celebrate sunt cum filia Regis Portugalliæ.

MCCXV. Rex Waldemarus in Samsø cum melioribus regni colloquium habens, fecit eos fidelitatem iurare filio suo Waldemaro, et omnes ei homagium fecerunt. Postea in placito Wibergensi in Regem est electus.

MCCXVI. Gelu super Albiam viam prebente, Rex Waldemarus transiens terram Comitis Henrici Palatini incendio devastavit, donec habitatores terre cum ipso composuerunt, et pro pace habenda pecuniam dederunt, et obsoles posuerunt: et quod nunquam / se ei opponerent promittere sunt coacti. Natus est Ericus filius Regis Waldemari. Rex Waldemarus Ducatum dedit filio suo Erico.

MCCXVII. Comes Albertus ex mandato Waldemari Regis castrum super amnem construxit. Filia Comitis Gucellini nubit N. filio Regis Waldemari. Palatinus Henricus, et Gerardus Bremensis Archiepiscopus regi Waldemaro apud Sleswich occurrunt.

MCCXVIII. Waldemarus Rex convocans regni sui primas, XV. Episcopus, III Duces totidemque Comites, quam pluresque Abbates, filio suo Waldemaro apud Sleswich, in die Sancti Johannis Baptiste, diadema regni dat.

MCCXIX. Indicta est expeditio super paganos ad Estoniam.

MCCXX. Obiit Berengaria Regina.

MCCXXII. Gunnerus Abbas Care Insule electus est in episcopum.

MCCXXIII. Waldemarus Rex et Waldemarus filius ejus capti sunt.

MCCXXVI. Soluti sunt duo Reges.

MCCXXX. Obiit Tuvo Ripensis Epis-

copus. Eligitur Magister Gunnerus.

MCCXXXI. Obiit Waldemarus III. et Regina ejus Alienor. Ericus Rex consecratur.

MCCXXXIII. Obiit Nicolaus Cancellarius Regis. Eligitur Præpositus Tuko.

10^r MCCXXXVI. Obiit Waldemarus Episcopus, Monachus in Luch.

MCCXXXVII. Dux Abel duxit filiam Comitis Adulphi in uxorem.

MCCXXXIX. Ericus Rex duxit in uxorem filiam Ducis Saxonie.

MCCXLI. Obiit Waldemarus Rex II. Rex Danorum.

MCCXLVII. Monasterium de Sora fere totaliter incendio devastatum est.

MCCXLIX. Obiit Nicolaus Episcopus in Clara Valle, et Jacobus Episcopus electus.

MCCL. Obiit Ericus Rex Danorum, et Ericus Rex Svetie, et Olavus pincerna.

MCCLIII. Jacobus Episcopus Roskildensis fit Archiepiscopus.

MCCLIX. Jacobus Archiepiscopus captus est. Christoforus veneno interiit.

MCCLX. Jarmarus turpiter occiditur a muliere.

MCCXV. Jacobus Archiepiscopus fugit de Dacia.

MCCLXVI. Gwido Cardinalis fuit in Dacia.

MCCLXXXIII. Jacobus Archiepiscopus obiit in Rugia.

MCCLXXXVII. Thrugotus fit Archiepiscopus Lundensis.

MCCLXXX. Thrugotus Archiepiscopus Lundensis obiit.

MCCLXXXII. Ecclesia Beati Lucii Roskildis miserabiliter incendio periit.

10^v MCCLXXXVII. Vitescola miserabili incendio totaliter vastatur.

MCCXCIII. Johannes Archiepiscopus captus est.

MCCXCV. Johannes Archiepiscopus
clanculo liberatur.

MCCXCVII. Ysarnus Capellanus Do-
mini Pape fuit in Dacia.

Om den ny udgave af Danmarks middelalderlige annaler

MCCXCIX. Regnum Dacie supponitur
interdicto.

MCCC. Obiit Johannes Episcopus Ros-
kildensis.

Familien i vesteuropæisk middelalder

En orientering

Af Nanna Damsholt

I. Indledning

Familien har i lang tid været genstand for studier indenfor etnologi og sociologi, men først i de senere år har historikerne for alvor interesseret sig for dette tema. I dag, hvor familien i den vestlige verden synes i krise, måske i opløsning, tager historikerne emnet op, og demonstrerer herigennem det gamle ordsprog, at »Minervas ugle først letter, når natten falder på«. ¹ »Fortid og nutid« har markeret sin interesse for dette nye forskningsfelt med Tinne Vammens grundige og klare oversigt fra 1977. Det følgende skal ses som en mere speciel orientering om familien i det vesteuropæiske middelaldersamfund. Hvilke familieformer eksisterede? Hvor og hvorfor? I hvilken udstrækning og på hvilke områder kan vi i Danmark hente erfaringer og inspiration fra udenlandsk forskning? ²

Det væsentligste element i mit bidrag er en kort præsentation af nogle betydelige forskeres arbejder om emnet, men først en kort introduktion til forskningen generelt.

II. Om europæisk familieforskning

Familieforskningen arbejder med at kortlægge familiestørrelser og strukturer, med familiens funktion indadtil og udadtil i samfundet. Den forsøger at forklare, hvorledes institutionen formes af en række faktorer af demografisk, geografisk, politisk, social, økonomisk og ideologisk art. I undersøgelser af familien indgår derfor ikke blot et arbejde med selve denne eenhed og de forskellige elementer, der indgår i den, f.eks. børn og gamle, og de forskellige institutioner den rummer som ægteskab, arbejdsdeling etc., men også udforskningen af familien som led i en større helhed, i forholdet til slægt, lokalsamfund, stat etc. Familieforskningen stiller spørgsmål om familiens universalitet og om dens naturlighed.

Bogen om familien i det middelalderlige Vesteuropa findes ikke, bøger knapt nok. Forskningen på feltet er så ung, at den fortrinsvis består af specialværker og -artikler og forskningsoversigter over sådanne. ³ Familieforskningens tværfaglighed betyder også, at

Nanna Damsholt, f. 1935, cand.mag., forskningsstipendiat v. Det humanistiske forskningsråd, tilknyttet Historisk institut, Københavns universitet.

1. Citatet er hentet fra A. Burgières introduktion til artikelsamlingen *Family and Society*, ed. Forster and Ranum. The Johns Hopkins University Press 1976 p. VII.
2. Artiklen er en bearbejdelse af første del af et foredrag, holdt på et tværfagligt kursus for Gymnasie- og HF lærere om »Familien i Danmark«. Oktober 1980.
3. Denne artikel skal på ingen måde gøre det ud for en forskningsoversigt. En sådan er meget tiltrængt. De bedste forskningsoversigter over familien i middelalderen er mig bekendt:
Joan Thirsk: The Family. Review Article. *Past and Present* no. 27 1964.
Lutz K. Berkner: Recent Research on the History of the Family in Western Europe. *Journal of Marriage and the Family* 35. 1973. Polemisk herimod er Barbara J. Harris: Recent Work on the History of the Family: A Review Article. *Feminist Studies* vol. 3, no. 3/4, 1976.

I de nævnte oversigter refereres foruden detailstudier synspunkter hos nogle førende middelalderhistorikere. Her er det relevant at pege på blot nogle værker: Marc Bloch: *Feudal Society*. Paperback 1965.

Georges Duby: *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région maconnaise*. (1953) Paris 1971.

Georges Duby: *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*. (1968) 1976.

Georges Duby: »Lignage, noblesse et chevalerie au XIIe siècle dans la région maconnaise«. *Annales* XXVII 1972.

Georges Duby: *The Chivalrous Society*. London 1977.

Georges Duby: Famille et parenté dans l'occident medieval. *Actes du colloque de Paris* (6.-8. juin 1974). Rom 1977.

Georges Duby: *Medieval Marriage*. Baltimore 1978.

Sociologen Philippe Ariès har med sit værk *Centuries of Childhood*. New York 1962 været stærkt debatskabende. Værker af David Herlihy: se note 7.

den der vil studere familien må hente sin viden fra andre fagområder end historiens. Historikere kommer hurtigt til at stå i gæld til den såkaldte »ny socialhistorie«, der interesserer sig for masserne, ikke eliten, for små »glemte« eller undertrykte grupper i samfundet som børn, gamle, syge, etniske minoritetsgrupper etc.. Historikere kan hente inspiration og viden hos kvindeforskere, der har bidraget til at inddrage privatsfæren som forskningsobjekt og naturligvis især kvinders placering heri. Fra etnologien kan historikere hente modeller til studiet af slægtskabsforhold, kommunikationsnet og -former og, ikke mindst relevant i forbindelse med middelalderstudier, viden om folkeliv, fester, riter og tolkningen af disse.

Naturligvis kan familieforskere også bygge på den traditionelle forskning. Den franske Annalesskole har siden 1930'erne rummet historikere, der arbejdede med emner, der nu er relevante for familieforskningen. Demografiske studier, der kan belyse ægteskabsalder, fertilitet, levetid etc., har været sat højt på disse forskeres program, ligesom studiet af dagliglivet, almindelige mennesker i modsætning til begivenheder og elite. Det er nok heller ikke noget tilfælde, at nogle af de arbejder jeg vil referere til i det følgende mere eller mindre hører til i Annales-skolen. E. Le Roy Ladurie er en fremragende repræsentant, der i sin forskning forener sociologens, etnologens og historikerens kunnen.

Udforskningen af den middelalderlige familie halter bagefter studiet af senere perioders familie, ikke bare på grund af de muligheder kildematerialet frembyder, men fordi der generelt har været større interesse blandt historikere for andre perioder. Historikere er borte af deres tid, og historikeres valg af problemstillinger er påvirket af den almindelige historiske interesse i samfundet. Man har i nyere forskning især interesseret sig for oprindelsen til det samfund vi lever i, d.v.s. det kapitalistiske industrisamfund, og det har også i familieforskningen medført, at middelal-

derssamfundet ofte kun opleves relevant i den udstrækning det kan anskues som et forstadium til det kapitalistiske. Den periode man generelt har kunnet udstrække sin interesse til, er den såkaldte »early modern«, d.v.s. tiden fra ca. 1500 til 1700. Udfra betragtningen, at kærnefamilien er det moderne samfunds typiske familieform, har man spurgt, hvor gammel er denne familieform, og hører den til i en bestemt samfundsform? Den forestilling, der har gjort sig gældende i forskningen i de sidste 20–30 år, om, at det før-industrielle samfund var domineret af det vi på dansk kalder storfamilien, d.v.s. den udvidede familie, er gennem en række undersøgelser blevet aflivet, det samme gælder forestillingen om den almindelige udbredelse af et stabilt bondesamfund med ringe geografisk og social mobilitet.⁴ Jagten på kærnefamiliens udspiring har ført forskere helt ind i de middelalderlige tykninger, og forskningsfeltet vil sikkert udvides i den kommende tid. Den bratte overgang i Vesteuropa omkring 1500 bliver langsomt udvisket, og hermed får middelalderen en ny placering. Eksempelvis kan nævnes, at man nu mange steder finder tegn på, at det såkaldt vesteuropæiske ægteskabsmønster, der ifølge Hajnal,⁵ skulle have domineret i tiden fra ca. 1450 og frem, faktisk har gjort sig gældende længe før. Det betyder, at vi også i middelalderen kan vente at finde karakteristika som høj alder for mænd ved ægteskabets indgåelse, en betydelig lavere for kvinder, og, hvad der ikke er mindst betydningsfuldt, et relativt stort antal ugifte i samfundet. En række forhold, der er af afgørende betydning for familien.

De begreber, der anvendes om familien i det følgende, er hentet fra sociologien. Kærnefamilie: ægtepar med eller uden ugifte børn. Tre-generationsfamilie: ægtepar samt en eller flere forældre til dette, ægteparrets egne børn. Den udvidede familie: kan rumme flere generationer og flere kærnefamilier, f.eks. gifte søskende med børn og evt. tyende. Der findes naturligvis en masse mellemformer

4. Betydeligst i denne forbindelse er Peter Laslett: *The World We Have Lost*. London 1965.

5. J. Hajnal: »European Marriage Patterns In Perspective.« *I Population in History*, ed. Glass and Eversley. London 1965.

og variationer, og man må huske, at der også kan være tale om at samme individ i løbet af sit liv indgår i forskellige familieformer. Fælles for de her nævnte familieformer er, at kærnefamilien er den norm ud fra hvilken de andre beskrives. En familie bestående f.eks. af en enke med børn, vil blive defineret som en ufuldstændig familie i denne terminologi.

III. Præsentation af en række studier i familien

Som allerede antydet er een af grundene til, at det ligger lidt tungt med udforskningen af familieforhold i middelalderen den enkle, at kildematerialet er så sparsomt. Det er derfor også forståeligt, at det er studier i familien i Sydfrankrig og Norditalien der hidtil har ydet de vigtigste bidrag. Det er nemlig i disse områder, vi finder det bedste kildemateriale i arkiverne i form af skattelister, matrikelfortegnelser, notarialdokumenter etc. og det i et antal og omfang, dækkende så store sammenhængende tidsforløb, at man kan nå frem til andet end vage gæt. De to første forskere, hvis arbejder kort skal præsenteres, er to amerikanere, der netop har kastet sig over det syd-europæiske materiale.

Diane Hughes har i artiklen »Domestic Ideals and Social Behavior: Evidence from Medieval Genoa«⁶ på grundlag af notarialdokumenter fra 12.–14. årh. fra Genua påvist, hvorledes to grupper i byen lever forskelligt med hensyn til familieform og -idealer. Hendes egentlige mål er at vise, hvorledes idealerne om familielivet former virkeligheden, at vise hvilken betydning familielivet har for personlighedsdannelsen, men jeg vil i referatet lægge vægt på, hvad der konkret oplyses om de to grupperes levesæt.

Det drejer sig om håndværkerne og handelsaristokratiet i Genua, to befolkningsgrupper som af forskellige grunde let lader sig udskille. Den mest markante forskel udover de helt indlysende, var den økonomiske, idet

handelsaristokratiets rigdom i disse århundreder var af en sådan størrelsesorden, at det stort set styrede byen.

Aristokratiets familieideal var den patriarkalske, udvidede familie, hvor den mandlige linie var afgørende, og hvor den gamle far formelt og reelt var overhovedet. Dette ideal konkretiseredes klart i den måde man boede og byggede på i byen. Slægtens familier boede tæt sammen i et kvarter med fælles torv, befæstning, marked, kirke etc.. Det var dette slægtskvarter, der var det vigtigste, langt vigtigere end det enkelte hus. I de forskellige familiehuse blev sønnerne ofte boende hjemme til faderen døde, med hustruer og børn i det fælles hus. Det var slægten, der var strukturerende for kontinuitet og solidaritet i samfundet.

Familieidealet hos håndværkerne er svært at finde frem til. Det kan have været eet, som man ikke havde mulighed for at leve op til. Hvad man kan finde er visse markante træk i håndværkernes familieliv, som muligvis er sammenfaldende med det ideal de har haft. Afgørende er den vægt, der i disse familier lå på ægteparret, selve det ægteskabelige forhold. Det var kærnefamilien, der definerede husstanden. Uden for hjemmet søgte håndværkerfamilien ikke slægten, men bosatte sig fortrinsvis fjernt fra familien.

Indenfor begge grupper har det arrangerede ægteskab været det normale, men sandsynligvis har håndværkerdatteren haft større mulighed for indflydelse på valg af ægtefælle. Hos aristokratiet var ægteskabet et overordentligt betydningsfuldt slægtsanliggende som involverede økonomi, status etc. Kvinden bragte en medgift ind i sin ægtemands hus, men modtog efter 12. årh. ikke noget fra ægtemanden i form af den modgave, *antefactum*, som var almindelig hos håndværkerne. Her gav manden sin hustru en sum, der i størrelse svarede til hendes medgift. Disse summer udgjorde tilsammen det økonomiske fundament for det nygifte håndværkerpar, et ligeligt grundlag, hvorimod aristokratdatter-

6. I *The Family in History*. Ed. Charles Rosenberg. University of Pennsylvania Press 1975. Se også hendes artikel »Urban Growth and Family Structure in Medieval Genoa«. *Past and Present* no. 66. 1975.

ren økonomisk kom i lommen på sin ægtemands slægt.

Håndværkerkonen arbejdede som regel ved sin mands side eller indenfor et andet fag og bidrog til hjemmets opretholdelse på relativt lige fod med manden. Det er karakteristisk, at det er blandt de socialt laveste håndværkerfag, at ægteskabet spiller en central rolle. Mand og kone arbejder tæt sammen, uden særlig kontakt med slægten. Det ses bl.a. af det forhold, at håndværkere ofte indsætter deres hustruer som arvinger på børnenes bekostning. Hos aristokratiet er det mandslinien der tilgodeses ved arv, og den hustru, der som enke ønsker at forlade mandens hus, kommer let i økonomiske vanskeligheder. En sammenhæng mellem kvindens status med hensyn til »ligeberettigelse«, antydes af Diane Hughes. Håndværkeren slår sin kone, aristokraten lader sine aggressioner gå ud over slægtens mandlige medlemmer og ikke over sin hustru.

Hovedkarakteristika for de to grupper er altså, at aristokratiet som ideal dyrker slægten, mandslinien heri, håndværkerne ægteskabet. Hvilken effekt havde disse forhold på den sociale virkelighed, spørger forfatteren? F.eks. med hensyn til kvinder og børn? Fælles for de to grupper er, at kvindernes reproduktive indsats er den væsentligste, og det gælder begge lags kvinder, at de var undergivet mandens/mændenes myndighed. Men der er væsentlige forskelle. Håndværkerkvinderne ammede deres børn og havde derfor et nært forhold til dem. Drengene og ofte også piger blev sendt i lære hos andre håndværkere i en tidlig alder. Oplæringstiden varede i 12.–13. århundrede 6–7 år, og det betød, at der for håndværkerbørnene blev et skarpt skel i deres barndom mellem tiden hjemme og tiden derefter. Aristokratiets børn blev ikke ammet af deres mor, men af en dertil ansat. Det ses af testamenterne, hvor meget amerne kom til at betyde for deres »børn«. Det var især pigerne, der livet igennem huskede deres amme med kærlighed. Både piger og drenge blev opdraget og uddannet i huset, i slægten, og sønnerne boede som nævnt ofte hjemme, også efter giftermålet. Aristokratiets sønner og dø-

tre blev ofte tidlig gift, hvorimod deres sociale og økonomiske uafhængighed kom sent, som regel indtraf den med det gamle overhovede, faderens, død. Håndværkerparrets ægteskab og økonomiske uafhængighed etableredes derimod samtidigt. Det betød, at parret begyndte med stor selvstændighed, og kvinderne i disse ægteskaber blev som regel gift i en mere moden alder end aristokratiets døtre. Håndværkerhustruerne havde sandsynligvis langt større frihed indenfor deres lille område, hvor ægteparret var suverænt, i modsætning til kvinderne i aristokratiet, der flyttede ind i en fremmed familie, hvor patriarken herskede. Der er i materialet stærke spor af spændinger mellem svigerdøtre og svigerforældre.

Som slutning på sin beskrivelse opstiller Diane Hughes de forskellige virkninger, det fik for de to typer hjem, hvis ægtemanden døde. Konsekvenserne var for håndværkerkvinden, at hun sikkert ville gifte sig igen, flytte ind til en ny mand med sine børn, der således ville få en stedfar, og hun ville muligvis selv blive stedmor. Hun ville sandsynligvis opretholde sin rimeligt ligelige status overfor den ny ægtefælle, i kraft af sin betydning som arbejdskraft, evt. partner. Man ser ofte kvinder som medunderskrivere af forretningsaftaler og lignende dokumenter. Hvis en kvinde i handelsaristokratiet blev enke, og hvis hun var en ung »tilflytterkone«, kunne hun sandsynligvis kun med besvær og endda med skam, komme ud og blive gift igen, og måtte i så fald efterlade sine børn hos slægten. Hvis hun var overhovedets enke, kunne hun ved at blive i slægten til gengæld opnå en magtposition uden lige, både med udstrakt myndighed over de interne anliggender og udadtil, aktivt, i den kommercielle verden.

Diane Hughes arbejde giver et detaljeret og levende billede af familielivet i det middelalderlige Genua, og hvad der er det vigtigste, en klar dokumentation af den samtidige eksistens af to familieideal/-former i samme by, med det sociale lag som den afgørende faktor. Hun er klar over, at forholdene i Genua muligvis er enestående. De adskiller sig klart fra udviklingen i de toscanske byer, f.eks. Firenze, i samme periode, således som denne er

beskrevet af David Herlihy.⁷ Han påpeger, at de store aristokratfamilier var i opløsning allerede i det 13. årh. på grund af presset såvel fra »folket« som fra urbaniseringen som helhed. Selv hos aristokratiet i Firenze går tendensen i retning af mere kærnefamilieagtige enheder.

Herlihy's centrale placering i udforskningen af familien berettiger nærmere omtale. Som professor i historie ved Harvard University i USA har han siden 1950'erne arbejdet med middelalderens socialhistorie og har især skrevet om sociale forhold i de norditalienske byer. Han har på grundlag af arkivmaterialet fra disse byer opstillet problemer af vidtspændende karakter. Han har arbejdet med husstandsstruktur og -størrelse, men også med nye emner som familiesolidaritet, årsager til vold i bysamfund.

Her skal et enkelt arbejde omtales nøjere, en lille kort artikel om *The Family in Renaissance Italy* fra 1977, dels fordi den siger noget konkret om familien på et bestemt sted til en bestemt tid og dels fordi den forsøger at sætte familien ind i en større sammenhæng. Herlihy har andetsteds⁸ fastslået, at den traditionelle, stabile storfamilie ikke findes. Institutionen familie er skiftende såvel i størrelse, struktur, som med hensyn til funktion, og de tre faktorer, der i den her valgte artikel fremhæves som dem der spiller den væsentligste rolle for den, er 1) de demografiske forhold, 2) omgivelserne, det vil nærmest her sige de økologiske forhold, og 3) hvilket socialt lag familien tilhører.

I renaissancetidens Italien, fra ca. 1300 til 1550, var der store demografiske udsving. Efter en relativ stabil periode fra 1300 til 1340 kommer pestårene. Pestens hærgen betød, at familierne generelt blev umådelig små, og ofte blev familier reduceret når en far, mor eller

eneste barn blev revet bort. Først fra ca. 1410 synes en ny stabilitet at være opnået rent befolkningsmæssigt, og familierne er nu generelt små aktive enheder. Omkring 1460 begynder en ny ekspansion, der familiemæssigt resulterer i store udvidede familier omkring 1600, med mange børn og tjenestefolk boende i huset. Først nu finder vi den »traditionelle« vesteuropæiske familie.

Familien udvikler sig forskelligt, alt efter som den findes på land eller i by. Herlihy mener, at familien i den vesteuropæiske bondeøkonomi var den basale arbejdsenhed, og at det var bydende nødvendigt, at der både fandtes en mand og en kone som familiens centrum. Det var omtrent livsnødvendigt for en landbofamilie at være fuldstændig, d.v.s. at rumme både mand, kone og børn som arbejdskraft, og derfor måtte enker eller enke-mænd hurtigst muligt gifte sig igen. Byfamilien var generelt mindre end familien på landet, og kunne tillade sig at forblive det.

Den sidste faktor, der spillede sammen med de allerede nævnte, var de økonomiske og sociale forhold. Rige husstande, både på land og i by, tenderede mod at blive større end de fattige. Bortset fra størrelsen spillede tilstedeværelse eller det modsatte af formue en stor rolle f.eks. i forbindelse med indgåelse af ægteskab. Det betød, at de rige familier i byen meget langsomt og omhyggeligt måtte arbejde på at finde den rette ægtefælle, da der jo stod mange penge på spil. De fattige, for hvem alt dette var ukendte problemer, kunne lige så godt gifte sig.

På landet var det mest afgørende for bønderne at gifte sig til arbejdskraft. Landarbejderne var tilsyneladende mindre interesserede i at skaffe sig kone og børn, fordi de enten ingen jord ejede selv, eller så lidt, at det ikke kunne forsørge en familie.

7. Se nedennævnte artikler fra 1969 og 1972. Her relevante arbejder af Herlihy: *Land, Family, and Women in Continental Europe from 700 to 1200. Traditio XVIII*. 1962.

Medieval and Renaissance Pistoia. New Haven- London 1967.

Family Solidarity in Medieval Italian History. *Explorations in Economic History VII*. 1969.

Mapping Households in Medieval Italy. *Catholic Historical Review* 58. 1972.

Three patterns of Social Mobility in Medieval History. *Journal of Interdisciplinary History III*, 4. Spring 1973.

The Family in Renaissance Italy. *The Forum Series*. 1977.

Les Toscans et leurs familles. Paris 1978.

8. I »Three patterns...«. Se note 7.

Herlihy konkluderer, at man her i Italien kan finde det tidligere omtalte vesteuropæiske ægteskabsmønster. Konsekvensen af dette var et samfund med stærke erotiske spændinger. Mænd giftede sig som oftest først, når de var omkring 40, og det resulterede i en stor gruppe unge ugifte mænd. Et stort antal unge kvinder måtte vente forgæves på at blive gift, fordi der ikke kunne skaffes nok til medgiften. Rent familieinternt betød det forhold, at moderen ofte var meget yngre end faderen, at det var hende, der havde størst og nærmest kontakt med børnene og også fik en dominerende rolle med hensyn til deres opdragelse. Herlihy gør for øvrigt opmærksom på, at samtiden var bevidst om familiens eksistens og betydning på grund af krisen i perioden. Der blev således skrevet flere værker om hvorledes man bedst skulle styre sin familie med hensyn til børn, arrangement af ægteskab m.m.

Den familieforskning, der foregår i Frankrig og med franske forhold som genstand, skal her repræsenteres af *Georges Duby* og *Emmanuel Le Roy Ladurie*, der samtidigt er kendte for deres store og omfattende produktioner om Frankrigs og Vesteuropas historie generelt.

Duby's syn på familien skal med, fordi han understreger en ny faktor blandt dem, der er bestemmende for familien.⁹ Han har påvist for det franske middelaldersamfunds vedkommende, at sammentrækninger og udvidelser af familien, ændringer i solidaritetsforhold, skal ses som følger af statens svingende tilbud om sikkerhed for sine borgere. I perioden fra ca. 1000 til 1150 var familien en lille eenhed, der gav sine medlemmer stor frihed. Men med statens opløsning strammedes slægtsbåndene og under denne proces skete der bl.a. det, at kvinderne mistede kontrol med deres ejendom til fordel for deres ægtemænd. Mellem 1150 og 1250 ændredes situationen, idet statens indtægter og effektivitet

voksende, og det betød en større uafhængighed for kærnefamilien. Duby understreger, at familiemønsteret sandsynligvis var forskelligt for de forskellige sociale lag. I usikre tider søgte bønderne snarere beskyttelse hos herremanden end hos slægten. Også Duby tager afstand fra en evolutionistisk familiemodell, hvorefter man skulle bevæge sig fra den store familie i retning af den mindre, mere individualiserende.¹⁰

Le Roy Ladurie har skrevet om familien i Frankrig i flere af sine arbejder. Det er rimeligt at referere til et par, idet disse bruger forskelligt kildemateriale, og fordi det ene værk, den snart verdensberømte bog om *Montailou*, i sin form er en nyskabelse som historieskrivning.

Hovedtesen i artiklen *A System of Customary Law: Family Structures and Inheritance Customs in Sixteenth-Century France*¹¹ er, at arvesystemer har afgørende betydning for familiestørrelse og struktur. Det system hvorefter jorden overdrages, er bestemmende for familiestrukturen og andre sociale forhold.¹² Med hensyn til arv kan det spille en stor rolle, om jorden overdrages til en enkelt søn, eller deles mellem alle børn. Det tidspunkt, hvorpå arven tildeles, er også væsentligt for familiestrukturen. Hvis arv/medgift uddeles tidligt, kan man forvente, at børnene gifter sig tidligt og etablerer sig selvstændigt. Hvis arv/medgift overføres sent, kan man forvente sen ægteskabsalder, og at der dannes store husstande, i hvilke den ældre generations position og magt vil være stærk.

Ladurie påviser, hvorledes tre forskellige arvesystemer i Frankrig har bidraget til at fremkalde forskellige familiestrukturer i 1500-tallets samfund. Det ene system, der eksisterede i Normandiet og Bretagne, byggede på blodet, på slægtskabet. Det andet, der fandtes i Sydfrankrig, gik nærmest til en anden yderlighed, idet det var ægteparret + et

9. Se note 3 med anførelse af Duby's vigtigste værker og Joan Thirsk's oversigtsartikel, hvorfra den her gengivne sammenfatning stammer.

10. *Famille et parenté* ... Se note 3.

11. I »Family and Society«. Se note 1.

12. Se i denne forbindelse Jack Goody: *Inheritance, property, and women: some comparative considerations*. I *Rural Society in Western Europe, 1200-1800*. Ed. Jack Goody, Joan Thirsk, E. P. Thompson. Cambridge University Press 1976.

udvalgt barn, der var i systemets centrum. I det første system kunne en far kun bestemme over sin jord og dens fordeling, så længe han levede. Når han var død, skulle alt deles på ny, og alle børn fik samme muligheder. Dette arvesystem svækkede altså forældrenes rolle og styrkede børnenes. Systemet betød en hård opdeling af jorden, men den blev hos slægten. Den styrkedes på bekostning af ægteskaber. Ladurie fremfører, at systemet minder om det danske system på Sjælland og i Skåne.

I det sydfranske system var det almindeligt, at forældrene udvalgte et enkelt barn som arving, og de andre børn fik bogstaveligt ingenting. Det væsentligste var at bevare familiejorden samlet. I denne familie var faderen, pater familias'en, dominerende, og moderens rolle meget svag. Det heldige barn boede sammen med forældrene, så længe de levede. Dette system brugte flittigt testamenter, netop for at sikre opretholdelsen af den besluttede ulighed og for at sikre gennemførelsen af faderens villie efter hans død.

I værket *Montaillou. Cathars and Catholics in a French Village 1294-1324*¹³ behandler Ladurie også familien. Netop dette værk kunne vække forventninger om en intensiv, detaljeret beskrivelse af familien i landsbyen Montaillou, den landsby, hvis beboere man næsten oplever som bekendte efter endt læsning. Det kildemateriale Ladurie anvender er forhørsprotokollerne fra kætterinkvisitionen i Languedoc, specielt fra Montaillou, et materiale, der i sit omfang og med sin særlige karakter gør skildringen af landsbylivet muligt. Det gælder imidlertid beskrivelsen af familien, som det gælder hele bogen: vi bevæger os næsten på romanplanet. Der generaliseres dristigt ud fra enkelttilfælde, og det hænder, at sætninger tolkes løsrevet fra deres sammenhæng.¹⁴ Det kan være af interesse for læsere, der vælger at stifte bekendtskab med »Montaillou« i den engelske udgave fra 1978, at vide, at ikke alene teksten er forkortet, også

litteraturlisten og notehenvisningerne er så beskåret, at det er vanskeligt at se, hvad det er for en forskning Ladurie bygger på og polemiserer imod. Når dette er sagt, skal Ladurie's fremstilling af familien også refereres. Centralt står huset, »domus«, som er familiens hus med dets beboere, undertiden suppleret med tjenestefolk. Det er husets funktioner, der først og fremmest skal varetages, og det sker enten ved hjælp af familiemedlemmer eller ansatte. En søn, der gifter sig og flytter bort, erstattes for eksempel af en tjenestekarl. I »Montaillou« bortgiftes de mere velståendes døtre tidligt, og ægteskaberne støtter solidariteten familierne i mellem. Tilsvarende er der et stort antal enker, der som gamle kan opnå høj agtelse. Det ser ud til, at det er de rige, der har planlagt små familier for at formuen ikke skal deles. Fårehyrderne, der ikke er deres egen herre og ikke ejer »domus«, gifter sig sjældent.

I sin bog om Languedoc fra 1960¹⁵ skrev Ladurie generelt om familieudviklingen i dette område. Her bevirker krisen i 1300-tallet, at den gamle, udvidede, patriarkalske familie på landet genoplives, trives specielt i perioden 1450-1510, hvorefter den efterhånden afløses af små kærnefamilier. Sammenligner vi denne udvikling i Languedoc med Herlihy's resultater fra Italien, viser det, at fra Languedoc kendes den berømte storfamilie på landet fra 15. årh.

Den sidste forsker, hvis arbejde skal præsenteres, er englænderen *Alan Macfarlane*, der i sin bog *The Origins of English Individualism*, Oxford 1978, har skrevet om familien og dens udvikling i engelske landsbyer.

Det centrale tema i bogen er ikke familien, men institutionen bliver stærkt belyst. Eet af Macfarlane's hovedanliggender er et opgør med myten om, at der før det industrielle gennembrud i England fandtes et stabilt, traditionelt bondesamfund, hvis karakteristika bl.a. skulle være, storfamilien, hvor kvinder

13. Scholar Press London 1978. Originalen fra 1975 *Montaillou: village occitan de 1294 à 1324*. Gallimard, Paris. En svensk oversættelse, der skulle være komplet, findes nu.

14. Cand. mag. Karen Glente har i et mundtligt oplæg dokumenteret Ladurie's fremgangsmåde, og jeg har sammen med et hold studenter arbejdet med at sammenholde en tekst fra de omtalte protokoller, fremdraget og oversat af Karen Glente, med Ladurie's fremstilling.

15. *Les paysans de Languedoc*. Paris 1960.

havde lav status, og hvor bundetheden til slægtens jord var afgørende. Dette bondesamfund findes ikke umiddelbart før industrialiseringen, så hvor langt tilbage skal man for at finde det, spørger Macfarlane. Det viser sig, at ikke engang i 1200-tallet synes det at forekomme. Resultatet af Macfarlanes arbejde er en påvisning af, at det snarest har været kærnefamiliehusstanden, der har været det normale i England i landsbyen fra 1200-tallet og frem. Han påviser, at en række forhold, som man normalt mener tilhører senere perioder, findes allerede på dette tidspunkt: jordmarked, privat ejendomsret, marked for landbrugsprodukter, penge. Alt dette betyder, at det engelske landsamfund har været åbent, mobilt og markedsorienteret. Igen synes Hajnal's ægteskabsmønster, som først skulle have eksisteret fra ca. 1450, at have gjort sig gældende. Altså sene ægteskaber, mange ugifte. Det har været almindeligt at sende børnene tidligt ud at tjene. Selvom Macfarlane forestiller sig kærnefamilien som det normale, mener han, at familie- og slægtsbånd kan have spillet en rolle med hensyn til produktionen i form af arbejdsfællesskab. Men en række forhold går imod drømmen om den store solidaritet. En række skriftlige kontrakter tyder eksempelvis på, at forældregenerationen måtte sikre sig deres underhold fra det øjeblik, de gav ejendommen fra sig. Centralt er også, at det ikke var familien, der ud-

gjorde arbejdskraften, men at man i høj grad brugte lønarbejdere.

De her refererede historikere kommer ikke med generelle bud på, hvorledes familien i Vesteuropa har udviklet sig, men behandler et bestemt område over tid og peger samtidig på en række faktorer og samspillet dem imellem, der kan gøre sig gældende og har gjort sig gældende i udformningen af familien. Myten om storfamilien som det generelle synes manet i jorden, og tilbage er en opfattelse af store variationer i familiestørrelser, struktur og funktion. Flere familieformer har eksisteret på samme tid samme sted.

Det vi i dansk forskning kan lære af den europæiske er, hvor og hvordan vi kan tage fat på det hjemlige materiale for at arbejde med emnet. Vi kan hente ideer til hvilket materiale, der kan anvendes, hvilke faktorer der har haft betydning for familien, og hvilke sammenhænge studiet af den bør indgå i. Landskabslovenes arveretsbestemmelser og testamenternes oplysninger må studeres på ny.¹⁶ Grundplaner af huse og bosættelsen i byerne må indgå i familiestudierne.¹⁷ Kvinders stilling og vilkår må vurderes i denne sammenhæng. Danske middelalderhistorikere kan ikke regne med at falde over støvede arkivpakker med ubrugt materiale. Den kildefattigdom dansk middelalder er underlagt, kan kun afhjælpes ved at betragte de få rester i nye sammenhænge og fra nye synsvinkler.

16. Se Inger Margrethe Jensen: *En analyse af kvindens stilling ud fra de danske landskabslove*. Speciale Aarhus 1976. Thelma Jexlev: »Wills, Deeds, and Charters as Sources for the History of Medieval Women«. I *Aspects of Female Existence*. Ed. by B. Carlé, N. Damsholt, K. Glente and E. T. Nielsen. Gyldendal 1980.

17. Thelma Jexlev: »Københavns Borgere 1377 og 1510«. *Historiske Meddelelser om København*. 1978. Karen Zahle: »Udelukket og indelukket«. *Kvindestudier* 3. Red. af Nynne Koch. Delta 1979.

Blev der indført livsfæste i Danmark i 1523?

Af Benito Scocozza

I.

Forholdet mellem herremand og fæstebonde er det grundlæggende sociale forhold i det danske feudale samfund. Herremanden ejede jorden. Fæstebonden fæstede en del af denne jord og ydede til gengæld landgilde og andre fæsteydelser.

Dette sociale grundforhold var dominerende i Danmark i det 16. århundrede. Og skal man forstå fæstebøndernes placering i forhold til herremændene, må man ikke alene undersøge de faktiske forhold fra landsby til landsby, fra gods til gods. Man må også analysere den politik, statsmagten førte over for bønderne og herremændene.

Det er indlysende, at fæstebønderne ønskede at sikre sig de bedste betingelser, når de overtog en fæstegård. På den ene side ville de naturligvis have lov til frit at forlade gården, hvis noget bedre bød sig. Og på den anden side ville de sikre sig, at de ikke vilkårligt kunne blive smidt ud af herremanden. Kunne de få garanti for, at fæstegården var deres, så længe de selv ønskede det, var det selvfølgelig det bedste.

Hér kommer spørgsmålet om livsfæste ind. Antager vi, at fæstebønderne allerhelst så, at fæstegården var sikret dem for livstid, bliver det væsentligt at undersøge, om det rent faktisk lykkes bønderne at opnå livsfæste. Det vil

viser noget om styrkeforholdet mellem de to hovedklasser i samfundet.

Spørgsmålet om eksistensen af livsfæste deler sig i to:

Det ene spørgsmål er: Var der rent faktisk livsfæste i Danmark i det 16. århundrede? – Og før og efter?

Det andet spørgsmål er: Var der i givet fald tale om et sædvanebestemt livsfæste? Eller var der tale om et lovfæstet livsfæste, som enten var udtryk for en kodificering af sædvanen eller for en ovenfra kommende bestemmelse om, at fra nu af var herremændene forpligtede til at beholde en fæstebonde, så længe denne levede?

De fleste historikere har ment, at statsmagten i 1523 simpelthen indførte livsfæste. Uenigheden går først og fremmest på, om 1523-bestemmelsen om livsfæste var en kodificering eller – som Erik Arup kalder det – en »reform«. (*Arup, II, 414*)

Lad os først se på den lovtekst, der fortolkes som indførelsen af livsfæste. Den skal hér citeres i sin fulde ordlyd (*se den nudanskede tekst i note 1*):

»Vii Ffrederick &c. gjøre alle vitterligt, att vii haffue nw hørdt och wti sandenn forfaret, huorledis manghe bryde kasttis och wdtwiiszes vdtaff theris gaarde emodt allidt skell och vdenn allidt skyllt. Thaa haffue vii nw met oss ellskelige Danmarcks riiges raadtzs raadt ther om szaa

Benito Scocozza, f. 1935, cand. phil., lektor, Historisk institut, Københavns universitet.

1. Nudansket lyder Frederik Is forordning af 14. maj 1523 således:

»Vi Frederik osv. gør alle vitterligt, at vi nu har hørt og udi sandhed erfaret, hvordan mange fæstere (bryde er synonymt med 'fæster' på dette tidspunkt) (min anm.) kastes ud af og udvises af deres gårde imod al rimelighed og uden al skyld. Da har vi nu med Vort elskelige Danmarks rigsråds råd derom således skikket og ordineret, at ingen fæster, som steder og fæster eller som tidligere har stedet og fæstet nogen gård af Vor og kronen, kirken, riddere, riddermændsmænd eller af bonden (her menes 'selvejerbonde') (min anm.), og som bygger og forbedrer selvsamme gård og på redelig vis yder skyld, landgilde, gæsteri, sagesfald og andre småredsler, og som er sin husbond hørig og lydig, og som ikke sidder ham overhørig med ægt, inne og arbejde og ej heller forhugger skoven på urimelig vis eller udlejer og bortfæster fra gården ager eller eng eller fiskeret, da skal han ikke udfæstes af sin gård og ej udvises af den, al den stund han (fæsteren) overholder forskrevne bestemmelser. Givet i vor købstad Odense, på Vorherres himmelfarts dag, under Vort segl.«

skickett och ordinerett, att ingenn briidi, szom steder och festter eller tillfornn stedt och ffestt haffuer aff wor och kronenns, kirckenns, ridders, riddermendtzsmendtzs eller aff bwndenn nogenn gaardt, och bygger och forbedrer szamme gaardt och redelig wdtgiffuer skylltd, landtgiillde, gesterii, saghefalldt och andre smaa rettszelle, och er szin haasbwndt hærüg och lydiigh och icke sidder hannwm offwerhörüg för met egtt, inder och arbetet, och ey hellder forhugger skowenn vskellig eller leier och festter fraa gaardenn ager eller eing eller fiskerü, tha skall handt icke festtis aff szin gaardt och ey ther aff vdtwiisz, then stunnth hand hollær för^{ne} artticler. Giffuit vi vor köpstadt Otthenssz, vor Herris hymmellffaris dag, vnder vortt signet.« (*Erslev, 4*)

Lad os sammenfatte indholdet i denne forordning, der blev udstedt den 14. maj 1523: Kongen har med rigsrådet bestemt, at ingen fæstebonde, som passer sin gård ordentligt, og som yder de afgifter og hovarbejder, der er ham pålagt, kan smides ud af sin fæstegård. Grunden til bestemmelsen er – ifølge forordningen selv –, at der er forekommet mange urimelige udsmidninger.

Det er, hvad der står i forordningen – hverken mere eller mindre. Der står intet om, at en fæstebonde har ret til at beholde en gård, han én gang har fæstet, til sine dages ende.

Vi skal om lidt se på, om forordningen på trods heraf kan fortolkes som en livsfæstebestemmelse. Først vil vi imidlertid se på, hvad forskellige historikere, der har belyst forordningen, har fået ud af den.

C. F. Allen, skildreren af det 16. århundredes historie *par excellence*, relaterer Frederik Is forordning til Christian IIs lovgivning, der kom få år før. I Christian IIs såkaldte landlov bliver det bestemt – i følge Allen –, at »der altid før Fæstets Tiltrædelse skulde sluttes en Overenskomst om Varigheden af den Tid, i hvilken Fæsteren skulde beholde Gaarden, som ti eller tolv Aar, kortere eller længere, eftersom man kunde enes, og i al den tid maatte Jorddrotten ikke udvise Fæsteren, saafremt denne holdt Gaarden ved Hævd, betalte sin Landgilde og ydede Husbonden de Tjenester, han var forpligtet til.« (*Allen, 39 f.*)

Allens referat af Christian IIs bestemmelse

i 'landlovens' paragraf 101 er korrekt. (*Sammenlign Kolderup-Rosenvinge, 51*) Christian II bestemmer altså, at herremanden og fæstebonden skal aftale fæstevarigheden, og så længe fæstet varer, kan bonden ikke udvises af gården.

Efter at have redegjort for Christian IIs bestemmelse om, at en fæster ikke må udvises, så længe det mellem parterne aftalte fæstemål varer, skriver Allen om Frederik Is forordning: »Rigtignok bleve Christiern den Andens Love snart afskaffede; men hans Efterfølger stadfæstede det Punkt af dem, i følge hvilket Fæstet ikke uden skjællig Grund kunde forbydes.« (*Allen, sammesteds*) Allen læser således ikke et livsfæste ind i Frederik Is forordning. Og det bekræftes yderligere af en senere bemærkning hos ham, hvor han siger, at »... Livsfæste i løbet af det sextende Aarhundrede blev det herskende.« (*Sammesteds*) (*Min udh.*)

Med andre ord: Allen mener, at selv om der intet udtrykkeligt står i Frederik Is forordning om varigheden af fæstet, så siges der på den anden side heller intet om, at det dermed blev livsvarigt. Der siges bare, at så længe fæstet varer, kan fæstebonden ikke smides ud. Kun en sådan tolkning af de mere generelt formulerede bestemmelser i Frederik Is forordning i forhold til Christian IIs kan begrunde Allens udsagn om, at Frederik I stadfæstede Christians lovparagraf.

Flertallet af historikere, der efterfulgte Allen, har imidlertid ment, at Frederik Is forordning rent faktisk indførte livsfæste. *Johannes Steenstrup* skriver midt i 1880'erne, at Frederik Is forordning er udtryk for en stor »omvæltning« i forhold til Christian IIs lovgivning. Thi hvor denne nøjes med at tale om fæste på kortere eller længere åremål, så har bonden nu – med Frederik Is forordning – »vundet en Ret til at vedblive Besiddelsen for Livstid.« (*Steenstrup, 672–74*)

Erik Arup giver i sin danmarkshistorie tolkningen af Frederik Is forordning endnu en tand. Han skriver i et afsnit, der bærer overskriften *Arvefæste* – efter at have refereret Frederik Is forordning –:

»Kong Christierns lov havde indeholdt samme bestemmelse; den var nu ophævet og

brændt; derfor behøvedes denne nye forordning. Det mærkelige² er, at den er blevet staaende som retsgrundlag for livsfæstet og arvefæstet i Danmark, thi kunde en bonde, der opfyldte sine forpligtelser, ikke udvises af sit fæste, kunde herremanden almindeligvis heller ikke nægte hans søn, naar han vilde overtage faderens fæste, at faa brugen af jorden.« (*Arup, II, 414*)

For ret at forstå Arups synspunkt må hans fortolkning af Christian IIs lov også medtages. Om denne skriver han: »Ydermere tiltog borgerregeringen (som Arup kalder Christian IIs styre i årene umiddelbart forud for kongens fald. Min anm.) sig endog ret til at give fæstebønder selv paa adelens gods kongeligt brev paa deres fæste vel paa livstid eller snarere som arvefæste.« (*Arup, II, 367*)

Naturligvis kan Arups udtryk »kongeligt brev« forstås således, at der er tale om specifikke kongelige breve til bestemte bønder. Sådanne breve udstedte Christian II vitterligt. Men i så fald er Arups lille – iøvrigt meget arup'ske 'vel' – aldeles overflødig, eftersom det i brevene klart er angivet, hvilken varighed fæstet skal have – i en række tilfælde på livstid.

Nej, Arups skildring kan kun tages som en henvisning til kongens ovenfor af Allen refererede bestemmelse om bortvisning af fæstebønder. Desuden falder Arups kommentar i et afsnit, der netop behandler Christian IIs samlede lovgivning. (*Jvf. Arup, II, 361–68*) Når man imidlertid kan komme i tvivl om, hvad Arup overhovedet refererer til på dette sted, skyldes det, at man under ingen omstændigheder kan fortolke Christian IIs fæstebestemmelse som et påbud om livsfæste. Der står – som Allen refererer det – klart og tydeligt, at bonde og herremand skal aftale fæstetiden, hvorefter det med lovparagraffens egne ord hedder: »... y thy Aar, tholff Aar, lenger eller stecker, eftersom the therom forenis kunde, och icke y saa lang Tidt bør Bønder at uduises ...«, når de ellers passer deres forpligtelser. (*Kolderup-Rosenvinge, 51*) – I ti eller tolv år,

kortere eller længere, og i den tid kan de ikke udvises. Det er, hvad der står, og det kan ikke på nogen måde tolkes som påbud om livsfæste og naturligvis dermed heller ikke på nogen måde som oplæg til arvefæste.

At Arup imidlertid har læst Christian IIs lovparagraf med det venstre øje, bekræftes af hans betragtninger omkring Frederik Is forordning, hvor han – som gengivet i det ovenfor citerede – direkte siger, at der hos Christian II står »det samme« som hos Frederik I, og dennes sidste forordning får som skudsmål, at den blev »staaende som retsgrundlag for livsfæstet og arvefæstet i Danmark ...« Med andre ord: Der kan ikke herske tvivl om, at Arup ser livsfæstet indført af Christian II og igen bekræftet af Frederik I, efter at Christian IIs lovgivning er blevet sat ud af kraft.

C. P. O. Christiansen er i *Schultz Danmarkshistorie* heller ikke i tvivl om, at livsfæstet indførtes af Frederik I. Han skriver, at det i Frederiks forordning befales, »at ingen Fæstebonde, hvad enten han fæster af Kronen, Riddere, Riddermændsmænd eller Bønder, maa udvises af sin Gaard, naar han svarer sin Afgift og gør Ret og Skel. Herved blev *Livsfæstet* gjort til Lov i Danmark ...« (*Christiansens egen udh. Schultz, 525*)

Med Arups og Schultz' danmarkshistorier kan man med en vis ret hævde, at det efterhånden var blevet det udbredte standpunkt, at Frederik I indførte livsfæste. Og Frederik Is forordning kaldes da også simpelthen '*livsfæsteforordningen*'.

Dette er også tilfældet, når det drejer sig om den eneste egentlige detailstudie, der er foretaget omkring fæstetidens varighed omkring og forud for Frederik Is forordning, nemlig *Aksel E. Christensens 'Semmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523'*, der i 1946 blev publiceret i *Festskrift til Erik Arup*.

Som det ses, angives det i selve afhandlingens titel, at der er tale om en livsfæsteforordning af 1523. Og der findes da heller ikke i teksten den mindste antydning af tvivl om, at

2. Når Arup bruger udtrykket 'det mærkelige er . . .', betyder det ikke i Arups sprog, at det er mærkeligt. Det betyder inden for den gammeldanske stil, Arup indimellem betjener sig af, at det nærmest 'betagende bemærkelsesværdigt' er, at – i dette tilfælde – 1523-forordningen bliver retsgrundlag for livs- og arvefæste.

livsfæstet indføres med Frederik Is forordning. Den kaldes bestandigt »Frederik I.s forordning om livsfæste af 14. maj 1523.« Og om den hedder det, at den er »den vigtigste om bondens retsstilling forud for det 18. Aarhundrede ...«; og Christensen slår iøvrigt fast, at »den umiddelbare forstaaelse af teksten« volder »ingen vanskeligheder.« (*Christensen, 134–35*) Efter således at have slået fast, at Frederik Is forordning er en bestemmelse om livsfæste, er det Christensens hensigt at besvare spørgsmålet om, »hvorvidt lovgivningen er en kodificering af en fuldt udviklet praksis eller en tendens under udvikling, eller om den er en reformlovgivning, der søger radikalt brud paa tingenes tilstand.« Som Christensen skriver i forlængelse heraf: »Vil man virkelig forstaa fæsteforordningen af 1523 maa man tolke den i overensstemmelse med disse metodiske principper.« (*Sammesteds, 135–36*) Det er klart, at såfremt der er tale om en forordning om livsfæste – og det betvivler Christensen intetsteds –, er der følgende mulige svar på det tredelte spørgsmål, Christensen stiller: 1) Kan man konstatere, at livsfæste forud for 1523 var sædvane, er forordningen en kodificering – eller sagt på en anden måde: en ophøjelse af sædvane til lov. 2) Kan man konstatere, at udviklingen forud for 1523 peger frem mod, at livsfæste er ved at være sædvane, er forordningen en fremskyndelse af en igangværende udvikling. 3) Konstaterer man imidlertid, at livsfæste ikke var sædvane, er forordningen – som Christensen skriver det – et »radikalt brud på tingenes tilstand.« Men – for at skære det ud i pap – disse svar på de stillede spørgsmål *forudsætter* altså, at der er tale om en livsfæsteforordning i 1523. Christensens svar på de spørgsmål, han selv stiller, er, at »det er evident, at virkelighedsbaggrunden for forordningen om livsfæste af 1523 ikke har været et fremherskende livs- eller arvefæste, faktisk saa lidt som retsligt.« (*Christensen, 151*)

Vi skal ikke hér komme ind på, om det materiale, Christensen anvender til at afvise, at livs- eller arvefæste har været fremherskende, er godt nok eller ikke.³ Denne undersøgelse

ses ærinde er først og fremmest at finde ud af, om der rent faktisk indførtes lovbefalet livsfæste med Frederik Is forordning af 14. maj 1523.

Set i forhold til dette spørgsmål er Christensens resultater imidlertid interessante. For konklusionen på hans undersøgelse er jo – set ud fra hans egne præmisser –, at Frederik Is forordning, der som sagt uden nogen tvivl kaldes livsfæsteforordningen, må være et radikalt brud på sædvanen. Christensen mener at kunne konstatere, at den gennemsnitlige fæstevarighed var 7–10 år, og han karakteriserer denne fæstetid som kort, set i forhold til de omkring 20 år, et livsfæste ellers måtte have varet, når samtidens levealder tages i betragtning. (*Sammesteds, 151, 142*)

Vi vil lidt senere sætte diskussionen om livsfæstet ind i et lidt større perspektiv. Alligevel skal det dog på dette sted i forbindelse med Christensens afhandling og den konklusion, man må drage på de præmisser, han opstiller, og af de resultater, han når frem til, slås fast, at Frederik I og rigsrådet, der tilsammen udgjorde godsherrernes allerøverste repræsentanter, åbenbart har været så presset af bønderne, at de med ét slag bestemmer, at stik imod sædvane skal det være påbudt herremændene at beholde en éngang indfæstet bonde hele dennes levetid ud. Der er fra statens side indført uopsigelig, hvor det almindelige hidtil har været en relativ hyppig udskiftning af fæstebønder. Andre konsekvenser kan der ikke drages af Christensens afhandling, der i følge ham selv »rammer en forsvarlig pæl gennem teorien om et stærkt udviklet livsfæste som social norm ...« (*Sammesteds, 143*) Ved at slå fast, at der er en kras modsætning mellem et ikke udbredt livsfæste i samtiden og Frederik Is bestemmelse om, at livsfæste skal være generelt og gyldigt for alle, har Christensen imidlertid ikke blot gjort kongens og rigsrådets påståede indførelse af livsfæste til et kraftigt overgreb på egne interesser. (*Se mere herom nedenfor, si. 201*) Han har også fået selve forordningen til at se ejendommelig ud.

Går vi ud fra Christensens standpunkt, at

3. Skrubbeltang afviser således Christensens materiale. Jvf. herom nedenfor i artiklen, si. 193 f.

livsfæste ikke var det sædvanlige, er forordningens egen begrundelse for sin udstedelse besynderlig. Begrundelsen er – som det ses af gengivelsen af den ovenfor –, at kongen har erfaret, at mange fæstebønder »udvises af deres gårde imod al skel og uden al skyld.« (*Her citeret i nudansk udgave*) Det er på grund af disse urimeligheder, disse misbrug fra herremændenes side, at forordningen udstedes – siger forordningens udstedere altså selv. Uanset om begrundelsen er ægte eller bare moraliserende fernis, så bliver den under alle omstændigheder ejendommelig, hvis den skal stå som indledning til en livsfæsteforordning, såfremt livsfæstet ikke var sædvane, dvs. såfremt loven ikke skal opfattes som en kodificering.

Er der tale om en kodificering af et i forvejen dominerende livsfæste, så giver lovgiverens begrundelse for lovens udstedelse logisk mening. Man siger simpelthen, at der er jo livsfæste i samfundet, og vi bestemmer nu, at det er ulovligt at overtræde livsfæstet. Det strider mod god orden at smide fæstebønder ud, så længe de lever. Det vil staten ikke finde sig i. Derfor griber den ind for at sikre det livsfæste, der er blevet sædvane.

Er der imidlertid *ikke* tale om en kodificering, er der *ikke* tale om et udbredt livsfæste, kan det almindelige jo heller ikke være, at godsejerne smider bønder ud mod al rimelig skik. Så vil det være helt absurd at give en lovbegrundelse, der siger, at det er bestående god orden, der skal forsvares, når det, det drejer sig om, er, at der indføres noget helt nyt. I følge Christensen må der jo være tale om *brud* på sædvanen, og det virker da højst ejendommeligt, at loven begrunder sig selv med, at der sker urimeligheder inden for det allerede eksisterende system.

Eller det samme sagt på en anden måde: Forholder det sig således, at flertallet af bønder, der hidtil har fæstet på gennemsnitligt 7–10 år, nu ganske enkelt får statens blåstemplede ret til at sidde livet ud, så er forordningen ikke et forsøg på at rette misbrug og kan ikke være det i lovgivernes selvforståelse. Den er tværtimod en bestræbelse på at skabe helt nye tilstande, og man giver i så fald

ikke en begrundelse, der henviser til misbrug af eksisterende tilstande.

Christensens resultater, at livsfæste ikke har været sædvane, og at livsfæste indføres af Frederik I, fører således til, at forordningen selv bliver meningsløs, idet dens begrundelse – dens ærlighed ufortalt – kommer til at stå i modsætning til dens påståede indhold, indførelsen af livsfæstet, repræsenterende et radikalt brud med den hidtidige samfundssædvane. Denne modsætning mellem lovmotivering og lovindhold opstår ikke, såfremt man mener, at livsfæste har været sædvane.

Retshistorikeren Poul Johannes Jørgensen siger i sin *Dansk Retshistorie (2. udgave)* fra 1947 følgende om livsfæsteproblematikken: »Forordningen af 1523 gik vistnok ud fra, at Fæsteforholdet som Regel var livsvarigt, enten fordi Livsvarighed var aftalt, eller fordi Opsigelse ikke fandt Sted, og det synes at have været dens Formaal at gøre denne Ordning obligatorisk eller med andre Ord at indføre Livsfæste som almindelig Norm.« (*Jørgensen, 474–75*)

Som det ses bruger Jørgensen listesko. Han mener, at »som oftest har Landboen vel sidet paa Gaarden sin livstid« allerede i Middelalderen. (*Sammesteds*) Og han mener videre, at herremændene forud for Frederik Is tid har haft en øget tilbøjelighed til at bryde indgåede aftaler om åremål eller livstid, og at det er dette, Christian II sætter ind mod med påbud om, at aftalt fæstetid ikke måtte brydes.

Jørgensen siger dernæst, at allerede året efter Christians lov »gik Frederik I videre«, hvorpå han så – som citeret – skriver, at forordningen af 1523 »vistnok« gik ud fra, at livsfæste var sædvane. Med sædvane forstår Jørgensen, at livsvarighed var aftalt eller opsigelse normalt ikke fandt sted. Og når Frederik Is forordning så direkte udtaler, at en bonde ikke må udvises af gården, hvis han overholder sine forpligtelser, så må det vel tolkes derhen, at forordningen *udtalt* siger: Bønder sidder normalt på deres gårde på livstid enten fordi det er aftalt eller fordi bønder normalt ikke opsiges, og vi, Frederik I og rigsrådet, vil gerne slå fast, at det derfor må

opfattes som misbrug, hvis nogen bryder aftalerne eller siger bønder op, når det nu er sædvane, at bønder sidder på gården livet ud. Ud fra dette ræsonnement kalder Jørgensen så Frederik Is forordning for en livsfæsteforordning. Den indfører »Livsfæste som *almindelig norm*.« (Min udh.)

Med andre ord: Jørgensen formoder, at livsfæste har været udbredt. Han formoder videre, at lovgiverne har haft livsfæstets faktiske almene udbredelse i tankerne, da de har udstedt loven og derfor har udeladt Christian IIs formuleringer om »i ti år, tolv år, længere eller kortere«. Sådanne præciseringer er forældede over for gældende sædvane. Og det er denne sædvane, der nu kodificeres, mener Jørgensen. Den gøres til almindelig retsnorm. Og i modsætning til Christensen får Jørgensen ingen problemer med lovgivernes grundelse. Grunden til de udsteder loven er, at eksisterende livsfæster trædes under føde af emsige herremænd, og derfor bekræfter de nu, at man ikke må smide en iøvrigt efterrettelig bonde ud, så længe han lever. Til gengæld får Jørgensen alvorlige problemer, hvis han accepterer Christensens undersøgelser af, hvad der var sædvane forud for 1523. I så fald ville han ikke kunne opretholde påstanden om livsfæstes indførelse, thi han bygger udelukkende sin påstand på, at livsfæste var sædvane. Han læser ikke et påbud om livsfæste ud af loven selv, således som Arup og Christensen gør det. Han læser kun et påbud om, at fæstere ikke må udsmides. Og er det da, som Christensen påstår det, at livsfæste slet ikke var sædvane, ja, så er loven ikke en kodificering af livsfæste, men ene og alene en bestemmelse om, at fæstere ikke må udsmides inden for den kortere eller længere periode, de har aftalt med herremanden, dvs. en kodificering af det banale forhold, at kontraktbrud er forbudt.

I modsætning til Poul Johannes Jørgensen går landbohistorikeren *Hans H. Fussing* ikke med listesko. I sit hovedværk *Herremænd og Fæstebonde* fra 1942 skriver han: »Frederik I.s

forordning av 14. maj 1523 havde fastslaaet, at naar bonden overholdt sine forpligtelser, skulde han sidde, *saa længe han levede*, paa sin fæstegaard, sikret mod udvisning av husbonden, hvadenten det nu var kronens repræsentant eller en herremand.« (*Fussing*, 47) (Min udh.)

Hér er intet forbehold. Bonden skal sidde, »saa længe han levede«, på sin fæstegård. Det er – ifølge Fussing – hvad der står i Frederik I.s forordning. Fussing, der først og fremmest skildrer forholdet mellem herremænd og fæstebonde i det 17. århundrede, ændrer sig imidlertid over, at man fortsat – trods forordningen af 1523 – »saa ofte i fæstebrevene udtrykkeligt finder anført, at fæstet gjaldt på livstid ...« (*Sammesteds*) Fussing forklarer imidlertid dette med, at adelen i Christian IIIs recesser af 1547 og 1558 samt i håndfæstningerne fra Frederik IIs tid og fremefter fik »samme ret som kongen til at gøre sig sit gods saa nyttigt, som den kunne ...« (*Sammesteds*) Og en sådan bestemmelse tolker Fussing åbenbart som stridende mod en livsfæstebestemmelse.⁴ Vi skal senere se nærmere på, hvad der egentlig menes med, at adelen fik »samme ret som kongen til at gøre sig sit gods saa nyttigt, som den kunne ...« (Jvf. *nedenfor*, si. 199 f) Foreløbigt vil vi blot tage stilling til *Fussings* tolkning af dette udsagn.

Fussing forstår det således, at »herremanden havde ret til at opsigte en bonde, naar han selv ville bruge gaarden ...« (*Fussing*, 314) Spørgsmålet er nu, om en sådan ret – som Fussing hævder det – specifikt kommer i modsætning til en bestemmelse om livsfæste? Og at bønderne *derfor* – på trods af en statslig lov om livsfæste – måtte sikre sig mod udvisning gennem erhvervelse af livsbreve ved fæstetiltrædelse?

Det skal medgives Fussing, at såfremt Frederik Is forordning tolkes som et påbud om livsfæste, så er andre bestemmelser om, at fæstegodset kan inddrages, hvis godsejeren selv skal bruge det, en bombe under Frederik Is forordning. Men er den kun en sådan bombe,

4. Allerede i Christian IIIs håndfæstning, § 7, optræder der en bestemmelse om adelens frie ret til at gøre sig sit gods så nyttigt, som den kan. Jvf. videre om denne diskussion, nedenfor i artiklen, si. 199 f.

såfremt man opfatter Frederik Is forordning som en livsfæsteforordning? Naturligvis ikke. Er forordningen ikke en lov om livsfæste, men blot en videreførelse af Christian IIs bestemmelse om, at fæstebønder må sidde på gården i det *tidsrum*, der er aftalt med herremanden, så er bestemmelser om herremandens frie ret til at inddrage fæstet, hvis godsejeren selv skal bruge gården, under alle omstændigheder i modstrid med Frederik Is forordning. Har herremanden f.eks. aftalt med en fæstebonde, mundtligt eller skriftligt, at denne kan sidde 8 år på gården, så vil en inddragelse af fæstestens gård på et hvilket som helst tidspunkt før de 8 års udløb stride mod 1523-forordningen.

Er Frederik Is forordning således blot en lov mod kontraktbrud og ikke en livsfæsteforordning, er der intet underlag for Fussings forundring over, at bønderne ønsker livsbreve. De ønsker således ikke sådanne breve for at værgе sig imod godsejernes påberåbelse af, at de frit kan inddrage fæstegården stik imod en livsfæstelov. Nej, grunden til, at fæstebønder vil aftale livsfæste med herremænd, er blot den simple, at det var den eneste måde, hvorpå de i videst muligt omfang kunne sikre sig gården på livstid. Og sådanne bestræbelser på at opnå livstidsaftale med herremanden er faktisk nok så forståelige, hvis der *ingen* lov om livsfæste findes.

I forbindelse med sin omtale af livsfæstet refererer Fussing to sager, som han undrer sig over ud fra sin egen antagelse af, at Frederik Is forordning er et påbud om livsfæste. Han skriver: »Det fremgaar av en sag fra kron-gods, at opnaaelsen af et livsbrev nu ikke var helt saa let, trods den kongelige forordning (*Frederik Is. Min anm.*). En bonde i Ty havde av lensmanden paa Ørum slot *Gabriel Gyldenstjerne* til Restrup for en stor sum penge fæstet en gaard, og mod betaling af 60 jochumsdaler fik han av den følgende lensmand *Knud Gyldenstjerne* til Restrup løfte om livsbrev for sig og sin hustru, men det kom kun til at lyde på ham. Rettertinget fastslog 1558, at da han havde modtaget brevet uden dengang at protestere, maatte han nu nøjes med det, som det var.« Og i forlængelse af denne sagsgengivelse følger Fussings kommentar: »Da det jo skulde være en selvfølge, at man kunde fæste

paa livstid, er der noget, der taler for, at bonden har betalt de mange penge, for at brevet ogsaa skulde gælde for hans hustru, saa man synes at staa overfor en lidet tiltalende fremgangsmaade fra lensmandens side.« (*Fussing, 48-49*)

Det er klart, at såfremt det vitterligt var en selvfølge, at man havde ret til at fæste på livstid, bliver sagen ejendommelig. Opfatter man imidlertid ikke Frederik Is forordning som et påbud om livsfæste, bliver sagen helt enkel. For i så fald er det kun de indbyrdes aftaler mellem herremand og fæstebonde, der har gyldighed, og er der – som i det anførte tilfælde – ikke en aftale om livsfæste for hustruen, ja, så gælder livsfæstet altså heller ikke for denne.

Den anden sag, Fussing refererer, er følgende: »Den kongelige forordning anførtes ligefrem i en dom fra Ginding herred 1618 8. september. En kone havde paa livstid fæstet en gaard af en selvejer, men ved et syn blev gaarden sat i fæld, og hun udvistes derfor. Herredsfogeden dømte, at da den kongelige forordning fastslog, at enker skulde blive ved gaarden uden indfæstning, *naar* gaarden holdtes ved magt, og *da* hun nu ikke havde vedligeholdt den, maatte hun gaa fra fæstet. Hun appellerede dommen til landstinget, der omstødte den, fordi synet ikke var i orden, men iøvrigt ikke kom ind paa spørgsmaalet om livsfæstet. Herredsfogeden har nu aabenbart blandet to forskellige kongelige forordninger sammen, for da konen uimodsagt sagde, at hun havde *fæstet* på livstid, kan det ikke være den af herredsfogeden nævnte forordning – 1565 23. oktober –, der kunde bruges som grundlag for bedømmelsen av hendes stilling.« (*Fussing, 49*)

Som det ses af denne sagsfremstilling, er konens sag blevet bedømt ud fra forordningen af 23. oktober 1565. Denne forordning bestemmer, at enker må sidde på gården efter deres mands død uden at skulle udrede ny indfæstning. Altså: konen kunne ikke smides ud, såfremt påstanden om misligholdelse ikke kunne holde, og hun kunne ikke smides ud af den simple grund, at enker efter krongodsfæstere ifølge den anførte forordning havde ret til at blive siddende på gården efter mandens

død. (1565-forordningen findes hos Secher, I, 296-97) Det er derfor naturligt nok, at 1565-forordningen nævnes. Men Fussing mener, at herredsfogeden skulle have henvist til 1523-forordningen, og han blot har rodet forordningerne sammen, eftersom enken jo selv har gjort opmærksom på, at hun var livsfæster. Men årsagen til, at fogeden ikke henviser til 1523-forordningen kan jo være den simple, at den ikke er en livsfæsteforordning, og at enkens påberåbelse af sin status som livsfæster derfor kun kan sættes i forhold til en eventuel aftale med herremanden, i dette tilfælde selvejerbonden. Med andre ord: Der henvises til enke-bestemmelsen, fordi denne var den offentretslige baggrund for sagen, og derved blev den den eneste lovtekst, der havde relevans for pådømmelsen. Og der er ikke tale om en forveksling med 'livsfæsteforordningen', såfremt denne ikke er en livsfæstebestemmelse. – Og der er således ingen grund til – med Fussing – at undre sig over, at fogeden ikke nævner den, men i stedet nævner 1565-forordningen.

Nu kan det forekomme urimeligt pernitengrynet at dissekere to enkelte sager. Når det alligevel gøres, skyldes det det forhold, at Fussings egen metode består i fremsættelsen af en mere almen påstand om et givent forhold mellem herremand og fæstebonde – i dette tilfælde en påstand om eksistensen af et lovbehaftet livsfæste –, hvorefter påstanden underbygges med eksempler. Denne metode kan som sådan anfægtes. Mange af Fussings eksempler virker mere illustrerende end nødvendigvis repræsentative, og få eksempler dækker ofte en ret så lang periode.

Nu er det ikke Fussings metode som sådan, der her skal diskuteres. Men det er hans metode, der har ført til, at de to sager, han selv nævner, undersøges. For end ikke de to eneste sager, han fremdrager, og som angiveligt skulle relatere sig til et statsligt påbud om livsfæste, kan bruges som eksemplificering af Fussings egen påstand om et sådant påbud. – Hvad Fussing jo iøvrigt selv undrer sig over!

Med Aksel E. Christensens undersøgelse, der simpelthen tager det for givet, at Frederik I indfører livsfæste, og med Fussings landbohistoriske værk, der har samme standpunkt,

cementeres opfattelsen af, at livsfæste blev påbudt i maj 1523 yderligere. Men især Aksel E. Christensens undersøgelser omkring livsfæstets faktiske udbredelse før 1523 og dermed hans afvisning af, at det var den gængse fæsteform, kom af gode grunde til at fungere forvirrende.

Denne forvirring genspejles tydeligt i to danmarkshistoriske fremstillinger, som er udarbejdet med Aksel E. Christensens afhandling i baghovedet. Det drejer sig om *Johan Hvidtfeldts* afsnit i *Politikens Danmarkshistorie*, bind 5, 1977-udgaven og om denne artikels forfatters *Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen*. fra 1976.

Lad os tage Hvidtfeldt først. – Hvidtfeldts fremstilling af Frederik Is forordning og situationen forud for den er sammenfattet følgende: Omkring 1500 »var det ved at blive almindeligt, at en fæster overtog en gård på et bestemt åremål, såkaldt 'tidsfæste', f.eks. 8 eller 10 år.« Dette udsagn bygger tydeligvis på Aksel E. Christensens afhandling. Og det er ligeledes på grundlag af denne, at Hvidtfeldt gør opmærksom på, at der også fandtes livsfæste, og at det ikke var helt usædvanligt, at fæstebønder blev siddende livet ud, selv om de hverken mundtligt eller skriftligt havde en aftale med herremanden herom. Og Hvidtfeldt fortsætter: »Faste regler var der ikke, men hos bønderne var der uden tvivl et ønske om at sikre sig fæstet på bestemte år, og vel helst på livstid.« Dette ønske blev desuden forstærket af den stadig større udbredelse af indfæstningsafgiften. Skulle bønderne f.eks. stille med en okse eller en ko til herremanden som tiltrædelsesafgift, var det ikke så besynderligt, at de ville sikre sig mod, at de såsnart det passede herremanden kunne smides ud af gården igen.

Med Christian II's lov fra 1521 gøres det første forsøg på at komme usikkerheden til livs. Og Hvidtfeldt skriver, at Christian bestemte, at »den, der fæstede en gård, skulle beholde den i mindst 8 år, inden han udvistes.« Hvor Hvidtfeldt har fået den idé fra, at Christian II i sin lovgivning indførte obligatorisk mindstetidsfæste, er ikke godt at vide. Den ovenfor omtalte lovregulering af fæsteforholdet (*se ovenfor si. 185*) siger jo blot, at der

skal indgås en aftale mellem herremand og fæstebonde om fæstevarigheden – på ti eller tolv år, kortere eller længere. Og der findes ikke andre paragraffer i Christian IIs 1521-lovgivning, som behandler fæstevarigheden.

Der må altså være tale om en simpel svips-er hos Hvidtfeldt. Ikke desto mindre får svipseren konsekvenser for Hvidtfeldts beskrivelse af udviklingen mellem Christian IIs lovgivning og Frederik Is forordning.

Hvidtfeldt skriver nemlig, at herremændene blev mere end fornærmede over denne indførelse af »obligatorisk tidsfæste«, og at de derfor – i forbindelse med udformningen af Frederik Is håndfæstning efter Christians fordrivelse – får indført en paragraf, hvor de sikrer sig fuld magt til at ind- og afsætte deres fæstebønder »efter landets sædvane og efter loven ...«, og hvor de desuden får slået fast, at »de breve, som kong Christian 2. har udgivet derimod, skal ingen magt have efter denne dag.« Vi skal senere diskutere betydningen af dette – her fra Hvidtfeldt citerede – sted i Frederik Is håndfæstning. Men det kan slås fast allerede her, at det af gode grunde ikke kan være en afvisning af et 'obligatorisk tidsfæste' (min udh.) af den simple grund, at Christian II ikke indførte et sådant. De kongelige breve, der omtales i håndfæstningen, er ikke Christians lovgivning, men forskellige breve, Christian gav til enkelte fæstebønder om, at de kunne sidde så og så længe på fæstegodset. (Jvf. ovenfor si. 186) (Se om håndfæstningsbestemmelsen mere nedenfor, si. 198 f) Efter at have refereret herremændenes i håndfæstningen nedfældede fulde magt til at ind- og afsætte deres fæstebønder beskriver Hvidtfeldt, hvor urolig situationen var ved kongeskiftet. Og snart måtte herremændene give efter for bøndernes pres. »Resultatet blev forordningen af 14. maj 1523 om livsfæste.« (Hvidtfeldts egen udh.) Og Hvidtfeldt fortsætter: »Denne forordning dannede afslutningen på de sene- ste årtiers udvikling ...«, og om rækkevidden af forordningen skriver han, at »... så længe livsfæstet var gældende lov i Danmark, var bonden ikke retsløs i forhold til herremanden.« (Hvidtfeldt, 272–75)

Hér er ingen tvivl om udviklingsgangen.

Først får bønderne af Christian II tidsfæste, og trods herremændenes tilintetgørelse af Christians lovgivning må de krybe til korset, ja, de må endda gå længere end Christian – de må indføre en lov om livsfæste. Og dermed er bondens retsløshed på det uhyre vigtige område – besiddelsen af fæstegodset – fjernet. Hvilket Hvidtfeldt selv sætter i ekstra relief, når han modstiller livsfæstets indførelse til etableringen af livegenskabet i lande som Holsten og Mecklenburg og i landene øst for Elben. For under livegenskabets vilkår er bonden aldeles retsløs; han kan sættes fra gården med kort varsel. (Sammesteds)

Det korte af det lange hos Hvidtfeldt er således, at indførelsen af livsfæstet ikke er et brud med sædvanen, men fuldbyrdelsen af en udviklingstendens. Christensens undersøgelser, der netop stiller indførelsen af livsfæstet og den faktiske relativt beskedne udbredelse af selvsamme livsfæste op som en *modsætning*, bruges af Hvidtfeldt som en illustration dels af tidsfæstets eksistens før 1523 og dels af, at der trods alt også fandtes livsfæste. Og livsfæsteforordningen bliver blot en fuldbyrdelse af en udviklingstendens, hvor mellemstationen hedder tidsfæstet, der *peger frem mod* livsfæstet som det endelige resultat. I lovgivningen genspejles denne tendens i først Christians bestemmelse om mindstetidsfæste og dernæst Frederiks bestemmelse om livsfæste.

Men bortset fra, at Hvidtfeldts ræsonnement delvis bygger på en regulær mistolkning af Christian IIs lovgivning, så slutter han sig til den efterhånden indarbejdede tradition, at der rent faktisk blev indført livsfæste ved lov i 1523. Og hans anderledes anvendelse af Christensens resultater, end denne selv bruger dem, bliver naturligvis kun en drøftelse værd, hvis der rent faktisk er tale om en indførelse af livsfæste. (Herom senere, nedenfor si. 194 ff)

Lad os nu vende os fra kritikken af andre til selvkritikken.

I min bog *Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen*. fra 1976 skriver jeg følgende i det generelle afsnit om de sociale forhold i Danmark i det 16. århundrede – efter at have beskrevet herremændenes vilkårigheder over for fæstebønderne: »I det 16. århundrede søgte statsmagten at dæmme op for vilkårlig-

hederne gennem indførelsen af *livsfæste*. (*Bogens udh.*) 1523 blev det forordnet, at en bonde, der én gang havde overtaget en gård, skulle have ret til at have den i fæste, så længe han levede, med mindre han forbrød fæstet ved ikke at opfylde sine forpligtelser over for herremanden.« (*Scocozza, 61*) Det er Fussings damptromlelæsning af forordningen om igen. For der står jo aldeles intet i den, som kan læses derhen, at en bonde skal have gården i fæste, »så længe han levede«.

I forbindelse med fremstillingen senere i bogen af udviklingen i begyndelsen af det 16. århundrede er jeg imidlertid kommet i tvivl om, hvorvidt 1523-forordningen kan fortolkes så bastant, beklageligvis uden at dette har sat sig spor i form af en modificering af det just citerede udsagn eller i form af en konsekvent skepsis over for traditionens påstand om, at Frederik Is forordning var en livsfæsteforordning. Tvivlen kommer til udtryk på følgende måde: »Loven er kaldt *livsfæsteforordningen*. (*Bogens udh.*) Ganske vist står der intet i den om, at et fæstemål indgås for livstid, men eftersom sædvane var – i hvert fald på dette tidspunkt – at intet bestemt anførtes om fæsteforholdets varighed i fæstekontrakten, må konsekvensen af forordningen være, at såfremt bonden til punkt og prikke lader sig udbytte, kan han ikke udvises af gården – han er uopsigelig.« (*Scocozza, 135*)

Som det ses af dette citat, er det selve læsningen af forordningen, der er forskellig – og mindre bastant – i forhold til det tidligere citat fra side 61 i bogen. Men fortolkningen er den samme, i og med det påstås, at eftersom fæstekontrakterne i reglen ikke sagde noget om varigheden, så må Frederiks forordning have som konsekvens, at varigheden bestemtes af, hvorvidt fæstebonden overholdt fæstebetingelserne. Og det betyder igen, at såfremt bonden hele livet overholdt disse betingelser, ja, så kunne han også blive ved fæstegården hele livet! På den måde bliver forordningen statsmagtens *fortolkning* af, hvad manglen på tidsangivelse i fæsteaftalerne indebærer – nemlig livsfæste, når fæsteren passer sine forpligtelser. Og forordningens egen begrundelse for sin tilsynekomst, at fæstere smides ud uden al skel og skyld, skal i så fald forstås

derhen, at også herremændene jo burde vide, at er der ikke aftalt fæstetidslængde, så er det implicit en accept af livsfæste.

Ad denne kringlede vej når jeg altså i min bog om feudalismen i Danmark frem til det gængse synspunkt, der bl.a. er Poul Johannes Jørgensens (*se ovenfor, si. 188 f*), at livsfæste før 1523 var særdeles udbredt. For var det således, at der normalt intet blev aftalt om fæstetidens længde, og at dette stiltiende indbar livsfæste, ja, så må livsfæste have været sædvane.

Men denne logiske konklusion på mit eget udsagn strider mod min samtidige accept af Christensens undersøgelser. I forbindelse med en beskrivelse af Christian IIs forsøg på »at regulere fæsteforholdet ved at forlange fæstebreve eller i hvert fald aftaler, som udtrykkeligt bestemmer, for hvor langt et åremål, fæstet skal vare«, skriver jeg, at »undersøgelser har vist, at bønderne i hvert fald i dele af riget næppe i almindelighed beholdt deres fæste på livstid.« (*Sammesteds, 134*)

Med andre ord: Der blæses kraftigt med ret så meget mel i munden! – Men tilbage står, at jeg – selvmodsigelserne ufortalt – går ind på den tankegang, at det rent faktisk med 1523-forordningen blev fastslået, at livsfæste var og burde være gældende norm.

Også Mikael Venge har i *Gyldendals Danmarkshistorie, II*, fra 1980 uden videre karakteriseret Frederiks forordning som en livsfæstebestemmelse. Christensens undersøgelse og resultatet af den nævnes også. Men den hverken sammenholdes med eller endsiges modstilles Frederiks forordning. –

Og endelig har *E. Ladewig Petersen* i *Dansk Socialhistorie, III*, ligeledes fra 1980, også fastslået, at »en forordning allerede i maj 1523 foreskrev livsfæste som norm for bønderne ...« (*Ladewig-Petersen, 175*)

En undtagelse fra denne monotone gentagelse af påstanden om indførelse af livsfæste med Frederik Is forordning er *Fridlev Skrubbeltrangs* betragtninger over spørgsmålet i hans *Det danske Landbosamfund 1500–1800* fra 1978. Skrubbeltrang tager sit udgangspunkt i diskussionen om, hvorvidt bønderne fortrinsvis fæstede på åremål eller på livstid. I denne forbindelse omtaler han Christensens af-

handling og dennes resultater. Skrubbeltrang afviser imidlertid Christensens kildemateriale. Det »savner beviskraft«, skriver han. Især anker han over, at de bevarede regnskaber fra Næsbyhoved len, som er et af de to centrale kildekomplekser i Christensens afhandling, kun omfatter fem år inden for perioden 1502–10. Man kan sagtens, argumenterer Skrubbeltrang videre, konstatere korte fæsteperioder på visse godser også i en langt senere periode, hvor man iøvrigt ved, at livsfæste var almindeligt udbredt. Grunden kunne simpelthen være, at fæsterne ofte måtte gå fra deres gårde i utide på grund af dårlige tider, uår, krig, pest o.lign. I så fald vil regnskaberne udvise korte fæsteperioder, men det er ikke nødvendigvis et bevis på, at fæste på åremål var det sædvanlige. Det kan jo ligeså godt være livsfæstere, der af de nævnte grunde er døde fra eller har måttet gå fra gård og gods. – Det er Skrubbeltrangs ræsonnement over for Christensens konklusioner på undersøgelsen af fæstevarigheden på basis af landgilde-regnskabet vedrørende kronbønderne på Næsbyhoved len, Fyn, fra 5 år mellem 1502 og 1510 og på basis af en regnskabsbog for klostergodset under Skovkloster, Sjælland, fra perioden 1467–81.

Skrubbeltrangs egne overvejelser over fæstetidens længde forud for 1523 i forhold til Frederik Is forordning er følgende: »Mens historikerne med rette har udtalt sig forbeholdent om livsfæstes udbredelse i senmiddelalderen, er Frederik Is forordning af 14. maj 1523 i reglen blevet opfattet som en lov om indførelse af livsfæste.« Derefter refererer han forordningen og konkluderer: »Det *kan* tydes som livsfæste, men det forekommer usandsynligt, at alle aftaler om fæste på åremål med ét slag skulle være ophævet ...«. Og om fæstevarigheden forud for forordningen siger han: »Meget sandsynligt havde Poul Johs. Jørgensen ret i, at fæsteforholdet allerede i 1523 'som regel var livsvarigt', men vi ved det ikke, kan hverken afkræfte eller modbevise antagelsen ...«. (*Skrubbeltrang*, 20–21)

Skrubbeltrang er altså uhyre forsigtig. Han er nærmest tilbøjelig til at slutte sig til Poul Johannes Jørgensen – og dvs. imod Christensen –, når det drejer sig om fæsteforholdets

livsvarighed, men han lægger mest vægt på, at man egentlig ikke ved noget. Han læser heller ikke et livsfæstepåbud ud af Frederik Is forordning. Han tør ikke gå længere end til en bemærkning om, at der *kan* være tale om livsfæste, idet forordningens ordlyd ligner tilsvarende fra »titusinder af fæstebreve især fra tiden efter 1700 ...« (*sammesteds*). Og på det tidspunkt var der i hvert fald et udbredt livsfæste. Men imod en sådan fortolkning står så – stadig i følge Skrubbeltrang – det usandsynlige, at statsmagten med ét skulle ophæve alle aftaler om åremålsfæste. Var noget sådant tænkeligt, uanset hvor udbredt åremålsfæste var i 1523?

II.

Som det ses af afsnit Is gennemgang af historikernes behandling af fæstevarigheden før 1523 og af 1523-forordningens indhold og placering, er der en gennemgående uenighed om livsfæstets udbredelse før 1523, mens de fleste historikere – med undtagelse af Allen, Poul Johannes Jørgensen, Skrubbeltrang og det halve af undertegnede – uden tøven erklærer, at Frederik I eksplicit påbyder livsfæste i sin forordning af 14. maj 1523.

Af undtagelsesforfatterne er det kun Allen, som har den opfattelse, at Frederik Is forordning blot er en bekræftelse af Christian IIs og dermed intet andet end et forbud mod kontraktbrud. Jørgensen og Skrubbeltrang afviser ikke totalt, at der med forordningen kan *menes* livsfæste, men forudsætningen er, at livsfæste så har været tilstrækkeligt udbredt, hvorved forordningen – selv om den ikke eksplicit påbyder livsfæste – i realiteten kommer til at fungere som et statsligt påbud om, at bønder må sidde på gården livet ud, thi det er dette, der er sædvane. Endelig repræsenterer jeg selv en halv undtagelse, idet jeg understreger, at der intet direkte står om livsfæste i selve forordningen. Men samtidig tramper jeg mig selv over tærne dels andetsteds i bogen, hvor jeg med fussionsk frejdighed læser livsfæste ind i forordningens tekst, og dels ved i sidste instans at arbejde med forordningen, som om den var en livsfæsteforordning.

Hvad har nu gennemgangen af historiker-

nes opfattelser vist os om problemstillingerne? Blev der påbudt livsfæste med Frederik Is forordning eller ikke? Var livsfæste almindeligt før 1523, eller var det det ikke?

Først kan man konstatere, at de mindst forsigtige historikere – især Arup, C. P. O. Christensen og Fussing – sammen med Aksel E. Christensen, som specifikt har undersøgt fæstevarighedsspørgsmålet, uden tøven slår fast, at forordningen af 14. maj 1523 *direkte* *udsiger*, at nu skal livsfæste være gældende lov i Danmark. Ved at læse forordningen må man imidlertid konstatere, at der ikke står noget som helst i den om, at livsfæste indføres. Man kan således ikke på nogen måde hævde, at Frederik I og rigsrådet udsteder en forordning, hvori der siges, at fra nu af skal bønderne sidde på deres gård på livstid, og at alle tvister mellem herremænd og fæstebønder herefter skal afgøres ud fra et sådant udtrykkeligt påbud.

En afvisning af, at 1523-forordningen udtrykkeligt påbyder livsfæste, kan imidlertid ikke automatisk føre til det totalt modsatte resultat: at forordningen *ikke* er udtryk for en statslig indskærpelse af livsfæste.

Grunden hertil er, at forordningen *kun* siger, at fæstebønder, der passer deres forpligtelser, ikke kan smides ud af gården. Hvis det nu var sædvane, at bønder *altid* fæstede på livstid – eller for at stramme den: hvis der nu kun fandtes livsfæste ude omkring i samfundet, så ville en statslig forordning, der forbyder udsmidning af efterrettelige fæstebønder, ganske enkelt være en kodificering af eksisterende sædvane. Man ville så at sige have op-
højet individuelle overenskomster mellem tusinder af fæstebønder og hundreder af herremænd til lov. Og såfremt bønder efter denne dag, den 14. maj 1523, blev smidt ud af gården, kunne de ikke kun stævne herremanden civilretsligt for brud på en privat kontrakt; de kunne nu også sagsøge herremanden for at have overtrådt statens lov. Men en sådan tolkning af Frederik Is forordning forudsætter altså, at livsfæste *er* normen. En så radikal kodifikationsteori er imidlertid af mange grunde utilfredsstillende.

For det første forudsætter den, at livsfæste egentlig ikke bare var det mest udbredte, men

direkte var det eneste, der fandtes. Var der bare ti fæstebønder, der havde åremålsaftale, ville disse fæstebønder med rette kunne hævde, at de ud af loven kun kunne læse en bestemmelse om, at *så længe* de sad på gården – 8, 10, 12 år, kortere eller længere – kunne de ikke smides ud. Andet siger forordningen ikke. Den siger intet om, at fra og med 14. maj 1523 er enhver åremålsaftale ugyldig. Åremålsbønderne kan ikke med Frederik Is forordning i hånden gå op til herremanden og sige, at fra nu af er kontrakten med herremanden revet i stykker af staten; fra nu af må herremanden indse, at han ikke kan komme af med bonden efter de aftalte år. Med andre ord: Såfremt der fortsat findes fæstere på åremål, kan man ikke med nogen ret påstå, at Frederik Is forordning kodificerer livsfæste, og dermed kan man heller ikke med nogen ret erklære, at Frederik I gør livsfæste til lov.

Den anden grund til, at kodifikationsteorien er utilfredsstillende, er, at det ikke blot er en hypotese, at der fandtes åremålsfæste. Selv om man måtte følge Skrubbeltrang og afvise Christensens materiale fra Næsbyhoved og Skovkloster for ikke at være repræsentativt, står dog tilbage, at Christensen i sin afhandling påviser, at der rent faktisk eksisterer fæstebreve, der udtrykkeligt fastsætter et bestemt åremål. Ja, der findes endog i dronning Kristines kopibog anført fæstebreve, hvori det hedder, at bonden blot får gården, »saa længe vor naadige frue tilsiger,« dvs. indtil det passer den nådige frue at opsigte fæstet. (*Christensen, 139*) Videre ved vi, at en række bønder – bl.a. af Christian II – fik breve, hvori livsfæste eksplicit meddeles. Hvorfor skulle der eksistere sådanne breve, hvis der ikke fandtes andet end livsfæste i samfundet? Christensens eksempler på åremålsfæstebreve og breve uden aftale om varighed er få – to af hver type. Også disse eksempler kunne med rette afvises. De er måske ekceptionelle undtagelser fra reglen.

Men uanset om de er sådanne undtagelser, så findes de. Hvortil kommer, at der iøvrigt ikke er nogen grund til at antage, at de er så ekceptionelle endda. For hvorfor skulle Christian II ellers udstede en lov om, at der bør udformes kontrakter mellem herremanden og

bonden, hvori det udtrykkeligt angives, hvor længe fæstemålet varer – ti år, tolv år, kortere eller længere? (Jvf. ovenfor, si. 185). En sådan bestemmelse har da kun mening, hvis den tager sit udgangspunkt i, at fæstetiden kunne variere.

Det må således slås fast, at der – udbredelsen ufortalt – rent faktisk fandtes åremålsfæste og fæste uden aftale om varighed. (Det er jo især dette sidste, Christian II vil tillivs).

Hvilket forhold er der nu mellem disse ikke-livsfæstere og forordningen af 1523? Såfremt den ikke giver dem livsfæste, kan ikke-livsfæsterne så bruge forordningen til noget?

Ja, det kan de. Thi forordningens erklærede formål er jo at sikre bønderne mod *uretfærdig* udsmidning. I hvert fald formelt kan en åremålsfæstebonde gå til retten og kræve en udsmidning omstødt, såfremt denne finder sted inden for kontrakttidens udløb, og såfremt bonden har overholdt sine forpligtelser. Det kan han gøre med Frederik Is forordning i hånden. For en bonde, der kun har fæstet »*ad gratiam*«, dvs. på herremandens nåde, er situationen naturligvis mere problematisk. Strengt taget ændrer 1523-forordningen intet ved bondens vilkår. For der kan jo egentlig ikke finde en uretfærdig udsmidning sted, al den stund herremanden frit har sikret sig ret til at opsigse bonden, når han har lyst til det. Man kan således allerhøjst i al luftighed sige, at 1523-forordningen i hvert fald formelt skaber et bedre *klima* for fæstere, idet en opsigelse, der beror på en påstand om misligholdelse af fæstet, er blevet vanskeliggjort. Men det forudsætter altså, at en herremand, der opsiges en 'ad gratiam'-bonde, overhovedet ulejlig sig med at give en begrundelse.

Konklusionen på disse overvejelser omkring Frederik Is forordning må således være:

For det første påbyder forordningen i følge sin ordlyd *ikke* livsfæste. Ud fra dens indhold kan man altså *ikke* kalde den en 'livsfæsteforordning'.

For det andet er der heller ikke tale om en kodificering af et livsfæste, der var samfundsmæssig sædvane, for der fandtes andet end livsfæste i samfundet.

Men hvorledes skal man da karakterisere forordningen? Som det, den er: en forordning, *der ganske enkelt går i rette med kontraktbrud*. Den siger intet andet, og den dækker intet andet.

Hvilke konsekvenser får en sådan vurdering af 1523-forordningen for en bredere placering af forordningen?

Lad os se på tre problemstillinger omkring en sådan placering. For det første forordningens placering i forhold til Christian IIs lovgivning om samme forhold. For det andet forordningens baggrund. Og for det tredje forordningens følgevirkninger.

Forskellen mellem Christian IIs paragraf 101 i 'landloven' og 14. maj-forordningen, udsendt af Frederik I med rigsrådets minde, er ene den, at Christian IIs lovformulering er mere præcis, hvor det drejer sig om at skabe det *formelle* grundlag for at forhindre kontraktbrud. Ligesom Frederiks forordning taler paragraf 101 om, at bønder uretmæssigt udvises, og at dette ikke må finde sted, hvis bønderne passer deres forpligtelser. Det, der adskiller den fra Frederiks forordning, er den anvisning, der findes i den vedrørende den måde, fæsteforholdet bør etableres på. For at få orden på tingene skal der laves en *aftale* mellem herremand og fæstebonde, som præcist angiver, hvor længe fæstebonden skal beholde gården 'i ti år, tolv år, længere eller kortere'. Gennemføres indgåelsen af sådanne aftaler findes der et grundlag for at bedømme, om der ved udsmidning er tale om kontraktmisbrug. Hvortil kommer, at kravet om, at faste aftaler skal indgås, i sig selv er med til at dæmme op for vilkårligheder.

Frederik Is forordning er i forhold til Christians derfor på en måde *mindre* vidtrækkende. Den kræver ikke faste aftaler. Den siger blot i al almindelighed, at kontrakter skal overholdes. Den siger intet om, at sådanne kontrakter hver gang eksplicit skal indeholde bestemmelse om fæstetidens længde. At der findes denne forskel mellem Christians lovparagraf og Frederiks forordning er imidlertid ikke besynderligt. Det karakteristiske ved Christians store lovkompleks fra 1521 er jo, at det på masser af samfundslivets områder tilstræber en detaljeret anvisning på, hvorledes forholdet skal være mellem samfundsmedlemmerne

indbyrdes og mellem stat og undersåt. Christians lovgivning overlader i mindre omfang, end det ellers kendes i samtiden, de samfundsmæssige relationer til sædvanen. Hele købstadsstyret omordnes, aldeles uden hensyn til de forhold, der havde hersket i lang tid. Gejstlighedens forhold reguleres ligeledes mere end nogensinde udi de mindste detalier. Lovene indeholder desuden en omfattende lovgivning omkring skolevæsenet, som ligeledes går i detalier, ja, det bestemmes endog, hvem der skal lære hvad. For handelsforholdenes vedkommende gør det samme mønster sig gældende.

Her overfor kan naturligvis indvendes, at Christian IIs store lovkompleks kun siger meget lidt om bondeforhold. Det er sandt nok. Men grunden hertil er, at Christian IIs radikale styre ikke var radikalt omkring bondeforhold, men i realiteten kun omkring byforhold og delvis omkring de kirkelige. De få paragraffer om bondeforhold ændrer imidlertid intet ved den kendsgerning, at *når* loven kommer ind på disse forhold, så udtaler den sig ligeså positivt regulerende som på de øvrige af samfundslivets områder, der omfattes af loven.

Eller for at sige det kort: Christian IIs lovgivning er *bureaukratisk*. Den er det første større udtryk for et forsøg fra statsmagtens side på gennem en positiv lovgivning at skabe et præcist sæt *regler* for en lang række samfundsforhold. Og set i dette lys er det ikke ejendommeligt, at paragraffen om fæstetidens længde får form af en præcis angivelse af de *regler*, der skal danne udgangspunktet for statens *kontrol* med forholdet mellem herremand og fæstebonde.

I modsætning hertil er Frederiks forordning ikke et led i et gennemarbejdet lovkompleks. Den er mere traditionel. Den er en øjeblikbestemt *formaning* om, at godsejerne ikke må begå kontraktbrud. Hvor Christian IIs paragraf er en del af en politisk *strategi*, der har til hensigt at indrette samfundet på en bestemt, reguleret måde, er Frederiks forordning en *taktisk* handling, som skal dæmme op for misbrug fra godsejernes side i en situation, hvor disse på den ene side gennem fordrivelsen af Christian II står stærkt, men hvor de

på den anden side også står over for en bondeklasse, som langt fra er tryk ved tingenes tilstand. (*Christian IIs lovkompleks findes hos Kolderup-Rosenvinge, 1-134*)

Lad os nu – efter denne beskrivelse af forholdet mellem Christian IIs lovgivning og Frederik Is 1523-forordning – diskutere sidstnævnte forordnings baggrund. Det er allerede netop antydnet, at Frederiks formaning om, at vilkårlige kontraktbrud bør undgås, er en taktisk defensiv øjeblikbestemt handling fra kongens og rigsrådets side. Og det er fastslået, at den ikke er andet, at den altså ikke er en indførelse af livsfæste. Ser man Frederiks forordning i dette lys, er det klart, at en række af historikernes hidtidige spekulationer over baggrunden for forordningen, går op i røg. Steenstrups bemærkning om, at Frederiks forordning er en stor »omvæltning« bliver meningsløs; Arups lidenskabelig udsagn, at forordningen kom til at fungere som »retsgrundlag for livsfæstet og arvefæstet i Danmark« bliver ligeledes meningsløst. Christensens overvejelser over, hvorvidt »virkelighedsbaggrunden for forordningen om livsfæste ...« har været et fremherskende livs- eller arvefæste«, bliver irrelevante, når livsfæsteforordningen ikke er en livsfæsteforordning. Christensens spørgsmål, om der er tale om et brud eller om en kodificering, bliver således et forkert stillet spørgsmål. Også Poul Johs. Jørgensens mere stilfærdige formodninger om, at der vistnok er tale om en kodificering af et sædvanelivsfæste bliver irrelevante. Og det gælder ligeledes mine egne spekulationer herover i min bog om dansk feudalisme.

Men det er klart, at en afvisning af, at der er tale om et direkte livsfæstepåbud, først og fremmest rammer de forfattere, som opfatter forordningen som et *brud*, som en gennemgribende *reform*, mens de forfattere, der mere eller mindre klart står på et kodificerings-standpunkt, først og fremmest må kritiseres for at tillægge forordningen større rækkevidde, end den egentlig har, mindre hvad ordlyden angår, end hvad angår dens relation til den eksisterende samfundsmæssige virkelighed.

Dermed er vi fremme til den tredje og sidste problemstilling i forbindelse med en drøf-

telse af 1523-forordningens placering: nemlig dens følgevirkninger.

Når følgevirkninger af en forordning i 1500-tallet skal opgøres, må man naturligvis allerførst gøre opmærksom på det mere generelle forhold, at loves og forordningers faktiske effekt dels er svært konstaterbar af den simple grund, at hullerne i kildematerialet er store, og dels må vurderes i forhold til vor viden om centralmagtens evne og vilje til at få love gennemført i praksis. Ikke mindst når det som i dette tilfælde drejer sig om en forordning, der er restriktiv over for den klasse, der har magten.

Det er således muligt, at 1523-forordningen ganske enkelt aldrig er kommet til flertallet af bøndernes kundskab. Konsekvenserne af en sådan manglende effektivering er imidlertid af forskellig rækkevidde, alt efter hvordan man ser på forordningen. Er den et statsligt påbud om livsfæste, en radikal reform i forhold til de eksisterende forhold før dens udsendelse, har det naturligvis særdeles stor betydning, om forordningen er blevet gennemført eller ikke. Er den derimod blot en statslig formaning om, at kontraktbrud er utilladeligt, er det nok væsentligt, om den bruges i praksis af bønderne som beskyttelse mod udsmidning, men i sidste ende har den trods alt ikke anden betydning end den, at staten erklærer, at den ikke tolererer udbredt kontraktbrud; det, der virkelig har betydning, når der *kun* er tale om en sådan erklæring fra statens side, er bøndernes muligheder fra sag til sag for at få herremænd til at overholde en kontrakt, således som det sig hør og bør.

Med andre ord: Såfremt der er tale om en statslig indførelse af livsfæste, må det være væsentligt i en bedømmelse af følgevirkningerne at undersøge, om loven satte sig igennem, ligesom det f.eks. i vore dage i forbindelse med en uopsigelighedsbestemmelse i leje-loven er vigtigt at konstatere, om en sådan statslig indgriben i titusinder af kontraktforhold overholdes til punkt og prikke. Er der derimod kun tale om en forordning, der advarer mod misbrug, bliver det alene vigtigt at konstatere, om der er *færre* misbrug efter forordningens udsendelse.

Og det er jo netop en sådan forordning, der

er tale om. Den ændrer hverken socialt eller juridisk ved de eksisterende forhold i samfundet. Alligevel kan det selvfølgelig være interessant at finde ud af, hvorledes dens effekt har været.

Det bemærkelsesværdige er her, at den tilsyneladende ikke spiller nogen væsentlig rolle i de sagsforhandlinger, vi kender fra domstolene. Nuvel, dette er ikke sagt på baggrund af en kulegravning af tingbogsmaterialet. Men blot Fussings mangel på eksempler er sådan set tilstrækkeligt talende. (*Jvf. ovenfor, si. 190 f*) Den manglende tilstedeværelse af henvisninger til 'livsfæsteforordningen' bliver imidlertid langt mere forståelig, såfremt forordningen – og dens efterfølgere (*jvf. om disse, nedenfor, si. 200*) – ikke er andet end et påbud om, at kontrakter overholdes.

Endelig er det i forbindelse med 1523-forordningens følgevirkninger væsentligt at se på endnu en problemstilling, der har spillet en rolle i sammenhæng med den udbredte påstand om, at forordningen er en livsfæsteforordning. Det er påpegnings af, at en lov om livsfæste tydeligvis står i modsætning til andre bestemmelser i samtiden.

Den ene bestemmelse er paragraf 13 i Frederik Is håndfæstning, som blev udarbejdet før 1523-forordningen og endelig vedtaget knapt tre måneder efter, den 3. august. Paragraf 13 lyder således – på nudansk:

»Ejheller skulle vi give nogen mands tjenere, åndelige eller verdslige, vort brev på de gårde, de sidder i, men jordejeren, åndelig eller verdslig, skal have fuld magt til at ind- og afsætte sine tjenere efter landsens sædvane og efter loven, og de breve, som Christian har givet derimod, skal ingen magt have efter denne dag.« (*Sml. Samling af danske Kongers Haandfæstninger, 72-73*)

Om denne håndfæstningsbestemmelse og dens forhold til forordningen af 14. maj 1523 skriver *Mikael Venge* i *Gyldendals Danmarkshistorie*: »Et helt fundamentalt anslag mod fæstebondens vilkår var endelig adelens hævdel- se af retten til frit at kunne opsigte fæstemåle- ne, som indsattes i Frederik Is håndfæst- ning.« Og lidt længere fremme skriver han: »At spørgsmålet om fæstemålenes varighed har været et aktuelt stridspunkt fremgår –

foruden af håndfæstningen – også af forordningen om livsfæste fra den 14. maj 1523, som den nye regering udstedte til beroligelse af bønderne, men som afgjort stred imod håndfæstningsbestemmelsen.«⁵ (*Venge*, 97)

Den opstillede modsætning mellem håndfæstningen og 1523-forordningen er imidlertid forkert af to grunde: Dels fordi håndfæstningsbestemmelsen tolkes galt, og dels fordi 1523-forordningen tolkes galt.

Det sidste er der allerede sagt nok om. 1523-forordningen er ingen forordning om livsfæste. Alene af den grund kan den ikke stå i modsætning til en bestemmelse om, at godsjerne kan ind- og afsætte deres fæstebønder efter »landsens sædvane og efter loven ...«

Og hvad menes der da med en sådan formulering? Er den udtryk for en særlig drabelig frihed, herremændene skaffer sig i Frederiks håndfæstning?

Nej, det er den ikke. For det, godsejerne sikrer sig med bestemmelsen, er, at kongemagten forpligter sig til *ikke* at gøre, således som Christian II gjorde: nemlig give åremåls- eller livstidsbreve *henover hovedet* på jordejerner. Håndfæstningsbestemmelsen er således intet andet end en forpligtelse til at respektere den 'landsens sædvane', at det er herremændene og fæstebønderne, der indbyrdes aftaler fæstemålene, og at det har staten at blande sig udenom. Som det ses, eksisterer der ingensomhelst modsætning mellem håndfæstningsparagraffen og 1523-forordningen. I håndfæstningen får herremændene garanti mod, at kongemagten udsender breve, der griber ind i kontraktforholdet mellem fæsteindgåelsesparterne, og i 1523-forordningen indskærpes det, at kontrakter, der er indgået, skal overholdes af den magtfulde part, godsejerne.

Den anden samtidige bestemmelse, der skulle stride mod et angiveligt livsfæstepåbud, er bl.a. anført af Fussing. Han skriver: »Herimod (dvs. livsfæstebestemmelsen. Min anm.) kom imidlertid bestemmelserne i Christian IIIs recesser 1547 § 18 og 1558 13. dec. §§ 2 og 34 delvis at stride, idet de gik ud paa, at adelen havde samme ret som kongen til at

gøre sig sit gods saa nyttigt, som den kunde ...«. (*Fussing*, 47) Bestemmelserne i recesserne er allerede sammenfattet i Christian II-Is håndfæstning, § 7, og går igen i de følgende håndfæstninger. (*Jvf. Samling af danske Kongers Haandfæstninger*, 84, 96, 104, 112–13)

Fussing forstår tilsagnet til adelen om, at den må bruge sit gods ligeså frit som kongen bruger sit, på den måde, »at herremanden havde ret til at opsigne en bonde, naar han selv vilde bruge gaarden ...«. (*Fussing*, 314)

Det korte af det lange i recessernes og håndfæstningernes tilsagn til adelen om, at den må bruge sit jordegods så frit som kongens bruger sit, er – som det ligeledes står anført i kilderne –, at kongen skal holde fingrene væk fra adelens gods og tjenere, på samme måde som adelen skal holde fingrene væk fra kongens. Det er adelsgodsets immunitet, der hævdes. Det indebærer naturligvis, at kongen ikke kan lovgive omkring spørgsmål, der hører ind under de eksklusive rettigheder, herremændene har. Og det betyder igen, at kronen ikke kan blande sig i godsejernes forvaining af fæstegodset. Aftaler mellem herremænd og fæstere er 'privat' aftaler. Det er naturligvis rigtigt, at f.eks. en nedlæggelse af en fæstegård, der indebærer udsmidningen af en fæstebonde, ifølge de nævnte recess- og håndfæstningstilsagn aldeles ikke kommer kronen ved. Er der imidlertid samtidig indført en lov om, at fæstebønder ikke kan udvises af deres gård, ja, så strider en sådan lov mod disse tilsagn, idet der jo vitterligt er tale om, at adelens ret til at bruge sit gods så frit som muligt er blevet indskrænket. Statsmagten, kronen, har blandet sig i godsets interne forhold.

Spørgsmålet er nu, om denne modsætning forsvinder, hvis der *ikke* er tale om et påbud om livsfæste?

Nej, strengt taget forsvinder modsætningen ikke. Ifølge Frederik Is forordning indskærpes det, at det er ulovmedholdeligt, hvis en pligt-opfyldende fæstebonde udvises. Og det gælder også for åremålsfæstere. Taget efter bogstaven har herremanden altså ikke lov til at inddrage en fæsters jord og gård i den perio-

5. Hvidtfeldt har samme overvejelser, jvf. Hvidtfeldt, 275.

de, fæstetiden varer efter indgået aftale. Og det strider jo mod recessernes og håndfæstningernes tilsagn til adelen om, at den skal være fri for indblanding fra kongemagtens side.

Det er imidlertid tvivlsomt, om disse tilsagn skal forstås på den bogstavelige måde, at de indebærer en sikring af adelens ret til at optræde fuldstændigt vilkårligt. Tilsagnene definerer ret nøje, hvad der menes med godsfejernes ret til frit brug af godset. De beskriver nemlig en række eksempler på, hvad statsindgreb indebærer. Det drejer sig f.eks. om statslig udskrivelse af adelsbønderne til offentligt hoveri, om statslig tilegnelse af sagesfald, som retteligen tilkommer herremændene o.lign. Den eneste undtagelse fra denne regel om, at staten ikke må krænke godssimmuniteten, er – som anført i håndfæstningerne –, statens ret til at lade også adelsbønder »age Vort og Vor fyrstindes fadebur, når Vi personligen drager gennem landet« samt statens ret til at udskrive bønder eller på anden måde udnytte dem i tilfælde af, »at nogen åbenbar fejde kommer på landet eller riget ...« (*Samling af Danske Kongers Haandfæstninger*, 96)

Som det ses af disse eksempler og af undtagelserne retter bestemmelsen sig først og fremmest mod vilkårlighed fra kronens side, som går ud over adelens immunitet.

En livsfæstebestemmelse ville naturligvis være et eklatant eksempel på, at statsmagten brød immuniteten, og omvendt betyder tilsagnet om, at adelen skal sikres mod statsindgreb, i så fald, at livsfæstebestemmelsen i bedste fald kommer i klemme.

Men er der med Frederik Is forordning kun tale om en statslig formaning om, at kontraktbrud er forbudt, er der ikke i egentligste forstand tale om, at kronen sønderslår hævdvunden immunitet. Der er i så fald ene og alene tale om en besked til godsejerne om, at de skal overholde de privatretslige aftaler

mellem herremand og fæstebonde, således som det sig hør og bør i et velordnet samfund.

Og deri adskiller forordningen sig ikke fra andre forordninger, der indskærper overholdelse af lov og orden.⁶ Om noget direkte statsligt *indhug* i adelens hævdvundne godsettrættigheder er der ikke tale.⁷

Som det fremgår af disse overvejelser omkring Frederik Is forordnings forhold til Christian IIs, omkring 1523-forordningens baggrund og omkring dens følgevirkninger, forsvinder en række ejendommelige modsætninger, såfremt 1523-forordningen fortolkes og forklares som dét den er: *ikke* en livsfæsteforordning, men en almen indskærpelse, der skal dæmme op for kontraktbrud.

Forordningen gentages det 16. århundrede igennem, bl.a. i Christian IIIs Dronningborgske reces af 1551 – med en lidt anden ordlyd, men med samme betydning – og i samme konges Koldingske Reces af 1558 – hvor ordlyden er den samme som i den Dronningborgske –. Og eftersom Kolding-recessen med rette opfattes som et sammenfattende lovkompleks, der opsamler hele lovgivningen under Christian III, kan det konstateres, at Frederik Is formaning fra 1523 nu ikke længere er en øjeblikbestemt indskærpelse af god orden. Ved at indgå i det samlede Koldingske lovkompleks er den blevet en standardparagraf, der udtrykker statsmagtens generelle ønske om at forhindre brud på fæstekontrakter.

Afvisningen af, at Frederik Is forordning og dens efterfølgere, er en livsfæsteforordning er naturligvis udelukkende en forkastelse af traditionens udbredte standpunkt: at Frederik I i 1523 indførte en *lov* om livsfæste. Afvisningen indebærer ikke en stillingtagen til den sideløbende og underliggende diskussion om, hvorvidt livsfæstet var lidt eller meget udbredt i det 15. og 16. århundrede. Vi ved bare, at livsfæste i begyndelsen af det 16. år-

6. Af eksempler på sådanne andre love, der indskærper lov og orden, kan nævnes forbud mod urimeligt gæsteri (Koldingske reces, § 47) (Secher, I, 35), at tiende skal ydes efter gammel sædvane (sammesteds, § 51) (Secher, I, 36), at en fæstebonde ikke skal tvinges til at sælge til sin husbond (sammesteds, § 34) (Secher, I, 29) – osv. . . .

7. For en ordens skyld skal det påpeges, at tilsagn om livsfæste i individuelle breve iøvrigt ikke altid syntes for sikre, idet der findes breve, som viser, at udstederen betinger sig ret til at tilbagekalde tilsagnet. (*Jvf. Wittendorff, 93 og Fussing 48 f.*)

hundrede i hvert fald ingenlunde var den eneste form for fæstevarighed, der fandtes i samfundet.

Men hvilken betydning har det, at påstanden om livsfæstes indførelse i 1523 forkastes?

Johan Hvidtfeldt har i det tidligere omtalte afsnit af Politikens danmarkshistorie draget den konklusion, at »... så længe livsfæstet var gældende lov i Danmark, var bonden ikke retsløs i forholdet til godsherren.« (*Hvidtfeldt*, 275)

En sådan opfattelse, som iøvrigt i sig selv lægger rigelig vægt på en tiltro til de magtudøvedes retsvilje, må under alle omstændigheder afvises. Frederik I og rigsrådet gav ikke en reformlov, der med ét slag greb ind i adelen godsherrelige rettigheder. Der fandtes ikke i samtiden den fjerneste baggrund for, at statsmagten så pludseligt skulle føre en politik, der radikalt ændrede tingenes tilstand eller blot flyttede det juridiske grundlag for fæstekontrakten, selveste nerven i forholdet mellem bonde og herremand, fra godset til staten. Der var intet inden for selve landbruget eller omkring hele godssystemet, der lagde op til ændringer af grundlæggende karakter.

Men der fandtes en øjeblikkelig politisk baggrund for at dæmme op for vilkårligheder over for bønderne. Selv om det må fremhæves, at Christian II ikke var den bondevenlige politiker, eftertiden undertiden har gjort ham til, kunne hans politik alligevel komme til at fungere til gavn for bønderne i den udstrækning han af andre grunde søgte at svække adelen. Da Christian og hans administration faldt, fik adelen langt friere hænder, og det kunne naturligvis smitte af på forholdet til bønderne. Samtidig eksisterede der en udbredt bondeutilfredshed, der iøvrigt skulle tage til 1520'erne igennem og nå sin kulmination med bondeoprør under den såkaldte 'Grevens Fejde' i midten af 1530'erne. Kålhøgne godsejere, der vejrede morgenluft med Christians fordrivelse, kunne således komme til at puste til utilfredshedens ild, og så stærkt stod højadelen og Frederik I heller ikke i 1523, at de kunne tåle øget uro blandt bønderne som følge af forskellige godsejeres eventuelle magtbrunstige demonstrationer over for deres bønder.

Præcis på baggrund af en sådan politisk situation er en indskærpelse af, at godsejerne undlader kontraktbrud, forståelig. Godsejervilkårlighed fører til unødigt utilfredshed. Derfor pålægger godsejerne sig selvdisciplin. Og der er intet besynderligt i, at de gentager de selvdisciplinære formaninger senere. Efter de urolige årtier i begyndelsen af det 16. århundrede var alt andet end anarki ønskværdigt. Og når godsejerne tilmed generelt styrker deres positioner med nedkæmpelsen af bønder og borgere under Grevens Fejde, er love og formaninger, der 'beroliger offentligheden' og kalder utidige godsejere til orden, nok så fornødne.

Kilder og litteratur:

1. Kilder

Erslev, Kr. og *Møllerup*, V. (udg.): Frederik Is Registre. (Kbh. 1879)

Kolderup-Rosenvinge (udg.): Danske Recesser og Ordinantz. (Kbh. 1824)

Samling af Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter. Af Geheimearchivets Aarsberetninger, Kbh. 1856-60. - Fotografisk genoptryk, (Kbh. 1974)

Secher, V. A. (udg.): Corpus Constitutionum Danicæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, bd. I, 1558-75. (Kbh. 1887-88)

2. Fremstillinger

Allen, C. F.: De tre nordiske Rigers Historie, IV, I. (Kbh. 1870)

Arup, E.: Danmarks historie, bd. 2. (Kbh. 1932)

Christensen, A. E.: Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste 1523. I: Festskrift til Erik Arup. Si. 134-56. (Kbh. 1946)

Christiansen, C. P. O.: Unionsopløsningens og kirkebruddets tidsalder. I: Schultz Danmarkshistorie, bd. II. (Kbh. 1941)

Fussing, H. H.: Herremand og fæstebonde. (Kbh. 1942)

Hvidtfeldt, J.: De første oldenborgere 1448-1533. Bd. 5 i: Politikens Danmarkshistorie (Kbh. 1977)

Jørgensen, P. Johs.: Dansk Retshistorie. 2. udg. (Kbh. 1947)

Ladewig-Petersen, E.: Fra standssamfund til rangsamfund 1500-1700. = Dansk socialhistorie, bd. 3. (Kbh. 1980)

Scocozza, B.: Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen. (Kbh. 1976)

Skrubbeltrang, F.: Det danske landbosamfund 1500-1800. (Kbh. 1978)

Steenstrup, J.: Fæstebondens retsforhold i ældre tid. I: Historisk Tidsskrift, 5. rk., VI. (Kbh. 1886-87)

Venge, M.: Tiden fra 1523 til 1559 i Danmarks Historie, bd. 2. Gyldendal. (Kbh. 1980)

Wittendorff, A.: Alvej og Kongevej. (Kbh. 1973)

Det skjulte arbejde

Nyere perspektiver på kvinders arbejde i familie og husstand ca. 1750–1915

Af *Tinne Vammen*

Indledning:

Familie og hjem er en vigtig livssammenhæng og arbejdsplads, som lægger et stort beslag på de fleste voksne kvinders tid, kræfter og opmærksomhed i nutidens nordvesteuropæiske industrisamfund. Kvinders livssituation varierer alt efter, om de står udenfor eller befinder sig på arbejdsmarkedet, efter deres plads i klassehierarkiet, uddannelse, indkomstforhold, børnetal og meget mere. Men eet træk synes gennemgående at præge de fleste voksne kvinders tilværelse: strukturelt set er de stærkere knyttet til familien end mænd, og det er dem, der er hoved- eller eneansvarlige for den hjemlige hverdagsrutine; at døgnets små og store gøremål i familiesammenhængen bliver klaret.

Ingen lov og ingen moralregler forhindrer mænd i at invadere den hjemlige arbejdsplads og erobre de fleste af kvindernes arbejdsopgaver dér. Derimod synes en massiv, men ikke uflyttelig tungvægt af økonomiske og strukturelle barrierer, af (køns)politiske interesser og kulturelle normer at stå i vejen for mere radikale, endsige fundamentale forandringer af den familiemæssige kønsarbejdsdeling, der bl.a. betyder, at der idag næsten kan sættes et lighedstegn mellem ulønnet kvindearbejde og økonomisk afhængigt husarbejde.¹

Historikere betragter fortidens verden gennem en nutidig linse. For ikke særligt mange år siden begrænsede linsens slibning deres synsfelt på en måde, der betød, at kvinders arbejde i familie og husstand næsten fortabte sig som ukendt land i historiens mørke. Husarbejdets historie og dets særlige betyd-

ning ikke alene for kvinder, men også for familien og husstanden, samt dets plads i forhold til samfundets totale produktive og reproduktive processer var følgelig vanskeligt at få oplyst.

Endnu idag må husarbejdet siges at være »skjult arbejde« i videnskabelig henseende, selvom flere delvis sammenhængende faglige udviklingstendenser inden for historievidenskaben siden ca. 1960 har lagt op til eller indeholdt en række tilnærmelser til dette tema. Når husarbejdet mere og mere har presset sig på som historisk emne, skyldes det ikke mindst det mangesidede opbrud fra traditionelle kvindelivsmønstre, som fulgte med det store indhug i arbejdskraftreserven af især gifte kvinder i 1950erne og frem til den økonomiske krises gennemslag i de nordvesteuropæiske samfundøkonomier i 1970erne. Trods det økonomiske tilbageslags effekt på kvinders erhvervsmæssige beskæftigelse, synes fremtidsprognoser at operere med forventninger om, at gifte kvinders integration på arbejdsmarkedet er kommet for at blive. Lønarbejdets stigende udbredelse blandt gifte kvinder, ofte i deltidsarbejdets form, har bidraget til at problematisere og politisere kvinders familietilværelse. Herunder den familiemæssige kønsarbejdsdeling som en psykologisk og praktisk barriere med vidtrækkende konsekvenser for, hvor og hvordan gifte kvinder placeres på arbejdsmarkedet og i de faglige og politiske interesseorganisationer.

Ikke mindst den nye kvindebevægelse har peget på kvinders familieliv og husarbejdet som en undertrykkelsessammenhæng, der

Tinne Vammen, f. 1942, cand. phil., forskningsstipendiat v. Det samfundsvidenskabelige forskningsråd, tilknyttet Historisk Institut, Københavns Universitet.

1. Om mænds og kvinders deltagelse i husarbejdet i nutiden, se: Lingsom (1978), s. 37–59, samt Young og Willmott (1973).

Vedrørende gifte kvinders erhvervsdeltagelse, se: Kamerman (1979), s. 632–650.

forhindrer social lighed mellem kønnene. Da kvindebevægelsen i mangt og meget har fungeret som præmisleverandør for 1970ernes kvindeforskning i historie og andre videnskaber, kan tendenserne til at sætte husarbejdet op på den videnskabelige dagsorden ses som inspireret af bevægelsens skiftende politiske tematiseringer heraf.

Men den faglige tilnærmelse til husarbejdet reflekterer også andre udviklingstendenser. P.g.a. den såkaldte tertiære sektors stadig voksende rolle i de nordvesteuropæiske industrisamfund, samt dens plads i områder af »den tredje verden«, som befinder sig i overgangen fra agrare subsistensøkonomier til industrialisering i kapitalistisk eller socialistisk regi, er socioøkonomisk interesserede historikere dykket ned i analyser af denne sektors rolle og udvikling i den nordvesteuropæiske industrikapitalismes gennembrudsfase.² Et biprodukt heraf er forskningsresultater, som omhandler den lønnede huslige medhjælps historie i 1700- og 1800-tallet. Også familie- og husstandsforskningen har lagt op til en nærmere beskæftigelse med husarbejdet, selvom familiëhistorikere – hvad jeg siden vender tilbage til – kun marginalt har stillet skarpt herpå *direkte*.

Vil man således idag opsøge husarbejdets historie i de nordvesteuropæiske samfund inden for de sidste århundreder og *især* ud fra en interesse i at få belyst dette arbejdets indhold og plads i kvinders tilværelse, må man primært hente sine informationer inden for kvindehistorie, familiehistorie og socio-økonomisk historie.

Hensigten med denne artikel er at pege på husarbejdets relevans som centralt historisk tema, ikke mindst i relation til kvinders historie i Nordvesteuropa ca. 1750–1915, d.v.s. i industrikapitalismens gennembrudsfase. På de følgende sider fremlægges en række analyser, forfattet af europæiske og amerikanske forskere, for herigennem at pege på enkelte af husarbejdets tematiske komponenter og de

analyse- og fortolkningsrammer, som siden ca. 1960 har præget studiet af kvinders arbejdsliv i familie – og husstandsregi.

Artiklen giver sig ikke ud for at være en systematisk gennemført historiografisk analyse. Den er tænkt som en orienterende vejviser, der i kort og derfor også summarisk form antyder nogle brud- og vækstflader gennem udvalgte eksempler.

De følgende sider har et vist tværvidenskabeligt anstrøg. Løbende og i et enkelt, mere samlet afsnit inddrages nogle teoretiske bidrag, som dels har præget den historiske forskning, dels uafhængigt heraf har tematiseret forskellige aspekter ved husarbejdet og dets betydning for især kvinder. Karakteristisk for de fleste er, at de er forfattet af sociologer og socialantropologer. Deres udsagn refererer således ikke nødvendigvis til samme tid og rum som den historiske forskning. Når de ikke desto mindre inkluderes her, er det, fordi jeg ser dem som vigtige også for historikere. Både når det gælder om at definere husarbejdets historie som særligt genstandsområde, og når det drejer sig om at få præciseret problemstillinger og afklaret, hvad det er for forhåndsforestillinger om identitet og forskellighed, som præger de spørgsmål, der søges besvaret.³

1. Hvorfor har husarbejdet traditionelt været skjult?

Der forekommer mig at være tre hovedbegrundelser for husarbejdets traditionelle videnskabelige marginalisering; for at det sædvanligvis har hørt til de mere stedfaderligt behandlede temaer inden for historie. *For det første* er en begrundelse, at fagfolk sædvanligvis har været langt mere optaget af at forske i den offentlige arena for politik og økonomi; mens de dimensioner af tilværelsen, som i de sidste århundreders historie – ud fra en umiddelbar betragtning – regnedes under

2. Som eksempel på den voksende interesse for serviceerhvervene, se: Hartwell (1973), s. 358–396.

3. Artiklen behandler med enkelte undtagelser primært bidrag, der empirisk omhandler emnet inden for fransk, tysk og engelsk historie. Henvisninger til danske kvindehistoriske analyser, der omhandler kvinders husarbejde i arbejderklassen og som tyende, se: Rosenbeck og Vammen (1981).

privatlivet, faldt uden for interessefeltet eller indtog en marginalposition. Den offentlige arenas forrang har kunnet aflæses af fagdisciplinernes opbygning og tematik; der igen reflekterer antagelser om, at det netop er inden for den offentlige arena, at man kan udkrystalisere de afgørende drivkræfter og modsætninger, der bestemmer samfundets karakter og individets plads og indflydelse på historiens gang.

For det andet er husarbejdets marginalisering et symptom på, at historikere ikke før 1970'erne kan siges at have prioriteret en systematisk indsats for at trække kvinders situation og rolle i historien frem i dagslyset. Traditionelt har der derfor været et temmeligt markant svælg mellem kvinders faktiske tilstedeværelse i samfundet og deres videnskabelige synlighed. Usynliggørelsen af kvinder har begrænset den etablerede forsknings værdi som udsagn om fortidens samfund som kønsdifferentierede og om historiens mennesker som kønsindivider.

Og endelig kan historikers gængse arbejdsbegreb peges ud som en hovedbegrundelse for, at husarbejdet sædvanligvis har været et overset tema. For økonomiske historikere er normalt arbejdslivets historie identisk med *erhvervslivets*. I relation til kapitalismen historie dækker arbejdsbegrebet derfor netop de aktiviteter, der anses som økonomisk værdiskabende. Husarbejdets eksklusion fra det gængse arbejdsbegreb kan bl.a. ses af, at det ikke – med mindre der er tale om husarbejde som *lønnen* beskæftigelse – regnes med i bruttonationalproduktet, dvs. et lands samlede produktionsresultat inden for et år. Husarbejde anskues som en omkostning, knyttet til familiens konsum; og det er da også i forbindelse hermed at nationaløkonomer og historikere traditionelt har tangeret dette arbejde, som dermed tillægges status som *reproduktivt*.

Husmødre uden erhvervsmæssig beskæftigelse regnes da heller ikke med til den erhvervsaktive, men til den forsørgede del af befolkningen. I de folke- og erhvervstællinger, som i forbindelse med socialhistoriske

studier anvendes som vigtige kilder til belysning af den erhvervsaktive befolkning og dens sammensætning, falder denne gruppe ind under kategorien af forsørgede.

Ud fra en historisk betragtning er spørgsmålet om bestemte typer arbejde bidrager til den økonomiske værdiskabelse og -realisering naturligvis aldeles centralt. Men det er kun centralt i relation til *nogle* historiske problemstillinger. *Alle* former for arbejde, som er en forudsætning for og et bidrag til samfundets og den individuelle eksistens, bør have en plads i historikernes analysefelt. Også ud fra en konventionel økonomisk historisk tankegang må det ulønnede husarbejde og andre former for ulønnede aktiviteter være vigtige at inddrage, da en række erhverv jo historisk har sin rod heri.

At medinddrage det ulønnede arbejde er også relevant i forbindelse med samfundets klasse- og lagdeling. I såvel marxistiske klasse- og lagdelingsteorier som i »borgerlige« lagdelingsteorier medinddrages grupper eller individers placering inden for den samfundsmæssigt organiserede produktion som oftest som en blandt flere bestemmende faktorer. Marxistiske analyser rubricerer grupper i relation til udbytningsforholdet mellem direkte producenter og den eller de grupper, som tilegner sig deres merarbejde eller merværdi. Der lægges altså vægt på klasserelationernes fundering i den samfundsmæssige *produktion*. Lagdelingsteoretikere lægger vægten et andet sted. I lagdelingsteorier analyseres samfundets socialstruktur netop ofte i lyset af *fordelingen* af et større eller mindre antal goder, f.eks. indkomst. I begge typer af analyser vil man ofte kunne pege på, at kvinder ikke inddrages på tilfredsstillende måde, fordi de ikke scorer på de dimensioner, der lægges til grund for grupper eller individers indplacering i socialstrukturen, hvor dimensionerne primært relateres til mænd.⁴

4. Om problemer vedr. kvinder og klasseanalyse, se: West (1979), s. 220–253, samt Middleton (1974), s. 179–204.

2. Husarbejde – hvad er det?

I nutidens dagligtale forbindes husarbejde som regel med en række *ulønnede* aktiviteter i private husholdninger, f.eks. madlavning, rengøring, vask og stryging, samt småreparationer og indkøb af daglige forbrugsgoder. Også en række personlige tjenesteydelser – hvad der delvis falder ind under den norske sociolog Kari Wærness' *omsorgsarbejdsbegreb* – f.eks. børnepasning og opdragelse – regnes ofte med til husarbejdets gebet.⁵

Husarbejde forbindes med kvindearbejde; et arbejde kvinder rekrutteres til ved at indgå i ægteskab (eller parforhold), og husmorrollen betragtes som en kvindelig familierolle, der vanskeligt kan adskilles fra hustru- og morrollen. I nutiden savner husmorbegreb tidligere tiders husfaderbegreb som pendant. Husfaderbegrebet er forlængst gledet ud af dagligsproget som forældet i forhold til familiens og husstandens arbejdsmæssige virkelighed.

På de følgende sider anvender jeg begrebet *husholdningsarbejde* for at dække de ovennævnte aspekter af kvinders arbejdsliv i familie og husstand. For i en 1700- og 1800-tals kontekst dækker begrebet husarbejde ikke alene husholdningsarbejde, men også arbejde med erhvervs karakter. De huslige arbejdsprocesser dækkede således over en bredere og mere sammensat virkelighed. Husbegrebet var delvis også et andet, idet det kunne anvendes som synonymt med familie. Og med familie tænkes der dengang ikke nødvendigvis snævert på mennesker i et nærmere eller fjernere slægtsforhold. Begrebet omfattede endnu langt ind i 1800-tallet også eventuelle ikke-beslægtede medlemmer af en husstand.

Husarbejdet ses idag som en separat, isoleret aktivitet, der strukturelt og økonomisk er

adskilt fra erhvervsmæssige aktiviteter. Husmødre »går hjemme«, mænd (og erhvervsaktive kvinder) »går på arbejde«. Denne tale-måde tilslører, ligesom sondringen mellem arbejde og fritid som knyttet til henholdsvis tilværelsens offentlige og private dimensioner, at der også i familien udføres arbejde. I forbindelse med husholdningsarbejdet i 1700- og 1800-tallet har nutidsforståelser en begrænset værdi, ganske som de bidrager til at sløre, at der også i nutidens familie leveres arbejde, der strukturelt set er adskilt fra, men økonomisk forbundet med erhvervsarbejdet.

3. Nogle teoretiske indfaldsvinkler

Inden for 1970ernes kvindeforskning har interessen for at klarlægge indholdet og betydningen af kvinders arbejdsaktiviteter i familie og husstand været markant, især gennem de senere år. Interessen omfatter såvel husholdningsarbejdet som aktiviteter, der ikke normalt har været tillagt arbejds karakter, men snarere blevet vurderet som kvinders »frivillige kærlighedsgerninger«.

Som eksempler på nogle teoretiske indfaldsvinkler præsenteres her nogle bidrag, skrevet af især sociologer og socialantropologer, der er aktive inden for den samfundsvidenskabelige kvindeforskning. Eksemplerne skal dels illustrere nogle af de problemstillinger og -områder, dels hvilke begrebmæssige rammer, som teoretisk set er under udvikling med henblik på kvinders familietilværelse.

Amy Bridges og *Batya Weinbaum* har argumenteret for, at kvinders husarbejde ikke kan forstås isoleret som privat. I moderne industrikapitalistiske samfund standser husarbejdet ikke ved entrédøren, og arbejdsprocessen påvirkes af familieexterne forhold.

5. Wærness (1980) s. 8–17. Wærness definerer omsorgsarbejde »som omsorgen om dem av samhällets medlemmar som enligt almänt accepterade samhällsnormer inte kan dra försorg om sig själva, och där man därför inte kan basera sig på likvärdiga ge- och taförhållanden, när det gäller hjälp och stöd i vardagslivets många olika situationer«. Mellem omsorgsarbejde og andre former for personlige tjenesteydelser, som kvinder præsterer i familien, kan der indholdsmæssigt set ikke i alle tilfælde drages et klart skel. Forskellen mellem kvinders personlige tjenesteydelser og omsorgsarbejde ligger bl.a. i, at kvinder som tjenesteydende over for f.eks. ægtemanden vil være statusunderlegne, mens de som omsorgsydende er statusoverlegne. Wærness betoner om den, der modtager kvinders arbejdsydelser, (i princippet) kan klare sig selv, eller om vedkommende er omsorgstrængende, fordi en sådan selvstændighed er umulig, f.eks. for børn, syge og gamle mennesker.

Bridges og Weinstein definerer husmødre som *konsumarbejdere*, der yder forbrugsarbejde. Som konsumarbejdere indkøber og rekvirerer kvinder varer og serviceydelser fra kapitalistiske virksomheder og statslige institutioner (f.eks. hospitaler, skoler, supermarkeder). Forbrugsarbejdsprocessen er således afhængig af distributionens geografiske lokalisering, en faktor som påvirker tidsforbruget, samt af distributionens organisering. Ændringer i offentlige institutioners og bankers, indkøbscentres og lignende virksomheders serviceniveau vil således påvirke både arbejdstid og arbejdsmængde for konsumarbejdere, ligesom sådanne ændringer kan bidrage til at reducere statens og kapitalens lønomkostninger.⁶

Hanna Papanek betegner visse ulønnede kvindelige arbejdsaktiviteter som *familiestatusproduktion*, forstået som arbejde, der bidrager til at forøge eller vedligeholde en families sociale position i samfundet. Det er hendes hypotese, at familiestatusproduktion spiller en stor rolle og er højt udviklet i samfund, hvor kvinder er afskåret fra direkte deltagelse i den samfundsmæssige produktion og normerne for, hvad der er passende kvindearbejde er restriktive. Begrebet dækker bl.a. *støt-tearbejde*, f.eks. selskabelige arrangementer, som afholdes for ægtemænds forretningsforbindelser eller ansatte; det dækker *børneopdragelse*, hvorved kvinder lærer børn sociale koder og adfærdsmønstre, der fremmer deres senere karrieremuligheder og ægteskabschancer. Og det omfatter også *statusvedligeholdelse*, f.eks. kvinders deltagelse i religiøse ceremonier eller politiske arrangementer, som slår familiens prestige fast inden for lokalsamfundet eller referencegruppen.

Familiestatusproduktion eksisterer kun inden for begrænsede sociale miljøer og indkomstgrupper, hvor kvinders økonomiske bidrag til familiens underhold ikke er en nødvendighed. Papaneks begreb refererer mere til sådanne aktiviteter latente, end manifesterede betydning. Og det kan formodentlig være vel-

egnet til at begribe f.eks. en række aspekter ved kvindeaktiviteter inden for 1700- og 1800-tallets aristokratiske og borgerlige miljøer, samt de repræsentative opgaver og filantropiske aktiviteter, som kvinder ofte var aktive med.⁷

Et gennemgående træk i kvindeforskningens beskæftigelse med kvinders tilværelse i familien har været bestræbelsen på at gennemhulle myten om familien som en arbejdsfri social sammenhæng. I overensstemmelse hermed vil man ofte kunne iagttage – som bl.a. illustreret hos Weinbaum, Bridges og Papanek – at begrebet produktion kobles til kvinders *ulønnede* arbejde i familieregime, samt at kvinder betegnes som husarbejdere, konsumarbejdere og lignende, selvom sådant arbejde ikke er baseret på en arbejdskontrakt, men følger med kvinders ægteskab/parforhold.⁸

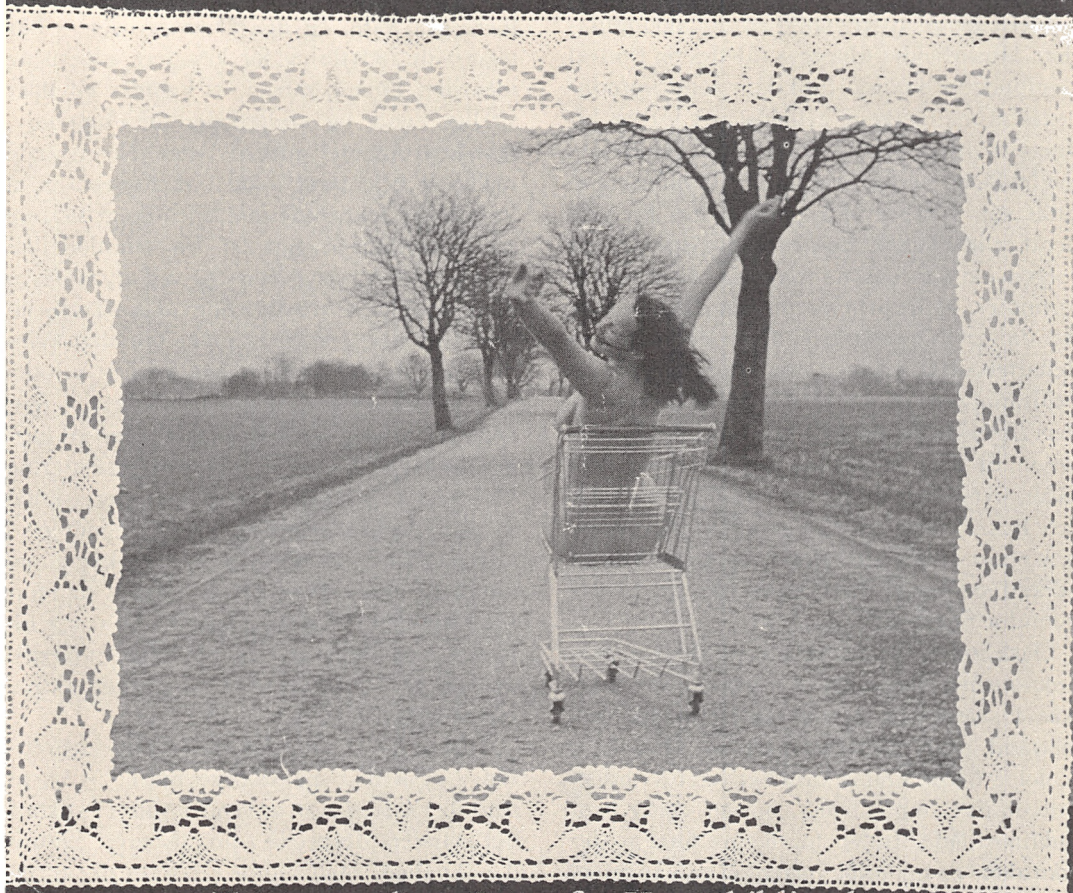
Inden for den marxistisk og socialtisk orienterede kvindeforskning har der i løbet af 1970'erne været ført en lang og uafsluttet teoretisk debat om husarbejdet under kapitalismen. På et overordnet plan kan denne debat ses som bidrag, som forsøger at udfylde de åbenlyse lakuner, der eksisterer i marxistisk samfundsteori vedrørende familien og dens historiske udvikling. Ligesom der er tale om bidrag, der kritiserer og reviderer de klassiske marxistiske og socialistiske kvindeemancipationsteorier. To hovedlinjer synes at kunne udskilles. *Den første* analyserer husarbejdet (i lønarbejderfamilien) ud fra kategorier, som er hentet fra marxismens politiske økonomi. Et hovedanliggende har dels været at fastlægge husarbejdets strukturelle og funktionelle relation til den kapitalistiske samfundskonomi. Blandt debattens deltagere eksisterer en række uenigheder, der ikke mindst gælder spørgsmålet om, hvorvidt husarbejdet er *produktivt* arbejde i marxistisk forstand d.v.s. skaber merværdi direkte eller indirekte. Debattørerne synes imidlertid at være enige om, at husarbejde er *samfundsnødvendigt* og *samfundsmæssigt* arbejde, selvom det i (moderne) lønarbejderfamilier udføres privat. Et hoved-

6. Bridges og Weinbaum (1979), s. 190–205.

7. Papanek: (1979), s. 775–781.

8. Andre eksempler, se nedenfor, Prokop, samt også Houg (1978).

HUSMORBILLEDER

Tranegaarden Gentofte Kunstbibliotek

KIRSTEN JUSTESEN

video workshop 10·15 marts

canadisk film Les Filles Du Roy hver ons. kl. 20

Tranegaardsvej 73 2900 Hellerup

aaben 1·23 marts mån. fre. kl. 15·20 weekend 14·17

En moderne husmorutopi? Plakat fra den danske billedkunstner Kirsten Justesens udstilling »Husmorbilleder«.

argument er her, at husarbejdet bidrager til *produktionen og reproduktionen af varen arbejdskraft*. Inden for en marxistisk forståelsesramme er arbejdskraftens varekarakter en hovedforudsætning for kapitalismen som særligt socio-økonomisk system, samt for dets opretholdelse gennem en stadig kapitalakkumulation. Husarbejdet tillægges således en central samfundsøkonomisk funktion som »producent« af menneskelig arbejdskraft ved at bidrage til denne arbejdskrafts vedligeholdelse i dagligdagen og fra generation til generation, samt som aftager af konsumgoder. En side heraf er ideologisk. Børneopdragelsen og omsorgen for den voksne mandlige lønarbejder formidler, at lønarbejdet er det daglige eller fremtidige livsperspektiv. Hvor denne linje i debatten altså primært tilnærmer sig husarbejdsanalysen med henblik på at bestemme dets økonomiske og ideologiske funktion i relation til samfundsøkonomien, så synes *den anden*, nyere hovedlinje i højere grad at analysere husarbejdets kvalitet og effekt på kvinder som en socialisationsinstans, der præger deres adfærd og bevidsthed, også når de træder uden for familien.⁹

Også inden for denne hovedlinje står produktionsbegrebet centralt, men det anvendes ikke i snæver og konventionel (marxistisk) forstand, snarere metaøkonomisk. Den tyske sociolog *Ulrike Prokop* karakteriserer kvinders private livssammenhæng som en særlig produktionsmåde. Inden for denne foregår der ikke alene en materiel, men også en »åndelig« produktion – en »produktion af livssammenhænge: af socialisationsagenturer, af sociale relationer, af offentlighed etc.«. Prokop hævder, at der i kvinders familietilværelse ikke kun (frembringes) »kvantificerbare præstationer i husarbejdet og børneopdragelsen, men netop i kvindernes produktionsmåde – i opdragelse og kommunikation – spiller produktionen af sociale relationer og »immaterielle«

produkter en afgørende rolle«. Som særlig produktionsmåde er kvinders private livssammenhæng både mere udviklet og mere fremskreden end den erhvervsmæssige organisering af produktionen. Den kvindelige produktionsmådes særlige karakter – som mere udviklet og mere fremskreden – har afgørende betydning for kvinders adfærd og identitet. Prokop mener, at kvinder udvikler særlige evner og muligheder for ekspressiv, ikke-instrumentel adfærd, »der ikke i første række er orienteret imod virkeliggørelsen af fremtidige definerede mål, men langt snarere mod struktureringen af en »umiddelbar strøm af affektive ydelser« og ved afværgelsen af umiddelbare trusler. Som disse korte citater antyder, ser Prokop ikke entydigt kvinders private livssammenhæng og den kvindelige socialkarakter, som dannes heri, i rent negative og begrænsede termer. Herved lægges der en vis distance til en værdiorientering i kvindeforskningen, som har tenderet imod at betragte kvindeligheden og kvinders grad af ligestilling i samfundet som et spørgsmål om, hvor fjernt eller nært de befandt sig i forhold til »den mandlige model«, d.v.s. var tilpasset mandligheden og mandlige adfærdsmåder, var repræsenteret på samme aktivitetsområder m.v.

Typisk for Prokop og andre nyere teoretiske – også ikke-marxistiske bidrag – er, at begrebet *kvindekultur* anvendes som et stikord om kvinders tilværelse i privatsfæren, herunder familien. Med kultur refereres der til en særlig kvindelig »way of life«, ikke til kultur i traditionel forstand som finkulturelle produkter – arkitektur, litteratur, musik m.v. Kvindekulturen vurderes som underordnet mandskulturen. Koblingen af kvindekulturbegrebet til privatsfæren og af mandskulturen til den offentlige sfære rummer et tvedelt kultursyn, som synes at hævde, at mænd og kvinder i kraft af deres biologiske

9. Henvisninger til teoretiske bidrag i den marxistiske debat, se Vammen (1978), s. 160, note 7. Som supplementer hertil, kan der henvises til bl.a.: Morton (1980), s. 130–157, Gardiner, Himmelweit og Mackintosh (1980), s. 253–261, Landes (1980) s. 262–274. Humphries (1980), s. 140–165, har givet en i mange henseende rammende kritik af husarbejdsdebattens noget økonomisk-deterministisk præg, og slået til lyd for et klassekampsperspektiv på arbejderfamilien, hvad hun selv da også anlægger i artiklen.

tilhørsforhold eksisterer inden for livssammenhænge, der er kvalitativt forskellige.

Kvindekulturbegrebet rummer positive associationer om fælleskvindelige egenskaber, handlinger og sammenhold. At opsøge fælleskvindelige træk turde være et legitimt forskningsprojekt, og kulturbegrebet kan lægge op til undersøgelser af andre dimensioner ved kvinders husarbejde og familietilværelse end analyser, som mere snævert holder sig til en økonomisk orienteret indfaldsvinkel herpå. Men begrebet kan også fungere tilslørende. Kvinder er biologisk og socialt køn, men kønstilhørsforhold kan ikke i sig selv danne grundlaget for en fælles kvindekultur, der er forankret i privatsfæren. At operere med en almen kønsopspaltning af kulturen i to separate sfærer, er at se bort fra, at begge køn dels – omend ikke nødvendigvis i samme grad og i samme funktioner – opererer inden for *begge* sfærer, dels at mænd og kvinder som kønsgrupper er splittet op i klasser og lag, fordelt på forskellige erhverv og også i andre henseender er differentierede. Det forekommer mig m.a.o. betænkeligt at operere med kvindekulturen som andet end som klassespecifikke *delkulturer*, samt med et kulturbegreb, som alene er knyttet til kvinders private tilværelse, ikke også til deres offentlige aktiviteter.¹⁰

Hvor en række bidrag i den teoretiske debat om husarbejdet ofte bliver stående ved en funktionsbestemmelse af dets komponenter, har den tyske sociolog og marxist *Ilona Ostner* søgt at gå et skridt videre. Hun har i en afhandling om husarbejde og erhvervsarbejde forsøgt en nærmere indholdsbestemmelse af, hvilke træk der i moderne lønarbejderfamilier karakteriserer husarbejdet. Hvor sociologer og også historikere undertiden betragter husarbejdet som kulturelt efterslæbende eller som en feudal rest der historisk er overlejret, lægger Ostners analyse op til, at husarbejdets form og indhold bør forklares i relation til

dets kompensatoriske funktion og komplementære relation til det kapitalistisk organiserede erhvervsarbejde.

At husarbejdet betragtes som kompensatorisk skyldes iflg. Ostner, at menneskelige behov og livsytringer kun i begrænset målestok kan udfoldes inden for erhvervsarbejdets ramme. Husarbejdet er relativt stærkere end erhvervsarbejdet orienteret mod at opfylde naturlige, men socialt formede menneskelige behov. Dets vigtigste arbejds-genstand er mennesker. Hun ser således det moderne husarbejdes kærnepunkt som kvinders psykiske og fysiske omsorg for mand og børn. Et sådant omsorgsarbejde kan ikke udføres inden for den samme tidsrytme, som kendetegner erhvervsarbejdet. Der er tale om en form for arbejde, som har træk til fælles med arbejdet i førkapitalistiske samfund. Kategorien fritid savnes således, sammen med en udviklet arbejdsdeling, idet husarbejdet omfatter mange forskelligartede delopgaver, som udføres af een og samme person. Arbejdsnormerne præges ikke af den samme målmiddel-tænkning og tid-er-penge-bevidsthed, som præger kapitalistiske arbejdsnormer, der betoner effektivitet og rationalitet i arbejdsprocessen. Og husarbejdet forudsætter ingen formel faglig kvalifikation og teoretisk erhvervet kompetence. Dets udførelse hviler på egenskaber såsom indfølelses evne, fleksibilitet, intuition og »learning-by-doing-viden«, der erhverves gennem efterligning og iagttagelse. Ostner ser ligesom Prokop husarbejdet som et identitetsskabende moment i kvinders liv og en faktor, der påvirker kvinders erhvervsvalg, som ofte – i hvert fald ud fra en umiddelbar betragtning – synes at ligge i forlængelse af husarbejdet, samt deres lønarbejderadfærd.¹¹

Kønsarbejdsdeling eksisterer i alle samfund. Det er een af de mekanismer, hvorigenem aktiviteter og belønninger, samt social

10. Prokop (1978) s. 63–80.

Vedrørende kvindekulturbegrebet, som i den skandinaviske kvindeforskning især er blevet taget op fra norsk side, se Houg (1978) s. 15–37 og Wærness (1978) s. 119, samt Kjerringråd. Kvindepolitisk Tidsskrift nr. 3, 1978. Kvinneliv – kultur eller ukultur.

11. Ostner (1978) s. 150–175. Af arbejdssociologiske analyser af husmorrollen, kan der henvises til Oakley (1974), samt til Caplow (1954) s. 260–269.

anerkendelse bliver fordelt. Inden for kvindeforskningen har kønsarbejdsfordelingen været trukket stærkt frem som en ulighedsskabende faktor. Men holdningerne varierer m.h.t. hvorvidt kønsarbejdsdeling universelt er forbundet med kvinders andenrangsposition i forhold til mænd, eller om den kan betyde, at mænds og kvinders aktiviteter er forskellige, men ligeværdige. Den amerikanske socialantropolog *Michelle Z. Rosaldo* tilhører universalisternes skare. Således hævder hun, at der trods enorme variationer i kønsarbejdsdelingen og mænds og kvinders sociale roller er en tendens i alle samfund til, at kvinder er stærkest knyttet til »hjemmesfæren«, mænd til »udesfæren«. Den sidstnævnte sfære refererer til aktiviteter, institutioner og samarbejdsformer, der organiserer, ordner og underordner grupper af mødre og børn. »Udesfæren« dominerer m.a.o. over »hjemmesfæren«, og kønsrelationernes hierarkiske karakter begrundes med mænds og kvinders forskellige strukturelle placering. Når kvinder især findes inden for »hjemmesfæren«, forklarer Rosaldo primært dette med kvinders moderskab og primære rolle i børnepasning og -opdragelse. Som andre kvindeforskere hævder Rosaldo i forlængelse af den franske antropolog Claude Levi-Strauss, at kønsarbejdsdelingen ikke er naturlig, men *kulturelt* bestemt. Det er således ikke den biologiske kønsarbejdsdeling i forplantningen, som *bestemmer* kønsarbejdsdelingen.

Rosaldo ser kvinders sociale position som højest i samfund, hvor »hjemmesfæren« er samfundslivets brændpunkt, samt kvinders muligheder for at forbedre denne i, at de overtager mandsroller, skaber sociale bånd til andre kvinder og en kvindelig »udesfære«. Rosaldos strukturanalyse af kønsarbejdsdelingen forekommer statisk og ahistorisk. Hun går ud fra, at »hjemmesfæren« og »udesfæren« er konstante størrelser og identiske i alle samfund, ligesom hun i den vægt, hun tillægger moderskab og morrolle synes at være præget af en stærkt etnocentrisk tankegang.

Hendes fagfælle *Rayna R. Reiter*, der har beskæftiget sig med samme problematik, har anlagt et evolutionært, ikke som Rosaldo et strukturelt, perspektiv på kønsarbejdsdelin-

gen og anvender et bredere sæt af forklaringer på den ekstreme kønsarbejdsdeling som kendetegner industrikapitalistiske samfund i sammenligning med andre samfund. Klasse-samfundets opståen tillægges en væsentlig betydning for udviklingen af en ekstrem kønsarbejdsdeling og for en gradvis, men stadig mere radikal spaltning mellem offentligt og privat. I førklassesamfund er slægten og lokalsamfundet de centrale rammer om økonomi, politik og religion, hvortil mennesker rekrutteres ud fra genealogiske principper. Hvor kvinders slægtsrelationer primært udspilles i relation til husstanden, præges mænds af en større geografisk spredning. Begge køn bidrager til husstandens reproduktion; dog er hovedtendensen, at »kinship as politics belong to men, kinship as household organization belong to women«.

Med klassesamfundets opståen underordnes slægtssystemet klasserne, hvoraf nogle etablerer kontrol over staten. Reiter ser staten som et klassespecifikt magtapparat, som gennem ideologisk kontrol og økonomisk tvang gradvis tapper de undergivne klassers slægtsystem for menneskelige og økonomiske ressourcer og politisk autoritet. Ved at opspalte samfundet i en privat og en offentlig sfære sikrer de statsbærende klasser sig herredømmet over de undergivne. Økonomi, politik og religion defineres som offentlige, produktionen og reproduktionen af mennesker som primært privat. Kvindernes traditionsbestemte rolle som dem, der opretholder slægtsystemet lokalt, videreføres iflg. Reiter, og denne rolle gør kvinderne mindre mobile og vanskeligere rekrutterbare m.h.t. deltagelse i offentlige aktiviteter end mænd.

Også blandt forskere, som har interesseret sig for kønsarbejdsdelingens udformning i den nordvesteuropæiske industrikapitalismes gennembrudsfase, kan man finde genetiske forklaringer á la Reiters, d.v.s. en søgen efter kønsarbejdsdelingens oprindelse i en førkapitalistisk eller førindustriel epoke. Herved forankres kvinders binding til aktiviteter i familie og husstand i forhold, som ligger *uden for*, d.v.s. ikke er iboende og motiveret af industrikapitalismen som særligt socio-økonomisk system og de familie- og husstandsfor-

mer, som et sådant fremkalder, herunder også udformningen af familiemæssige kønsrelationer.¹²

Kvindens underordnede position relateres ofte i kvindeforskningen til den familiemæssige arbejdsdeling. *Bridget O'Laughlin* har i sin undersøgelse »Mediation of Contradiction: Why Mbun Women Do Not Eat Chicken« foretaget en i mange henseender eksemplarisk analyse, der har metodisk interesse, fordi hun systematisk kortlægger arten og omfanget af mænds og kvinders indsats inden for en konkret sydvestafrikansk region. Inden for denne regions subsistensøkonomi kan kvinders økonomiske og sociale underordning under mænd ikke henføres til afgørende forskellige arbejdsbidrag m.h.t. tid og indsats. Og kønsarbejdsdelingen, som er rigid i visse, men ikke alle arbejdsprocesser lader sig ikke forklare med fysiske kønsforskelle eller kvinders rolle i forplantningen. Uligheden mellem mænd og kvinder skyldes derimod primært, at kontrollen over produktionsmidlerne (jord og redskaber) og kontrollen over arbejdskraft de facto og de jure overvejende tilfalder (ældre) mænd. Arve- og ejendomsrettigheder, samt ægteskabsregler tildeler mænd kontrollen over såvel produktionsoverskuddet, som over kvinder og deres afkom som arbejdskraft.

Kvinder er ansvarlige for at føde og opdrage børn og derigennem bidrage til arbejdskraftens reproduktion, men dette ansvar ledsages ikke af en moralsk og politisk autoritet. Det sætter *O'Laughlin* i relation til exogamiregler, et virolokalt bosætningsmønster og patrilineære slægtsprincipper. *O'Laughlin* ser ægteskabet som en bytte-transaktion, hvor igennem slægter udveksler kvinder og retten

til deres afkom. Modydelsen for en bortgivet kvinde er økonomiske ressourcer, en brudepris i form af f.eks. kvæg. I *O'Laughlins* fortolkning er det altså ikke kønsarbejdsdelingen, som dels kommer til udtryk i produktionen af økonomiske goder, dels i forplantningen og børneopdragelsen, som begrunder kvindernes underordnede position. Mænds favoriserede position hviler på deres kontrol over lokalsamfundets økonomiske ressourcer og arbejdskraft; en kontrol der underbygges ideologisk og juridisk og finder sit udtryk i slægtsorganiseringen og i de sociale enheder, der producerer og fordeler produktionsresultatet, blandt hvilke husstanden er een.¹³

4. Historiske tilnærmelser

Går man til historievidenskaben for at finde ud af, hvordan huslige arbejdsprocesser, der specifikt tager sigte på at tilgodese familiens og husstandens egne behov og deres skiftende indhold, bliver man hurtigt slået af hvor ringe interesse disse har fremkaldt. Det egentlige *husholdningsarbejde* er stadigvæk et lidet udforsket tema, mens de erhvervsmæssige sider af husarbejdet, også som kvindearbejde, tilnærmelsesvis er noget bedre udforsket. Kvindehistoriske undersøgelser af kvinders erhvervsmæssige aktiviteter i industrikapitalismens gennembrudsfase har bl.a. vist hen til, at en række store kvindeerhverv langt op imod 1900 var organiseret på familie og husstands-basis. Det gjaldt eksempelvis kvindearbejdet inden for tekstil- og beklædningsindustrien, samt ikke mindst tyendeerhvervet. Kortlægningen af hovedudviklingslinjerne i kvinders beskæftigelsesmønster peger des-

12. Rosaldo (1974) s. 17–44. Andre universalister, se: Ortner (1974) s. 67–88, Chodorow (1974) s. 43–66 og samme (1979), s. 83–106. Andre kvindeforskere anlægger et relativistisk synspunkt. Se f.eks. Collier (1974) s. 113–128 og Stack (1974), s. 113–128.

Levi-Strauss (1971) 50–72. Den kendte franske antropolog hævder det radikale standpunkt, at hverken familien eller kønsarbejdsdelingen kan forklares biologisk. »Like the form of the family, the division of labor stems more from social and cultural considerations than from natural ones« (s. 62). Han mener, at »the sexual division of labor is nothing else than a device to institute a reciprocal state of dependency between the sexes«, der tvinger kønnene til at forplante sig og danne familie. Reiter (1975) s. 273–284.

Bidrag til belysningen af kønsarbejdsdelingen i europæiske agrarsammenhænge, se Roberts (1979) s. 3–30 og Wiegmann (1975), s. 5–22, Højrup (1975), s. 23–36, Petersen (1975), s. 37–38, samt Löfgren 49–72.

13. *O'Laughlin* (1974) s. 301–320. Om kvinder som bytteobjekter og betydningen heraf for kvinders andenrangsposition, se Rubin (1975), s. 157–210.

uden på en selektiv rekruttering af kvinder som erhvervsmæssig arbejdskraft. Selektiviteten kommer bl.a. til udtryk i, at hovedparten af den *registrerede* kvindelige erhvervsaktive befolkning i første række synes at have været ugifte og enker, snarere end gifte, samt i at disse kvinder i første række rekrutteredes fra de lavere samfundsklasser i by og på land – fra den fremvoksende arbejderklasse og småborgerskabet.¹⁴

På denne baggrund kan man gisne om, at *det ulønnede husholdningsarbejde var datidens største enkelte kvindelige arbejdsområde*. Men samtidig peger netop tyendeerhvervets store plads som kvindeerhverv på, at der for kvinder i de højere samfundsklasser eksisterede muligheder for i større eller mindre omfang at distancere sig herfra.

Det har ikke mindst været den nyere familiehistoriske forskning, som har peget på tilstedeværelsen af tyendet (og andre fremmedelementer, såsom logerende) i studier af familiens størrelse og struktur. Flugten fra tyendeerhvervet, som accelererede i slutningen af 1800-tallet og de første årtier af 1900-tallet, repræsenterer en af de mest markante ændringer i kvinders erhvervsarbejdsliv, samtidig med, at tyendets forsvinden fra familie og husstand må have medført væsentlige ændringer af dagligdagen for familier og kvinder, som traditionelt var vant til at have tjenestefolk i huset.¹⁵

Den familiehistoriske forskning kan ses som historikeres gensvar på sociologiens, socialantropologiens og psykologiens familieforskning, som har længere og mere rodfæstede traditioner bag sig. Indtil de senere år har den familiehistoriske forskning været præget af en stærk tendens til en opspaltning i to

hovedretninger. Påfaldende er, at kvindearbejdet i familie og husstand og her især husholdningsarbejdet ikke har affødt en større interesse. Til gengæld har denne forskning dels peget på kildegrupper, dels udviklet forskningsmetoder, som det givetvis vil være frugtbart at benytte i relation til et studium af husholdningsarbejdet.

Den *kvantitativt orienterede* familieforskning har udløst en næsten eksplosionsagtig ekspansion i den empiriske viden om især de seksuelle og biologisk-reproduktive aspekter ved kvindetilværelsen i familie og husstand. Der tænkes her især på kortlægningen af kvinders ægteskabsalder og -hyppighed, på ægteskabets varighed, kvinders fertilitet og dødelighed og mønstrene for graviditeter og fødsler, hvor børnebegrensning blev praktiseret eller var ukendt. Informationer af denne art kan bidrage til at belyse den skiftende tid, som hengik af kvinders samlede livsforløb med ægteskabelige og forplantningsmæssige aktiviteter, samt hvilken vægt især moderskabet spillede i kvinders tilværelse. Kvindehistoriske analyser har hidtil ikke i særligt omfang inddraget denne forsknings resultater eller metoder i forbindelse med studiet af kvinders arbejde i familie og husstand.

Den *kvantitative familieforskning* har desuden kastet lys ind over de familie- og husstandsformer, som kvinder indgik i. Familiers og husstandes størrelse og medlemmernes fordeling på køn, alder og sociale kategorier påvirker arbejdsmængden og arten af opgaver i husholdningen. Diakrone og synkrone analyser af familiens og husstandens størrelse og struktur kan således indicere den relative vægtning af forskellige arbejdsopgaver og vise hen til fordelingen mellem forsørgere og for-

14. Henvisninger til nyere kvindehistorisk litteratur om kvinders erhvervsarbejde i Nordvesteuropa, se Vammen (1978, s. 161–178. I forhold til kildegrundlaget til belysning af kvinders arbejde i 1800-tallet vil folketællinger, erhvervsstatistikker og socialstatistikker dels være synligt, d.v.s. registreret, dels uregistreret. Det usynlige kvindearbejde omfatter bl.a., udover det ulønnede husholdningsarbejde, de mange former for deltids- og sæsonarbejde, som kvinder j.v.f. andre kilder, kan ses at have været beskæftiget med; samt ulønnet arbejde indenfor selvstændige produktionsenheder, f.eks. inden for landbrug og håndværk, hvor medhjælpende hustruer er registreret under mandens erhverv.

15. Vedrørende tyendets og andre »fremmedelementers« plads inden for husstandsstrukturen, se artiklerne i Laslett og Wall (1972) samt Laslett (1977), især s. 12–50. I dette værk fremhæver Laslett tyendets tilstedeværelse som medlemmer af husstande som et af de typiske træk ved »the Western family« i de sidste århundreder, (s. 13).

sørgede, til kvinders skiftende familieroller som hustruer, mødre, døtre eller tilstedeværelse i andre familie- eller erhvervsroller.

I undersøgelser af familie- og husstandsstrukturen vil man som regel finde kvinder subsumeret under mandlige husstands- overhoveder. Familiehistorikere synes således at gå ud fra, at kvinder som var beslægtet med disse overhoveder, delte deres klasse- mæssige position og/eller erhverv. Sådanne antagelser kan næppe generelt være holdbare i lyset af mænds og kvinders forskellige erhvervsmæssige placering og arbejdsmønster i 1700 og 1800-tallet, navnlig inden for byerhvervene.¹⁶

Familiehistorikere har været stærkt inspireret af funktionalistisk familieteori. Hvor deres afdækning af familie- og husstandsformerne har bidraget til at gennemhulle funktionalistiske antagelser om storfamilien som det førindustrielle samfunds typiske familieform og kærnefamilien som et produkt af industrialiseringen og urbaniseringen, så synes deres revision ikke i samme grad at have udstrakt sig til et andet element i funktionalistisk familieteori, der vedrører familiefunktionernes historiske ændringer. I funktionalistisk familieteori forbindes industrialiseringen ofte med familiens funktionstømning, hvor familiens tab af sin traditionelle funktion som en bærende produktionsenhed i samfundet sædvanligvis trækkes frem som central.

På baggrund af kvindehistoriske undersøgelser af kvinders erhvervsarbejde, er det et spørgsmål, om denne hypotese kan opretholdes uden nærmere kvalifikationer. Periodiseringen af den strukturelle adskillelse mellem familien og den samfundsmæssige produktion har næppe været identisk for mænd og kvinder, ligesom der også kan peges på klasse-

specifikke variationer. Opfattelsen af, at familien forud for industrialiseringen fungerede som et integreret »arbejdskollektiv« kan desuden i et vist omfang dementeres af bl.a. tilstedeværelsen af fremmed arbejdskraft i husstande, der netop peger på, at ikke alle familier havde de økonomiske betingelser for at forsørge eller beskæftige alle familiemedlemmer. Det dekadenceperspektiv, som præger funktionalistisk familieteori med hensyn til familiefunktionernes ændringer synes desuden at udelukke nye funktioners opståen.

Familiehistorikere synes som oftest explicit eller implicit at tilslutte sig *G. Murdochs* og *Talcott Parsons* opfattelse af kærnefamilien – ægteparret og dets ugifte børn – som selve grundstenen i slægtsorganiseringer og som et irreducibelt og universelt atom. Det er et spørgsmål, om ikke denne kærnefamiliefiksering og -opfattelse bidrager til en undervurdering af kvinders historiske betydning som medlemmer af forskellige familieformer. Færre synes at have ladet sig inspirere af *Meyer Fortes*. Fortes betragter kærnefamilien som een blandt flere kombinationer, som en given familie kan etablere over tid. Hans udgangspunkt giver plads for en betragtning af familieenheder, der er *mindre* end kærnefamilien, f.eks. ugifte og enlige mødre med børn, som andet end ufuldstændige, desorganiserede og ustabile enheder. D.v.s. at frigøre forskningen fra forestillinger om familier med kun een voksen og børn som symptom på familiekrise og -opløsning. I 1700- og 1800-tallet sad store kvindegrupper i visse faser af deres livsforløb i enkestand, ligesom mange kvinder forblev ugifte uden eller med børn. Studier af kvinder i sådanne situationer er et vigtigt kvindehistorisk og familiehistorisk forskningsanliggende.

16. Oversigter og diskussion af procesanalytiske demografiske tilgange, se Hareven (1974) s. 322–329, samt samme forfatter (1978) s. 97–109. En kvindehistorisk motiveret kritik af især amerikansk familiehistorisk forskning, se Rapp, Ross og Bridenthal (1979) s. 174–200. Interessen for moderskabets historie har i stigende grad præget de senere års kvindehistoriske forskning. Se f.eks. Davin (1978), s. 9–65, der bl.a. diskuterer tendenserne til at »professionalisere« moderskabet gennem uddannelse omkring århundredskiftet i England; Oakley (1976), s. 17–58, der behandler det historiske skifte fra kvinde- til mandskontrollerede barsler, samt andre aspekter af kvinders reproduktive liv (abort, børnebegrænsning). Gordon (1976) har i sin banebrydende bog om fødselskontrolbevægelsen i U.S.A. også tangeret den engelske bevægelse. Rowbothams Stella Browne-biografi (1979) indeholder mange oplysninger om moderskabets plads i den engelske seksualpolitiske debat i mellemkrigstiden. Blom (u.å.) indrager i modsætning til de foregående kvindehistorikere befolkningshistoriske data i sin grundige afhandling om børnebegrænsning i Norge ca. 1890–1930.

Richard N. Adams har i et teoretisk bidrag argumenteret for, at kærnefamilien omfatter tre sæt af sociale relationer: en seksuel dyade af en mand og kvinde, eventuelt forbundet i ægteskab; en mor-barn dyade og en far-barn-dyade. Hver af disse tre eksisterer ikke nødvendigvis samtidigt. Kærnefamilien ses som en kobling mellem den seksuelle dyade og mor-barn-dyaden, der direkte korrelerer med forplantningsmæssige aktiviteter. En sådan kobling vil, hvad empiriske data fra såvel europæiske som ikke-europæiske samfund viser, ofte finde sted. Men dens tidsmæssige udstrækning er ikke nødvendigvis langvarig. Murdoch og Parsons ser kærnefamiliens universalitet begrundet i, at denne familieform er et funktionelt imperativ i alle samfund, d.v.s. varetager visse almene, overhistoriske funktioner, som er nødvendige for samfundets eksistens. En sådan opfattelse kan ikke opretholdes, såfremt det kan vises, at alternative familieformer kan erstatte eller konkurrere med kærnefamilien m.h.t. at varetage de basisfunktioner, som Murdoch og Parsons opererer med.¹⁷

Den kvalitativt orienterede familieforskning har hidtil været meget optaget af at studere familien i socialpsykologiske og kulturelle termer, bl.a. ved at fremdrage hvilke følelser og normer, som prægede den »kollektive mentalitet« m.h.t. forholdet mellem ægte-

fæller, forældre og børn, familie og slægt. Ledende historikere inden for denne retning som *Philippe Aries*, *Edward Shorter* og *Lawrence Stone* har alle været optaget af især kærnefamiliens nordvesteuropæiske historie. De har henlagt kærnefamiliens opkomst som et følelsesmæssigt centrum og bevidsthedsmæssigt identifikationspunkt til 1600- og 1700-tallets borgerlige miljøer. Hvor Aries har tillagt barndommens »opdagelse« som særlig livsafsnit en afgørende betydning for ændringen i kærnefamilielivets kvalitet, betoner Stone især »the rise of affective individualism«. Shorter ser derimod moderkærlighedens opståen over for spædbørn som en afgørende drivkraft. Kærnefamiliens transformation til intimgruppe hævdes at have været forbundet med en tendens til mere egalitære parrelationer, med en større vægtning af ægteskabets erotiske og seksuelle elementer, samt med øget interesse for og investering i børn. Ingen af de tre historikere har søgt at indkredse nærmere, hvad en borgerlig kærnefamiliemodels fremvækst og spredning konkret rummede af perspektiver for kvinders arbejde i familie og husstand. Hvad betød eksempelvis den øgede kontakt mellem kærnefamiliens medlemmer for kvinder i arbejdsmæssig henseende? Og hvordan bidrog kvinder arbejdsmæssigt til opbygningen af hjemmet som »en lun rede«? Gav normerne om et mere egalitært parforhold de

17. En overkommelig introduktion til funktionalistisk familieteori, se Liljestrøm (1974), s. 57–82, der bl.a. også rummer vigtige kritikpunkter af disse teories faldgrupper. Desuden Bahrtdt (1973), s. 110–122.

Der kan være grund til at stille spørgsmålet, om hypotesen om familiens funktionstømning/produktionstab ikke er en »overklasseversion« af familieudviklingen. Medicks vægtige artikel (1976) s. 291–315 rummer stof, der belyser kønsarbejdsdelingen, osse i husholdningen, og eksempler på, hvorledes hjemmeindustriens udbredelse inden for landbefolkningen kunne styrke familiers sammenhold som »arbejderkollektiv«. Minge-Kalman (1978), s. 454–467 argumenterer imod, at industrialiseringen indvarslede familieproduktionens svanesang, idet hun vil vise, at »while industrialization rendered the family noncompetitive with larger, mechanized production groups it also created a new market for a new kind of family production«. . . »Since transition, the family has not ceased to be a productive group, but its function has been transformed from a producer of food to primarily a reproducer of laborers for the highly educated market of Western industrial societies« (s. 454 f).

Vedrørende kvindearbejdets stærke familiebinding, se Scott og Tilly (1975), s. 36–64.

Adams (1971), s. 72–82. Hvor Murdoch opererer med fire universelle basisfunktioner, som kærnefamilien skulle varetage – en seksuel, forplantningsmæssig, uddannelsesmæssig og økonomisk, hævder Parsons, at den overalt varetager to grundlæggende: primær socialisation og psykologisk stabilisering af den voksne personlighed. Den første af disse svarer nærmest til den uddannelsesfunktion, Murdoch tillægger kærnefamilien. De nævnte funktioner betragtes som funktionelle imperativer, for at samfund overalt kan fungere. Da socialantropologen Murdoch og sociologen Parsons mener at kunne finde kærnefamilien repræsenteret overalt, deducerer de sig frem til, at netop denne familietype varetager disse opgaver.

facto kvinderne øget indflydelse på centrale familieafgørelser vedrørende økonomi, børneopdragelse, familiens bopæl etc.¹⁸

Studier i den lønede og ulønede huslige arbejdskrafts historie i 1700- og 1800-tallets Nordvesteuropa er et memento om, at husarbejde som husholdningsarbejde historisk har været et kønsblandet arbejdsområde. Den lønede huslige medhjælp omfattede dels frie lønarbejdere, dels den langt større gruppe af tyende, der arbejdsretligt og politisk indtog en særstatus helt ind i det 20. århundrede. I løbet af 1800-tallet og især efter 1850 feminiseredes tyendeerhvervet, som især er blevet studeret som et byerhverv, i stigende grad i England, Tyskland og Frankrig. Lokalt kunne der imidlertid være tale om markante forskelle i erhvervets kønsstruktur.

Cissie Fairchilds daterer feminiseringstendensens gennemslag i den franske administrations- og provinsby Toulouse til slutningen af 1700-tallet. Kvindeandelens forøgelse inden for erhvervet ser hun som forårsaget af lønforskelle mellem mænd og kvinder. Da ældre tiders praksis med at tilbageholde pengelønnen indtil tjenesteforholdets ophør blev afløst af mere regelmæssige lønudbetalinger, fik uligelønnen mellem mænd og kvinder betydning for rekrutteringen til erhvervet. *Fairchilds* forudsætter m.a.o., at mandligt og kvindeligt tyende var direkte substituerbare. Om det faktisk var sagen, fremgår ikke af hendes undersøgelse. En kortlægning af de to gruppers respektive arbejdsområder ville kunne afdække dette. Eftersom uligeløn ikke var et nyt fænomen, og den ændrede udbetalingspraksis ikke fundamentalt ændredes ved den allerede eksisterende økonomiske fordel, som herskaber – alt andet lige – kunne have i at ansætte kvinder som arbejdskraft, forekommer hendes hypotese ikke ganske overbevisende. Alternative forhold kan eventuelt ligge bag feminiseringstendensen, bl.a. det forhold, som *Rolf Engelsing* har peget på for Tysklands vedkommende. *Engelsing* ser den mandlige arbejdskrafts gradvise forsvinden fra erhvervet i lyset af herskabelige

familiers ændrede plads i den for den samfundsmæssige arbejdsdeling og den økonomiske udviklings forskellige efterspørgsel på mandlig og kvindelig arbejdskraft. Arbejdssøgende kvinder havde færre chancer inden for traditionelle og nye erhverv, som påvirkedes af industrialiseringsprocessen, og ideologiske forestillinger legitimerede, at kvindearbejde primært betragtedes som acceptabelt i en familiesammenhæng.

Theresa Mc Bride, der studerer det franske og engelske huslige personale ca. 1820–1920 ud fra et moderniserings-perspektiv leverer forklaringer beslægtet med *Engelsing*, og hun hævder desuden at kvinder søgte ind i erhvervet, fordi det gav bedre muligheder bl.a. for opsparing og større økonomisk tryk end andre erhverv.¹⁹

Som nævnt analyseres den huslige medhjælps historie i nyere studier primært i en bymæssig sammenhæng. I deres tematik indgår beskrivelser af bytyendets arbejdsforhold, herskab-tyendeforholdet, gruppens geografiske og sociale rekruttering og mobilitet, samt i enkelte analyser gruppens seksuelle adfærd. Det kvindelige tyendes faglige organisationshistorie i henholdsvis Sverige og Tyskland er blevet behandlet i to traditionelt anlagte undersøgelser af henholdsvis *Selke Schulz* og *Kerstin Moberg*. I hovedparten af undersøgelser er det erhvervsgruppen af bytyende og anden lønnet huslig medhjælp, f.eks. guvernanter, huslærere og andre frie lønarbejdere, der lægges vægt på, snarere end det er på kvinder specifikt. Hvor analyser af lidt ældre dato primært er funderet på kvalitativt materiale, supplerer nyere sædvanligvis sådant med kvantitativt eller kvantificerbare data. Et af de gennemgående træk ved studier i lønede huslige arbejdskrafts historie er, at der er tale om mennesker, som i højere grad er blevet beskrevet af andre, end de har beskrevet sig selv og deres syn på deres livssituation. Dette forekommer ikke mindst i en aktør-orienteret undersøgelse som *Theresa Mc Brides* at være et metodisk problem, idet hun ofte mekanisk slutter fra sine iagttagelser vedrørende

18. *Aries* (1973), s. 353–399, *Shorter* (1979), s. 204–249, *Stone* (1977), s. 221–269.

19. *Fairchilds* (1979) s. 378, *Engelsing* (1973), s. 230–235, *Mc Bride* (1976), 9, 34, 39.

gruppens adfærd til holdningsplanet. *Pamela Horn* har i et vist omfang grebet den mulighed, der stiller sig for historikere, der undersøger emner i dette århundrede, nemlig at indsamle erindringsmateriale blandt nulevende.

Undersøgelserne spænder fra overvejende deskriptive analyser til studier, der sætter de empiriske data ind i en teoretisk ramme. *Rolf Engelsing* er klart påvirket af funktionalistisk familieteori i sin analyse af det huslige personale i Tyskland i 1800-tallet. *Cissie Fairchilds* og *Theresa Mc Bride* bevæger sig inden for en moderniseringsteoretisk ramme. I sin fascinerende artikel om den engelske embedsmand A. J. Munby og hans forhold til tjenestepigen Hannah Cullwick, der blev hans kone, viser den engelske sociolog og socialhistoriker *Leonore Davidoff*, at hun er inspireret af psykoanalysen, samt af symbolanalyser, som praktiseret inden for bl.a. socialantropologien. Litteraturen reflekterer således i mangt og meget flere af de samme træk, som gælder socialhistorisk forskning.

Den specifikt kvindehistoriske litteratur, som kan inddrages med henblik på at kortlægge aspekter af kvinders arbejdsliv i familie og husstand viser samme ovennævnte teoretiske påvirkninger fra andre fag. Litteraturen har hidtil især opsøgt kvinder som mødre, hustruer og mødre i arbejderklassen og »the middle classes«. *Margaret Hewitt*, engelsk sociolog og socialhistoriker, har analyseret dobbeltarbejdets effekt på arbejderfamilien og især mindre børn i de nordengelske tekstilområder, bl.a. på basis af kommissionsrapporter. *Laura Oren* har dels anvendt familiebudgetter, dels sociallovgivningen som vigtige kilder i sin analyse af velfærden i engelske arbejderfamilier ca. 1860–1950 hvor hun bl.a. argumenterer for, at levestandarden ikke var jævnt fordelt på de enkelte familiemedlemmer. Den skæve indkomstfordeling mellem arbejdermænd og -kvinder og den lovgivningsmæssige diskriminering af kvinder, medførte forskelle i forbruget og m.h.t. sundhedstilstand. Oren peger på arbejderhustru-

ers selvudbytning som et middel til at sikre den mandlige hovedforsørgers arbejdsevne og velfærd. Sammen med børnene var kvinderne en buffer, som absorberede støddene fra svingende indtægter ved at skabe elasticitet i forbruget.

Peter Stearns betoner i en artikel om engelske arbejderkvinder omkring århundredskiftet, at husførelsens ringe niveau i lavere dele af klassen ikke skyldtes materiel nød, men snarere at kvinderne hang fast i husarbejds traditioner fra den tidlige industrialiseringsfase, hvor den økonomiske og bolig mæssige standard var betydeligt ringere. Gifte kvinder forventedes ikke at arbejde uden for familien. Især for unge kvinder, som i slutningen af århundredet fandt vej til fabrikkerne, var overgangen fra en tilværelse med en selvstændig indkomst til husmortilværelsen og økonomisk afhængighed af mand og børn konfliktfyldt. Stearns hævder, at denne økonomiske afhængighed ikke var ensbetydende med, at kvinder savnede magt i familieanliggender. Nøglen her til, mener han, lå i deres kontrol over familiebudgettet.²⁰

At individers socialisering til samfundsborgerne præges af deres sociale baggrund, herunder familiebaggrunden, kan næppe siges at være en ny erkendelse blandt historikere. Men politikbegrebet er sædvanligvis blevet knyttet til det offentlige liv og dets politiske institutioner. Politiske processers indflydelse på familie- og husstandsstrukturen har mig bekendt ikke været taget op af familiehistorikere. Eftersom kvinder i 1700- og 1800-tallet var stærkt familiebundne, turde det være et væsentligt emne at få belyst, hvordan netop familiesituationen og husholdningsarbejdet påvirker deres mobilisering og rekruttering til politisk virksomhed og deres interessekampe.

Studier i sociale protestformer og bevægelser i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet synes at pege på, at kvinder i de lavere samfundsklasser kunne mobiliseres til overvejende defensive forsvar for deres forbrugerinteresser som husmødre gennem deltagelse i

20. Davidoff (1974) og (1979), Schulz (1961), Moberg (1978), Oren (1974), Horn (1975), Hewitt (1958), Stearns (1973), Branca (1975), Oakley (1976), Hall (1980).

kortvarige pris- og brødoptøjer, hvori de ofte spillede en aktiv og ledende rolle. *Olwen Hufton* har i en artikel om sansculottekvinderne under den franske revolution argumenteret for, at der eksisterede en temmelig snæver forbindelse mellem disse kvinders revolutionære engagement og de indre og ydre omvæltningers intervention i familieøkonomien, hvori kvinderne indtog en nøglestilling.²¹

Selke Schulz' og *Kerstin Mobergs* monografier om den faglige tjenestepigebevægelse i henholdsvis Tyskland (1903–1946) og Sverige (ca. 1850–1950) er minoritetshistorie, idet kun en ringe procent af tjenestepigerne i begge lande sluttede op. I begge analyser demonstreres de organisatoriske problemer med at opbygge stabile, slagkraftige og arbejdsgiveruafhængige interesseorganisationer inden for et erhverv, der decideret var et overgangs- og ungdomserhverv og ydermere et beskæftigelsesområde i tilbagegang. I begge lande var faglig uddannelse, samt tjenestepigernes arbejdsretlige ligestilling med frie lønarbejdere og politiske emancipation som centrale kampområder. Foreningernes politik prægedes af fraværet af en organiseret modpart i form af arbejdsgiverforeninger.

Den historiske forskning viser inspirationer fra sociologien vedrørende opfattelsen af tyenderollen. *W. Aubert* og *Lewis A. Coser* har begge betraget tyenderollen som en arbejdsrolle med træk, der adskiller den i vigtige henseender fra andre erhvervsroller i det 19. og 20. århundredes industrialiserede samfund. For Coser er der tale om en »førmoderne« rolle, som der ikke er plads til i det moderne arbejdsliv. Den bliver forældet, når den ikke længere kan legitimeres religiøst, og når samfundsøkonomien åbner muligheder for alternativ beskæftigelse; og kun personer, der socialt er marginaliserede vil søge ind i erhvervet. Ifølge *Aubert* vakler tjenestepigerollen mellem to arbejdsmodeller, idet den både – og især – rummer »Gemeinschafts-« karakteristika og »Gesellschafts-« karakteristika. Selvom tjenestepige- og arbejdsgiverrelationen er baseret på kontrakt, bærer rollen præge

af sin historiske oprindelse som en tilskreven rolle, der præges af familiemæssige normer. Rollen savner den funktionelle specificitet, som kendetegner andre erhvervsroller: grænsen mellem fritid og arbejdstid er flydende, og tjenestepigen har gennem boligfællesskabet med herskabet vanskeligt ved at udvikle et privatliv. Flere af de træk, som *Aubert* tillægger tjenestepigerollen, er næsten identiske med en række af de træk, som *Ilona Ostner* har trukket frem som karakteristiske for husmødres arbejde.

Andre sociologer tildeler i højere grad tjenestefolk en plads inden for erhvervsstrukturen. *L. Broom* og *J. H. Smith* ser tyendeerhvervet som et »bridging occupation«. Hermed tænker de på et erhverv, som pga. arbejdets karakter og arbejdsvilkårene i særlig grad letter chancen for social mobilitet. Social mobilitet er et nøglebegreb i sociologiske lagdelingsteorier. Begrebet dækker forandringer i status og rang i en vandret eller lodret dimension. Det er den vandrette mobilitet, de to sociologer beskæftiger sig med. I lagdelings-teorier betragtes netop industrikapitalistiske samfund som samfund, der i særlig grad favoriserer høj mobilitet.²²

Hecht og *Engelsing* har begge trukket eksempler frem på, hvordan mandlige tjenestefolk i 1700-tallet bl.a. gennem aristokratisk protektion kunne erhverve lavere administrative poster, slå sig op som selvstændige erhvervsdrivende og lignende. Hvor typiske den slags eksempler var, afdækkes ikke. Også *Mc Bride* ser huslige tjenester som en vigtig mobilitetskanal i England og Frankrig ca. 1820–1920. Hun mener at kunne fastslå, at ca. 1/3 af franske tjenestefolk var socialt opstigende, mens 1/3 blev stående på samme sociale niveau og en sidste 1/3 var ofre for deroute. Hvor hun for mændenes vedkommende diskuterer mobilitetsspørgsmålet ved at sammenligne sønners og fædres erhvervstilknytning, anvendes en anden procedure for kvindernes vedkommende, idet kvinders mobilitet diskuteres ved at sammenligne deres fædres erhverv med deres ægtemænds. *Mc Bride*

21. Hufton (1971), s. 90–108, Rudé (1974) s. 144 f, 155 f.

22. Aubert (1961, s. 414–424, Broom og Smith (1963) s. 321–344, Coser (1973) s. 31–40.

formidler altså en gængs, men diskutabel opfattelse af, at kvinders sociale position er afledt og afhængig af fædre og ægtemænd, ikke en position, som de erhverver selvstændigt. Mc Bride ser herskab-tyendeforholdet som en relation, der gav den ansatte muligheder for at tilegne sig et borgerligt livssyn, der efter hendes opfattelse var en vigtig forudsætning for social opstigning.

Generelt antyder litteraturen, at den sociale rekruttering til erhvervet gradvis ændredes i løbet af 1800-tallet. I slutningen af 1700-tallet var den lønnede huslige medhjælp en mere sammensat gruppe i social henseende end i slutningen af 1800-tallet. Også mht. den geografiske rekruttering skete der forskydninger i form af en stadig større svækkelse af den lokale rekruttering til erhvervet i byerne, samt en styrkelse af den regionale og overregionale rekruttering. For store dele af tjenestefolk, som søgte ind til byernes herskabshuse, var der tale om det første skridt på vej til integration i bysamfundet. For andre var byopholdet midlertidigt.²³

Det huslige personales hierarkiske struktur var ikke alene baseret på erhvervets funktionelle arbejdsdeling, men også køns- og aldersrelateret. Ældre tjenestefolk besad således en højere prestige og belønnedes højere end yngre, og hovedtendensen synes at have været, at i herskabshuse med både mandligt og kvindeligt tyende – hvilket decideret synes at have været et socialt begrænset fænomen, primært knyttet til aristokratiske og storborgerlige byhusstande – rangerede mænd højere end kvinder. Mænd synes desuden gennemgående at tjene i jobs, der gav videre mulighed for at knytte forbindelse til den sociale omverden uden for arbejdsstedet end kvinder. Endnu et forhold, som prægede det huslige personales struktur var, at gruppen som nævnt både omfattede frie lønarbejdere og mennesker med tyendestatus. Det huslige personale omfattede aldersmæssigt de fleste

aldersgrupper, men flertallet tilhørte decideret aldersgruppen 15–30 årige. Dette gav erhvervet karakter af at være et ungdoms- og overgangserhverv.

Principielt forudsattes, at tjenestefolk levede i cølibat. *John Gillis*'s tætskrevne analyse af London-tjenestefolks seksualadfærd er et bidrag, der indskrives sig i den historiografiske diskussion om, hvorvidt den stigende illegitime og legitime fertilitet i 1700- og 1800-tallet repræsenterer en seksuel revolution. Den viser, at praksis kunne være en anden. Analysen er også interessant, fordi den bl.a. går tæt ind på, hvilke muligheder for seksuelle kontakter, som forskellige kategorier af tjenestefolk havde mulighed for og forventede at etablere. Således drager han eksempelvis en sondring mellem piger fra landet og London-fødte piger. Hvor den første gruppe som regel var mere stabile i jobbet end de sidste og følgelig oftere steg op i tyendehierarkiet, forlod London-pigerne hurtigere erhvervet for at gifte sig. De bedre kvalificerede piger var overrepræsenterede som klienter, der søgte London Foundling Hospital for at føde uægte børn. Disse pigers partnervalg var ofte orienteret mod faglærte arbejdere og håndværkere en gruppe som ofte var geografisk mobile. Gravide kvinder, der blev forladt af sådanne mænd, ville ofte miste deres job. Gillis peger på at de bedre kvalificerede kvinder havde vanskeligt ved at omsætte deres erhvervs-mæssige færdigheder og benytte dem som et grundlag for at opnå beskæftigelse inden for andre kvindeerhverv. Han rammer i sin artikel en pæl gennem myten om, at tjenestepigers graviditeter i utide skyldtes seksuel omgang med mænd fra de højere samfundsklasser, idet flertallet af pigerne i hans materiale opsøgte partnere, der i højere grad befandt sig inden for eller ikke alt for langt fra deres eget sociale miljø.²⁴

I litteraturen varierer synspunkterne på bytyendeerhvervets karakter og sammen-

23. Engelsing (1973), s. 226–228, Hecht (1956), s. 177–199, Mc Bride (1976), s. 82–98. Se også Fairchilds (1979), s. 371, 382–386.

24. Gillis (1979), s. 143–147 og 157–167. Gillis trækker i sin beskrivelse bl.a. på London Foundling Hospitals arkiv, hvorigennem han kan stille skarpt på, hvilke kvinder i huslig tjeneste, der søgte hospitalet som klienter, samt på deres partnere.

Vedrørende tjenestepiger og illegitime fødsler, se også Depauw (1976) s. 145–191.

hængende hermed på forholdet mellem herskaber og tjenestefolk. Yderpunkterne repræsenteres af *Leonore Davidoff* og *Theresa Mc Bride*. Davidoff hævder, at tjenestefolk i hele 1800-tallet i England forblev temmeligt ubørte af samfundsudviklingen, samt at herskabets forhold til deres ansatte forblev et traditionelt præget patriarkalsk forhold, der fastholdt de ansatte i en næsten bibelsk – og barnlig – underordning. Heroverfor hævder *Mc Bride* det synspunkt, at perioden 1820–1920 markerede en revolution i erhvervet, i og med at det »moderniseredes«. Hermed synes hun at mene, at der var tale om en tilpasning af erhvervet og af herskab-tyendeforholdet til en industriel samfundøkonomi og til kapitalistiske arbejdsrelationer og -normer. En sådan modernisering fandt, hævder hun, tidligere sted i England end i Frankrig. Også *Fairchilds* beskæftiger sig med forholdets forandring til »a cash nexus relationship«, som hun daterer til slutningen af 1700-tallet i Toulouse. I modsætning til *Mc Bride* ser hun i mindre grad moderniseringsprocessen som lineær. Snarere står hun for en cyklisk opfattelse, idet hun betragter restaurationsperioden som en tid med tendenser til tilbagefald til ældre tiders mønster. *Gillis* lægger også vægt på forandringerne af relationen, idet han bl.a. hævder, at 1800-tallets tjenestefolk »proletariseredes«. Deres kontrol over arbejdsprocessen og produktionsmidlerne blev beskåret, ligeså deres tidligere muligheder for at supplere indtægterne ved sportler, gaver og lignende.

I diskussionen om kontinuitet og brud i herskab-tyendeforholdet savnes der i udpræget grad empiriske belæg, som kunne belyse, hvorledes dette forhold så ud fra de ansattes side. *Fairchilds* kommer i denne henseende tættere end de fleste, idet hun bl.a. inddrager testamenter, oprettet af tyende, som en kilde til belysning heraf. Diskussionen savner også en stillingtagen til det forhold, at kvinder inden for herskabelige miljøer i stigende grad de facto, om ikke de jure trådte frem som ar-

bejdsgivere i dagligdagen. Dette rejser spørgsmålet, om kvinder kan udøve patriarkalsk dominans, og om de i givet fald gør det på samme måde som mænd. Og tilsvarende kan man efterlyse nærmere analyser af, hvordan kvinder kom til at ændre deres praksis som overordnede.²⁵

I sin analyse af A. J. Munbys og Hannah Cullwicks usædvanlige forhold, der i enestående grad kan belyses gennem deres dagbøger og breve, fremfører *Leonore Davidoff* indledningsvis en række generelle betragtninger vedrørende de middelklasseforestillinger, som dikterede hverdagens omgangsformer og ritualer, tildelingen af arbejdsopgaver og fysisk rum i engelske 1800-tals herskabshuse. Disse forestillinger fremstilles som præget af en række dualismer, mellem bl.a. natur-kultur, mand-kvinde, »moralsk« hjemmeliv – »amoralisk« samfundsliv. Kvinder, børn og tjenestefolk stod (ligesom samfundets lavere klasser og imperiets »vilde« folkeslag) naturen nærmere end middelklassens mænd, der repræsenterede det civiliserede og menneskeskabte. Kvindebilledet var imidlertid differentieret gennem modsætningen mellem madonna og ludder, og postulerer om den asekuelle middelklassekvinde og den sensuelle arbejderkvinde. Disse modsætninger legitimerede bl.a. middelklassekvindens overordnede position i forhold til tjenestepigen og en arbejdsdeling, der indebar, at tjenestepigen tog sig af de »forurenede« gøremål i huset og den personlige betjening. Davidoffs analyse kan aflæses som et memento om, at klassebevidsthed og kønsbevidsthed dannes og udtrykkes også i hjemmet, samt den store betydning som herskab-tyendeforholdet givetvis har haft som en klassemæssig formidlingsinstans, som idag så at sige er forsvundet.²⁶

Konklusion

Gennem de senere årtier er kvinders arbejdsliv i familie og husstand i stigende grad blevet trukket med ind i historieforskningens søge-

25. Davidoff (1974) s. 406–409, *Mc Bride* (1976), s. 117–121, *Fairchilds* (1979), s. 375, 378–381, *Gillis* (1979), s. 147–153.

26. Davidoff (1979), s. 87–100.

lys. En begyndende kortlægning af husholdningsarbejdet er sat igang; et arbejde, der historisk både involverede kvinder i deres familieroller som ulønnet beskæftigelse eller som lønarbejde. Forskningen har imidlertid primært lagt vægt på arbejdskraftaspektet i studiet af husholdningsarbejdet; langt mindre på dets skiftende indhold og organisering, på dets fysiske rammer, teknologi og de produktions-, forarbejdnings- og forbrugsprocesser, som netop dette arbejde involverede. Ikke blot ud fra en kvindehistorisk, men også ud fra en familiehistorisk betragtning må dette anses som en afgørende lakune i den eksisterende historiske viden. Husholdningsarbejdet er et forskningsområde, som kunne fortjene at blive undersøgt mere systematisk.²⁷

Husholdningsarbejdets historie peger ikke blot »ind« imod familiens og kvindernes hjemlige dagligdag, mod forplantning og børneopdragelse, vedligeholdelse af boligen og dens udstyr, omsorg for syge og gamle m.v. Det peger også »ud« imod samfundet og de institutioner, der i større eller mindre målestok har intervenseret direkte eller indirekte i, hvordan husholdningsarbejdets indhold og omfang udformedes og på sin side påvirkedes af familiers og husstandes økonomiske og sociale behov.

Litteraturhenvvisninger

- Adams, Richard N.*: An Inquiry into the Nature of the Family (i: Skolnick, Arlene S. og Skolnick, Jerome H.: Family in Transition. Rethinking Marriage, Sexuality, Child Rearing and Family Organization Boston 1971, s. 72–82).
- Ariès, Philippe*: Centuries of Childhood, Penguin Books 1973.
- Aubert, Wilhelm*: The Housemaid – An Occupational Role in Crisis (i: red. Lipsset, Seymour Martin og Smelser, Neil J.: Sociology. The Progress of a Decade, Englewood Cliffs 1961, s. 414–421).

Bahrdt, Hans Paul: Wandlungen der Familie (i: red. Claessens, Dieter og Milhoffer, Petra: Familiensoziologie. Ein Reader als Einführung, Frankfurt am Main 1973, s. 110–122).

**Blom, Ida*: Barnebegrensning – synd eller sunn fornuft, Bergen-Oslo-Tromsø u.å.

Branca, Patricia: Silent Sisterhood. Middle Class Women in the Victorian Home, London 1975.

Braudel, Fernand: Capitalism and Material Life 1400–1800, New York-Evanston-San Francisco-London 1973.

**Bridges, Amy og Weinbaum Batya*: The Other Side of the Paycheck: Monopoly Capitalism and the Structure of Consumption (i: red. Eisenstein, Zillah R.: Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism, New York-London 1979, s. 190–205). Denne amerikanske antologi indeholder også en række teoretiske bidrag, der vedrører patriarkatet i kapitalistiske samfund, samt socialistisk-feministiske analyser af emner inden for amerikansk kvindehistorie i det 19.–20. århundrede.

Broom, L. og Smith, J. H.: Bridging Occupations (i: The British Journal of Sociology, vol. 14, no. 1, London 1963, s. 321–334).

Caplow, Theodore: The Sociology of Work, Minneapolis 1954.

**Chodorow, Nancy*: Family Structure and Feminine Personality (i: red. Rosaldo, Michelle Z. og Lamphere, Louise: Woman, Culture and Society, Stanford 1974, s. 43–66). Chodorovs psykologiske analyse indgår i en samling af socialantropologiske artikler. Mange af bidragene beskæftiger sig dels med, hvilke parametre, som kan anvendes i forbindelse med studier i mænds og kvinders relative sociale position, dels rummer de flere interessante metodiske indfaldsvinkler på studiet af kvinder i lokalsamfund og mindre grupper, herunder familie- og kvindegrupper.

Chodorow, Nancy: Mothering, Male Dominance and Capitalism (i: red. Eisenstein, Zillah R.: Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism, New York-London 1979, s. 83–106). Chodorow anlægger heri et psykoanalytisk syn på kvinders undertrykkelse, idet hun bl.a. argumenterer for, at kvinders opdragerrolle dels har haft en afgørende rolle for familiestrukturens udformning, dels for de måder, hvorpå drenge og piger erhverver deres kønsidentitet. Hun mener, at børns psyko-seksuelle udvikling får et forskelligt forløb p.g.a. »moderdominansen« i opdragelsen, som indvirker på kønnenes placering inden og uden for familien.

Collier, Jane F.: Women in Politics (i: red. Rosaldo, Mi-

27. I sit spændende, men sært affolkede værk »Capitalism and Material Life 1400–1800« (1973) giver den førende Annales-historiker Fernand Braudel et indblik i, hvilke daglige forbrugsgoder, som den europæiske befolkning ernæredes af. Bogen rummer desuden skildringer af boligens og beklædningsens historie, samt informationer om boligens udstyr og indretning. Shammass (1980) peger bl.a. på inventarielister som en kilde til hjemmemiljøets historie. Cowan (1974) diskuterer, hvorvidt husholdningsteknologien reelt har betydet en reduktion i tiden og arbejdskraftbehovet, som investeres i husholdningsarbejdet. Husholdningsarbejdets tidsforbrug i det 20. århundrede er desuden taget op af Vanek (1980). Hausen (1978) har givet en interessevækkende skildring af symaskinens socialhistorie i Tyskland (1978).

- chelle Z. og Lamphere, Louise: *Woman, Culture and Society*, Stanford 1974, s. 89–96).
- Coser, Lewis A.: *The Obsolescence of an Occupational Role* (i: *Social Forces*, September 1973, vol. 52, no. 1, s. 31–40).
- Cowan, Ruth Schwartz: *A Case Study of Technological and Social Change: The Washing Machine and the Working Wife* (i: red. Hartmann, Mary og Banner, Lois W.: *Clio's Consciousness Raised. New Perspectives on the History of Women*, New York-Evanston-San Francisco-London 1974, s. 245–253).
- *Davidoff, Leonore: *Mastered for Life. Servant and Wife in Victorian and Edwardian England* (i: *Journal of Social History*, VII, no. 4, 1974, s. 406–428). I samme nummer kritiserer de amerikanske kvindehistorikere Louise A. Tilly og Alice Kessler-Harris Davidoffs opfattelse af, at kvinder som tjenestepiger og senere arbejderhustruer i 1800-tallets England forblev i en livssituation, præget af patriarkalsk dominans. Patriarkalsk dominans anvendes af Davidoff i den Max Weberske betydning som en form for normativt og traditionsbestemt uindskrænket magtudøvelse.
- *Davidoff, Leonore: *Class and Gender in Victorian England: The Diaries of Arthur J. Munby and Hannah Cullwick* (i: *Feminist Studies* 5, no. 1, Spring 1979, s. 87–141).
- *Davin, Anna: *Imperialism and Motherhood*. (i: *History Workshop. A Journal of Socialist Historians*, Issue 5, Spring 1978, s. 9–66).
- Depauw, Jacques: *Illicit Sexual Activity and Society in Eighteenth-Century Nantes* (i: Forster, Robert og Ranum, Orest: *Family and Society. Selections from the Annales, Economies, Societes, Civilisations*, Baltimore 1976, s. 145–191).
- *Egner, Erich: *Entwicklungsphasen der Hauswirtschaft, Göttingen 1964*. Den tyske nationaløkonom opridser hovedudviklingslinjer i husholdningens historiske udvikling siden ca. 1500 og frem til nutiden i by og på land og i relation til bestemte klasser.
- *Engelsing, Rolf: *Das häusliche Personal in der Epoche der Industrialisierung* (i: *Zur Socialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten*, Göttingen 1973, s. 224–311, af samme forfatter).
- *Fairchild, Cissie: *Masters and Servants in Eighteenth Century Toulouse*. *Journal of Social History* XII, no. 3, Spring 1979, s. 368–393).
- Gardiner, Jean, Himmelweit, Susan og Mackintosh Maureen: *Women's Domestic Labour* (i: red. Malos, Ellen: *The Politics of Housework*, London 1980, s. 235–252). Malos' antologi indeholder en række af hovedbidragene i den engelsk-amerikanske kvindebevægelsesdebat om husarbejdet og dets betydning for kvinders situation.
- *Gillis, John: *Servants, Sexual Relations and the Risks of Illegitimacy in London, 1801–1900* (i: *Feminist Studies* 5, no. 1, Spring 1979, s. 142–173).
- Gordon, Linda: *Woman's Body, Woman's Right. A Social History of Birth Control in America*, New York 1976.
- Hall, Catherine: *The History of the Housewife* (i: red. Malos, Ellen: *The Politics of Housework*, London 1980, s. 44–71). Explorativ analyse af husmørens historie i England i overgangen fra feudalisme til kapitalisme.
- Hareven, Tamara K.: *The Family as Process: The Historical Study of the Family Life Cycle* (i: *Journal of Social History*, Spring 1974, s. 322–329).
- Hareven, Tamara K.: *Cycles, Courses and Cohorts: Reflections on Theoretical and Methodological Approaches to the Historical Study of Family Development* (i: *Journal of Social History* XII, no. 1, Fall 1978, s. 97–109).
- Hartwell, R. H.: *The Service Revolution: The Growth of the Services in Modern Economy 1700–1914* (i: red. Cipolla, C. M.: *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 3. *The Industrial Revolution*. Fontana Books 1973, s. 358–396).
- Hausen, Karin: *Technischer Fortschritt und Frauenarbeit im 19. Jahrhundert. Zur Socialgeschichte der Nähmaschine* (i: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 1978, Heft 2, s. 146–169).
- *Hecht, J. Jean: *The Domestic Servant Class in Eighteenth-Century England*, London 1956. Repræsenterer en ældre form for socialhistorisk forskning. Bogen skildrer især tjenesteforhold inden for det engelske aristokrati.
- Hewitt, Margaret: *Wives and Mothers in Victorian Industry*, London 1958. Beskæftiger sig især med dobbeltarbejdende kvinder og udearbejdets indvirkning på navnlig børnedødeligheden og -pasningen.
- Horn, Pamela: *The Rise and Fall of the Victorian Servant, Dublin 1975*. Overvejende deskriptiv undersøgelse, der især lægger vægt på tjenestefolk i middelklassehjem.
- Houg, Tora: *Kvinnekultur i forandring* (i: red. Greness, Ragnhild: *Hvis husmøren ikke fantes*, Oslo 1978, s. 15–36). Antologien rummer en række norske artikler, der diskuterer husmodertilværelsen idag i Norge ud fra bl.a. økonomiske, juridiske og kvindepolitiske synsvinkler.
- *Humphries, Jane: *Class Struggle and the Persistence of the Working Class Family* (i: red. Amsden, Alice H.: *The Economics of Women and Work*, Penguin Books 1980, s. 140–168). Antologien indeholder en række neo-klassiske og marxistiske teorier vedrørende kvinders husarbejde, kvinders lavtlønsproblemer, det køns-spaltede arbejdsmarked, samt om økonomiske krisers effekt på beskæftigelsesgraden.
- Hufton, Olwen: *Women in Revolution* (i: *Past and Present* no. 53, November 1971, s. 90–108).
- Højrup, Ole: *Die Arbeitsteilung zwischen Männern und Frauen in der bäuerlichen Kultur Dänemarks* (i: *Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology* 1975, s. 23–36).
- Kamerman, Sheila B.: *Work and Family in Industrialized Societies* (i: *Signs. Journal of Women in Culture and Society* 1979, vol. 4, no. 4, s. 632–650).
- Kjerringrød. *Kvinnepolitisk tidsskrift* nr. 3, Oslo 1978.
- Landes, Joan: *Wages for Housework – Political and Theoretical Considerations* (i: red. Malos, Ellen: *The Politics of Housework*, London 1980, s. 262–274).

- Laslett, Peter og Wall, Richard:* Household and Family in Past Time, Cambridge 1972.
- **Laslett, Peter:* Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Essays in Historical Sociology, Cambridge-London-New York-Melbourne 1977). Indeholder mange oplysninger om tyende i det førindustrielle England, primært hentet fra historisk-demografiske kilder.
- Lévi-Strauss, Claude:* The Family (i: Skolnick, Arlene S. og Skolnick, Jerome H.: Family in Transition. Rethinking Marriage, Sexuality, Child Rearing and Family Organization, Boston 1971, s. 50–71).
- Liljeström, Rita:* Opvækst til hvad? Samspejlet mellem børn og voksne i et samfund under forandring, København 1974.
- Lingsom, Susan:* Arbejdstid hjemme og ute (i: red. Grenness: Hvis husmoren ikke fantes, Oslo 1978, s. 37–60).
- Löfgren, Orvar:* Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in Schweden (i: Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology 1975, s. 49–72).
- Mc Bride, Theresa:* The Domestic Revolution. The Modernisation of Household Service in England and France 1820–1920, London 1976.
- **Medick, Hans:* The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism (i: Social History I, January 1976, s. 291–315). Et af de senere års vægtigste familiehistoriske artikler, centreret omkring familier i hjemmeindustrien i handelskapitalismens tidsalder.
- Middleton, Chris:* Sexual Inequality and Stratification Theory (i: red. Parkin, Frank: The Social Analysis of Class Structure, London 1974, s. 179–204).
- Minge-Kalman, Wanda:* The Industrial Revolution and the European Family: The Institutionalization of »Childhood« as a Market for Family Labor (i: Comparative Studies in Society and History vol. 20, no. 3, July 1978, s. 453–468).
- Moberg Kerstin:* Från tjänstehjon till hembitråde. En kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen 1903–1946, Uppsala 1978.
- Oakley, Ann:* The Sociology of Housework, New York 1974. En arbejds sociologisk undersøgelse af husmødre i nutidens engelske arbejder- og middelklasse, primært baseret på intensive interviews.
- **Oakley, Ann:* Woman's Work. The Housewife, Past and Present, New York 1976. En hovedtese i bogen er, at husmorrollen opstod med industrialiseringen som den voksne kvindes primære rolle.
- Oakley, Ann:* Wisewoman and Medicine Man: Changes in the Management of Childbirth (i: red. Mitchell, Juliet og Oakley, Ann: The Rights and Wrongs of Women, Pelican Books 1976, s. 17–58).
- Oakley, Ann:* Moderskap som sjukdom. Kvinnor som moderskapspatienter enligt olika paradigmer. (i: Kvinnovetenskaplig tidskrift nr. 4 1980, årg. 1, s. 42–60. Artiklen forfølger sammenhængen mellem samfundets kvindesyn og moderskabssyn.
- **O'Laughlin, Bridget:* Mediation of Contradiction. Why Mbum Women Do Not Eat Chicken (i: red. Rosaldo, Michelle Z. og Lamphere, Louise: Woman, Culture and Society, Stanford 1974, s. 301–320).
- Ortner, Sherry B.:* Is Female to Male as Nature is to Culture? (i: red. Rosaldo, Michelle Z. og Lamphere, Louise: Woman, Culture and Society, Stanford 1974, s. 67–88).
- Oren, Laura:* The Welfare of Women in Laboring Families: England 1860–1950 (i: Hartman, Mary og Banner, Lois W.: Clío's Consciousness Raised. New Perspectives on the History of Women, New York-Evanston-San Francisco-London 1974, s. 226–244).
- Ostner, Ilona:* Beruf und Hausarbeit. Die Arbeit der Frau in unserer Gesellschaft, Sonderforschungsbereich 101 der Universität München, Frankfurt am Main 1978.
- Papanek, Hanna:* Family Status Production: The »Work« and »Non-Work« of Women (i: Signs. Journal of Women in Culture and Society 1979, vol. 4, no. 4, s. 775–781).
- Pedersen, Ragnar:* Die Arbeitsteilung zwischen Frauen und Männern in einem marginalen Ackerbaugebiet – Das Beispiel Norwegen (i: Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology 1975, s. 37–48).
- Prokop, Ulrike:* Kvindeligt Livssammenhæng. Om strategiernes indskrænkethed og de umådelige ønsker, GMT. 1973.
- **Rapp, Rayna, Ross, Ellen og Briendenthal, Renate:* Examining Family History (i: Feminist Studies 5, no. 1, Spring 1979, s. 174–200). Vigtig kvindehistorisk kritik af familieforskningen, primært den amerikanske.
- Reiter, Rayna R.:* Men and Women in the South of France: Public and Private Domains (i: red. af samme forfatter: Toward an Anthropology of Women, New York-London 1975, s. 252–282).
- Roberts, Michael:* Sickles and Scythes: Women's Work and Men's Work at Harvest Time (i: History Workshop. A Journal of Socialist Historians, Issue 7, 1979, s. 3–30).
- **Rogers, Susan Carol:* Woman's Place: A Critical Review of Anthropological Theory (i: Comparative Studies of Society and History, vol. 20, no. 4, October 1978, s. 123–162).
- Rosaldo, Michelle Z.:* Woman, Culture, and Society: A Theoretical Overview (i: red. Rosaldo, Michelle Z. og Lamphere, Louise: Woman, Culture and Society, Stanford 1974, s. 17–42).
- Rosenbeck, Bente og Vammen, Tinne:* Arbejderkvindene bliver synlige, Oversigtsartikel over dansk arbejderkvindeforskning siden ca. 1970. I denne henvisninger til bidrag, der belyser aspekter af kvinders lønnede og ulønnede husarbejde i arbejderklassen. Artiklen er trykt i S.F.A.H.s jubilæumsskrift, der forventes at udkomme i efteråret 1981.
- Rowbotham, Sheila:* A New World for Women. Stella Browne-Socialist Feminist, London 1977.
- **Rubin, Gayle:* The Traffic in Women: Notes on the »Political Economy« of Sex (i: red. Reiter, Rayna R.: Toward an Anthropology of Women, s. 157–210). Vigtigt teoretisk bidrag, som argumenterer for, at familien producerer et »sex-gender system«, der har samfundsmæssig betydning for kønsrelationernes hierarkiske udformning, samt forsøger at forene et marxistisk

- og psykoanalytisk perspektiv på kvinders undertrykkelse og undertrykkelsens historiske oprindelse.
- Rudé, George*: Paris and London in the 18th Century. Studies in Popular Protest, London 1974.
- Schulz, Selke*: Die Entwicklung der Hausgehilfinnen-Organisationen in Deutschland, Lüneburg 1961.
- **Scott, Joan W. og Tilly, Louise A.*: Women's Work and the Family in 19th Century Europe (i: Comparative Studies in History and History 17, no. 1, January 1975, s. 36–64). Artiklen understreger kontinuiteten i kvinders arbejdsmønstre i 1800-tallet.
- Shammas, Carole*: The Domestic Environment in Early Modern England and America (i: Journal of Social History XIV, no. 1, Fall 1980, s. 3–24).
- Shorter, Edward*: The Making of the Modern Family, Glasgow 1975.
- Stack, Carol B.*: Sex Roles and Survival Strategies in an Urban Black Community (i: red. Rosaldo, Michelle Z. og Lamphere, Louise: Woman, Culture and Society, Stanford 1974, s. 113–128).
- Stearns, Peter*: Working-Class Women in Britain, 1890–1914 (i: red. Vicinus Martha: Suffer and Be Still. Women in the Victorian Age, Bloomington-Lexington 1973, s. 100–120). I samme antologi findes bidrag, som belyser kvinders seksualitet i middelklassen, samt tidens kønsideologier.
- Stone, Lawrence*: The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800, London 1977. Et hovedværk i nyere engelsk familiehistorisk forskning.
- Vammen, Tinne*: Familiehistorisk forskning: En introduktion (i: Fortid og Nutid, bd. XXVII, hæfte 2, s. 163–193, 1977).
- Vammen, Tinne*: Kvindeperspektiv på historie (i: Historievidenskab nr. 16, 1978. Tema: Ude og hjemme. Kvinder – familie, arbejde, organisering, s. 144–170).
- Vanek, Joann*: Time spent in Housework (i: red. Amsden, Alice H.: The Economics of Women and Work, Penguin Books 1980, s. 82–90).
- **West, Jackie*: Women, sex, and class i (red. Kuhn, Anette og Wolpe, Ann Marie: Feminism and Materialism. Women and Modes of Production, London 1978, s. 221–252. Antologien rummer vigtige teoretiske bidrag vedrørende kvinders sociale position.
- Wiegelmann, Günter*: Bauerliche Arbeitsteilung in Mittel- und Nordeuropa-Konstanz oder Wandel? (i: Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology 1975, s. 5–22).
- Young, Michael og Wilmott, Peter*: The Symmetrical Family. A Study of Work and Leisure in the London Region, Penguin Books 1975.
- Werness, Kari*: Kvinnekultur og husmorrolle (i: red. Grenness, Ragnhild: Hvis husmoren ikke fantes, Oslo 1978, s. 119–132).
- Werness, Kari*: Omsorgen som lønearbete – en begrepsdiskussion (i: Kvinnovetenskaplig tidskrift nr. 3 1980, s. 6–17).

Svenske gæstearbejdere i København 1850–1914

Af *Rich. Willerslev*

»Den svenskfødte befolkning (i København) er steget fra 4.293 i 1870 til 11.545 i 1885 eller lige så meget som indbyggertallet i en middelstor svensk by. Kun en ottendedel af de svenske byer har et større folketal end den svenske koloni i København. Syv-ottendedele et ringere«. Ordene er Marcus Rubins i en kommentar til den københavnske folketælling i 1885.¹ I dette år udgjorde den fremmedfødte befolkning i København 8,1 pct af byens folketal, og heraf tegnede svenskerne eller rettere de svenskfødte sig for lidt over halvdelen, nemlig 4,1 pct. Disse 4,1 pct lyder måske umiddelbart ikke af så meget, men procentens opsigtsvækkende størrelse bliver sat i relief, hvis den sammenlignes med antallet af fremmedfødte i København i dag. Den 1. juli 1976 tegnede hele den i udlandet fødte befolkning sig for 5,4 pct af samtlige indbyggere i hovedstadsområdet,² og af disse 5,4 pct udgjorde de egentlige fremmedarbejdere kun en brøkdel, hvorimod man uden større overdrivelse kan henregne de ovennævnte 4,1 pct svenskere i 1885 til denne kategori.

Det står klart, at et så kraftigt kontingent af udenlandske arbejdere dengang som nu måtte få gennemgribende betydning for arbejdsmarkedet og medføre en række sociale problemer. At fremdrage træk af denne problematik samt et forsøg på at redegøre for den svenske indvandringens størrelse og struktur mellem 1850 og 1914 er et hovedsigte for nærværende artikel.

Mere eller mindre midlertidig indvandring fra Sverige til Danmark var også før 1850 et velkendt fænomen. Der tænkes her på de

navnlig under lavstiden traditionelle håndværkervandring, ³ men denne indvandring synes fra omkring 1840 at have fået en ny dimension, idet der til indvandringen af håndværkssvende sluttede sig en stadig større gruppe af almindelige arbejdere og tjenestefolk, samtidig med at det væsentligste for håndværkerne ikke længere var at supplere deres uddannelse ved en udenlandsrejse, men undgå fattigdommen i Sverige⁴ og opnå en højere lønnet beskæftigelse bl.a. i København.

Et af de første vidnesbyrd om en indvandring af arbejdsmænd til København er indkaldelsen af svenske arbejdere ved anlægget af København-Roskildebanelen. Svenske arbejdere til dette foretagende blev rekrutteret af en vis hr. Palm i Malmø gennem annoncering i aviserne og kundgørelser i eller på kirker. Mellem 21. oktober og 2. november 1845 ansattes således 136 svenske arbejdere, ganske overvejende jordarbejdere, men her ud over også enkelte håndværkere som murere og svejsere.⁵ Men indvandringen i 1840'erne var ikke begrænset til jernbanearbejdere alene. I de såkaldte femårsberetninger om lenenes tilstand, som blev offentliggjort af de svenske lensmyndigheder, omtales den svenske udvandring bl.a. til København første gang i 1848. I beretningen for Halland hedder det, at der var udflyttet en mængde arbejdsfolk til Danmark. »Selv blandt de yngre kvindfolk har udflytningslysten til København og Helsingør grebet om sig, og der får de oftest plads, i særdeleshed i begyndelsen, da deres krav er beskedne og måske mindre end i

Richard Willerslev, f. 1915, dr. phil., seminarielektor, forskningsstipendiat, tilknyttet Økonomisk historisk institut, Københavns Universitet.

1. Statistisk Tabelværk til Københavns Statistik nr. 8, s. 15.

2. På grundlag af Statistisk Tabelværk V 1979, tabel 12.

3. N. Widmer: Svenskerne i Köpenhamn 1911, s. 18 f. H. Søgaard: Håndværkerlavene i Århus 1940, s. 193, 198 ff.

4. O. Lundsjö: Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet. 1975, s. 134 ff, 140 ff.

5. Danske Statsbaner. Korsørbanen. Kasse 311. Journal 1845, 806 (RA. Søkvæsthuset).

almindelighed hos den tjenende klasse«. ⁶ Efter alt at dømme var denne indvandring i 1840erne og 1850erne af beskeden størrelse. Folketællingen i 1850 anførte således, at andelen af svenskere og nordmænd – de to nationaliteter blev slået sammen under een gruppe – udgjorde 2,4 pct af hovedstadens befolkning. En mere massiv indvandring synes, som det vil fremgå af det følgende, først indledt fra 1860ernes slutning, og den holdt sig derefter på et højt niveau til omkring århundredskiftet.

Indvandringen stødte ikke på store forhindringer fra regeringens side. I følge forordningen af 10. december 1828 om håndværkssvendens omflakken skulle de udenlandske håndværkere af politiet forsynes med en vandrebog og andre arbejdere med pas for at kunne indrejse til landet. Lovens forskrifter om pasudstedelsen er meget vage, hvilket måske finder sin forklaring i, at indvandring af arbejdsfolk uden for håndværkernes kreds ikke var noget aktuelt problem. Derimod var bestemmelserne vedrørende udstedelse af vandrebøger ganske detaljerede, og disse bøger skulle bl.a. indeholde en fuldstændig beskrivelse af den rute, som håndværkssvendene skulle følge under deres rejse fra by til by. Det var dem forbudt at tage arbejde på landet.

I 1862 blev paskravet ophævet for udenlandske arbejdsfolk fra Skandinavien og blev totalt afskaffet ved loven om tilsyn med fremmede og rejsende m.m. af 15. maj 1875.

Denne lov kan betragtes som Danmarks første egentlige indvandrerlov i 1800-tallet. Og som sådan må den betegnes som overordentlig liberal. Enhver indvandrer, der var i besiddelse af de obligate legitimationspapirer – for svenskernes vedkommende var det næsten uden undtagelse en eller anden form for præsteattest – og var i besiddelse af tilstrækkelig mange penge til en uges tarveligt ophold fik adgang til det danske arbejdsmarked, når han var registreret af politiet og af dette forsynet med en opholdsbog. ⁷ Denne fungerede

herefter som en slags pas, for så vidt som den ikke skulle fornys ved gentagne indrejser til landet. Opholdsbogen blev udstedt enten ved indrejsen til landet eller på det sted, hvor udlændingen først kom i arbejde. Loven gav imidlertid politiet vidtstrakt bemyndigelse til at udvise den arbejder, der ikke var i stand til at klare sig økonomisk. Hovedformålet med loven var dels at give myndighederne mulighed for at føre kontrol med den udenlandske arbejdskraft, dels at give administrationen beføjelse til at udvise uønskede elementer. For at muliggøre kontrollen krævedes, at arbejdsgiveren sikrede sig, at hans udenlandske arbejdere var forsynet med opholdsbog og i denne anførte, i hvilket tidsrum arbejderen var beskæftiget. Arbejderne var her ud over forpligtet til, hver gang deres arbejde førte dem fra en jurisdiktion til en anden, at anmelde sig hos politiet og lade opholdsbogen påtegne såvel i den jurisdiktion de forlod, som i den hvortil de rejste. Den politiet tildelte kompetence til at udvise uønskede personer var frem for alt dikteret af frygt for, at udlændingene skulle belaste det kommunale fattigvæsen. Justitsministeren udtrykte dette synspunkt klart ved lovforslagets fremsættelse i landstinget: »Det drejer sig ikke alene om at holde øje med de fremmede i politimæssig henseende, men det må ikke overses, at det kan blive af største interesse for landet, hvad forsørgelsesforholdene angår, at der ikke åbnes en ubegrænset adgang til at komme ind her og efter kortere eller længere tid at falde fattigvæsenet til byrde«. ⁸

Indvandringens størrelse

Først fra omkring 1870 giver kilderne visse muligheder for at skønne over den svenske indvandrings omfang. Fra 1866 giver den for sin tid enestående svenske udvandrerstatistik en årlig opgørelse over antal personer, udvandret til Danmark, fra 1870 giver de danske

6. KB:s femårsberättelse 1848, s. 4 (L.A. Lund).

7. De personer, der havde fået forsørgelsesret i Danmark, hvilken ret man opnåede ved at have opholdt sig fem år i en og samme kommune, var ikke pligtige til at have opholdsbog.

8. Landstingets forhandlinger 1874/75, sp. 127.

Stenhuggere i København. Illustreret Tidende bd. 27, 8/8 1886: Arbejdere ved den nye Peblinge bro. De svenske ufaglærte arbejdere blev i vid udstrækning anvendt indenfor anlægssektoren, bl.a. som stenhuggere. Her var de på hjemmebane, eftersom stenrydning og stenhugning hyppigt var led i deres daglige arbejde på de stenbundne marker i Sydsverige.

folketællinger med tiårige mellemrum og de københavnske fra 1880 med femårige mellemrum en oversigt over det antal svenskfødte personer, som opholdt sig i hovedstaden på tællingsdagen den 1. februar. Og fra 1. juli 1875 findes der en årlig opgørelse over det antal svenskere, der blev registreret af det københavnske politi og modtog en opholdsbog. For så vidt kunne man antage, at der var en god statistisk dækning for en opgørelse over indvandringen til København.⁹ Dette er imidlertid ikke tilfældet.

For det første redegør den svenske udvandrersstatistik efter 1865 kun for udvandringen til Danmark i almindelighed og ikke for ud-

vandringen til København specielt. Dernæst omfatter denne statistik principielt ikke sæsonarbejderne. Som omtalt kom de svenske indvandrere til Danmark med legitimationspapirer udstedt af præsten. Stort set faldt disse i to forskellige grupper: arbejdsattester, der blev givet til personer, der som sæsonarbejdere havde tænkt sig et kortvarigt ophold i Danmark, og flytteattester, der blev givet til dem, der udmeldte sig af menigheden, fordi de påtænkte et varigere eller varigt ophold her i landet. Det var kun disse sidste, der af den svenske udvandrersstatistik blev registreret som udvandrere.

De danske folketællinger registrerede som

9. Journaler over registrerede svenskere (opholdsbogjournaler) er ikke bevaret for København. Antal registrerede svenskere publiceredes imidlertid i »Beretninger til justitsministeren om Københavns politi«. Mere summarisk i »Statistiske oplysninger om København«.

nævnt antallet af svenskfødte personer, som på tællingsdagen den 1. februar opholdt sig i København. På daværende tidspunkt havde de sæsonarbejdere, som for en sommersæson havde opholdt sig i byen, forladt landet og blev følgelig ikke medtaget i folketællingerne. De af det københavnske politi ved udstedelse af opholdsbøger registrerede svenskere giver kun oplysning om det årlige antal svenskere, som indvandrede for første gang. De, der tidligere havde fået opholdsbog og atter rejste ind i landet eller kom til hovedstaden med en i provinsen udstedt opholdsbog og fandt arbejde i hovedstaden, gives der ingen oplysning om. Denne kilde er den eneste, der registrerer samtlige førstegangsvandrerere, såvel de, der mere permanent slog sig ned i hovedstaden som de, der kun arbejdede her en sommersæson. Men hvor mange af de registrerede, der var sæsonarbejdere, er der ingen mulighed for at skønne.

Når det drejer sig om sæsonarbejdernes antal, er man i dag lige så dårligt stillet som omkring århundredskiftet. I en skrivelse fra det svenske udenrigsministerium i 1907 blev det svenske gesandtskab i København anmodet om at redegøre for, i hvilket antal svenske sæsonarbejdere årligt tog til Danmark. Efter at have henvendt sig til danske myndigheder måtte gesandtskabet melde, at en sådan statistik ikke kunne fremskaffes.¹⁰ Og historikeren står i dag i samme situation. Så meget kan dog oplyses, at sæsonarbejderne ganske overvejende var mandspersoner. Det fremgår af den kendsgerning, at medens den svenske udvandrersstatistik og den københavnske befolkningsstatistik begge registrerer et flertal af kvinder, så udviser den af det københavnske politi registrerede oversigt over indvandrere – der som nævnt også omfatter sæsonarbejdere – en overvægt for mænd. Det er da også betegnende, at medens de danske folketællinger i 1870 anførte 14 pct flere svenske kvinder i København end mænd, så anførte mand-

talslisterne for maj samme år – altså for et tidspunkt, hvor sæsonarbejderne var kommet til byen – 6 pct flere mænd end kvinder.¹¹ At på det her nævnte grundlag at bedømme antal af sæsonarbejdere er imidlertid ikke muligt, idet mandtalslisterne ikke medtog personer under 10 år.¹²

De mandlige sæsonarbejdere var fortrinsvis beskæftiget inden for anlægssektoren, ved jordarbejde – bl.a. ved sløjfning af Københavns volde – ved byggeriet samt ved havne- og senere fæstningsarbejde. Deres antal har sandsynligvis været af betydeligt omfang.

De indvandrere, som der redegøres for i den svenske udvandrersstatistik og i de danske folketællinger var som nævnt folk, der mere permanent slog sig ned i København. Men hvor varigt? Det er klart, at grænsen mellem sæsonarbejdere, og hvad man kan kalde de mere permanente, er noget tilfældig. En sæsonarbejder, der i folketællingsåret overvintrede i København, ville således blive indfanget af folketællingerne. Men at de svenskere, der bosatte sig i København faktisk hyppigt havde taget mere permanent og ofte varigt ophold i hovedstaden, herom vidner en undersøgelse, som Københavns statistiske kontor foretog i forbindelse med folketællingen 1901. Det fremgår af denne, som omfattede ca. 10.000 svenskfødte, at næsten halvdelen var kommet til København før 1886, og 14 til 15 pct var kommet til hovedstaden før 1871.¹³

De oplysninger vedrørende indvandringen, som kan uddrages af de tre ovennævnte kilder: den svenske udvandrersstatistik, de af Københavns politi registrerede og de københavnske folketællinger er grafisk fremstillet i følgende figur. Der kan måske være grund til endnu en gang at betone, at såvel den svenske statistik som folketællingerne kun medtager de mere permanente indvandrere, hvorimod de af politiet registrerede også omfatter sæsonarbejdere, men i øvrigt kun medtager første gangs indvandrere.

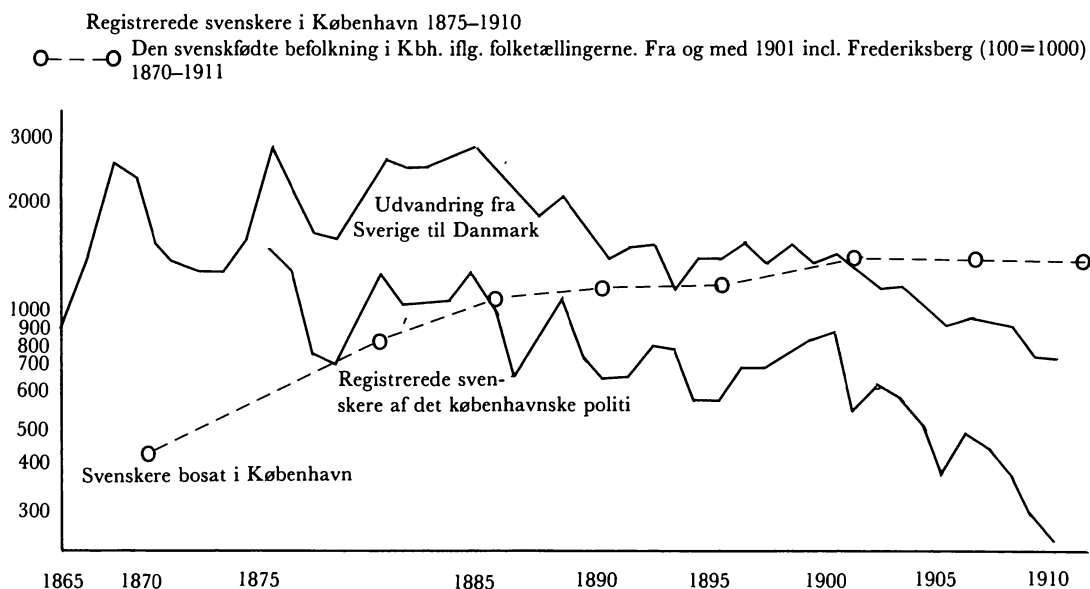
10. Udateret memorandum i Kgl. Utrikesdepartementet, Grupp 54, Afd. B Mål 5 (RA. Stockholm), jvf. Emigrationsutredningen, Bilaga XX, s. 85.

11. På grundlag af »Hovedregistret til politimandtal« (SA.).

12. Om mandtalslisternes kildeværdi, se M. Rubin i Statistisk Tabelværk til Københavns Statistik nr. 7, s. 1 ff.

13. På grundlag af Statistisk Tabelværk til Københavns Statistik nr. 15, tabel X.

Fig. 1. Udvandring fra Sverige til Danmark 1866–1916.

Generelt kan det fastslås, at den massive indvandring til Danmark i følge de svenske udvandrertal indledtes i slutningen af 1860erne, hvor store dele af Sverige blev ramt af en katastrofal misvækst.¹⁴ Efter nogle års afmatning tog indvandringen i Danmark atter fart og holdt sig fra midten af 1870erne til henimod 1890 på et meget højt niveau, var stagnerende i 1890erne og afløstes fra århundredskiftet af en stadig nedgang.

Stort set samme hovedtendens viser kurven for de af det københavnske politi registrerede antal svenskere. Men det bemærkes, at de årlige udsving er betydeligt kraftigere her end for kurven over svenske udvandrere. Forklaringen er sandsynligvis, at de af politiet registrerede også medtog sæsonarbejdere, som i højere grad var mobile end de øvrige indvandrere og strømmede til i større omfang, når der tilbød sig arbejdsmuligheder.

Af hel central interesse er det imidlertid, at de to nævnte kurver fremviser en væsentlig overensstemmelse i op- og nedadgående retning. Denne samvariation er i særlig grad udtalt for perioden indtil 1894, idet der indtil

da kun findes et enkelt år – 1887 – hvor bevægelsen var modgående. For perioden efter 1894 er samvariationen ganske vist reglen, men undtagelserne flere, nemlig 1894/95, 1899 og 1902. Når denne iagttagelse kan hævdes at være af central interesse, er forklaringen den, at man på grundlag af kurverne tør slutte, at selv om ingen af dem giver udtryk for den samlede indvandring, men hver for sig omfatter forskellige kategorier af indvandrere, så har alligevel den samlede strøm bevæget sig nogenlunde i takt med det forløb, som kurverne angiver.

Den varierende afstand mellem de to her beskrevne kurver er det vanskeligt at give en forklaring på. Som tidligere nævnt stod det indvandrerne frit for, om de ville lade sig registrere af politiet ved ankomsten til København eller først, når de var ankommet til deres arbejdsplads i provinsen. Når de to kurver ligger tættest på hinanden i 1875/76, er årsagen måske den, at de fleste indvandrere til Danmark over København fik deres opholdsbog her, men senere i højere grad ventede med at udtage opholdsbogen på deres ar-

14. C. O. Nolin: Tingsås hembygdforenings årsskrift 1963 s. 35, jvf. LUF 4786 (Lund), Hyltén-Cavallius årsbok 1936/37 s. 7 ff, Emigrationsutredningen, bilaga VIII, s. 32.

bejdsplads i provinsen. Det sidste var set fra indvandrerens synspunkt det mest praktiske, idet man herved kun skulle henvende sig til politiet een gang i stedet for to. Det er da også min erfaring ved en bearbejdelse af de velbevarede opholdsbogjournaler fra Helsingør, som giver ret detaljerede oplysninger om indvandrerens rejser, at det var reglen, at de der fik opholdsbog i denne by også havde arbejde her og kun undtagelsesvis straks efter at være blevet registreret tog videre til en arbejdsplads uden for Helsingørs politikreds.

Som det fremgår af den tredje kurve på fig. 1, som hviler på de danske folketællingers oplysninger, satte den stigende indvandring sig klare spor i antallet af svenskere, der var bosatte i København. Stigningen for disse var påfaldende stærk mellem 1870 og 1885, hvor den svenske koloni næsten tredobledes (fra 4.300 til 11.550). En mere moderat stigning fandt sted mellem 1885 og 1901 (fra 11.550 til 16.290), men af denne stigning skyldtes næsten 2.000, at Frederiksberg (og Sundbyerne) er medtaget under København i 1901. Mellem 1901 og 1911 stagnerede den svenske koloni – i 1911 talte den 16.940 individer. Indvandringen i dette tiår var med andre ord så beskeden, at den kun var i stand til at opveje det antal svenskere, der enten var afgået ved døden eller genudvandret til Sverige.

For de svenske indvandrere, der mere permanent slog sig ned i Danmark, var hovedstadens tiltrækningskraft stadigt stigende, og i ganske særlig grad gjaldt dette for kvinderne. I 1870 var i følge folketællingerne 28 pct af de svenske indvandrere bosat i København, men for de kvindelige drejede det sig om en trediedel, hvorimod mændene kun tegnede sig for en lille fjerdedel. I 1901 talte den svenske koloni i København og på Frederiksberg 49 pct af samtlige i Danmark bosatte svenskere, i 1911 51 pct. Af de i Danmark bosatte svenske kvinder levede nu 53 pct i hovedstaden og af mændene 47 pct. Men de svenske kvinders antal var i 1911 næsten dobbelt så stort som mændenes.

Indvandringens struktur

Den kvindelige dominans for de i København bosatte svenskere lader formode, at kvindernes indvandring var af betydeligt større omfang end mændenes. Det modsatte synes imidlertid at have været tilfældet, hvilket fremgår af figur 2, der bygger på det københavnske politis registratur af indvandrere.

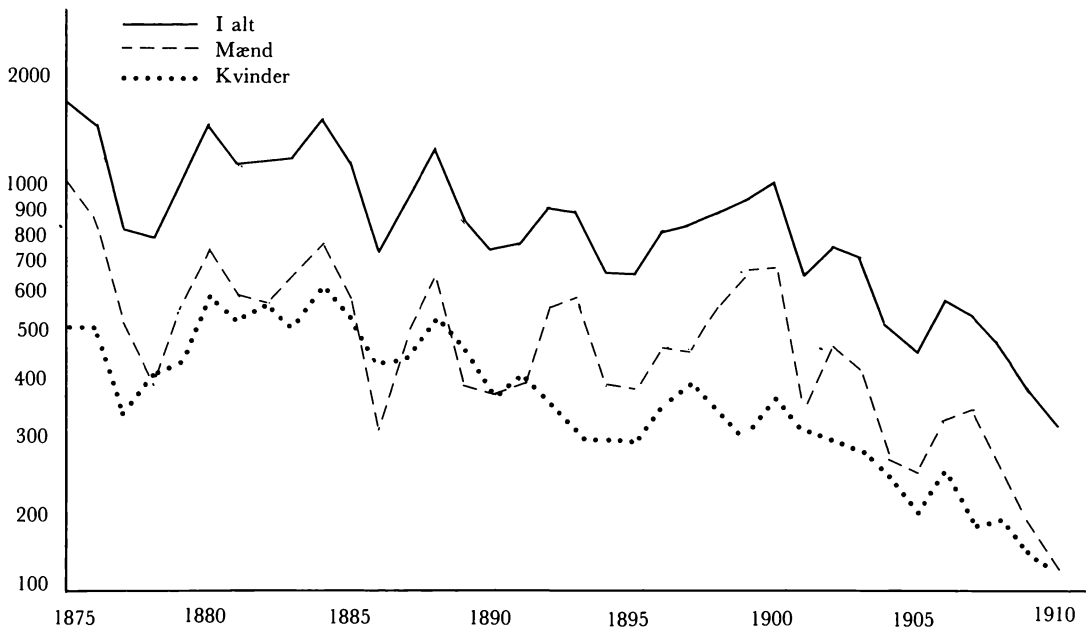
Generelt registreredes flere mænd end kvinder, og kun enkelte år var indvandrerstrømmen af kvinder på højde med eller overskred den mandlige. Når de danske folketællinger ikke des mindre anfører en stadigt stigende overvægt for det kvindelige element, er forklaringen den, at en væsentlig del af de mandlige indvandrere var sæsonarbejdere, som kun for en relativ begrænset periode fandt arbejde i hovedstaden. Sæsonarbejderne var et mobil folkefærd, og det er da også karakteristisk, at de årlige udsving på kurven for mændene er langt stærkere end for kvinderne. En væsentlig del af de svenske kvinder i København var beskæftiget som tjenestepiger, og for denne befolkningsgruppe var hverken udbudet eller efterspørgslen i særlig grad konjunkturpræget.

De få oplysninger om indvandrerens alder, som den københavnske statistik giver for årene 1885 og 1895, er i nærværende sammenhæng ikke meget bevendt, idet aldersgrupperingen kun omfatter tre trin: børn, personer i den produktive alder samt ældre over 60 år. Men fra den svenske udvandrerstatistik ved man, at ca. halvdelen af de svenskere, som mellem 1890 og 1899 udvandrede til Europa, lå i aldersgruppen 20 til 30 år.¹⁵ Denne konstatering rimer ikke helt dårligt med en opgørelse over aldersfordelingen for de svenskere, der i følge de bevarede opholdsbøger for Helsingør af politiet blev registreret for året 1890. Det drejede sig om i alt 222 personer, og af disse var 7 pct under 20 år, 59 pct mellem 20 og 29 og 34 pct over 30 år.¹⁶ Det ligger nær at antage, at aldersfordelingen for indvandrerne til København ikke i væsentlig grad var anderledes end i Helsingør, og at det alt over-

15. Emigrationsutredningen, bilaga IV, tabel 69.

16. På grundlag af opholdsbogjournalerne for Helsingør (LA).

Fig. 2. Registrerede svenskere i København 1875–1910 fordelt på mænd og kvinder.

vejende flertal af indvandrerne var unge mennesker.

Der er næppe tvivl om, at hovedparten af disse indvandrere kom som enkeltpersoner og ikke i familiegrupper. En undersøgelse af de i København boende svenskers civilstand på grundlag af mandtalslisterne i 1870 og 1875 gav som resultat, at 17 til 18 pct af de ved den lejlighed mandtalskrevne svenskere var svenskgift i 1870 og 21 pct i 1875.¹⁷ Disse procenter kan dog ikke fortolkes på den måde, at et lige så stort kontingent kom til landet som ægtefolk, idet der intet oplyses om i hvilket omfang, de var blevet gift efter indvandringen.

Det nærmeste man på grundlag af den københavnske publicerede statistik kan komme spørgsmålet om familieindvandring kontra enkeltindvandring, er oplysningen om børn i 1885 og 1895, idet børnene må formodes at være indvandret i følgeskab med i hvert fald

en af forældrene. I 1885 var 11,5 pct af de i København bosatte svenskere under 14 år, i 1895 var procenten faldet til 10,3 for børn under 15 år.¹⁸ I begge år lå andelen af børn en del lavere end for indvandrere fra de danske landdistrikter, hvor procenten udgjorde henholdsvis 16 og 13,5. Det kan yderligere tilføjes, at ifølge den svenske udvandrerstatistik var andelen af børn under 15 år for samtlige registrerede udvandrere til Danmark i perioden 1871–1900 12 til 13 pct, men steg i det følgende årti til 17 pct,¹⁹ hvilket tyder på, at familieudvandringen blev hyppigere efter århundredskiftet.²⁰

De til København indvandrede kvinder var næsten alle ufaglærte. Blandt de mandlige arbejdere, der indvandrede til provinsen, var de ufaglærte ligeledes i stort flertal. I alle tilfælde gælder det Bornholm, hvor over 90 pct af de mandlige indvandrere hørte til denne kategori.²¹ For København lå forholdene anderle-

17. På grundlag af hovedregistret til politimandtal (LA).

18. Statistisk Tabelværk til Københavns Statistik nr. 8 og 11.

19. Emigrationsutredningen, bilaga XX, s. 76, jvf. Bo Kronberg og Th. Nilsson: Statsflyttare 1870–1910, 1975, s. 130.

20. Jvf. Sten Carlsson i Festskrift til Moberg 1968, s. 112.

21. Rich. Willerslev: Den svenske indvandring til Bornholm 1850–1914 i Scandia 1980, s. 62 ff.

Skænkestue i »Holger Danske«. Illustreret Tidende bd. 15, s. 414 9/8 1874: »Holger Danske« var et kombineret logi- og værtshus. Ikke få svenske piger fandt beskæftigelse som medhjælpere i de københavnske værtshuse, der ofte var kamuflerede bordeller.

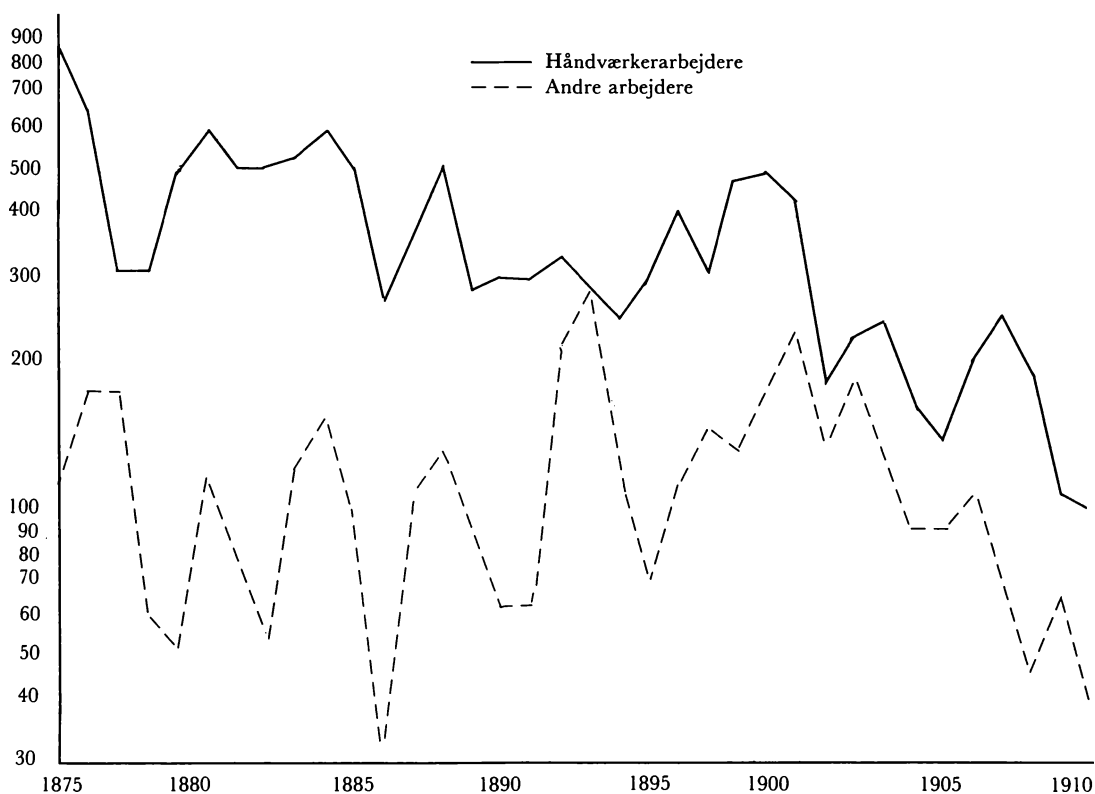
des. De af Københavns politi registrerede mandlige indvandrere blev rubriceret under tre kategorier: håndværksarbejdere, andre arbejdere og tyende. Antallet af registreret mandligt tyende var under hele perioden ubetydeligt og udelades i følgende figur 3. Det turde være sandsynligt, at de anførte håndværksarbejdere fortrinsvis omfattede mere kvalificeret arbejdskraft, som søgte arbejde inden for håndværk og industri, hvorimod andre arbejdere fortrinsvis bestod af personer, der fandt beskæftigelse inden for jordarbejde og anlægsarbejde i det hele taget.

I modsætning til hvad tilfældet var i den danske provins, var der i hovedstaden en stærk efterspørgsel efter mere kvalificeret arbejdskraft, hvilket i figuren kommer til udtryk i, at håndværksarbejderne var helt domine-

rende blandt de indvandrede mænd. Det bemærkes i øvrigt, at kurven for andre arbejdere fremviser langt stærkere årlige udsving end for håndværksarbejderne, og forklaringen er formentlig, at de første i højere grad end håndværksarbejderne var sæsonarbejdere. I øvrigt viser kurverne enkelte år modgående udsving, et udtryk for at efterspørgslen efter arbejdskraft kunne variere forskelligt for de to kategorier. Mest påfaldende er den stærke efterspørgsel efter »andre arbejdere« i 1892–1893 og omkring århundredskiftet, hvor indvandringen af disse kom på højde med håndværkernes. Det er sandsynligt, at den stærke forøgelse i 1892 til 1893 stod i forbindelse med anlægget af Frihavnen, som for en stor del blev gennemført ved hjælp af svensk arbejdskraft,²² og det er muligt, at den ligele-

22. Emigrationsutredningen, bilaga XX, s. 86.

Fig. 3. Registrerede mandlige arbejdere i København 1875-1910.

des kraftige stigning omkring århundredskiftet var en følge af byggekonzunkturernes op-sving.

Indvandringen og konjunkturerne

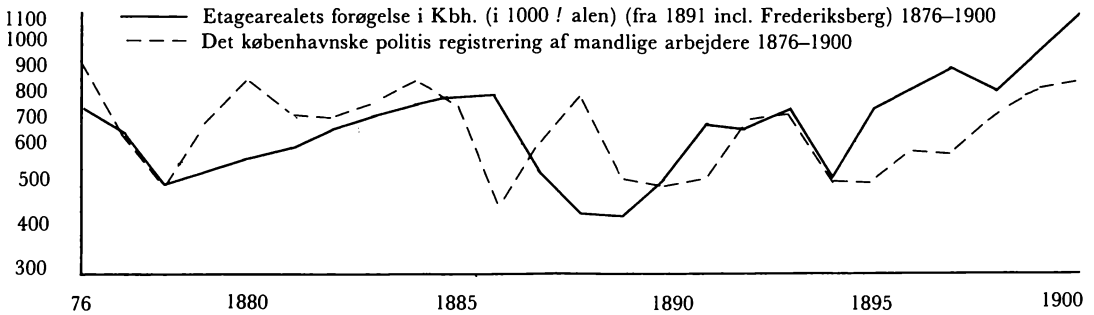
Som nævnt indledtes den massive indvandring af svenskere i slutningen af 1860'erne, og der er næppe tvivl om, at disse års indvandring stærkt var influeret af den fejlslagne høst i Sverige. Det er hævet over enhver tvivl, at den svenske indvandrings stærke reduktion fra omkring århundredskiftet i væsentlig grad skyldtes den svenske industris ekspansion, som i forbindelse med den ligeledes kraftige opgang i sukkerroedyrkingen gav svenskerne mulighed for beskæftigelse til lønninger,

som i stigende grad fastholdt den arbejdskraft, der ellers ville være søgt til Danmark.²³ Men i tiden mellem ca. 1870 og århundredskiftet synes den danske – specielt den københavnske – konjunkturudvikling at have været af indgribende betydning for indvandringens omfang. Det bedste udtryk for det københavnske konjunkturforløb er givetvis byggeindustriens udvikling, og denne er det muligt at få et ganske godt indtryk af gennem de i Statistiske oplysninger om København siden 1876 publicerede oversigter over etagearealets udvidelse fra år til år. I følgende figur er disse oplysninger sammenstillet med de af politiet registrerede mandlige arbejdere.

Ved betragtning af »byggekurven« må man være opmærksom på, at et års fuldførte byggeri ofte er resultatet af en arbejdsindsats,

23. L. Jörberg: *The Industrial Revolution in Scandinavia 1850-1914*, 1970, s. 18 f, 82. Emigrationsutredningen, Betänkande 1913, s. 325, 331, 344.

Fig. 4.

som – da byggeriet som regel tog et halvt til trekvart år – delvis stammede fra det foregående år. Men selv uden dette forbehold kan det konstateres, at der er tale om en meget stor overensstemmelse mellem konjunkturudviklingen og den mandlige indvandring. Den mest markante undtagelse er årene 1887–88, hvor indvandringen var stigende trods en kraftig konjunkturedgang og en betydelig arbejdsløshed i 1887.²⁴ Det er muligt, at den stærke indvandring i disse år er en følge af depressionen i Sverige,²⁵ men det er ikke udelukket, at årsagen er at finde i det begyndende fæstningsbyggeri, som beskæftigede mange svenske arbejdere.²⁶ I alle tilfælde synes den københavnske konjunkturudvikling som helhed at have været af afgørende betydning for indvandringens årlige fluktuationer, og man får det indtryk, at den svenske arbejdskraft i et vist omfang har fungeret som en slags reservearme, som man i København kunne mobilisere, når der var brug herfor, og afskedige, når nedgangskonjunkturen indfandt sig.

Hvorfra kom indvandrerne

Da opholdsbogjournalerne for København ikke længere eksisterer, kan der intet oplyses om, hvorfra i Sydsverige indvandrerne blev rekrutteret. Det er på forhånd sandsynligt, at flertallet af de svenske indvandrere til København kom fra Malmøhus len. I følge den officielle svenske statistik tegnede lenet sig for langt det største kontingent af Sydsveriges udvandrere til Danmark mellem 1865 og 1910. Udvandringen var i følge disse oplysninger af et så stort omfang, at den i flere år under denne periode overskred emigrationen til Amerika. Og tager man hensyn til sæsonarbejderne, som spillede en underordnet rolle blandt amerikafarerne, men udgjorde et betydeligt kontingent af udvandrerne til Danmark, har der formodentlig i adskillige år i denne periode været tale om en større udvandring til Danmark end til Amerika.²⁷

Udvandringen fra Skåne til Danmark blev næppe betragtet som en udenlandsrejse. København lå så at sige lige uden for døren og

24. G. Nørregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri 1943, s. 344. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark 1930, s. 33 ff.

25. Bo Kronberg og Th. Nilsson s. 143.

26. På grundlag af opholdsbogjournaler for Københavns amts sdr. birk 1887 ff.

27. Emigrationsutredningen, bilaga V, tabel 43.

blev af mange opfattet som Skånes egentlige metropol. I alle tilfælde var kontakten mellem Malmøhus len og København så nær, at der f.eks. i Vemmenhög herred ved århundredskiftet og decennierne der omkring i næsten hvert håndværker-, mindre landbruger- og husmandshjem fandtes slægtninge i Danmark.²⁸

Der er en anden grund til at formode, at en meget væsentlig del af indvandrerne til København stammede fra Malmøhus len. Der var som nævnt i København en betydelig efterspørgsel efter mandlig, kvalificeret arbejdskraft, og groft taget kan man hævde, at kun Malmøhus len var i stand til at efterkomme denne efterspørgsel. Udvandringen fra de sydsvenske len med undtagelse af Malmøhus len var nemlig i overvejende grad koncentreret til landdistrikterne og bestod fortrinsvis af ufaglært arbejdskraft. Kun fra Malmøhus len var der tale om en større udvandring også fra byerne, og denne udvandring bestod i vidt omfang af kvalificeret arbejdskraft.²⁹

Det turde da også være karakteristisk, at da Helsingør skibsværft startede i 1883, og mange svenske arbejdere strømmede hertil, kom størstedelen af de faglærte fra Malmøhus lens byer. Af de 135 nytilkomne smede og maskinarbejdere, der fik arbejde på værftet, havde kun 25 fået deres legitimationspapirer i landdistrikterne, 102 i byerne. Af disse 102 kom hele 80 fra byer i Malmøhus len. Malmø alene tegnede sig for de 60.³⁰

Den svenske officielle statistik giver først fra 1904 en oversigt over udvandrerne fordeling på land og i by.³¹ I følge oversigten for 1904 kom udvandrerne til Danmark fra alle de sydsvenske len helt eller aldeles overvejende fra landdistrikterne. Kun Malmøhus len dannede en undtagelse, idet der fra lenets byer udvandrede næsten lige så mange mænd

som fra landdistrikterne (henholdsvis 66 og 76).

Medens den faglærte arbejdskraft til København i overvejende grad blev rekrutteret fra Malmøhus lens byer, blev den ufaglærte derimod rekrutteret over et vidtstrakt geografisk område og i særdeleshed fra landdistrikterne. Herpå tyder også fødestedsangivelserne for 66 svenske arbejds- og tjenestefolk, der blev registreret ved Hellerup politistation mellem 1897 og 1904. Det drejede sig om 30 mænd og 36 kvinder. Af de 66 var 16 født i Malmøhus len, 14 i Kristiansstads len, 14 i Blekinge, 11 i Kronobergs len, 4 kunne ikke lokaliseres, og resten fordelte sig på Jönköping-, Kalmar-, Hallands- og Örebro len.³²

Indvandringen og arbejdsmarkedet

Den svenske koloni i København kulminerede relativt i 1880'erne. Som nævnt talte den i 1885 4,1 pct af hovedstadens befolkning, og det samme var tilfældet ved folketællingen i 1890. Men de bosatte svenskeres store betydning for arbejdsmarkedet fremgår ikke af disse tal. Indvandrerne var for langt størstepartens vedkommende folk i den produktive alder, og det er da også karakteristisk, at set i forhold til forsørgernes kreds var procenttallet betydeligt højere, nemlig 5 pct for mændene og 7 pct for kvinderne i 1885. En nærmere analyse af disse svenskeres beskæftigelsesforhold er foretaget andetsteds,³³ her skal blot anføres, at mændene for mere end to trediedele vedkommende var beskæftiget inden for håndværk og industri og helt overvejende som lønarbejdere. Af kvinderne var i 1890'erne rundt regnet en trediedel beskæftiget inden for håndværk og industri og en anden trediedel som tyende. I øvrigt er det bemærkelsesværdigt, at en overordentlig stor procent-

28. LUF 12145 (Folkklivsarkivet, Lund).

29. I hovedregistret til politimandtal for maj 1886 anføres fødested for 366 mænd. Heraf var 203 født i byer i Malmøhus len og i Malmø alene 130.

30. Opholdsbogjournal for Helsingør (LA.).

31. SOS. In- och utvandring 1904–1910.

32. Københavns nordre birk. Udstedte opholdsbøger ved Hellerup politistation 1897–1914 (LA. Kbh.).

33. Den slesvigske, svenske og russiske indvandring til København i Historiske Meddelelser om København. Publiceres i 1981.

del af mændene var knyttet til beklædningsindustrien, især skrædderier. Kvinderne inden for håndværk og industri var navnlig talrige som medhjælpere på systuer og som tobaksarbejdere.

Grundtrækkene i dette mønster fastholdes også efter århundredskiftet, efter at indvandringen var blevet stærkt reduceret. Omend der fandtes en vis spredning sted på forskellige erhverv – herunder handel m.m. – og en vis opstigning i de selvstændige erhvervsdrivendes rækker, så blev endnu ved folketællingen i 1916 godt 60 pct af mændene og to trediedele af kvinderne rubriceret som lønarbejdere. Blandt kvinderne var tyendegerningen det vigtigste erhverv.

Det var en almindelig opfattelse i samtiden, at den massive svenske indvandring til København var medvirkende til at trykke lønnen. V. Munck, kateket ved Vor Frelsers kirke, skrev i 1868 en rystende bog om fattigdommen i København og mente, at en af årsagerne til fattigdommens vækst var den svenske indvandring, som trykkede lønningerne.³⁴ Andre, der havde nærmere kontakt til arbejdsgiverne end kateketen på Christianshavn, betragtede derimod det nedadgående lønpres som en fordel. Den fremragende økonom V. Falbe Hansen hævdede, at den store indvandring af svenskere efter 1860 – det drejede sig hvert år om tusinder – havde trykket lønnen i næsten alle erhverv. Den store indvandring skyldtes i følge denne forfatter navnlig, at de svenske indvandrere blev lønnet bedre end i hjemlandet, men yderligere blev de behandlet bedre af deres husbond, kunne straks få arbejde, og hverken sproget eller uvillig stemning hos befolkningen lagde dem nogen hindring i vejen. Og dette, at lønnen blev trykket, havde sine lyse sider, idet

produktionen og efterspørgslen herved var blevet udvidet.³⁵ Af samme opfattelse var industrihistorikeren C. Nyrop, som hævdede, at »den store indvandring, der fandt sted af arbejdere fra Sverige, lod til gunst for den almindelige industrielle udvikling lønnen stagnere«. ³⁶

At den svenske indvandring medførte et vist løntryk navnlig i den forstand, at den lagde en dæmper på lønforhøjelserne, kan der ikke være tvivl om, så meget mere som det var en hyppigt anvendt fremgangsmåde ved strejker at søge disse brudt ved indforskrivning af svenske arbejdere. Den kendte svenske, socialistiske agitator Aug. Palm, som i en årrække havde opholdt sig i Danmark, skriver i sine erindringer: »I Danmark havde arbejderne nemlig på den tid (i 1880'erne) stort ubehag af svenskerne, thi så såre en strejke opstod, sendtes strejkebryderagenter over til vort land for at skaffe strejkebrydere, hvilket også lykkedes«. ³⁷ Eksempler på indkaldelse af svenske strejkebrydere er da også talrige, bl.a. ved De forenede Oplagspladser i 1875, ved smedelockouten i 1885, ved Rubens Tekstilmfabrik i 1886, ved fæstningsanlæggene i 1886, ved Frederiksholms Teglværk i 1896 m.m.³⁸ Det er nok for meget sagt, at slagsmål mellem danske og svenske arbejdere hørte til dagens orden, men de var hyppige ikke mindst ved strejkeramte virksomheder.³⁹

Den organiserede arbejderbevægelse kom ud i et vist dilemma, når det drejede sig om at tage stilling til de svenske indvandrere. Mange af dem var eller blev socialister, og ikke så få kom til at spille en betydningsfuld rolle inden for fagbevægelsen.⁴⁰ Dilemmaet fremtræder klart i en artikel i Social-Demokraten af 20. maj 1883. Det hedder her, at man fra socialdemokratisk side ikke vil lukke for ind-

34. V. Munck, nævnte værk, s. 38.

35. Forandringerne i priserne 1869, s. 220 ff.

36. Meddelelser fra industriens område 1876, s. 266.

37. Meddelande från arbetarrörelsens arkiv och bibliotek 7–8, s. 4.

38. H. Bruun: Den fagl. arbejderbevægelse i Danmark 1977 (1938), s. 534 f., 539 ff., Social-Demokraten 27.7. 1886, Meddelande . . . 7–8, s. 7, Industriforeningens T. 1897, s. 7, jvf. G. Nørregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri, 1943, s. 322 f.

39. Arbejderforeningens Organ 9.7. 1859, Dagstelegrafens 30.4. 1869, Dagbladet 8.9. og 1.11. 1887, 13.6. 1889, Social-Demokraten 15.7. og 25.8. 1887, 3.4. og 21.8. 1889.

40. Meddelande . . . 6–7, s. 5.

vandrerne, men på den anden side måtte indvandringen ske »på personligt initiativ og enkeltvis, og en stopper må sættes for fæstemænds og lignende spekulanter. massetilførsel af arbejdskraft, der nedtrykker arbejdspriserne, forøger arbejdsløsheden og forarmer den arbejdende befolkning i det hele taget.« Artiklen ender noget selvmodsigende med en appel til såvel danskere som udlændinge: »Slå eder sammen, eders interesser er fælles . . . I skal ikke lade eder udbytte hverken af arbejdsledere eller deres mellemænd.« Hermed havde såvel den økonomiske interesse som den politiske ideologi fået, hvad der kunne tilkomme dem. I praksis søgte fagforeningerne at modarbejde indstrømningen af ufaglært arbejdskraft ved at oprette afdelinger i Sydsverige – det første eksempel er tobaksarbejdernes forbund »Enigheden«s afdeling i Malmø i 1875 – ved proklamationer i danske og svenske blade⁴¹ og ved at stille krav til de danske myndigheder om, at der ved statslige arbejder ikke måtte anvendes udenlandsk arbejdskraft. Dette krav blev, så vidt vides, første gang stillet af arbejdsmændenes forbund på et møde vedrørende fæstningsarbejdere i Lyngby i 1888, hvor man anmodede krigsminister J. Bahnson om, at der lagdes særlig vægt på at antage danske arbejdere eller folk, der havde fast ophold her i landet. Krigsministeren svarede, at en sådan bestemmelse allerede var i kraft og ville blive opretholdt »for så vidt omstændighederne på nogen måde tillader det.«⁴² Bahnsons henvisning til, at en sådan bestemmelse allerede var i kraft, hentyder formentlig til, at den praksis at give danske og udenlandske herboende arbejdere en præferencestilling var blevet anvendt ved forskellige statsbaneanlæg. Dette hævdede i hvert fald ministeren for offentlige arbejder, H. P. Ingerslev, under en forhandling i folketinget i 1894 om anlæg af private jernbaner. Ved den samme år ved-

tagne lov om anlæg og drift af private jernbaner blev det efter henstilling fra de tre daværende arbejdsmandsforbund i lovens § 5 fastslået, at bevillingshaveren var underkastet indenrigsministerens bestemmelse om anvendelse af indenlandsk arbejdskraft. Det blev ved forhandlingerne understreget, at man med forsæt ikke anvendte udtrykket »dansk arbejdskraft«, hvilket ville være ensbetydende med, at arbejderne skulle have dansk indfødsret, men at man ved »indenlandsk arbejdskraft« også forstod fremmede arbejdere, der var »domicileret« her.⁴³ I hvilket omfang bestemmelsen er blevet brugt til at diskriminere svenske sæsonarbejdere er umuligt at udtale sig om, da ministeriet – som det også fremgår af krigsministerens ovenfor citerede svar – havde mulighed for at dispensere fra bestemmelsen. I alle tilfælde var antallet af svenske sæsonarbejdere ved fæstningsanlægget meget stort, og som tidligere nævnt, blev frihavnen i første halvdel af 1890erne fortrinsvis bygget af svenske arbejdere, formentlig i overvejende grad sæsonarbejdere. Men bestemmelsen indvarsler en ny holdning hos regeringen, en holdning som i hvert fald blev kraftigt bakket op af fagforeningerne.

Sociale aspekter

Fæstekontorer og agenter var den tids arbejdsformidlere. De københavnske fæstemænd havde udliggere og rejsende agenter mange steder i Sydsverige, men herudover fandtes i flere sydsvenske byer selvstændige fæstekontorer, eller som de kaldtes kommissionskontorer, for hvilke en væsentlig opgave var at hverve arbejdskraft til Danmark. I Gøteborg fandtes således i første halvdel af 1880erne hele fem kommissionskontorer, som var involveret i denne arbejdsformidling.⁴⁴

41. Sammesteds, jvf. Social-Demokraten 8.3. 1883: »Opråb til alle skomagervende i Skandinavien«, hvor navnlig svenskerne opfordres til at blive hjemme.

42. Social-Demokraten 3.5. 1888, Jord- og betonarbejdernes Fagforening 1884–1944, 1944 s. 15, Axel Olsen: Dansk Arbejdsmandsforbund gennem 50 år, 1947, s. 50 f.

43. Folketingets Forhandlinger 1893/94, sp. 5821 ff, jvf. Arbejdsmandenes Fagblad nr. 5 15.5. 1897.

44. Emigrationsutredningen, bilaga XX, s. 79.

Kommunikationen kunne forløbe på den måde, at en fæstemand i provinsen sendte ordre til kontoret i Gøteborg – i dette konkrete tilfælde drejede det sig om Agentur Bolaget Skandinavien – som gav meddelelsen videre til sin agent i København og oplyste, at der en vis dag ville komme et antal piger til København, hvis videre befordring agenten skulle sørge for.⁴⁵

I København fandtes i 1882 tre autoriserede og 12 ikke-autoriserede fæstemænd foruden beværtere o.a., der mere skjult drev denne virksomhed.⁴⁶ De autoriserede fæstemænd arbejdede på en særlig bevilling fra kommunalstyrelsen, de uautoriserede måtte principielt kun bortfæste til folk, som boede uden for staden, men bestemmelsen blev næppe overholdt, da de så at sige arbejdede uden kontrol.⁴⁷ De uautoriserede fæstemænd havde ikke det bedste ry. I en betænkning afgivet af Københavns amts landboforenings tyendeudvalg i 1885 hed det, at disse forretninger »baseret ene og alene på at franarre godtroende, for størstedelen fattige mennesker deres få penge kan drives med fuld offentlighed lige for næsen af det københavnske politi, fordi lovgivningen ingen ret giver det til at standse dem og drage udøverne til ansvar.«⁴⁸ Gertrud Adelborg, som i 1889 på Frederika-Bremerförbundets vegne undersøgte det svenske tyendes forhold i København og provinsen og meget kyndig og velafbalanceret gav en redegørelse herfor i förbundets blad Dagny, skrev i 1893: »Vi erindr blot, hvorledes det tidligere gik til, efter at aviserne havde meddelt, at svenske tjenestepiger kunne forventes til København med den eller den damper. Man sloges bogstavelig talt om pigerne, og herefter førtes de i store flokke som kreaturer gennem byens gader. Var nogen af dem uforsigtig at begive sig ud på egen hånd, blev hun mangan gang overfaldet af en

eller anden agent, som ville tjene på hende ved at skaffe hende plads eller på endnu uværdigere måde udnytte hende. Eftersom de svenske bondepiger let kunne kendes på deres rødternede halstørklæde, som sydsvenskerne i almindelig anvender, havde de svært ved at undslippe deres forfølgere, som ofte søgte at lokke dem ind i kældere og kafeer. Og ve den som fulgte!«⁴⁹

København blev sine steder i Sverige betragtet som et rent »Sodoma«. Mange af de uautoriserede fæstekontorer var i følge Dansk Kvindesamfund arnested for »grænseløs fordærvelse«, og i Småland betegnedes de som centre for handel »med hvidt kød«. ⁵⁰ Både fra svensk og dansk side blev der truffet foranstaltninger for at komme dette uvæsen til livs. Ved Kungl. Förordningen af 28. november 1884 blev det forbudt danskere at hverve svensk arbejdskraft i Sverige. Dette blev beholdt autoriserede svenske medborgere, som af regeringen afkrævedes en kaution på mellem 1.000 og 5.000 kr. som garanti for, at de udfærdigede forsvarlige arbejdskontrakter og kunne sørge for tyendets tilbagerejse, hvis kontrakten ikke blev overholdt. Det er imidlertid tvivlsomt, om denne forordning fik den tilsigtede virkning. I følge Emigrationsutredningen synes den umiddelbare følge af denne at have været, at svensk tyende i større udstrækning end tidligere henvendte sig direkte til de københavnske fæstekontorer.⁵¹

I Danmark oprettede Dansk Kvindesamfund i samarbejde med Frederika-Bremerförbundet i 1887 et fæstekontor for kvinder. Det var et filantropisk foretagende, hvis eventuelle overskud skulle anvendes til fordel for fattigt tyende.⁵² Dansk Kvindesamfund fik yderligere en vis indflydelse ved udformningen af fæsteloven af 1. april 1891, hvorefter de uautoriserede fæstemænds virksomhed blev standset, og de autoriserede kunne herefter

45. Københavns politi. Bortfæstning af tyende 1872–1917. Rapport 13.11. 1882 (LA. Kbh.).

46. I følge en betænkning afgivet af Københavns amts landboforenings tyendeudvalg, Landmandsblade 1886, s. 744.

47. Københavns politi. Journalsager nr. 2332. Rapport 18.7. 1880 (LA. Kbh.). Rigsdagstidende B 1890/91 sp. 1887.

48. I følge en betænkning afgivet af Københavns amts landboforenings tyendeudvalg, Landmandsblade 1886, s. 744.

49. Dagny 1893, s. 124.

50. Smålandsposten 26.3. 1885, jvf. 24.11. 1883 (Biblioteket i Växiö). Dagny 1893, s. 42.

51. Emigrationsutredningen, bilaga XX, s. 80. Dagny 1890 s. 61, 1893 s. 122.

52. Københavns politi II. Korrespondancesager vedrørende bortfæstning af tyende 1872–1917 (LA. Kbh.).

ikke få bevilling til fæstekontorer, der omfattede både mænd og kvinder. Disse måtte end ikke rummes inden for samme bygning. Yderligere måtte virksomheden ikke drives i forbindelse med beværtning.

En bekendtgørelse af 7. juli 1891 pålagde de københavnske fæstemænd hvert år at indsende en oversigt over virksomheden til magistraten, og som følge heraf foreligger fra 1892 en statistik over antallet af bortfæstede, og blandt disse tegnede svenskerne sig for en ikke ubetydelig andel. I 1892 var det samlede tal godt 16.000, heraf næsten 3.500 svenskere, nemlig 1.950 mænd og godt 1.500 kvinder. Mændene blev i øvrigt fortrinsvis bortfæstet til provinsen, kvinderne i nok så høj grad til København.⁵³ Der var sandsynligvis en del svenske indvandrere, der kom til Danmark for her at tjene penge til en billet til Amerika,⁵⁴ men det synes at have været sjældent, at en svensk arbejder efter at have erhvervet sin opholdsbog tog direkte fra København til Amerika. De bevarede opholdsbogjournaler anfører kun meget få eksempler herpå. Som regel ville den svenske arbejder, der agtede sig til Amerika, nok tage tilbage til Sverige først for at tage afsked med slægt og venner.

Blandt indvandrerne fandtes naturligvis også en del asociale personer. Den glimrende fortæller, Ellida Olsson fra Vemmenhög herred i Skåne, skriver i sin indberetning til folkklivsarkivet i Lund: »Dog ved jeg også, at arbejdsu villige og letsindige individer fulgte med (i 1870'erne og 1880'erne), men for dem gik det hurtigt ned ad bakke, og de kom tilbage til hjemstavnen lusede, skabede og forkrøblede (lemmalytta), færdige at komme på fattigvæsenet.«⁵⁵ Blandt svenskerne i København var der ikke få, hvad man i dag ville kalde sociale tabere. Kriminaliteten var relativt høj, så høj at svenskerne fik en særlig om-

tale i de af politiet afgivne beretninger. Det fremgår af disse, at mellem 1865 og 1869 tegnede svenskerne sig for mellem 9,5 og 12,5 pct af de egentlige kriminelle fanger, i det følgende tiår lå andelen mellem 8,9 og 11,5 og i 1880'erne mellem 8,6 og 10,7 pct. Dette var procenter som betydeligt oversteg svenskerens andel af den københavnske befolkning. I og for sig kan det næppe undre, idet svenskerne formodentlig i endnu højere grad end tilvandrerne fra de danske landdistrikter følte sig rodløse og yderligere ofte var henvist til dårlige boliger og usikre arbejdsforhold og mødtes med en vis mistænksomhed fra de indfødtes side.

Kriminaliteten var mest udbredt blandt mændene, prostitutionen formentlig mest blandt kvinderne. Mellem 1879 og 1881 var mellem 10 og 14 pct af samtlige kvinder – mistænkt for usædelighed – født i Sverige, og procenten var uændret i årene 1889 til 1891.⁵⁶ Derimod var antallet af de svenskere, som blev henvist til fattigvæsenet, temmelig beskedent. I 1890 udgjorde de således kun godt fem pct af samtlige almisselemmer,⁵⁷ altså ikke meget mere end deres andel af den københavnske befolkning. Forklaringen er den, at de, der henvendte sig til fattigvæsenet for understøttelse, hurtigt blev sendt tilbage til Sverige.

Den tidligere omtalte lov om tilsyn med fremmede m.m. af 1875 gav politiet vidtstrakte beføjelser til at udvise uønskede elementer. Udlændinge, der ikke havde forsørgelsesret, d.v.s. ret til at blive forsørgt af fattigvæsenet – en ret, man opnåede ved at have været bosiddende i en og samme kommune i fem år – skulle snarest muligt udvises af landet, hvis de var blottet for subsistensmidler (§ 2). Den, der ikke havde haft arbejde i seks uger, skulle altid udvises, med mindre han

53. At mændene fortrinsvis blev bortfæstet til landet fremgår af den kendsgerning, at der i 1892 alt i alt blev bortfæstet 6.859 mænd, og af disse blev de 6.125 bortfæstet til landet. At kvinderne i vid udstrækning bortfæstedes til København sandsynliggøres af, at Dansk Kvindesamfunds fæstekontor mellem 1.11. 1889 og 3.10. 1890 bortfæstede i alt 62 svenske piger, af hvilke de 50 fik plads i København og 12 udenfor. (Papirer vedrørende Dansk Kvindesamfunds fæstekontor for kvinder. S.A.).

54. Se bl.a. J. Johansson i Långasjö krönika 1969, s. 45.

55. LUF 12145.

56. Årsberetning angående sundhedsvæsen i København 1879–81. Dagny 1893, s. 118.

57. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 10, s. 41.

kunne godtgøre, hvorledes han i denne tid havde ernæret sig (§ 7). Indvandrere, der ikke havde haft stadigt ophold her i landet i to år, kunne udvises, »når hans forhold dertil giver anledning« (§ 13), hvormed der sigtes til løsgættighed og kriminalitet. Den tidligere omtalte Gertrud Adelborg skrev i 1890 om de svenske piger: »Får de et barn, bliver det sat i pleje. Får de to børn, slår pengene ikke til, og så vender de hjem eller hjemsendes af politiet, som, så snart nogen beder om hjælp, straks sender dem tilbage til hjemlandet«. ⁵⁸ Kun et fåtal blev hjemsendt efter aftale med de svenske myndigheder, de fleste førtes med pas til den nærmeste svenske havn. ⁵⁹

Det var ikke få, der blev returneret til Sverige. Alene til Malmøhus len tilbagesendtes i årene 1881–85 974 og i 1886–90 1.334 personer. I de to femårsperioder betalte lensstyrelsen i Malmøhus len henholdsvis 8.970 og 9.770 kr. til tilbagevendte, nødlidende svenske undersåtter, hvoraf flertallet kom fra Danmark. ⁶⁰ Femårs-beretningerne i Sveriges sydlige len er fyldt med beklagelser over de udvandrede lod og navnlig over hjemsendelserne. I beretningen for Kronobergs len 1876–80 hedder det således, at i denne femårsperiode udvandrede 1.272 kvinder, hvoraf kun 455 var kommet tilbage, og af disse var ikke mindre end 56 straks faldet fattigvæsenet til byrde samt 142, som enten var »sindssyge, frugtsommelige, fulgt af uægte børn, dømt for groft tyveri eller berygtede for usædeligt levned«. ⁶¹ De arme fattige kom undertiden i klemme mellem de respektive landes myndigheder. Således blev Anna Katarina Svensson den 30. maj 1887 sendt tilbage til Malmø sammen med sit barn, men returnerede til København dagen efter og anførte, at hun havde fået penge af de svenske myndigheder til rejsen. Herefter måtte det københavnske

fattigvæsen underholde hende og hendes to børn – hun havde fået et barn yderligere – i hvert fald til 1892, hvor de svenske myndigheder erklærede sig villige til at modtage hende til forsørgelse, såfremt de modtog en erklæring om, at hun ikke havde erhvervet dansk statsborgerskab. ⁶² De kaotiske forhold, som rådede på dette område, og som undertiden førte til, at der ganske uanstændigt blev spillet ping-pong med de arme indvandrere, søgte man at få reguleret gennem en fælles dansk-svensk deklaration af 26. juli 1888. ⁶³ Man enedes her bl.a. om, at ingen hjemsendelse måtte finde sted, før de svenske myndigheder var blevet underrettet. Den i denne sammenhæng vigtigste bestemmelse var at finde i deklarationens artikel 5, hvor det hed, at ingen af landene var forpligtet til at modtage tidligere undersåtter, såfremt de i 12 år havde haft hjemsted på fri fod i nabolandet.

Nu var forholdet som nævnt dette, at svenskere, der havde opholdt sig her i landet i en og samme kommune i fem år, dermed fik forsørgelsesret her. Den danske regering lod imidlertid hånt om denne regel og benyttede sig af deklarationens ordlyd til at skaffe sig af med en række svenskere, der havde erhvervet forsørgelsesret. Den danske gesandt i Stockholm indberettede den 28.8. 1889 til det danske udenrigsministerium, at Sverige aldrig ville være gået med til den ny overenskomst, hvis det havde stået dem klart, at de skulle modtage trængende undersåtter både i henhold til den ny overenskomst og i følge en almindelig forpligtelse, som ikke en gang indskrænkedes ved fem års ophold i kommunen. »At dette femårs ophold ikke tidligere gav svenske undersåtter et krav på forsørgelse i Danmark er en vist nok første gang fremsat påstand i diskussionen med Sverige«. Og han tilføjer, at vi altid tidligere har gjort disse fem

58. Dagny 1890, s. 44.

59. E. Beckman: I tjenst hos främlingar 1885, s. 104 f.

60. Emigrationsutredningen, bilaga XX, s. 79.

61. KB:s femårsberättelse (LA. Lund).

62. Skrivelse fra den svenske gesandt i København 15.3. 1892, do fra det danske indenrigsministerium til udenrigsministeriet 7.3. 1891, do fra den danske gesandt i Stockholm til det danske udenrigsministerium 12.3. 1892. Udenrigsministeriet B. Journalsag nr. 1227 (RA).

63. Danmarks Traktater efter 1814.

år til kriterium, og offentligt er det blevet doceret som dansk statsret.⁶⁴

Der indtrådte en krise mellem de to regeringer, som yderligere blev skærpet ved, at to skomagere i slutningen af 1888 på et meget svagt grundlag var blevet sendt hjem til Sverige. En forespørgsel om sagen i det danske folketing blev afvist, hvorimod den under behandlingen i den svenske rigsdag sluttede med en skarp resolution.⁶⁵

I følge en skrivelse fra indenrigsministeriet var der opræk til »en meget farlig konflikt og en yderst betænkelig spænding mellem regeringerne og befolkningerne«. ⁶⁶ Den danske regering blæste retræten. I september 1889 meddelte den danske gesandt i Stockholm, at den danske regering ville frafalde sin opfattelse, at Sverige skulle modtage svenske undersåtter, som havde forsørgelsesret i en dansk kommune.⁶⁷ Kampen om de fattige – eller rettere kampen om at blive fri for de fattige – stilnede herefter af.

Uenigheden mellem de to lande om forsørgelsesretten og udvisningerne førte til, at den danske regering i fattigloven af 9. april 1891 fastslog, at fattighjælp herefter alene var betinget af indfødsret (§ 23). Det var derfor naturligt, at de genoptagne svensk-danske forhandlinger koncentreredes om at skabe ensartede regler for indfødsrettens erhvervelse i de nordiske lande.⁶⁸ Resultatet blev to næsten enslydende love om indfødsrettens erhvervelse og fortabelse i henholdsvis Danmark og Sverige. Den svenske lov trådte i kraft 1. oktober 1894, den danske 19. marts 1898.

Statsborgerskab og assimilation

Den ovenfor anførte lov om dansk indfødsret fik betydning for tusindvis af svenskere. Ind-

fødsret eller statsborgerskab kunne ifølge grundloven af 1849 principielt kun erhverves af udlændinge gennem naturalisation, d.v.s. gennem en speciel lov. Og indfødsretten tildeles indtil loven af 1898 kun individuelt og omfattede ikke familien, hverken kone eller børn. Den danske administration var før 1880ernes midte overordentlig tilbageholdende, når det drejede sig om at give udlændinge, herunder svenskere, dansk statsborgerskab. Mellem 1850 og 1885 fik kun 220 svenskere dansk indfødsret, og dette beskedne antal omfattede vel at mærke Danmark som helhed. Kun en brøkdel af de 220 svenskere var bosat i København.⁶⁹

Baggrunden for den restriktive praksis var frygten for, at udlændinge med dansk statsborgerskab skulle falde det kommunale fattigvæsen til byrde. Et karakteristisk udtryk for denne frygt findes i en betænkning afgivet af et landstingsudvalg i december 1873. I spørgsmålet om, hvor længe en udlænding burde have opholdt sig her i landet, før eventuel tildeling af indfødsret kunne blive aktuel, anførte udvalget, at da der mellem dem, der søgte dansk indfødsret altid fandtes et temmelig stort antal svenske tjenestefolk, »ved hvilke ofte spørgsmålet om forsørgelsesret står bagved, er det utvivlsomt bedst at sætte en fast og ikke for lav tidsgrænse.⁷⁰ Grænsen synes i øvrigt at have været 5 år for nordmænd, 10 for svenskere og 15 år for tyskere.⁷¹

Imidlertid blev den restriktive praksis med hensyn til tildeling af statsborgerskab stærkt lempet efter 1880ernes midte. Som nævnt fik 220 svenskere tildelt indfødsret mellem 1850 og 1885, men i det følgende femår – altså tiden 1886–1890 – var der tale om 294, altså betydeligt flere end i det foregående kvarte århundrede. Denne mere liberale praksis blev

64. Udenrigsministeriet B. Journal nr. 1227.

65. Koncept til justitsministeriet 14.2. 1889. Social-Demokraten 1.1., 3.1., 4.1., 11.1., 13.1., 29.1., 8.2., 14.2., 15.2., 16.2. 1889.

66. Skrivelse til udenrigsministeriet 26.7. 1889.

67. Det svenske udenrigsministerium til den danske gesandt i Stockholm 11.9. 1889.

68. Rigsdagstidende 1896/97 A, sp. 2459 f.

69. Alfabetisk register over personer, der i årene 1850 til 1915 ved lov har erhvervet dansk indfødsret. 1916 s. 312 ff.

70. Rigsdagstidende 1873/74 B, sp. 1 ff.

71. Sammesteds C, sp. 88 f.

yderligere udvidet i de følgende år. Mellem 1891 og 1914 fik hele 5.700 svenskfødte dansk indfødsret.⁷² Som nævnt fik indfødsretloven betydning for tusindvis af svenskere, frem for alt de mange svenske kvinder i København, der indgik ægteskab med danskere. Loven fastslog nemlig, at udenlandske kvinder, der giftede sig med danske mænd, herefter fik dansk indfødsret, og det samme gjaldt de i ægteskabet fødte børn. Blandede ægteskaber forekom hyppigt, og det er karakteristisk, at de i så henseende var en normal foreteelse allerede i 1870'erne, hvor den store masseindvandring netop var begyndt. Det belyses af følgende oversigt for 1870 og 1875, der som grundlag har mandtalslisterne i København.

Svenske indvandreres civilstand i København 1870 og 1875

	1870	1875
Mænd i alt	2.146	2.980
heraf svensk gift	337	621
heraf dansk gift	422	652
Kvinder i alt	2.022	2.976
heraf svensk gift	337	621
heraf dansk gift	422	634

Giftermålsfrekvensen var stort set den samme for både mænd og kvinder, hvilket ikke kan undre, da begge parter i overvejende grad talte unge mennesker. Mere bemærkelsesværdigt er, at såvel de svenske kvinder som de svenske mænd foretrak en dansk partner fremfor en svensk.

De hyppige svensk/danske giftermål står som et vidnesbyrd om, at de modsætninger mellem danske og svenske arbejdere, som er omtalt ovenfor, ikke stak særlig dybt. Danske arbejderes animositet mod svenske arbejdere var nok i særdeleshed rettet mod strejkebryderne og sæsonarbejderne, i mindre grad mod de svenskere, der mere permanent slog sig ned i hovedstaden.

De hyppige giftermål mellem danskere og svenskere tyder på, at svenskerne i København hurtigt blev assimileret. I samme retning peger de mange ansøgninger om at erhverve dansk indfødsret, som de ovenfor anførte tal giver udtryk for. Ved folketællingen i 1911 fandtes der i København og på Frederiksberg ca. 5.500 svenskfødte personer af mandkøn. Så vidt man kan skønne, havde mindst en trediedel da søgt og fået dansk indfødsret, og rundt regnet halvdelen af disse var gift med danskfødte kvinder.⁷³

72. Se note 69, s. 345 ff. I perioden 1850/1914 havde 2.305 svenske mænd, bosat i København og på Frederiksberg, fået dansk statsborgerskab. Af disse var 1.117 gift med danske kvinder.

Nye (og gamle) angrebsvinkler i kolonihistorie: Vestindien

Af Karen Fog Olwig

Ove Hornbys *Kolonierne i Vestindien*, der udkom i august 1980 som et bind i Politikens Danmarks Historie, har på side 71 en illustration fra St. Jan. Billedteksten lyder »Parti fra Sankt Jans indre med udsigt til de engelske Jomfruer. Dengang som nu giver Sankt Jan det bedste indtryk af øernes oprindelige vegetation«. Billedet, som er udført efter tegning af F. Melby og kan dateres til ca. 1850, skal åbenbart introducere St. Jans kolonisering og slaveoprøret på St. Jan, som beskrives nogle sider længere fremme i bogen. Da St. Jan blev koloniseret i 1718, var øen nemlig »dækket af en tæt vegetation af skov og krat« (ibid.: 82), og det fik betydning under slaveoprøret på St. Jan, som udbrød allerede i 1733, idet det danske kolonistyre havde store vanskeligheder med at nedkæmpe de oprørske slaver, fordi de »søgte tilflugt i skovene og det uvejsomme krat« (ibid.: 93).

Hvis man studerer Melbys litografi nærmere, ser man rigtignok det indre af St. Jan og en del vegetation, men denne kan næppe siges at være »oprindelig.« Litografiet domineres ikke af et naturlandskab, som det kunne have set ud, da danskerne koloniserede det (og indianerne allerede længe havde været udyddet), men derimod af et kulturlandskab, som det fremstod ved slavernes frigørelse midt i det 19. århundrede. Forgrunden af billedet viser således en af de køkkenhaver, »provisionsgrunde,« som først var blevet anlagt af slaver

i det bjergrige indre af St. Jan, hvor plantageejerne ikke var i stand til at opdyrke sukker. Det kan være svært for det utrænede europæiske øje at se, at der overhovedet er en provisionsgrund, idet slaverne benyttede sig af »intercropping« systemet.¹ Heldigvis kan man gå til den originale billedtekst, som medfulgte litografiet, da det blev trykt i *Bærentzens Danmark* i 1856. Denne tekst er sandsynligvis forfattet af A. S. Ørsted, den danske botaniker, som rejste til Dansk Vestindien i 1845.² Billedteksten begynder således:

I Forgrunden af vort Billede see vi flere Planter, som vise, at dette Sted er en saakaldet Provisionsgrund eller et lille Jordlod, som er overladt Negrene til Dyrkning. Det lille Træ til Høire . . . er *Paparven* eller *Melontræet* (*Carica Papaya*), der bærer store Frugter, som ligne Melonen og sidde i stort Antal (30–50) ved Grunden af Bladstilkenne. Bag ved dette sees de store lysegrønne Blade af *Pisangen* (*Musa paradisiaca*) og *Bananen* (*Musa sapientum*), hvis nærende Frugter i alle Tropelande for en stor Deel erstatte Brødet. Foruden disse kjende vi let Cocospalmen, Sukkerrørene, og den Plante, som sender sine Ranker henad Jorden med store hjerteformede Blade, er en Art Græskar (*Pumpkin*, *Cucurbita Pepo*), hvis Frugter koges og udgjøre en yndet Spise blandt Creolerne.«

Karen Fog Olwig, f. 1948, Ph. D., (antropologi), Univ. of Minnesota, Minneapolis, stipendiat ved Carlsbergfondet, ekstern lektor, Institut for Etnologi og Antropologi, Københavns universitet.

1. Under »intercropping« systemet plantes forskellige afgrøder mellem hinanden på samme mark, således at de udnytter jordens ressourcer, regnvandet og lys/skygge fordele på den bedste måde. Melbys litografi er nu ikke en dårlig illustration til et slaveoprør, idet provisionsgrundene især i de senere slaveoprør i Vestindien har vist sig at have haft en langt større social og økonomisk betydning end naturens vildnis (Craton 1979). Anderson (1975) har i en skønlitterær beskrivelse af St. Jan oprøret, som bygger på historiske studier, også lagt vægt på provisionsgrundenes betydning.
2. De vestindiske billedtekster i *Bærentzens Danmark* er næsten identiske med passager i afsnittet om Dansk Vestindien i Bergsøes *Den danske Stats Statistik* fra 1853. Da A. S. Ørsted er identificeret som forfatter til dette afsnit, og da hans rejseår til Vestindien svarer til det beskrivelsesstidspunkt, der angives i *Bærentzens Danmark*, kan vi vist roligt gå ud fra, at Ørsted er forfatteren til billedteksterne.

Melbys litografi fra omkring 1850 kan altså på ingen måde siges at afbillede det præ-Columbianske vildnis, som danskerne måtte rydde for at anlægge sukkerplantager, og som slaverne søgte tilflugt i under oprøret i 1733. Tværtimod viser billedet primært den afro-amerikanske provisionsgrund med den beskedne stråhytte og lille familieidyl ved ildstedet.³ Den europæiske tilstedeværelse på øen fremstilles også i form af en plantagebygning, men den har kun sekundær betydning, idet den blot kan skimtes i billedets baggrund.

Den interesse for afro-amerikanerne, som Melbys litografi og Ørsteds billedtekst udviser, har ikke præget den danske historiske forskning i Dansk Vestindien, som den kom-

mer til udtryk i Hornbys bog. *Kolonierne i Vestindien* handler således næsten udelukkende om det danske kolonistyre i Vestindien og de danske økonomiske interesser, som var grundlaget for dette. Bogens hovedafsnit viser det med al tydelighed: »Etablering under Kompagniet,« »Udnyttelse under kronen« og »Afvikling under folkestyret.« Helt konsekvent fokuseres der på de danske interesser i Vestindien. Afro-amerikanerne drages kun ind, når miljøet beskrives (en rædselshistorie om slaveriet og slavehandlen hører nu engang med i en bog om Vestindien), og når de kommer på tværs af de danske planer, dvs. når de gør oprør eller strejker. Men primært er de passive elementer, som europæerne har udnyttet efter forogdtbefindende, og som hi-

3. Hornbys opfattelse af vegetationen på St. Jan som primært vildnis »dengang som nu« er muligvis blevet forstærket under kortere besøg på St. Jan. Midt i 1950'erne blev der anlagt en naturpark på St. Jan af det amerikanske parksystem (The National Park Service), som havde fået overdraget flere gamle plantager, svarende til ca. halvdelen af øens areal, af Laurance Rockefeller. Denne naturpark, som kun tillader begrænset rekreativ udnyttelse af jorden, har skabt en del »vildnis« såvel som sociale og økonomiske problemer på St. Jan (Olwig 1980a). En mere detaljeret analyse af Melbys litografi og slavernes provisionsgrunde i Dansk Vestindien findes i Olwig (1980b).

storikerne kan underkaste statistiske analyser for at finde indikatorer for de danske koloniers opvækst eller nedgang. Hornbys bog, som er baseret på »den moderne forsknings resultater,« afspejler en traditionel politisk historieforskning, som i stor detalje har beskrevet og analyseret den *danske* kolonihistorie, men som knap nok har berørt det lokale afro-amerikanske samfund, som Danmark var med til at skabe. Dette aspekt af kolonihistorien er dog nok så væsentligt, da det giver baggrund for at forstå kultur og samfund i de tidligere kolonier i dag og hermed belyser Danmarks forhold til en del af den tredje verden i historisk perspektiv.

Når danske historieforskere i så ringe grad har kastet sig ud i studiet af den vestindiske befolkning, skyldes det nok, at den officielle forbindelse til øerne blev brudt i 1917. Da Dansk Vestindien på daværende tidspunkt blev solgt til U.S.A. for 25 millioner dollars, afhændede Danmark sin sidste tropekoloni, og i løbet af dette århundrede har Danmark »officielt« mistet sin status som kolonimagt. Men det er i virkeligheden kun ud fra en rent politisk synsvinkel, at der er sket et brud mellem Danmark og Vestindien. Der er stadig betydelige danske økonomiske interesser på øerne. Dannebrog vajer således stadig »over palmetræer og mørklødede folk,« som det ifølge bagsiden af *Kolonierne i Vestindien* gjorde i den danske tid, idet Ø.K. kontrollerer det meste af havnen på St. Thomas. Der er i dag flere danskere end nogensinde, der har rejst til Vestindien (en dansk monark besøgte øerne for første gang i 1976), og de møder ikke bare ruinerne af det gamle, danske koloniemperium, men en levende befolkning. Disse vestindere anser den danske kolonitid for at være en væsentlig del af deres historie, men den dansk-vestindiske historie er næsten udelukkende blevet skrevet fra et dansk synspunkt (se f.eks. Olwig og Olwig 1979). Den

vestindiske befolkning har hidtil været afskåret fra selv at udforske sin historie, da det historiske kildemateriale for størstedelens vedkommende er utilgængeligt af praktiske og sproglige årsager. Der er altså ingen grund til at forholde sig til de vestindiske øer, som om de blot tilhørte en dansk fortid, og der er mange gode grunde til *ikke* kun at behandle deres historie ud fra fortidens kolonimagts perspektiv.

Der er da også i udlandet i de sidste 25 år opstået en ny historieforskning, som har forholdt sig til den nuværende befolkning i det vestindiske område, og som netop har koncentreret sig mere og mere om udviklingen af afro-amerikanske kulturer og samfund siden den europæiske kolonisering af det vestindiske område. Denne forskning har været tværvidenskabelig, idet den har taget udgangspunkt i bl.a. historiske, demografiske, arkæologiske, sociologiske og antropologiske teorier og metoder. Flere af de værker, der er fremkommet indtil videre, er derfor produkter af samarbejde mellem folk med forskellig faglig baggrund. Jeg skal her kort diskutere nogle af resultaterne af denne historiske forskning.⁴

Det økonomiske system

Det er bønælærdom, at sukkerdyrkning var det økonomiske fundament for kolonierne i Vestindien. Forskningen har da også med rette lagt vægt på sukkerproduktionens betydning for koloniernes opblomstring, den europæiske handel og den tidlige industrialismes udvikling i Europa (se f.eks. Williams 1972 [1944]). Men denne fokusering på sukkerdyrkning, dvs. den europæisk kontrollerede plantageøkonomi, har bevirket, at man har

4. Jeg skal i denne artikel begrænse mig til at omtale den historiske forskning af afro-amerikansk kultur i Vestindien. Der er en meget omfattende parallel forskning af afro-amerikansk kultur i U.S.A., som er blevet udviklet i nøje tilknytning til den vestindiske forskning. Blandt nogle af de vigtigste resultater af denne forskning kan nævnes Blassingame (1972); Rawick (1972); Genovese (1971, 1976); Gutman (1976); Kulikoff (1978). Wood (1978) har skrevet en oversigtsartikel over den afro-amerikanske historieforskning fra 1960 til 1976.

overset et andet landbrugssystem, som længe har spillet en betydelig økonomisk rolle i Vestindien, nemlig afro-amerikanernes egen opdyrkning af jorden (Edwards 1961). Udviklingen af det afro-amerikanske agerbrug på Jamaica analyseres i *The Origins of the Jamaican Internal Marketing System* fra 1960, som er et produkt af et samarbejde mellem antropologen Sidney W. Mintz og historikeren Douglas Hall. Mintz og Hall tager udgangspunkt i slaveriet, hvor plantageejerne (planterne) var nødsaget til at vedligeholde deres arbejdskraft gennem fødemidler. Der var her to muligheder: 1) planterne kunne enten importere alle fødevarer og derved udnytte slavernes arbejdskraft så meget som muligt i plantageproduktionen, eller 2) planterne kunne lade slaverne dyrke afgrøder på plantagernes marginale jord, hvor sukkerdyrkning ikke var rentabel. Det første alternativ blev ofte valgt på de øer, hvor næsten al jord var egnet til sukkerdyrkning (f.eks. Barbados, Antigua, St. Kitts), undtagen i krigssituationer, hvor varetilførslen udefra var for uregelmæssig og dyr. Det andet alternativ blev foretrukket på øer, hvor der var bjergrige områder, som ikke lod sig opdyrke til sukker (her nævnes Grenada, St. Vincent og Jamaica som eksempler). Ved at lade slaverne opdyrke provisionsgrunde i deres fritid, kunne planterne skære ned på den dyre import af fødevarer, hvilket opvejede tabet af den arbejdskraft, der blev ofret på provisionsgrundene (Mintz and Hall 1960: 3–4).

Gennem en nærlæsning af historiske beskrivelser af Jamaica fra slaveperioden finder Mintz og Hall, at der faktisk opstod et produktionssystem på de jamaicanske plantager, som var centreret omkring opdyrkning af lokale fødemidler, og som var kontrolleret af slaver. Da der ikke findes nogen beskrivelse af slavernes provisionsgrunde fra Jamaicas tidligste historie som plantageø med afrikanske slaver, er det ikke muligt at afgøre, hvorledes småbrugene opstod. Selve opdyrkningsmetoderne (svedjebrug med intercropping anlagt på terrasser, hvor landet er meget kuperet) er beskrevet i så generelle vendinger, at de kan have haft både indiansk og afrikansk oprin-

delse. Mintz og Hall nævner fire befolkningsgrupper, som har bidraget til provisionsgrundene udformning: 1) arawakindianerne, Jamaicas præ-Columbianske befolkning, fra hvem en lang række afgrøder stammer som f.eks. en majsart, søde kartofler, kassava, pisanter; 2) spanierne, som videreførte opdyrkingen af indianske afgrøder og introducerede europæisk husdyravl og konservering af kød; 3) englænderne, som formidlede indførsel af bl.a. kartofflen (fra det amerikanske fastland) og mango og brødfrugt (fra Oceanien); 4) afrikanerne, der som slaver opdyrkede en kombination af de tilgængelige grøntsager og frugter og fremavlede mindre husdyr som svin og fjerkræ. Herved etablerede de en agerbrugstradition, som var en del af, men samtidig helt forskellig fra plantagesystemets landbrugsproduktion (ibid.: 5–6).

Denne tradition fik hurtigt nogle konsekvenser, som var uforudset af planterne. Hver slave kunne kun dyrke nogle få af de mange afgrøder, der efterhånden fandtes på Jamaica, og der opstod derfor hurtigt en livlig byttehandel blandt slaverne. Selv om arbejdet i provisionsgrundene var begrænset til at foregå om søndagen og hveranden lørdag, når slaverne havde fri fra plantearbejdet, var de ofte i stand til at dyrke mere end de selv kunne konsumere. Byttehandlen indenfor plantagen blev derfor udvidet til egentlig markedshandel, der foregik på de officielle engelske markedspladser på Jamaica, som egentlig var beregnet på handel blandt den hvide befolkning. Først i 1700-tallet måtte slaverne kun sælge afgrøder fra deres provisionsgrunde og få andre artikler. Sidst i 1700-tallet var denne handel blevet udvidet til at indbefatte alle fødevarer (undtagen oksekød, færekød og saltet fisk, som slaver kun kunne stjæle sig til) samt håndværksprodukter som f.eks. flettede kurve, reb af bark og lokalt produceret keramik. Og mens slaverne normalt ikke måtte færdes udenfor plantagerne uden særlig tilladelse, havde de absolut fri bevægelighed i forbindelse med markedsføring af deres produkter. Det er blevet anslået, at slavernes andel i det interne markedsystem var så stor, at de sidst i det 18. århund-

rede kontrollerede ca. 20% af den knappe pengemængde, som på daværende tidspunkt var til rådighed på øen (ibid.: 15). Godt 100 år efter den engelske besættelse af Jamaica i 1655, var slaverne altså blevet en ikke ubetydelig magtfaktor i den jamaicanske økonomi.

Provisionsgrundene fik stor kulturel og social betydning for slaverne. Det egentlige plantagearbejde i sukkerproduktionen var for en stor dels vedkommende stærkt regimenteret og fjendtligt overfor nogen som helst selvstændig udfoldelse. Arbejdet i provisionsgrundene var derimod overladt til slaverne selv, hvilket gjorde det muligt for dem at udvikle og udvide deres eget sociale samvær. Da slaverne blev frigivet i 1833 på de britiske øer var de derfor alt andet end en totalt nedkøjet, passiv befolkningsgruppe. Provisionsgrundene og det interne markedssystem havde dannet grundlaget for en økonomisk selvstændighed, som gjorde det muligt for dem at løsrive sig fra plantagerne efter slaveriets ophør. Mintz og Hall har i andre værker analyseret, hvorledes de frigivne slaver på Jamaica etablerede deres egne landsbyer udenfor plantagerne baseret på opdyrkning af tropiske afgrøder og husdyravl og integreret i den jamaicanske økonomi gennem markedssystemet (se bl.a. Hall 1959, Mintz 1974). Mintz har fremkommet med den teori, at slaverne gennem deres provisionsdyrkning og markedshandel i virkeligheden dannede et proto-bondesamfund indenfor plantagerne, som blev rekonstitueret, da slaverne efter emancipationen frigjorde sig fra plantagevældet (Mintz 1974: 146–156). Dette skete ikke bare på Jamaica, men i hele det vestindiske område, hvor slaverne havde udviklet en naturalie økonomi, og der var landområder, hvor de kunne slå sig ned (Marshall 1968).

Mintz og Hall var i stand til at analysere slavernes interne økonomi ved en kritisk nærlæsning af europæiske beskrivelser af slaveriet. Disse kilder havde deres begrænsning, idet de reflekterede den udeforståendes opfattelse af slaveriet, som ofte bar præg af overfladiske, til tider direkte fejlagtige betragtninger. Men da slavernes provisionsdyrkning og markedshandel var meget synlige og vigtige funktioner i koloniernes interne

økonomi, blev de alligevel beskrevet i relativ detalje og anerkendelse af datidens skrivende overklasse. Således forholder det sig ikke med et andet aspekt af slavernes tilværelse, nemlig familien.

Familiestruktur

Europæiske administratorer af vestindiske kolonier har siden slaveriets tid betragtet afro-amerikanernes familieliv som værende præget af løse seksuelle forbindelser og en mangel på faste parforhold, der kunne lede til etableringen af »rigtige« europæiske kernefamilier. Slavefamilien karakteriseres da også på denne måde af Hornby. Når slavepar tilhørte samme plantage, kunne det nok gå, mener Hornby, men det var straks værre, når de tilhørte forskellige plantager: »Korte besøg i den knapt tilmålte fritid var et dårligt grundlag for stabile parforhold, og følgen var en udbredt promiskuitet« (1980: 168). Det ueuropæiske familiemønster har holdt sig op til nutiden, og det er i tidens løb blevet angivet som en af hovedårsagerne til de dårlige økonomiske og sociale forhold, som afro-amerikanerne har levet under. I 1940'erne startede den britiske guvernørfrue på Jamaica ligefrem en ægteskabskampagne for at få papirløse ægtefæller til at gifte sig og komme »løsagtighedens sociale, moralske og økonomiske ondskeber« til livs (M. G. Smith 1966). Også denne holdning finder man i Hornbys bog. I forbindelse med en omtale af børnedødeligheden på St. Croix, der så sent som i 1890'erne var »mere end dobbelt så høj som i Danmark,« citerer han de danske myndigheders opfattelse af situationen, som gik ud på, at dødeligheden skyldtes de mange fødsler udenfor ægteskabet »og den dermed følgende løshed i familieforholdene, der bevirker, at mødre for en stor del behandler børnene med ligegyldighed, måske endog undertiden med vilje bevirker barnets død.« Hornby tilføjer selv: »Vielseshyppigheden var unægtelig meget ringe, og syv børn ud af ti blev i 90'erne bragt til verden af ugifte mødre. En hel del fædre var sig ikke noget ansvar bevidst, og mødrene veg som regel tilbage fra at opkræve

alimentationsbidrag ad rettens vej. Det of-fentlige trådte ikke til, og kvinderne måtte ved eget arbejde sørge for familiens underhold; pasning og ernæring af spædbørnene blev i reglen derefter« (1980: 323–325).⁵

Antropologiske studier har søgt at påpege, at den afro-amerikanske familie på ingen måde kan siges at være årsag til økonomiske og sociale problemer, som snarere skyldes afro-amerikanernes dårlige kår i kolonisamfundet (se f.eks. R. T. Smith 1956; Clarke 1957; M. G. Smith 1962). Disse studier har næsten udelukkende været baseret på feltarbejde af nutidige samfund og har således manglet den historiske dimension, som kunne afdække familiens udvikling indenfor det vestindiske kolonisamfund (Mintz og Price 1976; Olwig 1979, 1981a). Det er først i de sidste 10–15 år, hvor familiekonstitution, demografiske analyser og husholdsstudier er blevet integreret i en familiehistorie, at der har været en seriøs forskning af den afro-amerikanske families udvikling. Den har primært bygget på analyser af slavelister (hvoraf nogle grupperer slaver i familier eller husstande), fødselsregistre og kirkebøger, som registrerer slaver.

I en artikel fra 1973 sammenligner historikeren Barry Higman husstandstyper blandt afrikanske og kreolske slaver (dvs. slaver født i henholdsvis Afrika og Vestindien) på tre jamaicanske plantager for at undersøge den afrikanske kulturs kontra slaveriets indflydelse på familiens formation. Analysen viser, at kernefamilien er hyppigst blandt de afrikanske slaver.⁶ Den er også vigtig blandt de kreolske slaver, men her findes også mere sammensatte familietyper. Higman konkluderer, at dette kan tolkes på to måder afhængig af ens teoretiske udgangspunkt: »This might suggest that the Africans attempted to main-

tain nuclear families, while the creoles, dislocated by the experience of slavery, were unable to do so; or it may simply signify that the ramifications of creole kinship were that much greater« (1973: 536). Det, at de kreolske slaver rent procentvis ikke havde så mange kernefamilier, behøver altså ikke at betyde familiens sammenbrud, men kan signficere udviklingen af et mere komplekst, udvidet familiesystem, som afløser de individuelle kernefamilier.

Higmans komparative studium af slavehusstande i tre plantagesamfund peger i samme retning. Det drejer sig om Barbados, Jamaica og Trinidad, tre kolonier som i begyndelsen af 1800-tallet var på forskelligt udviklingsniveau, hvad angår etableringen af slaveriet og plantagesystemet. Barbados var den ældste koloni, hvor slaveriet havde fungeret længst, og der var færrest afrikanske slaver. Trinidad var den nyeste plantageø og havde relativt mange afrikanske slaver. Higman finder, at mens ca. 50% af slaverne i det forholdsvis uudviklede plantagesamfund på Trinidad levede alene uden at have etableret en familie, var dette kun tilfældet for 20% af slaverne i det gamle plantagesamfund på Barbados. Blandt alle de slaver, der havde familie på plantagen, fandtes der flest kernefamilier for såvel de afrikanske som de kreolske slavers vedkommende. Hos de kreolske slaver fandtes der dog også en tredje husstandstype, den udvidede familie, som kun var numerisk ringe blandt de afrikanske slaver (Higman 1975: 276). På baggrund af dette studium kan der altså opstilles følgende model for familiens udvikling under slaveriet: 1) i den tidligste afrikanske fase levede mange slaver i enkeltpersoners husstande, 2) i etableringsfasen formede slaverne kernefamili-

5. Det var nu nok så meget de dårlige økonomiske forhold og det ringe danske sundhedsvæsen som kvindernes manglende pasning af spædbørnene, der var årsag til den høje dødelighed blandt spædbørnene. I 1911–17, de sidste år af den danske tid, var den årlige dødelighed blandt børn under 1 år 38,1% på St. Croix. Denne procent faldt betydeligt i den tidlige amerikanske periode, hvor der indførtes sanitære forbedringer, og sundhedsvæsenet blev udbygget. I 1927, 10 år efter salget, var samme dødelighed faldet til 27,8% på St. Croix, og i 1937, 20 år senere, til 14,6% (*Annual Report of the Department of Health 1931–1937*). Antallet af børn født udenfor ægteskabet holdt sig derimod næsten konstant, idet det i 1930 lå på 65% (*Saint Thomas Mail Notes 1933*) mod Hornbys syv ud af ti børn i 1890'erne.

6. Jeg benytter her den familierterminologi, som Higman gør brug af i sin artikel. Det vil senere blive klart, at termen »kernefamilie« ikke nødvendigvis henviser til den familieform, man i dag forstår ved kernefamilien.

lier, 3) i den kreolske fase udviklede slaverne mere omfattende, komplekse slægtskabsgrupperinger, som i stigende grad overflødiggjorde kernefamilien.

Denne model angribes for at være for forenklet af Michael Craton, en anden historiker, som har udforsket slavefamilien på grundlag af plantagejournaler og slavelister (1978a, 1978b). Ifølge Craton var der stor forskel på slaveriets udformning og karakter i de forskellige plantagesamfund, og det havde en afgørende indflydelse på slavernes kår og dermed familiens udvikling. Han illustrerer dette ved at sammenligne slaveriet på Worthy Park, en plantage på Jamaica, og på Bahamaøen Great Exuma, som var eget af én familie. Mens Worthy Park var en sukkerplantage, blev Great Exuma henlagt til bomuldsdyrkning, men opnåede på grund af økologiske faktorer aldrig at blive et veletableret plantagesamfund. Mens Worthy Park kom til at repræsentere det strenge slaveri, der søgte at udnytte slavernes arbejdskraft så effektivt som muligt og kontrollerede deres færden i vid udstrækning, repræsenterede Great Exuma derimod det relativt milde slaveri, idet der efter de tidligste plantageeksperimenter på øen ikke var behov for slavernes arbejdskraft.

Gennem demografiske analyser påviser Craton, at slavernes levevilkår var langt bedre på Great Exuma end på Worthy Park. Fødselshyppigheden var højere, børnedødeligheden lavere og befolkningen var demografisk afbalanceret, mens Worthy Parks slavegruppe viste stærk overvægt af kvinder og ældre mennesker. På Great Exuma levede slaverne nærmest som småbønder og fiskere, mens slaverne på Worthy Park kun var i stand til at opdyrke deres provisionsgrunde i deres sparsomme fritid. Befolkningslister fra slaveriets sidste år viser, at over 90% af slaverne på Great Exuma levede i en eller anden form for familie. Kun 10% af slaverne levede altså alene sammenlignet med 50% af slaverne på Trinidad. Listerne indikerede, at langt de fleste slaver levede i kernefamilier, og disse lod til at være stabile over en årrække. Desværre findes der ikke slavelister fra Worthy Park, som på samme vis kan belyse slavernes

familiemønster. Men Craton henviser til Higmans studier af lignende sukkerplantager på Jamaica, Barbados og Trinidad, som fremviser en hyppighed af kernefamilier, der er måske kun halvt så stor som Great Exumas (Craton 1978a: 338–345). Craton konkluderer, at der på Great Exuma var opstået et stærkt proto-bondesamfund under slaveriet, og at det bl.a. medførte udviklingen af et familiemønster, der var kvalitativt anderledes end det jamaicanske, der var opstået i forbindelse med det mere repressive plantagesystem (1978a: 338–339; 1978b).

Selv om Higmans og Cratons studier giver visse fingerpeg om, hvorledes den afro-amerikanske familie kan tænkes at have udviklet sig, er der store teoretiske og metodologiske problemer med deres studier. Higman har selv gjort opmærksom på, at næsten alt det arkivmateriale, der kan belyse slavefamilien, er af en kvantitativ, nominativ karakter (1977). Det består af enten lister over slaver grupperet i husstande eller fødsels-, dåbs- og ægteskabslister over slaver. Hvis man kun har husholdslister og partielle slægtskabslister, kan man ikke uden videre regne med, at en mand, kvinde og børn, som er placeret i samme husstand, virkelig er en kernefamilie (som Higman f.eks. går ud fra i sin analyse af slaverne på Jamaica). Det kan kun påvises, hvis der også er oplysninger om de slægtskabsmæssige og seksuelle forhold mellem husbeboerne. Selv når man har disse oplysninger, har man stadig ingen information om, hvilken social og økonomisk rolle husstanden eller familien havde. (Når Craton på grundlag af slavelister beskriver slavefamilien på de mest isolerede Bahamaøer som en »moderne« europæisk kernefamilie, har han nok overfortolket arkivmaterialet på en temmelig vildledende måde.) De historiske studier af slavefamilien har således lidt under uklare definitioner af familien og husholdet og en mangel på oplysninger om, hvilken økonomisk og social rolle familien og husholdet havde under slaveriet (Higman 1977). Men de historiske studier har også været karakteriseret ved, at de i al for høj grad har taget udgangspunkt i »European common sense categories« i stedet for at søge at afdække af-

ro-amerikanske kategorier (R. T. Smith 1978a: 338; se også Olwig 1981b).

I et større værk om den jamaicanske plantage Worthy Park har Michael Craton søgt at løse dette problem ved at lade analysen af slaveriets familiesystem indgå i en større diskussion af slaveriet på en jamaicansk plantage. Craton fandt, at det til trods for detaljerede plantagejournaler og et væld af statistisk materiale over sukkerproduktion og slavedemografi var yderst vanskeligt at nå frem til en forståelse for slavernes kultur og samfund: »Even when Worthy Park had been placed in its context, its population analyzed, and the lives of certain individuals reconstructed, the true nature of slavery and the inner lives of the members of slave society still did not stand fully revealed. In the West Indies the slaves were virtually mute. Deprived of literacy, they left no written accounts of their experiences of feelings« (1978c: viii–ix). Craton forsøgte at løse dette problem ved at interviewe slavernes efterkommere for at se, om han derved kunne lære noget om slaveriet. Resultatet er, at hans delanalyse af slavefamilien bærer mindre præg af forudbestemte problemstillinger (f.eks. om der var »kernefamilier« under slaveriet) og er placeret i en større kulturel helhed. Cratons opsummerende beskrivelse af slavefamilien på Worthy Park kan være et godt udgangspunkt for videre studier af slavefamilien: ». . . it seems almost certain that while on slave plantations such as Worthy Park the 'modern' type of stable nuclear family was not always, or ever the rule, family life of some kind was the common experience, and the resulting network of kinship a determinant characteristic. It was a reconstituted system of kinship, almost accidental in origin and almost unrecognized by the master class. It developed because heterogeneous Africans were brought and bound together, and remained in a closed social unit for generations. In time, kinship became one of the most cohesive bonds within each plantation . . .« (1978c: 166).

Samtidig med at disse analyser har erkendt den hustrands-orienterede familiehistories begrænsninger, er nye antropologiske studier nået til samme opfattelse. Ved at skelne skar-

pere analytisk mellem husstand og familie, har case studies af afro-amerikanske lokalsamfund således afdækket et netværk af sociale, økonomiske og familiemæssige relationer udenfor husstanden, som rent samfundsmæssigt har større betydning end relationerne indenfor husstanden (Stack 1974; Olwig 1977; R. T. Smith 1978b). Studiet af slavefamilien har på ingen måde været problemfrit, idet det har måttet kæmpe mod problemer af både teoretisk, metodologisk og politisk/moralsk karakter. Familieforskningen har dog efterhånden kunnet vise nogle værdifulde resultater, og om ikke andet så har den i dag et betydeligt bedre udgangspunkt for videre studier, end den havde for 20 år siden.

Religion

Et af de problemer, som forskere af den afro-amerikanske kulturs udvikling løber ind i gang på gang, er, at der er forsvindende lidt kildemateriale fra slaveriets tidligste periode. Mintz og Hall fandt kun beskrivelser af provisionsgrunde, efter at de allerede var vel-etablerede, og næsten alle lister over slavehushold og dåbs- og ægteskabsregistre er fra slaveriets sidste år i 1800-tallet. Det er derfor vanskeligt at studere, hvorledes afrikanerne tilpassede sig slaveriet, og hvilken rolle deres afrikanske kultur spillede i denne overgangsperiode. I et historisk-arkæologisk studium på Barbados har Jerome Handler og Frederick Lange søgt at løse dette problem ved at kombinere en omfattende udforskning af kildemateriale med arkæologiske udgravninger. Selv om undersøgelsen var lagt an som et bredt studium af det tidlige slaveliv på plantagerne, var de fleste udgravningssteder ødelagt på grund af opløjning af den stratigrafiske sammenhæng eller utilgængelige, da de var dækket af sukerafgrøder (1978: 49–50). Handler og Lange koncentrerede sig derfor om en slavebegravelsesplads, som kunne dateres til slaveriets begyndelse; som var uforstyrret og tilgængelig, og som var placeret på en plantage, der var veldokumenteret gennem historiske kilder. Der fremkom herved nyt

materiale om slavernes gravskikke og religiøse opfattelser.

En sammenligning af de tidligste, afrikanske grave og de senere, kreolske grave viste betydelig forskel. I de tidligste grave var der ikke anvendt kister, og de fleste døde var placeret med hovedet mod øst. De var med andre ord vendt mod Afrika, det land de kom fra, og som de ifølge samtidige beskrivelser mente, de ville vende tilbage til efter døden. Disse afrikanske grave var også relativt velforsynede med gravgods. De senere, kreolske grave bar præg af kristne skikke, idet de døde var placeret i kister og orienteret mod vest. Der var også langt mindre gravgods (ibid.: 169–170).

En af de afrikanske grave var særligt veludstyret med gravgods, bl.a. én meget kunstfærdig halskæde af afrikansk udseende, som var sammensat af 7 cowry shells (en type skaller fra Stillehavet, der er blevet benyttet som penge), 21 gennemborede hundetænder, 14 europæiskfremstillede glasperler af 4 forskellige typer, 5 gennemborede rygsøjler af fisk og en stor karneolsten. Disse ting kom fra så forskellige områder som Sydindien, Stillehavsområdet og Europa via Afrika, hvor nogle af tingene blev benyttet som handelsobjekter. Denne grav indeholdt også flere enestående metalsmykker af kobber, messing og sølv. Gravens usædvanlige karakter peger på, at den døde har haft en særlig stilling i slavefællesskabet, sandsynligvis som obeah-mand, dvs. medicinmand. Det var ilde set af europæerne, at slaverne praktiserede deres afrikanske obeah-tro, men da obeah-kyndige var regnet for at have et betydeligt kendskab til planters medicinske og magiske kvaliteter, var de yderst respekterede af andre slaver og deres behandling eftertragtet, når der søgtes kur mod helbredsmæssige og sociale problemer (Handler og Lange 1979: 50–51).

Gravpladsens beliggenhed i nærheden af, hvor slavelandsbyen oprindeligt var placeret; det rige gravgods i de tidlige grave og den uforstyrrede stand, gravpladsen blev fundet i, tyder på, at slaverne har hæget om deres forfædre. Det er da også bemærkelsesværdigt, at Handler og Lange oprindeligt identificerede

gravpladsens beliggenhed ved hjælp af en gammel mand, som vidste, at hans tidligste forfædre var begravet på det sted.

Afro-amerikansk kultur og samfund i Dansk Vestindien

I lyset af den betydelige forskning, der har fundet sted omkring udviklingen af afro-amerikansk kultur og samfund, ville det være rimeligt at spørge sig selv, om det er muligt at udføre en lignende forskning i de tidligere danske kolonier. Svaret er naturligvis bekræftende.

Selv St. Jan, som er den mindst dokumenterede ø på grund af dens ringe økonomiske betydning i det danske kolonisystem, er alligevel beskrevet i et fyldigt og vidtspændende materiale, der belyser den afro-amerikanske historie.

Afro-amerikansk kultur og samfund på St. Jan berøres knap nok i samtidige europæiske beskrivelser, men der kan dog hentes nogle generelle oplysninger f.eks. om slaveriet som institution i Haagensen (1758), Oldendorph (1786), West (1793) og Oxholm (1797). Det betydelige arkivalske kildemateriale er desværre ikke optegnet i en samlet registratur, men jeg har indtil videre fundet følgende materiale yderst nyttigt: folketællinger, matricler, plantagevurderinger samt retsprotokoller og politijournaler i Rigsarkivet; lutherske kirkebøger i Landsarkivet for Sjælland, Frederik Lutheran Church på St. Thomas og Nazareth Lutheran Church på St. Jan; herrnhutterske kirkebøger i Bethlehem, Pennsylvania, og Emmaus, St. Jan; spredt arkivmateriale så som lister over frikulørte, lister over bortløbne slaver og politijournaler fra den sidste danske periode i National Archives i Washington, D.C.; politirapporter, husstandsundersøgelser og administrationsrapporter fra den tidlige amerikanske periode i Biblioteksarkivet på St. Thomas. Da plantagerne på St. Jan ligesom i hele Dansk Vestindien var ejet af fortrinsvis udenlandske familier, har det vist sig at være svært at finde plantagejournaler, der kan dateres tilbage til

slaveriet. Der er indtil videre fundet få journaler fra statsejede plantager i Rigsarkivet og en journal fra en privatejet plantage i et privatarkiv i Tyskland. De fleste bevarede journaler må nok eftersøges i privatarkiver i Storbritannien og Holland. Den ældre befolkning på St. Jan sad inde med en stor viden om perioden fra århundredeskiftet indtil i dag, og et antropologisk feltarbejde på St. Jan supplerede på fortræffelig vis de arkivalske undersøgelser.⁷

Generelt kan det siges, at folketællingslisterne kombineret med kirkebøgerne giver et indblik i seksuelle, ægteskabelige og slægtskabsmæssige forbindelser og – efter slaveriets ophør – husstandsnehederne. Retsdokumenterne samt interviewmaterialet belyser de sociale og økonomiske forhold, vestinderne har levet under, mens plantagejournalerne og matriklerne viser ejendomsforholdene og jordens udnyttelse siden slaveriets tid. Disse kilder afspejler således på udmærket vis hovedtrækkene i afro-amerikanernes tilværelse.

Desværre er det tidligste arkivmateriale fra Dansk Vestindien dårligt bevaret og i visse tilfælde i så ringe tilstand, at det ikke kan benyttes. Handler og Langes studium på Barbados viste, at arkæologiske udgravninger til en vis grad kan kompensere for dette problem. Da sukkerdyrkning ophørte på St. Jan få år efter slaveriets ophør, er det ikke usandsynligt, at der findes gamle landsbyer og gravpladser fra den tidligste slavetid, som har bevaret deres stratigrafiske sammenhæng og derfor frembyder fine udforskningsmuligheder.⁸ Det samme gælder for St. Thomas og i en vis grad for St. Croix, hvor sukkerdyrkning blev indskrænket i løbet af det 19. århundrede og helt ophørte i 1966. Den, der er interesseret i den afrikanske indflydelse på den afro-amerikanske kulturs udformning kan også tage udgangspunkt i den danske historiker Svend Erik Green-Pedersens omfattende undersøgelser af slavehandlen til Dansk Vestin-

dien, som bl.a. gør rede for handlens omfang på forskellige tidspunkter og slavebefolkningens demografiske og etniske komposition (Green-Pedersen 1969, 1971, 1974, 1978).

Studiet af afro-amerikansk kultur og samfund i Dansk Vestindien/De amerikanske Jomfruøer frembyder derfor et rigt, omend temmelig spredt kildemateriale, som for største delens vedkommende blot venter på forskerens interesse. De omtalte historiske-antropologiske analyser af afro-amerikansk økonomi, familiestruktur og religion peger i retningen af, at disse aspekter er blevet skabt i et samspil mellem slaverne og kolonisamfundet. I dansk vestindisk sammenhæng er det derfor vigtigt, at St. Croix, St. Jan og St. Thomas repræsenterer vidt forskellige lokalsamfund. St. Croix var plantageøen, hvor alle ressourcer blev investeret i en intensiv opdyrkelse af sukker, som har domineret lokalsamfundet indtil midten af 1960'erne, da turismen overtog plantagesystemets centrale position. St. Jan var derimod kun en marginal plantageø, idet øens topografiske og klimatiske forhold tillod en temmelig begrænset udvikling af sukkerplantager, som blev ændret til ekstensive kvægbrug i løbet af det 19. århundrede. Der opstod samtidig et afro-amerikansk bondesamfund, som prægede øen til turismens frembrud. St. Thomas frembyder en tredje samfundstype, idet øen aldrig var domineret af plantagedrift, men af den store naturhavn. På grund af sin centrale placering ved de europæiske sejlruters indgang til Det caribiske Hav og den neutrale politiske og frihavnsmæssige status, som det danske overherredømme gav øen, blev St. Thomas en vigtig entrepot i Vestindien, en stilling den har bevaret i dag under turismens opblomstring.

Man kunne forestille sig, at St. Croix var et eksempel på det »strenge« slaveri og plantagesystem, mens St. Jan repræsenterede det »mildere« slaveri. St. Thomas var derimod et eksempel på byslaveri, som frembød igen an-

7. Feltarbejdet blev udført i 1974–75. Det er klart, at der efterhånden vil være færre og færre mennesker, som vil kunne huske perioden omkring århundredeskiftet.

8. En arkæologisk udgravning har allerede fundet sted ved Cinnamon Bay på St. Jan, hvor man fandt 15 skeletter, der kunne dateres til det 19. århundrede (Dailey 1974).

dre muligheder for slaverne. Den danske historieforskning har til dels dokumenteret forskelligartetheden i de tre øsamfund, men indtil videre er dens indflydelse på afro-amerikanernes tilværelse udforsket i kun yderst begrænset omfang. Gennem historisk-antropologiske studier af lokalsamfundene på de tre danske øer kan den dansk-vestindiske forskning yde et vigtigt bidrag til en bedre forståelse for kolonisamfundets betydning for den afro-amerikanske kulturs udformning. Komparative studier af den afro-amerikanske kulturs udtryksformer i forskellige vestindiske samfund kan ydermere belyse den rolle, som politiske tilhørsforhold, geografisk beliggenhed og økologiske faktorer kan have haft på denne kultur.

De omtalte historiske studier har vist, at afro-amerikanerne ikke bare passivt lod sig blive brugt efter europæisk forgodtbefindende, men reagerede mod slaveriet og plantagesystemet og aktivt skabte deres egen tilværelse. Det er derfor fejlagtigt at se vestindisk historie eller dansk kolonihistorie som hovedsagelig et produkt af europæisk initiativ, der mere eller mindre er blevet tolereret af afro-amerikanere. Historien skal ses som resultatet af et møde mellem europæiske kolonimagter og afrikanere, der gradvis udviklede et ikke ubetydeligt modspil i form af afro-amerikansk kultur. Ved at fokusere på dette element, som indtil for nylig er blevet ignoreret, vil der blive kastet lys på en ny dimension af den vestindiske historie og således blive skabt et mere nuanceret og komplet billede end det, bøger som f.eks. Ove Hornbys *Kolonierne i Vestindien* maler. Hornbys bog er meget velskrevet og lettilgængelig, og der er ingen tvivl om, at den vil være nyttig for dem, der gerne vil have en kortfattet og up-to-date sammenfatning af den hidtidige dansk-vestindiske historieforskning. Men netop som et udtryk for den moderne historieforskning kan bogen ikke siges at indeholde meget nyt siden det store værk *Vore Gamle Tropekolonier* udkom i 1952–53. Er tiden derfor ikke moden til gennemgribende nytænkning inden for studiet af vores kolonihistorie?

Litteratur

- Anderson, John L.
1975 *Night of the Silent Drum: A Narrative of Slave Rebellion in the Virgin Islands*. New York: Scribner.
- Annual Report of the Department of Health
1931–1937 Charlotte Amalie: Enid M. Baa Library, Microfilm Collection.
- Bergsøe, Adolph Frederik
1853 *Den danske Stats Statistik*, vol. 4. København: Forfatterens Forlag.
- Blassingame, John W.
1972 *The Slave Community: Plantation Life in the Antebellum South*. New York: Oxford University Press.
- Bærentzens Danmark*
1856 København: Em. Bærentzen & Co. Lith. Inst.
- Clarke, Edith
1957 *My Mother Who Fathered Me*. London: George Allen and Unwin.
- Craton, Michael
1978a *Hobbesian or Panglossian? The Two Extremes of Slave Conditions in the British Caribbean, 1783 to 1834*. William and Mary Quarterly, 35(2), 3. serie: 324–356.
1978b *Changing Patterns of Slave Family in the British West Indies*. Paper presented at the Organization of American Historians Conference, New York City, April 15.
1978c *Searching for the Invisible Man. Slaves and Plantation Life in Jamaica*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- 1979 *Proto-Peasant Revolts? The Late Slave Rebellions in the British West Indies 1816–1832*. Past and Present 85: 99–125.
- Dailey, R. C.
1974 *Osteological Analysis of Human Skeletal Remains from the Virgin Islands*. Tallahassee: The Florida State University.
- Edwards, D. T.
1961 *An Economic View of Agricultural Research in Jamaica*. Social and Economic Studies 10(3): 306–339.
- Genovese, Eugene D.
1971 [1969] *The World the Slaveholders made*. New York: Vintage Books.
1976 [1972] *Roll, Jordan, Roll*. New York: Vintage Books.
- Green-Pedersen, Svend Erik
1969 *Danmarks ophævelse af negerslavehandelen. Omkring tilblivelsen af forordningen af 16. marts 1792*. Arkiv 3: 19–37.
1971 *The Scope and Structure of the Danish Negro Slave Trade*. The Scandinavian Economic History Review, 19 (1+2): 149–197.
1974 *Den danske negerslavehandels historie 1733–1807*. I *Från medeltid till välfärdssamhälle*. Nordiska Historikermötet i Uppsala 1974. Uppsala: Almqvist & Wiksell, pp. 347–364.
1978 *The Abolition of the Slave Trade and the Slave*

- Demography of the Danish West Indies. Paper delivered at the Symposium on the Abolition of the Atlantic Slave Trade, University of Aarhus, 16–19 October.
- Gutman, Herbert G.
1976 *The Black Family in Slavery and Freedom, 1750–1925*. Oxford: Basil Blackwell.
- Haagensen, Richard
1758 *Beskrivelse over Eylandet St. Croix i America i Vestindien*. København: Lillies Enke.
- Hall, Douglas
1959 *Free Jamaica*. New Haven: Yale University Press.
- Handler, Jerome S. & Frederick W. Lange
1978 *Plantation Slavery in Barbados. An Archaeological and Historical Investigation*. Cambridge: Harvard University Press.
1979 *Plantation Slavery on Barbados, West Indies*. *Archaeology* 32(4): 45–52.
- Higman, B. W.
1973 *Household Structure and Fertility on Jamaican Slave Plantations: A Nineteenth-century Example*. *Population Studies* 27(3): 527–550.
1975 *The Slave Family and Household in the British West Indies, 1800–1834*. *Journal of Interdisciplinary History* 6(2): 261–287.
1977 *Methodological Problems in the Study of the Slave Family. I Comparative Perspectives on Slavery in New World Plantation Societies*. V. Rubin & A. Tuden, Eds. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 292: 591–596.
- Hornby, Ove
1980 *Kolonierne i Vestindien*. *Danmarks Historie*, red. S. Ellehøj og K. Glamann. København: Politiken.
- Kulikoff, Allan
1978 *The Origins of Afro-American Society in Tidewater Maryland and Virginia, 1700 to 1790*. *William and Mary Quarterly* 35(2), 3. serie: 226–259.
- Marshall, Woodville K.
1968 *Notes on Peasant Development in the West Indies Since 1838*. *Social and Economic Studies* 17(3): 252–263.
- Mintz, Sidney W.
1974 *Caribbean Transformations*. Chicago: Aldine.
- Mintz, Sidney W. & Douglas Hall
1960 *The Origins of the Jamaican Internal Marketing System*. Yale University Publications in Anthropology: 57.
- Mintz, Sidney W. & Richard Price
1976 *An Anthropological Approach to the Afro-American Past: A Caribbean Perspective*. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues, Occasional Papers 2.
- Oldendorph, Christian George A.
1786 *Historiska Beskrifning öfver Evangeliska Brødernas Missions-Arbeta paa Caraibiske öerne St. Thomas, St. Croix och St. Jan*. Stockholm: P. A. Brodin.
- Nye (og gamle) angrebsvinkler i kolonihistorie: Vestindien*
- Olwig, Karen Fog
1977 *Households, Exchange and Social Reproduction: The Development of a Caribbean Society*. University of Minnesota: Ph. D. Thesis.
1979 *Matrifokalitet – et antropologisk problem barn eller misforstået modstandskultur? Stofskifte*, *Bulletin fra Antropologforeningen i Danmark*, 4: 15–35.
1980a *National Parks, Tourism, and Local Development: A West Indian Case*. *Human Organization* 39(1): 22–31.
1980b *Vestinderne – fra dansk slaveri til amerikansk masseturisme*. København: Skarv Naturforlag.
1981a *Women, 'Matrifocality' and Systems of Exchange: An Ethnohistorical Study of the Afro-American Family on St. John, Danish West Indies*. *Ethnohistory* 28(1).
1981b *Finding a Place for the Slave Family: Historical Anthropological Perspectives*. *Folk*, 23.
- Olwig, Karen og Kenneth
1979 *Six Islanders in Search of a Heritage*. *Scandinavian Review*, 67(1): 30–40.
- Oxholm, Peter Lotharius
1797 *De danske-vestindiske Öers Tildstand i Henseende til Population, Cultur og Finance-Forfatning*. København: Johan Frederik Schultz.
- Rawick, George P.
1972 *From Sundown to Sunup: The Making of the Black Community*. *Contributions in Afro-American & African Studies*, 11. *The American Slave: A Compositive Autobiography*. Westport: Greenwood.
- Saint Thomas Mail Notes
1933 *Saint John: Marriage and Children*. December 4.
- Smith, M. G.
1962 *West Indian Family Structure*. Seattle: University of Washington Press.
1966 *Introduction to My Mother who Fathered Me by Edith Clarke*, 2. udgave. London: George Allen and Unwin, pp. i–xliv.
- Smith, R. T.
1956 *The Negro Family in British Guiana*. London: Routledge and Kegan Paul.
1978a *The Family and the Modern World System: Some Observations from the Caribbean*. *Journal of Family History* 3(4): 337–360.
1978b *Class Differences in West Indian Kinship: A Genealogical Exploration. I Family and Kinship in Middle America and the Caribbean*. A. F. Marks & R. A. Römer, red. Co-publication of the University of the Netherlands Antilles and the Department of Caribbean Studies of the Royal Institute of Linguistics and Anthropology, Leiden. pp. 335–381.
- Stack, Carol B.
1974 *All Our Kin: Strategies for Survival in a Black Community*. New York: Harper and Row.
- West, H.
1793 *Bidrag til Beskrivelse over Ste Croix med en kort Udsigt over St. Thomas, St. Jean, Tortola*,

Karen Fog Olwig

Spanishtown og Crabenciland. København:
Friderik Wilhelm Thiele.

Williams, Eric

1972 [1944] *Capitalism and Slavery*. London: Andre
Deutsch.

Wood, Peter H.

1978 »I did the best I could for my Day«: The Study
of Early Black History during the Second Recon-
struction, 1960 to 1976. *William and Mary
Quarterly*, 35(2), 3. serie: 186–225.

Et amtshistorisk samfund

Nogle overvejelser over før og nu

Af Verner Bruhn

Mange amtshistoriske samfund holder i disse år – under større eller mindre festivitás – deres 75-års jubilæum. Samfundene betragtes ikke overraskende af nogle som modne til pensionstilværelsen, andre finder at de stadig har en vigtig funktion at udføre. De efterfølgende sider vil forsøge at gøre rede for hvordan arbejdet i Historisk Samfund for Ribe Amt fungerer, og hvilke tanker bestyrelsen egentlig har gjort sig og gør når den »bestyrer« foreningens aktiviteter. Artiklen knytter sig således til tidligere indlæg i Fortid og Nutid om lokalhistorisk arbejde, således Henrik Ingemanns artikel fra Hvalsø, og Vedsted og Skamby Madsens redegørelse for »Gosmer-projektet«.¹

Det er forholdsvis enkelt at gøre rede for *hvorledes* arbejdet foregår, hvorledes bestyrelsen disponerer og hvordan aktiviteterne finansieres. Det er derimod ikke helt så enkelt at forklare *hvorfor* arbejdet just foregår på den facon og ud fra hvilke kriterier der vejes og måles når der lægges planer for en kortere og længere periode.

Arbejdet i en lokalhistorisk forening er naturligvis overalt ledet af en fælles interesse for lokalhistorie og en forvisning om betydningen af at styrke den lokalhistoriske interesse. Men det lokalhistoriske arbejde må i usædvanlig grad bygge på den pågældende egns (amts-regions) præmisser fordi det jo netop udspringer af den lokale egenart og de kulturelle traditioner der ligger heri. Dette forhold betyder en vældig styrke og inspiration men kan også være en blokering eller i hvert fald en hæmsko, men det skal der vendes tilbage

til. For at skabe baggrund for at forstå hvilken lokal tradition arbejdet i Ribe amt hviler på, er det nødvendigt at sige en smule om historien bag Samfundet.

Ribe-Askov

Lokalhistorisk interesse har gammel rod i Ribe amt med udspring først og fremmest i det gamle lærdomscenter Ribe og i højskolebevægelsens kraftcenter Askov.

Det righoldige kildemateriale fra en svunden storhedstid der var (og er) bevaret i Ribe har været en inspirerende udfordring for bl.a. en række begavede latinskolelærere og har givet sig udslag i en fornem lokalhistorisk forskning og formidling. Det må være tilstrækkeligt her at erindre om at Antikvarisk Samling blev oprettet i 1855 som det første kulturhistoriske museum i provinsen,² og at nævne J. F. Kinch, lærer ved Ribe Katedralskole 1847–88, hvis bøger om Ribe næppe behøver yderligere præsentation.³

Det kan siges at Ribe-arbejdet var snævert i emne og tid og eksklusivt i sit sigte. Til gengæld var arbejdet i Askov bredt folkeligt i hele sit anlæg, og hvor Ribe dyrkede pennen var det ordet der lød fra Askov.

Historie var et centralt fag på højskolen og Ludvig Schrøder forelæste selv deri. Men på Askov sad desuden en flok af historieinteresserede f.eks. H. F. Feilberg efter at være blevet pensioneret og Poul Bjerger. Begge var med til at skabe og udvikle interessen for den lokale historie. Den første ved sine skildringer

Verner Bruhn, f. 1928, cand. phil. seminarielektor, Esbjerg seminarium, fmd. for Historisk Samfund for Ribe Amt.

1. Hvad vil vi med det folkelige historiske arbejde. Fortid og Nutid 1979, hft. 1, s. 50–60.

Lokalhistoriske studier i Hals herred. Fortid og Nutid 1980, hft. 4, s. 625–633.

2. Provinsens ældste museum. Fra Ribe Amt 1955, s. 557–66.

3. J. F. Kinch og hans arbejder vedr. Ribe by og Ribe amt.

Fra Ribe Amt 1934, s. 484–98.

af det vestjyske bondeliv, den anden bl.a. i sin Årbog for Dansk Kulturhistorie der bragte adskillige bidrag fra Vestjylland og især fra Bjerges hjemegn Ølgod.⁴

Uden for disse kredse kan yderligere nævnes f.eks. arkivmanden Oluf Nielsen der udgav en lang række vestjyske herredsbeskrivelser, den første af Skast herred fra 1862.⁵

Historisk Samfund

Initiativet til oprettelsen af Historisk Samfund kom fra Askov gennem Ludvig Schrøder, og det første møde fandt sted der med taler af Marius Kristensen, Schrøder, Nutzhorn, Bjerge og Feilberg.⁶ I den første bestyrelse sad stiftamtmand Gustav Stemann fra Ribe som formand, Schrøder og Bjerge fra Askov, de to grundtvigske præster J. Richter fra Vejen og J. Nissen, Brørup, sammen med en repræsentant fra Varde og en fra Esbjerg.

Denne faste forankring i det grundtvigsk-folkelige forbundet med den antikvariske interesse fra Ribe var således etableret fra begyndelsen og den har været fortsat siden. I bestyrelsessammensætning ses det f.eks. af en ubrudt repræsentation fra Ribes embedsstand og andre højtuddannede: amtmænd i mere end 25 år, stiftsprovst/biskop i over 20 år, rektorer i 17 og en antikvar i mere end 10 år. Askov-repræsentationen enten ved højskolelærere eller præster er lige så markant: i det første tiår udgjorde Askovgruppen mere end halvdelen af bestyrelsen, indtil 1946 sad der altid mindst én højskolemand i bestyrelsen og med få undtagelser har der siddet en grundtvigsk præst indtil 1968.

Også på medlemstallet ses denne koncentration omkring Askov. Af en medlemsopgørelse fra 1904 fremgår det at Samfundet havde 292 medlemmer i amtets landkommuner,

heraf boede 38,4% i Malt herred. I de tilstødende Anst og Gørding herreder fandtes 21,6% af medlemsskaren, dvs. i alt ca. 60% af medlemmerne var bosat i den østlige del af amtet.⁷

Medlemsskaren koncentrerede sig altså geografisk, men også i social henseende viste den sig ret speciel. Knap 75% af medlemmerne boede i landsogne, 25,1% i de tre købstæder – hvad der svarer smukt til befolkningsfordelingen på land/by.

Af de 98 medlemmer i købstæderne var 22 selvstændigt næringsdrivende, men ikke færre end 33 var lærere og hvis vi til lærerne lægger præster, sagførere og andre uddannede udgør denne gruppe tilsammen ca. 70% af bymedlemmerne.

I landkommunerne udgjorde gårdejerne (incl. to proprietærer og seks boelsmænd) i alt 80. Lærerne udgjorde ligeledes 80 men hertil kan føjes 14 højskolelærere, og endelig var der blandt medlemmerne på landet 33 præster dvs. knap hveranden præst i amtet. Lærere og gårdejere var altså nogenlunde lige store grupper i foreningen og sammenlagt for by og land udgjorde lærere og præster langt den største gruppe inden for det nye historiske Samfund.

En generation senere – i 1936 – viser en optælling en række forskydninger i Samfundets struktur. De stærke sogne i amtets østlige del tegner sig stadig for en stor del af medlemsskaren: Malt herred med 29,7% og Anst-Gørding med 17,8%, i alt knap halvdelen. Men medens Skast herred og Øster og Vester Horne herreder i 1904 kun tegnede sig for godt 28% tæller disse tre herreder nu 42%. Der er sket en klar forskydning vestpå og nordpå, og sogne som Ølgod, Lunde, Nr. Nebel og Janderup-Billum tegner sig langt mere markant. Antallet af lærere og præster holder sig på samme antal som i 1904 selv om med-

4. Feilbergs Dansk Bondeliv bind 1 udkom 1889.

Bjerges Årbog . . . fra 1891–1900.

5. Vestjyllands historiker. Fra Ribe Amt 1931, s. 650–66 og Dr. Oluf Niensens arbejder om Ribe amt. Fra Ribe Amt 1932, s. 132–37.

6. Samfundets historie er skildret mere eller mindre omfattende ved henholdsvis 25-, 50-, og 75-års jubilæerne i Fra Ribe Amt 1903 s. 1–5, 1928 s. 1–7, 1952 s. 1–26 og 1977 s. 307–22.

7. Disse oplysninger og de efterfølgende bygger på medlemslister og Samfundets eget arkiv, for 1980 på det eksisterende medlemskartotek.

De 12 medlemsmæssigt set største sogne.

1904

lemstallet er vokset med ca. 50%. Hvor der i 1904 typisk var en lærer og en gårdejer i sognet som medlem, er der nu typisk tre gange så mange af de sidste som af de første. Det er først nu der tegner sig det klare billede af gårdmandsstandens dominans som mange har identificeret Samfundet med fra starten.

I byerne er det fortsat lærere, adjunker, lektorer og andre uddannede der præger billedet: apoteker, sagfører, dommer, læge, bibliotekar. I Esbjerg dukker den første arbejdsmand op som undtagelsen der bekræfter regelen om, at Historisk Samfund er de højskoleinspirerede landmænds og de uddannede byfolks forening.

Forskydningen mod vest ses også i bestyrelsen. Søren Alkær sig, formand 1927–31 og

redaktør 1929–38, bor dog i Vejlen, men i næsten 30 år er Salomon Frifelt fra Ølgod formand (1937–65) og førstelærer H. K. Kristensen, Lunde, træder ind i bestyrelsen i 1931 og er redaktør i årene 1938–71.

Det »historiske« Ribekort som er skitseret ovenfor er på flere måder interessant. Det ligner i høj grad det mønster som kan iagttages inden for andre områder af det folkelige arbejde. Fra Anst til Gørding-Føvling ligger et bælte med kraftig folkelig tradition (og stærk national vækkelse efter 1864), og i Vester Horne herred ligger et tilsvarende bælte fra Janderup-Billum op til Nr. Nebel. Endelig er Ølgod et kraftcenter hvorimod Slavs herred står svagere. I egnen omkring Ribe er der kun svage bevægelser stærkest i Vester Vedsted.

Det er i disse områder at f.eks. Skyttebevægelsen i 1870'erne og 1880'erne slår igennem, hvor senere gymnastik- og ungdomsforeningerne er stærkest – og hvor altså Historisk Samfund er kraftigst. Spørger man hvor der har været højskoler – ud over Askov – er det netop i sogne som Ølgod, Brørup, Janderup og Vamdrup.

Naturligvis er folk i Obbekær i Ribe herred lige så interesseret i deres lokale historie som andre sognes indbyggere. Når der er flere medlemmer andre steder skyldes det at foreningstraditionen der gennem et århundrede har været stærkere.

Når disse bemærkninger om den historiske baggrund er blevet så omfattende skyldes det, at mønsteret stadig er let genkendeligt og derfor spiller en rolle for det arbejde der planlægges og gennemføres i dag. Naturligvis er billedet sløret en del på grund af de stærke

ændringer i amtets erhvervsstruktur, i befolkningens mobilitet og i de administrative enheder m.v. Alligevel er det tankevækkende at notere at de tre »stærkeste« kommuner 1980 med hensyn til medlemstal er Ølgod, Vejle og Brørup. Malt herred tegner sig stadig for knap 24% af medlemmerne uden for de tidligere købstæder og Vester og Øster Horne herreder for 36%, altså tilsammen 60%, selv om mindre end 40% af amtets befolkning bor i disse områder.

De gamle købstæder er lidt sværere at lave statistik på efter den voldsomme urbane bebyggelse i 1960'erne og kommunalreformen op mod og i 1970. Men det er tydeligt at medlemstilslutningen er svundet ind i Ribe medens den er vokset i Esbjerg. I Esbjerg bor i dag 16,5% af Samfundets medlemmer, i Ribe 7,5% og i Varde 11,4%. Det er stadig markant at »lærere« og andre uddannede ud-

1980

gør hovedparten af bymedlemmerne, og det er ikke alene folkeskolens og gymnasiets lærere men også i høj grad andre uddannelsers lærergrupper, f.eks. handelsskoler, teknika og seminarier. Men en egentlig statistik over medlemmernes erhverv kan ikke laves, der

bliver ikke spurgt om personlige forhold når folk melder sig ind.

Medlemmer. Fordeling på land/by.
(kun personlige medl., kun inden for amtet)

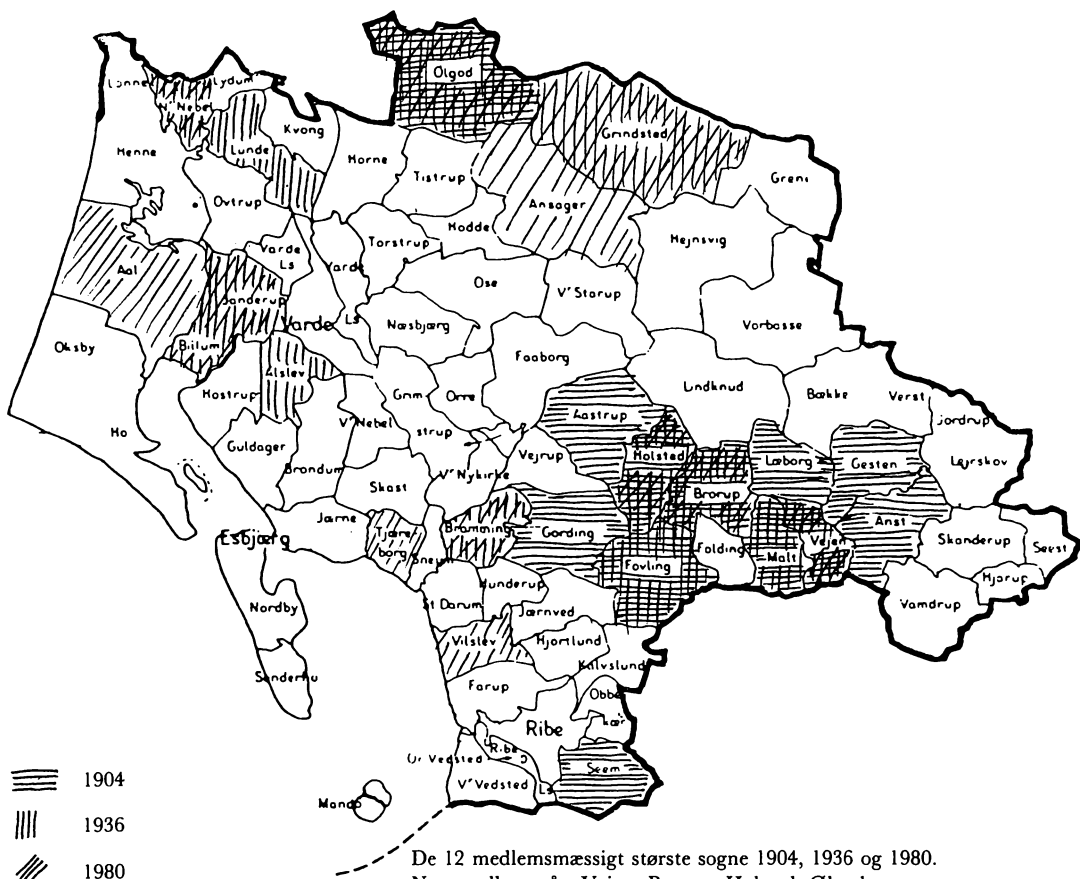
	1904	1936	1980
Esbjerg	28	35	228
Ribe	33	31	104
Varde	37	24	258
Byer i alt	98	90	490
Byer i %	25.1	20.3	42.4
Land i %	74.9	79.6	57.6

Antal medlemmer uden for Ribe amt.
(kun personlige medlemmer)

	1904	1936	1980
Uden for amtet i %	45 10.2	127 20.2	227 16.4

Antal institutioner som medlemmer.
(i og uden for amtet)

	1904	1936	1980
Institutionsmedl. (heraf i udland) i %	5 (0 1	56 2 8.9	168 9) 12.1

De 12 medlemsmæssigt største sogne 1904, 1936 og 1980.
 Nævnt alle tre år: Vejle, Brørup, Holsted, Ølgod.
 Nævnt 1904 og 1936: Malt, Føvling.
 Nævnt 1936 og 1980: Nr. Nebel, Billum-Janderup, Grindsted, Bramming.

Naturligvis er intet det samme som før. Landmand i dag er ikke hvad en gårdejer var og et sogn er ganske anderledes end for en generation siden. Den tekniske og industrielle udvikling kom senere til Vestjylland end til det øvrige Danmark og denne forsinkede proces kan bl.a. have haft betydning for foreningsdannelse og foreningstradition. De gamle foreninger holdt længere ud og f.eks. fagforeningerne havde sværere ved at få rigtig fat i befolkningen i hvert fald uden for Esbjerg.⁸ Så al forskel til trods er der en betydelig kontinuitet i medlemskaren, ikke blot i den geografiske spredning (eller rettere koncentration) men også i sammensætning og struktur. Vi er meget opmærksomme på at

mange nyindmeldte er unge fra uddannelsesinstitutioner og at mange flere kvinder melder sig ind. Det er vigtigt at de tilbud der fra bestyrelsens side lægges frem rammer rigtigt mod de forventninger som nye medlemmer har.

Traditioner og omlægning

I det store og hele foregik arbejdet i Historisk Samfund inden for de oprindelige traditioner helt til midten af 1960'erne. Det betyder ikke at der ikke skete forandringer eller at der ikke blev taget nye initiativer for det gjorde der i høj grad, men der skete ikke en tilpasning af foreningens arbejde og dens placering i forhold til de voldsomme ændringer i samfunds-

8. Herom bl.a. i Jens Larsen m.fl.: Bliver Danmark skævere, 1976, og Erik Christensen: Fagforeninger og lokalsamfund, 1976.

Kursus i gotisk skrift.
H. K. Kristensen instruerer. Varde 1971.

strukturen som fandt sted fra slutningen af 1950'erne og heller ikke til nye synspunkter inden for historieforskningen og formidlingen heraf. Der skulle derfor stort set bygges videre på det oprindelige grundlag og det var i virkeligheden slet ikke så galt.

Der har f.eks. på mange måder været en enestående kontinuitet i arbejdet som har givet en meget stabil forening. Som eksempel kan nævnes at årbogen *Fra Ribe Amt* fra 1903–71 kun har haft tre redaktører. Fra 1937 til 1965 var som omtalt Salomon Frifelt formand og i hele perioden var H. K. Kristensen redaktør. De var begge dygtige lokalhistorikere, fortrinlige skribenter og fortræffelige foredragsholdere. Når vi kunne fortsætte arbejdet med stor popularitet hos medlemmerne og et godt omdømme hos de lokale myndigheder skyldes det ikke mindst disse mænds arbejde i denne lange periode. På den anden side er det klart at en fornyelse ikke kunne komme fra dem, dertil var de for rodfæstede i generationen forud for vor. Og selv om erfaren mand er god at gæste så måtte det give anledning til overvejelser at redaktionsudvalget på et tidspunkt havde en gennemsnitsalder på over 70 år.

Det er heller ikke problemløst at enkelte

meget aktive skribenter år efter år leverer artikler til årbogen, hyppigt kredsende om bestemte emner eller perioder. Ribe amts flittige H. K. Kristensen står f.eks. som forfatter til 185 artikler i årbogen (ekskl. anmeldelser, nekrologer, beretninger m.m.). Alene hans kvalitet og alsidighed har kunnet bære denne dominans.

Det generationsskifte som skulle til blev lettet af at netop H. K. Kristensen selv forstod nødvendigheden heraf og medvirkede dertil. Der var en aldrig formuleret men stærk enighed om, at fornyelsen i bestyrelsen skulle ske i samarbejde med dem der i mange år havde lagt så meget arbejde i Samfundet, og der var et ønske om at bevare traditioner hvor disse føltes som en naturlig ramme om arbejdet. Til gengæld skulle de kasseres hvor de stod i vejen for nye aktiviteter eller nye måder at gribe opgaverne an på.

Der har således ikke været tale om nogen revolution men om en glidende proces hvor vægten efterhånden er blevet forskubbet fra et område til et andet. Selv om der ikke har været fremlagt et program for en sådan omlægning hviler den naturligvis på en række mere eller mindre klart formulerede overvejelser.

Blandt disse kan følgende nævnes som væsentlige:

- et ønske om i højere grad at inddrage de sidste hundrede års historie som emne både ved foredrag og i artikler, hermed følger selvsagt en større interesse for byernes udvikling og betydning for regionen og for erhvervs- og interesseorganisationers forhold,
- et ønske om at forbedre kommunikationen til medlemmer og andre interesserede så Samfundet kan varetage en form for service- og konsulentbistand over for enkeltpersoner eller foreninger,
- et ønske om at have medindflydelse på den fysiske planlægning som i disse år så afgørende ændrer landskabet på godt og ondt,
- et ønske om at samarbejde med andre historiske foreninger og institutioner, heraf mange nye, i amtet.

I løbet af 70'erne er arbejdet blevet omlagt efter disse linjer og en tiltrængt modernisering har fundet sted. Bestyrelsesarbejdet er blevet strammet i sin form, vedtægterne er blevet revideret, og et nødvendigt kontor er etableret hvor en timelønnet medarbejder ca. 8 timer om ugen klarer den praktiske side af arbejdet. Før foregik f.eks. al ekspedition som i mange andre foreninger privat med velvillig assistance af ægtefælle og store børn.

Arrangementer

Af medlemsarrangementer afholdes der fire om året, to foredrag, en udflugt og en Historisk Søndag.

Den ene foredragsaften holdes i marts måned og her afvikles Samfundets generalforsamling. Æresprisen »H. K. Kristensen-prisen« – en pris som Samfundet har indstiftet for at belønne lokalhistoriske initiativer – uddeles ved denne lejlighed.

Den anden foredragsaften er placeret i november og indledes i den lokale kirke. Der ligger ikke noget specielt kristeligt i dette (hvad der vist oprindeligt gjorde), men et ønske om at præsentere sognets ældste bygning

ved en kort gennemgang. Kirkens organist plejer at spille et præludium og det hænder at kirketjeneren tilbyder at ringe med kirkeklokkerne. Det kunne vi ikke drømme om at sige nej til.

Disse møder holdes på skift rundt om i amtet og næsten altid i et forsamlingshus. Foredragene skal give god, solid oplysning om et historisk emne som ikke behøver at være hentet fra amtets egen historie. Ofte knyttes foredraget til en væsentlig bogudgivelse, en undersøgelse e.l. F.eks. var arkitekt Elna Møller taler det år 1. hæfte af Danmarks kirker Ribe amt udkom, og Troels Fink talte ved årsmødet 1980 da sidste del af hans værk Da Sønderjylland blev delt var udkommet. Marts 1981 skal årsmødet holdes på arbejderne højskole i Esbjerg med arbejderbevægelsen som emne. Det er udtryk for et bevidst valg fra bestyrelsens side for – som tidligere omtalt – at komme i forbindelse med en bredere kreds i byen. Foredragsaftnerne slutter oftest med et kortere indslag af lokalt indhold f.eks. omtale af et lokalt arkivarbejde eller der vises en film med lokalt indhold. Dette sidste indslag arrangeres på vor anmodning af den lokale forening, det lokale museum eller arkiv.

Det ville være utænkeligt at disse møder blev afviklet uden kaffebord og uden flittig brug af Højskolesangbogen. Her fastholdes foredragstraditionen fra den »gamle« tid og den vedkender vi os gerne. Folk kan lide mødeformen, der er tilskutning fra 140–160 mennesker. Ofte bliver vi bedt om at holde flere end de to møder men det sker ikke. Historisk Samfund ønsker ikke at konkurrere med lokale foreningers eller institutioners mødevirksomhed.

Den traditionelle udflugt finder sted i juni som heldagstur og går almindeligvis uden for amtet i modsætning til tidligere. Der køres i busser og tilslutningen ligger på omkring 100–150 med stigende tendens, et år var der 300 hvad der ikke var ganske problemfrit.

En nyskabelse er Historisk Søndag – en søndag eftermiddag i september. Samfundet sørger for sagkyndige fortællere eller omvisere ved en tre-fire seværdigheder et sted i amtet, valgt med en indbyrdes afstand på 6–10 km. I løbet af eftermiddagen bliver der givet en kort

Udflugt 1976, bl.a. til digerene ved Vadehavet. Stående tv. daværende formand, stiftamtmand M. Edelberg.

orientering tre gange og deltagerne kan vælge at tage hele vejen rundt eller blot vælge et eller to steder efter ønske. Tanken bag dette arrangement er at *præsentere* steder som mange måske ofte er kørt forbi til daglig uden at vie det interesse, og gøre opmærksom på at der er mange »små steder« som er udmærkede mål for en søndagstur. Tilsvarende planer påtænkes for cyklister »Kør en tur til . . .«. Ved udvælgelsen af steder lægges der ikke bare vægt på at vise en historisk seværdighed i almindelig forstand men også på at vise at landskabet i sig selv er et kulturprodukt. Der har derfor f.eks. været en »landsbyvandring« på programmet og i 1980 var et af besøgsstederne landets ældste klitplantage hvor klitplantøen orienterede om plantningens betydning.

Foruden disse faste medlemsarrangementer står Historisk Samfund med mellemrum som initiativtager til studiekredse i læsning af gotisk skrift enten alene eller i samarbejde

med lokale foreninger. Tilslutningen til disse studiekredse er stigende og vidner om et behov for viden om og indsigt i faglige forudsætninger for at arbejde med historie på lokalplan eller i slægtshistorisk øjemed. I betragtning af de stigende fritidsmuligheder for folk må det overvejes om de lokalhistoriske foreninger har en opgave at løse eller i hvert fald et tilbud at give på det folkeoplysende område. Det ville være ønskeligt om dette ville blive drøftet på landsplan i SLF og i DHF.

Udgivervirksomhed

Samfundets udgivervirksomhed omfatter dels årbogen *Fra Ribe Amt*, dels andre lokalhistoriske publikationer.

Årbogen er kommet siden 1903 og har naturligvis gennemgået forskellige ændringer

gennem årene. En ny, mere læservenlig op-
sætning og en moderniseret tilrettelæggelse
tages i brug i 1981 men der er aldrig ændret
ved selve formatet. I de seneste år har billeder
og andre illustrationer fået en mere fremtræ-
dende plads som overalt i trykte publikati-
oner. At skaffe gode billeder kan godt være
vanskeligt hvis illustrationer ikke blot skal
være illustrative, men virkelig indgå i teksten
som en del af denne. På dette område yder de
lokalhistoriske arkiver os en værdifuld hjælp.
Der lægges vægt på at årbogsartiklerne ud-
viser en spredning både i rum, dvs. fra alle egne
af amtet, og i tid. Årbogen indeholder artikler
på højt fagligt niveau og mere berettende ar-
tikler og ofte erindringsstof, der skal altid væ-
re »noget for alle«. Næsten hvert år er der
»begyndere« med og ofte har redaktionen
enten vejledt en uøvet omhyggeligt eller di-
rekte hjulpet med at omskrive et manuskript.
Vi betragter denne »debutant-hjælp« som en
vigtig del af arbejdet.

Ønsket om at bringe stof fra det sidste år-
hundrede og fra »forsømte« områder som for-
eningshistorie, politisk historie o.l. – de sidste
5 år har mere end halvdelen af artikelstoffet
omhandlet tiden efter 1850 – betyder at re-
daktionen meget bevidst arbejder med po-
tentielle forfattere på dette område. Mange
artikler indsendes i øvrigt uopfordret.

De tidligere anmeldelser er gledet ud, de
var for tilfældige og for lidt dækkende. De er
erstattet af en lokalhistorisk bibliografi, lige-
som der nu optages beretninger for de lokal-
historiske arkiver i amtet. Muligvis kunne der
laves en slags »historisk begivenhedskalender«
også, det er forsøgt andre steder.⁹

Fra 1979 er Fra Ribe Amt blevet indlæst på
lydbånd ved et samarbejde med Esbjerg Lyd-
avis. En del lydbøger sælges til amtets bib-
lioteker og andre sæt udlånes direkte fra eks-
peditionen. Bøgerne er naturligvis primært
beregnet til blinde og synssvage, men også
andre grupper af handicappede har svært ved
at holde på en almindelig bog i længere tid,

f.eks. sclerosepatienter. Det er ret dyrt at
fremstille disse lydbøger og det har vist sig at
være svært at få meddelelse om denne særlige
service ud til de tænkte målgrupper.

I 1944 udsendte Historisk Samfund sin
første forlagspublikation, en egnsbog af H.
K. Kristensen.¹⁰ Nogen stor forlagsvirksom-
hed blev der ikke tænkt på, de første 20 år –
1944–64 – udsendtes seks bøger. I de 15 år
siden er der udsendt 24, heraf halvdelen fra
1973 til i dag.

Denne vældige udgivervirksomhed skyldes
ikke mindst afdøde stiftamtmand Morten
Edelberg (formand 1969–77) der netop pege-
de på Samfundets opgave i den henseende, og
det er i høj grad hans principper der ligger til
grund for valget af udgivelser.

Udgivelserne falder i fire grupper. Der ud-
gives for det første bøger om kulturhistoriske
emner der er karakteristiske for Ribe amt.
Som eksempler kan nævnes Strandinger og
redningsaktioner (Søren Manøe Hansen,
1977), En dansk bondeskippers historie (H.
K. Kristensen, 1977) eller Badegæster i Søn-
derho (Benedicte Mahler, 1978) der alle har
et lokalt særpræg som udgangspunkt.

Egentlige sognehistorier udgives ikke, det
betragtes som arbejdsfelt for de sognehistori-
ske foreninger. Derimod føler Samfundet en
forpligtelse til at udgive bøger der bygger på
de righoldige Ribe-arkivalier. Mest markant
står udgivelsen af Biskop Peder Hegelunds
almanakoptegnelser I–II (udgivet ved Bue
Kaae, 1976) og den dertil knyttede Peder Jen-
sen Hegelund – en biografi (Bue Kaae, 1977).
Udgivelsen af disse tre bind med knap 1300
sider var en stor opgave for en forening hvis
økonomiske formåen er begrænset og hvor alt
redaktionsarbejde er fritidsjob. Men den kom
altså ud, og tilsvarende udgivelser er på vej,
dog af mindre omfang.

Som den tredje gruppe kommer gamle
»klassikere« som nu er uopdrivelige og som
redaktionen føler et ansvar for at få gjort til-

9. F.eks. i Århus eller fra 1980 i Historisk Forening for Gråsten og omegn.

10. H. K. Kristensen: Øster Horne herred, 1944. Udgivelsen modtog offentlig støtte i henhold til lov nr. 281 af 30/6
1941 om beskæftigelse af arbejdsledige!

gængelige ved genoptryk. Oluf Niensens tidligere omtalte herredsbeskrivelser er ved at blive genoptrykt, to er udkommet og en tredje er på vej¹¹ (er udkommet).

Endelig som den fjerde gruppe udgives mindre lokalhistoriske skrifter ofte af erindringskarakter, og der lægges vægt på at amtets forskellige egne bliver repræsenteret i Samfundets publikationsliste.

Denne udgivelsesvirksomhed stiller store krav til Samfundets redaktør som – selv om der står et redaktionsudvalg bag hende – har de største arbejdsforpligtelser: forhandlingerne med forfattere og med trykkeri, arbejdet med korrektur og illustrationer m.v. Det kunne derfor være ønskeligt at begrænse udgivelsernes antal men der er faktisk et stærkt pres på redaktionen fra både private og institutioner for at få udgivet flere, og det har været nødvendigt at planlægge over 3 og 5 år for at kunne magte arbejdet.

Anden aktivitet

Både medlemsarrangementerne og udgivelserne er udadvendte aktiviteter. Men der foregår en stærk og stigende aktivitet bag kulisserne og det er nok her at arbejdet er mere nyt. Hvor Samfundet før alene var en medlemsorienteret forening er der nu i langt højere grad tale om at det er en samarbejdspartner til mange sider.

Det regnes for en vigtig funktion at holde en god kontakt til de nye historiske foreninger som på forskellig vis kan få konsultativ hjælp og i mindre grad økonomisk bistand hos Samfundet. Den første form kan f.eks. være en formidling til professionelle historikere, videnskabelige institutioner o.a., eller litteraturhjælp, emner til foredrag eller lignende. Det andet f.eks. at Samfundet betalte kursusudgifter for en redaktør af en (kommende) sognebog som deltog i SLF's kursus for redaktører i 1979. Da de lokalhistoriske arkiver begyndte at dukke op var Historisk Samfund tre gange indbyder til – og den der betalte

for – fællesmøder for amtets arkiver som der kunne drøfte sager af fælles interesse.

Da arkiverne i 1979 fik deres egen amtsorganisation (Sammenslutningen af Ribe Amts Lokalhistoriske Arkiver, RAL)¹² er en sådan opgave gået over til denne organisation, hvorimod årbogen som nævnt giver plads til arkivernes beretninger.

Der er i amtet 34 lokalhistoriske arkiver og omkring halvdelen er organiseret som lokale foreninger. Der har i nogle amter været en vis spænding mellem de nye arkiver og disses amtsarkivsammenslutning og det amtshistoriske samfund, vel mest fordi samfundene kan have følt deres dominans truet af nye, mere friske kræfter. En sådan frygt har vi ikke følt over for dette yngste skud på det lokalhistoriske arbejde, og arkiverne har heller ikke givet os anledning dertil. Den lokalhistoriske arbejdsmark er stor nok til alle, og der er så mange opgaver at tage fat på at det er spild af gode kræfter at bruge dem på kompetencestridigheder. Det må fra Samfundets side betragtes som en vældig støtte at de lokale arkiver på stedet røgter opgaver der længe har været forsømt og er på pletten når der er brug for dem. Men det er klart at et samarbejde stiller krav til alle parter om åbenhed og smidighed i arbejdet.

I det hele taget prøver vi nøje at følge med inden for emneområder af kulturhistorisk art som ikke umiddelbart »dækkes« af andre institutioner – enten for at få forholdet placeret et sted eller eventuelt selv tage et initiativ. Et enkelt eksempel kan nævnes: I forbindelse med kommunesammenlægningerne i årene 1967–70 blev en række sognekommuner sammenlagt med en større, eller med en købstad. Den nye storkommune var imidlertid ikke opmærksom på at den dermed overtog forpligtelsen til at vedligeholde en eller flere mindsten som det tidligere sogn havde »modtaget« – bl.a. fra Samfundet – og passet.

Historisk Samfund rettede en henvendelse til de nye kommuner og bad dem dels foretage en øjeblikkelig vedligeholdelse, dels sikre et

11. Malt herred, 1976, og Gørding herred, 1977. Slavs herred udkommer formodentlig i 1981.

12. Om oprettelsen se Fra Ribe Amt 1979, 463 f.

fremtidigt tilsyn. Ca. halvdelen af kommunerne svarede straks positivt, andre var lidt seje, en enkelt uvillig.

Denne sag førte i øvrigt til at Historisk Samfund – med arbejdskraft gennem amtsudvalget til beskæftigelse af unge arbejdsledige – gennemførte en stor registrering i hele amtet både af mindesten og af bygninger der ikke rigtig var holdt øje med, forsamlingshuse, missionshuse m.fl.¹³ Da bygningsfredning er et musealt område blev arbejdet foretaget i samarbejde med amtets museer og vil blive videreført sammen med amtets museumsråd, evt. overdraget dette.

Regionalplanlægning

I forbindelse med den fredningsplan som Ribe amt er i færd med at lave har Historisk Samfund fået opfordring til at bidrage med vore synspunkter. Også dette er en opgave som skal løses i samarbejde med museumsrådet, men naturligvis er det et område som vi er stærkt optaget af. Det er helt selvfølgelig at de stærke indgreb i kulturlandskabet som er et resultat af moderne industri, tung trafik (med containere) og masseturisme i klitområderne må kalde på en historisk forenings medleven. En stillingtagen til dette og andre aktuelle spørgsmål (vadehav, digebyggeri) der ofte er politisk følelsesladede, er en politisk stillingtagen og vil derfor for mange ligge uden for de opgaver en historisk forening skal tage sig af. Det lader sig imidlertid ikke gøre i den forstand at være »upolitisk«, og det er lige så naturligt at være med til at sikre kulturlandskabet som at sikre bygninger og mindestene.

En frygt som er blevet fremført, at kommunale myndigheder af den grund skulle se mere kritisk på vort arbejde forekommer os ubegrundet. Der er ikke tale om et partipolitisk arbejde og der er ikke en gang tale om en generel samfundskritisk attitude selv om den kan blive det i det konkrete tilfælde. Det er ganske enkelt vor opgave at levere udspil og

modspil til de politiske beslutningstagere ud fra vor tro på historien som et fundamentalt led både i det enkelte menneskes tilværelse og i samfundets udvikling.

Et større perspektiv

Samfundet er ældst blandt de historiske institutioner i amtet bortset fra Antikvarisk Samling i Ribe. Siden er museerne vokset op, sidst de lokale arkiver og omkring dem mange sogneforeninger. For museernes vedkommende og for et enkelt arkiv er der her i amtet blevet ansat uddannet arbejdskraft som dygtigt og professionelt leder arbejdet. For alle disse institutioner er det lokalhistoriske deres arbejdsmark og det gælder for Samfundet om at indgå i et afbalanceret samarbejde med disse, at konkurrere ville være til skade for arbejdet og halsløs gerning for Samfundet. Et sådant eksempel på balance er en aftale mellem redaktionerne af Fra Ribe Amt og museernes fællesudgivelse Mark og Montre om at undgå overlapninger i udgivelserne.

Dette samarbejde har det ikke været vanskeligt at skabe i amtet, dels på grund af et stærkt personsammenfald i forskellige bestyrelser som har sikret en gensidig orientering, dels på grund af en accept af og respekt for hinandens indsats. Samfundet har en klar forståelse for museernes opgaver omkring fund, forskning og formidling, og for arkivernes betydning for de lokale arkivaliers indsamling, bevarelse og formidling. Samfundet har den opfattelse at de professionelle arbejdskraft betyder en vældig styrkelse af vore muligheder for at få hjælp og bistand i faglig henseende og for *dybden* i det lokalhistoriske arbejde. Museer og arkiver har på deres side anerkendt den *bredde* i arbejdet som Samfundet repræsenterer og vigtigheden af den formidling der sker gennem vore møder og øvrige arrangementer.

Dette forhold er vigtigt: Det er Historisk Samfunds opgave at vække og styrke den lokalhistoriske interesse og denne sag har to si-

13. Beretning i Fra Ribe Amt 1979, s. 454–57.

der. For det første betyder det at der ved oplysning på møder, udflugter m.m. og gennem årbogen og andre bøger kan gives den enkelte muligheder for at blive stimuleret, blive optaget af og få indsigt i lokalhistorisk arbejde, mere eller mindre bredt efter den enkeltes behov.

For det andet betyder det at den brede folkelige oplysning om historiens indhold, om forskningens betydning, skal varetages. Hvis der ikke også ret bevidst er en bred accept af historiens nødvendighed, så vil det grundlag smuldre som de historiske institutioner bygger på, både med hensyn til arbejdsbetingelser i almindelighed og med økonomiske tilskud fra det offentlige. De vil blive udsultet af kortsigtede spareplaner og måske blive ofre for et rindalistisk kultursyn.

De historiske samfunds arbejde kan slet ikke eksistere eller have mening uden den historiske forskning, regionalt som nationalt, ligesom denne vil visne hvis ikke en formidling på bred basis holdes vedlige. Det er i fælles erkendelse af disse sammenhænge at samarbejdet fungerer, og det er f.eks. baggrunden for at Historisk Samfund sagde ja til en invitation fra Ribe Amts Museumsråd til at lade sig repræsentere i dette som observatør.

En yderligere udbygning af information og kommunikation imellem parterne er sikkert nødvendig, og vi mener i hvert fald at den bør tages op til drøftelse uden præcist at vide hvordan den mest hensigtsmæssigt skal fungere. Et er sikkert: den må ikke belaste og udbygge møde- og papirvældet, det er tiden for knap og kræfterne for sparsomme til.

Samfundet har udover disse formidlingsopgaver en funktion som serviceorgan som vi forsøger at bygge op i disse år. Netop på grund af den geografiske spredning i amtet er der en række funktioner som Samfundet kan hjælpe til med. Allerede nu foregår der en ret udbredt rådgivningsbistand ved udarbejdelse af sognebøger og Samfundet kan påtage sig udgivelser som et mindre arkiv ikke kan magte af økonomiske og af redaktionelle grunde. Denne servicevirksomhed bør udbygges i det omfang tid og kræfter slår til. Ved således at virke koordinerende i arbejdet

i amtet i forhold til foreninger og institutioner kan Samfundet lette det pres som de professionelle museums- eller arkivledere let kommer ud for.

Sådanne servicetilbud har også en konkret karakter. I 1977/78 havde Historisk Samfund arrangeret en foredragsrække på fire aftener, som blev tilbudt foreninger o.a. En vandrestilling med motiver fra amtet o. 1900, udvalgt og bekostet af Samfundet i anledning af vort 75-års jubilæum, blev udlånt i 1978 og kom amtet rundt. For kort tid siden har Samfundet bekostet en ny kopi af en farvefilm fra 1947 Langs en gammel grænse (Kongeågrænsen), som vederlagsfrit vil blive udlånt til foreninger inden for amtet.

Kan vi?

Alle disse betragtninger er formodentlig af samme art som andre historiske samfund har gjort sig og der vil formodentlig ikke være større uenighed om hovedlinjerne i de fremsatte synspunkter. Ribe amt udgør næppe noget specialtilfælde i lokalhistorisk henseende. Det gør vi næppe heller på det område som er et hovedproblem for os og mange andre i samme situation: vi kommer ikke langt nok ud, vi rammer ikke bredt nok. Vi må derfor overveje hvilke andre arbejdsformer vi bør tage op, ikke i stedet for men ved siden af de eksisterende.

Vi tror på at mødet med fortiden rummer mulighed for personlig oplevelse og menneskelig forståelse, og at fordybelse i sin egen eller i sin egns historie kan være en støtte i menneskers forsøg på at forme deres tilværelse og dermed deres egen identitet.

I et tiår hvor rodløsheden og fortabtheden synes at vokse er det vigtigt at historien – forstået lidt banalt som menneskers fælles sum af erfaringer – står som et tilbud. Forøget fritid og desværre også katastrofal arbejdsløshed stiller krav om bedre muligheder for et meningsfuldt indhold, og det er vigtigt at det historiske arbejdsfelt præsenteres som én mulighed blandt flere andre uden at der af den grund skal drives lokalhistorisk mission.

At få løst dette problem er ikke let fordi vi taler bedre og mere indforstået med vore egne

end med de »historieløse«. Vi må derfor søge at tage udgangspunkt i menneskers egen situation og derfra prøve at »gå baglæns«. Da mange mennesker føler sig mere trygge i en snæver kreds ligger en mulig hjælp i at etablere lokale studiekredse hvis emne er overskueligt og hvis sammensætning fortrolig. Der er interessante erfaringer på dette område som vi måske kan lære af, f.eks. arbejdet i Gosmer sogn eller studiekredsen i Brøns.¹⁴ At få mennesker til at opleve at de selv er historie og har historiske erfaringer er et spændende perspektiv i den »folkeforskning« som f.eks. Maribo museum har udnyttet i sit arbejde omkring besættelsens hverdag.¹⁵

Hvordan en sådan »folkeforskning« kan sættes i gang og organiseres er det næppe muligt at opstille generelle regler for for også her spiller det lokale miljø en rolle. Muligvis er der et udgangspunkt i den indsamling af de folkelige bevægelsers arkiver som RAL plan-

lægger i amtet. I forbindelse med et sådant initiativ kunne et »projekt studiekreds« måske etableres og skabe interesse for indsamlingen og samtidig knytte kontakt til andre kredse i befolkningen. I alle tilfælde er det oplagt et arbejde der skal løses sammen med de lokale arkiver og foreninger og hvor Samfundet måske kan bidrage med overordnet planlægning, litteratur og distribution af tilbud.

Alle disse mangeartede opgaver og midler tjener stadig den overordnede opgave, den der i sin tid skabte samfundene – at vække og bevare den lokalhistoriske interesse hos mennesker, for derved at give den enkelte personlig oplevelse og være med til at skabe forståelse for historiens nødvendighed. Det er denne opgave der berettiger samfundenes eksistens, og kun hvis vi forstår at bidrage til løsning af opgaven på en måde der svarer til tidens krav kan vi gøre krav på anerkendelse.

14. Gosmer sogn, Fortid og Nutid 1980, hft. 4, s. 625–33.
Brøns studiekreds, Brøns 1977.

15. Se Ove H. Nielsens artikel i Dansk tidsskrift for museumsformidling 1979, nr. 4, s. 31–41.

Debat

Paul G. Ørberg:

Uhistoriske danmarkskort

I disse år er to vigtige danmarkshistoriske værker under udgivelse, dels Danmarks Historie udgivet af Gyldendal i 5 bind, hvoraf første bind kom i 1977 og andet bind (indtil 1648) i 1980, redigeret af Aksel E. Christensen, H. P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch, dels »Dansk social historie« også udgivet af Gyldendal, hvoraf 5 af de planlagte 7 bind er udkommet (okt. 1980). Begge disse værker indeholder et, tildels identisk, kortmateriale (for socialhistoriens vedkommende drejer det sig om bind 2, tiden 800–1500), som allerede i anmeldelser har været udsat for kritik.¹ Her skal gøres nogle bemærkninger specielt til kortenes manglende historiske konturer. To eksempler, henholdsvis på vand og land, vil lettest vise, hvad der tænkes på: samtlige kort aftegner Tange Sø (560 ha) i Midtjylland og Amager med det store inddæmmede areal på vestsiden (ca. 2000 ha). Tange Sø stammer fra den kunstige opstemning af Gudenåen ved anlægget af Tangeværket i 1920, inddæmningen ved Amager fra slutningen af 1940'erne.

Tager man nu m.h.t. rimelig synlighed på kortet sit udgangspunkt i Tange Sø's areal, hvad et blik på kortet vil vise er absolut realistisk, vil det sige, at arealforandringer på mere end ca. 500 ha vil kunne fremtræde med tilstrækkelig tydelighed på kort af den her omtalte type. Følgende *udtørninger* og *inddæmninger* af vandområder i de sidste to hundrede år burde herefter have været angivet som vand:²

1. Bygholm og Vesløs Vejler (1868–95) 5.500 ha
2. Lammefjord (1873–77) 3.700 ha
3. Lolland, Rødby Fjord m.m. (1873–76) 3.100 ha
4. Kolindsund, Djursland (1874–78) 2.370 ha
5. Bøtø Nor, Falster (1861–76) 2.370 ha
6. Øland-Gøl, Limfjorden (1914–21) 2.200 ha
7. Filsø m. Rølsø, Vestjylland (1848) 2.185 ha
8. Amager (1940'erne) 2.000 ha
9. Vester Stadil Fjord, Vestjylland (1864–) 1.650 ha
10. Nørreøkse Sø og Oxholm Vejle, Ø. Han herred (1786–1806) .. 1.100 ha
11. Sjørring Sø, Thy (1858–62) 880 ha
12. Gårdbo Sø, Horns herred (1881–82) 775 ha
13. Tastum Sø, ved Skive (1869–72) 750 ha
14. Søborg Sø, Nordsjælland (1873–87) 610 ha
15. Barmose v. Vordingborg (1817–18) 515 ha

I enkelte tilfælde finder vi det omvendte forhold: at områder, som i dag er vandområder, *tidligere* har været *land*. Det gælder, som allerede nævnt, Tange Sø, og det gælder først og fremmest visse områder ved den jyske vestkyst. Både ved Thyborøn og Hvide Sande er det kystens nutidige udseende, som er aftegnet, men ved Thyborøn-Agger gik kystlinjen

1. Erik Ulsig i anmeldelse af Danmarks Historie 1. bd. i Historisk Tidsskrift 80. bd. s. 101 (1980).

2. Anført efter V. Milthers: Danmarks Jordbund s. 45 ff i: Det danske Landbrugs Historie, ved K. Hansen, 1. bd. Danmarks Jord (1925).

for blot 200 år siden et par kilometer længere mod vest, og hvad vigtigere er, der eksisterede efter omkring år 1100 ingen åbning til havet, og hovedfærdselsåren til Thy gik ad den brede landtange; også i det historiske begivenhedsforløb har dette haft betydning, det var ad denne vej, Thy blev angrebet i 1600-årenes krige. Den nuværende Thyborøn Kanal er fra 1860'erne.³

Længere mod syd er åbningen til Ringkøbing Fjord ved Hvide Sande først fra 1930, mens der til gengæld tidligere var en noget omskiftelig åbning til fjorden ved Nymindegab.

Endelig er der problemerne omkring de vestslesvigske marskegne, hvor jo betydelige landområder vides at være gået tabt under de store stormfloder (år 1300, 1362 og 1634). Forskellige rekonstruktionsforsøg af kystlinjen har været gjort, mest kendt og kritiseret er den berømte kartograf Johannes Mejers forsøg fra 1650 på at kortlægge landets udseende i 1240.⁴ Med udgangspunkt i Mejers kort har J. N. Schmidt i 1851 tegnet et stærkt revideret kort.⁵ Det havde altså nok været muligt, f.eks. ved hjælp at en stiplede linje, at markere, at kystlinjen har forløbet anderledes i fortiden end i nutiden.

En nærmere analyse af de enkelte kort afslører imidlertid en række forskelligheder m.h.t. de ovennævnte fakta, hvortil kommer nogle regulære fejl. Kortene i 1. bind af Gyldendals Danmarkshistorie (oldtidskort s. 56–57, Danmark 1042–1340 s. 312–13, Østersøområdet 1042–1340) er alle rene nutidskort uden hensyntagen til de påpegede forandringer.

Det uhistoriske er yderligere understreget ved at grænsen fra 1920 er trukket hårdt op. Hertil kommer en række fejl m.h.t. stednavnenes placering. Erik Ulsig har allerede gjort opmærksom på, at Dragsholm Slot er anbragt i Ars herred syd for Kalundborg i stedet for i Ods herred. Det kan tilføjes, at på Fyn er Hagenskov (Frederiksgave) anbragt på Wedellsborgs (Iversnæs) plads i Vends herred mellem Assens og Middelfart; den rigtige placering er i Båg herred sydøst for Assens. I Jylland er herregården Ulstrup anbragt i Rinds herred i Vesthimmerland i stedet for ved Gudenåen sydvest for Randers. Tårnborg fremtræder som en landborg et godt stykke inde i Vestsjælland, mens det karakteristiske for den netop var, at det var en 'havneborg' beliggende ved det store Korsør Nor (af hvis nordlige del endda 130 ha blev tørlagt ved anlægget af jernbanen omkring 1855), som imidlertid slet ikke er indtegnet; det er derimod det betydeligt mindre Skelskør Nor. Socialhistoriens 2. bind (Niels Lund og Kai Hørby: Samfundet i vikingetid og middelalder 800–1500) har overtaget middelalderkortet fra Danmarkshistorien (s. 102–03), men ser man nøjere til, opdager man, at der er sket visse korrektioner, især for den sjællandske øgruppes vedkommende, hvor Lammebjerg og Rødbyfjord er indtegnede. I Jylland er Kolindsund taget med, og Gårdbo Sø er antydet. Omtrent det samme gælder bogens øvrige kort, Danmark i vikingetiden (s. 18–19), Danmarks ældste administrative inddeling (s. 128–129)⁶ og Danmarks slotte, len og købstæder ca. 1513 (s. 311–312), hvor Ha-

3. Anders Vrist Langer: Stormflodsramt (1980) s. 10–11. Jfr. Hardsyssels årbog 1969 s. 22 og Historisk årbog for Thisted amt 1961 s. 407.

4. Caspar Danckwert: Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein (Husum 1652) s. 88. Jfr. også Peter Bredsdorff: Kortlægning og historiske studier (1973) s. 25, og Karl-Erik Frandsen: Historisk geografi, i Historisk Tidsskrift 78. bd. (1978) s. 461–73, særlig s. 471.

5. J. N. Schmidt: Undersøgelser angående Troværdigheden af Johan Mejer's Kort over Nordfrisland 1240, med kortbilag, i Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie 1851, s. 161 ff.

6. På dette kort forekommer for *Vendsyssels* vedkommende den meget almindelige, men forkerte *ældste herredsofdeling* med nord-sydgående herredsgrænser. Disse grænser stammer fra så sent et tidspunkt som reskript af 15. nov. 1815 (og altså ikke som ofte antaget fra retskredsomlægningen i Jylland 1687/88). Den oprindelige herredsinddeling opdelte ved hjælp af øst-vestgående grænser landsdelen i 5 'bælter', fra nord: 1. Horns, 2. Vennebjerg, 3. Børglum, 4. Jerslev og 5. Kjær herred (+ Hvetbo herred i vest). Kortfejlen går vistnok tilbage til Johannes Steenstrups kort over Danmarks ældste inddeling i Danmarks Riges Historie 1. bd. s. 452 (om baggrunden for dette kort se Johannes Steenstrup: Nogle Undersøgelser over Danmarks ældste Inddeling, i Oversigt over det kongelige danske Videnskaberne Selskabs Forhandling 1896 s. 375–404).

genskov er kommet rigtigt på plads.⁷ De samme justeringer er foretaget på hovedkortene i Danmarkshistoriens 2. bind: Danmark 1340–1536 (s. 40–41) og 1536–1648 (s. 374–375), men man vil hurtigt kunne overbevise sig om, at det i alt væsentligt er nutidskort, man har for øje og ikke historiske kort.⁸

Man kan naturligvis ikke bebrejde de pågældende kortegnere dette forhold, men derimod redaktionerne. Tegnerne har øjensynligt blot fået til opgave at tegne Danmarkskort til indplacering af de historiske stednavne, man havde brug for. I stedet for kunne man udmærket have lagt vore ældste nøjagtige kort til grund, nemlig Videnskaberne Selskabs kort fra slutningen af 1700'erne og begyndelsen af 1800'erne – f.eks. »Danmark og Slesvig i 2 blade« 1:480.000 fra 1842 – og instrueret tegnerne om, at de forskellige enkeltheder, der her har været nævnt – især arealændringer på over 500 ha – skulle medtages.⁹

Landkort er et så fortrinligt oplysende historisk materiale, at de under alle former fortjener både at blive udnyttet tilbunds og at blive behandlet med den størst mulige omhu og kritik.¹⁰

Ketty Johansson og Ulla Thomasen: Landboreformerne: Årsag – virkning

I dette 10-år, frem til 200-årsdagen i 1988, vil landboreformernes gennemførelse uden tvivl indtage en stadig større plads i den historiske forskning. Det er imidlertid ikke kun på grund af det runde jubilæum, at landboreformerne er kommet i brændpunktet. Den omsiggribende interesse for lokalhistorie har således åbnet mulighed for at emner som f.eks. landboreformernes gennemførelse i Danmark, og dermed grundlaget for den nutidige landbrugsstruktur både hos historiskrivningens herremænd og bønder¹ kan viderebringes i en bredere formidlingsmæssig sammenhæng. Endelig har den standende krise i landbruget fået mange til at fokusere på tidligere strukturforandringer i dansk landbrug – andelsbevægelsen – landboreformerne taget i omvendt tidsfølge. I det følgende vil vi komme med et forsøg på årsagsforklaringer til landboreformernes gennemførelse i Danmark for 200 år siden.²

Vort bud på årsagerne til strukturændringen i det danske landbrugssamfund, som netop landboreformernes gennemførelse var et

7. Kortene bygger iøvrigt tildels på kortene i Aksel E. Christensen: Danmarks befolkning i middelalderen, i Nordisk Kultur II (1938), og disse kort undlader helt at tage hensyn til historiske forhold.
 8. Uden for problematikken historiske/uhistoriske kort frembyder kortene nogle katografiske ejendommeligheder. Mens man således overalt har været meget påpasselig med at indtegne selv ganske små søer, er det aldeles tilfældigt, hvilke søer, der er taget med. De fleste kort har forholdsvis mange sjællandske søer med, af jyske derimod enten kun den famøse Tange Sø (Gyldendals danmarkshistorie bd. 1) eller – uvist af hvilken grund – også Stubbeseø (449 ha) på Djursland (Socialhistorien bd. 2 og Gyldendals danmarkshistorie bd. 2), men derimod f.eks. ikke den store Mossø (1689 ha). Fyns største sø Arreskov Sø (342 ha) er ingen steder indtegnet. Heller ikke indtegningen af åløb er konsekvent.
 9. Man kunne f.eks. også have anvendt et kort som Theodor Gliemanns »Neueste Post-Charte von dem Königreiche Dannemark« fra 1824, tegnet på grundlag af Videnskaberne Selskabs kort, se Bo Bramsen: Gamle Danmarkskort (1965) s. 151.
 10. I ældre historiske værker har man gjort sig større umage med at gøre kortene historiske, det gælder f.eks. det i note 6 nævnte kort af Johannes Steenstrup i Danmarks Riges Historie 1. bd. s. 452 og 650, som bl.a. har taget hensyn til de foran nævnte udtørringer og inddæmninger nr. 1–6.
1. Jvf. Thorkild Kjærgaard: Fagmænd og amatører. Om herremænd og bønder i den danske historikerverden. Fortid og Nutid, bd. 26, 1976, s. 507–15.
 2. Vore tanker omkring landboreformerne, som kommer til udtryk i denne artikel, udspringer af en projektrapport, vi som hovedfagsstuderende på historieoverbygningen ved Aalborg Universitetscenter, har udarbejdet i 1979. Denne artikel vil således i det væsentligste være en præsentation og et resumé af vor forståelse af de danske landboreformer og dermed ikke en nærmere forskningsdiskussion af forskellige historieforskeres syn på de danske landboreformer. (Projektrapporten udkommer på Aalborg Universitetsforlag i marts 1981 under titlen: Landboreformerne i Danmark 1758–1810 og på Bratskov hovedgård 1784–1810).

udtryk for, er en økonomisk-teoretisk forklaringsmodel, der ikke tenderer til at anskue landboreformerne ud fra gårdmændenes synspunkt, men som snarere betragter problematikken ud fra hovedgårdenes kalkulationer.³

Ved alt arbejde med historisk udvikling er det nødvendigt at gøre sig klart, hvad det er, der i sidste instans er bestemmende for og kendetegner den ene historiske periode fra den anden, og dermed adskiller disse. Det er med andre ord nødvendigt at præcisere, hvilke periodiseringskriterier, der anvendes i undersøgelser af historiske forløb. Vort periodiseringskriterium tager udgangspunkt i samfundets økonomiske basis, i produktionsforholdene eller nærmere bestemt i udbytningsrelationen. Udbytningsrelationen skal her forstås som relationen mellem de umiddelbare producenter (fæstebønderne) og ejerne af produktionsmidlerne/jorden (herremændene) og det socio-økonomiske indhold i den forpligtelse, der binder dem sammen. Det vil sige, at periodiseringskriteriet indikerer, at det er i udbytningsrelationen, man finder udviklings- og opløsningstendenserne i den historiske udvikling.

Dette periodiseringskriterium forudsætter en bagvedliggende forståelse af, hvad økonomi er: en definition af begrebet økonomi – økonomiens væsen. Denne definition går kort ud på en betragtning af økonomien som et sæt spilleregler, der regulerer relationerne mellem de basale grupper i samfundet. Et økonomisk system kan derfor betragtes som et sæt relationer mellem de forskellige grupperinger i samfundet – relationer, der er kvalitativt forskellige fra det ene samfundssystem til det andet.

Baggrunden for analysen af landboreformerne og årsagerne til deres gennemførelse er en betragtning af den danske samfundsøkonomi på det aggregerede niveau,⁴ som værende en feudal to-sektorøkonomi: nemlig en

pengeøkonomisektor og en naturalieøkonomisektor.⁵

I denne to-sektorøkonomi er der 3 hovedagerende: nemlig staten, der repræsenterer pengeøkonomien, fæstebønderne, der repræsenterer naturalieøkonomisektoren- og hovedgårdene, der er karakteriseret af at have »et ben i begge lejre«, nemlig dels i pengeøkonomisektoren og dels i naturalieøkonomisektoren.

Disse to økonomiske sektorer er karakteriseret af forskellige handlingsmønstre – rationaliteter, idet det økonomiske system sætter rammer for de enkelte agents handlings- og reaktionsmønstre.

Naturalieøkonomisektoren har fæstebønderne som hovedagent. Disse fæstebønder er karakteriseret af feudale produktionsrelationer til hovedgårdene. Naturalieøkonomisektoren er desuden karakteriseret af en rationalitet, hvor penge/priser/marked ikke fungerer på samme måde som i en pengeøkonomi – faktisk har de omtalte elementer en omvendt effekt, idet produktionen ikke er markedsorienteret. Hvis fæstebondens afgifter udelukkende skal betales i naturalier er han helt uafhængig af – og uinteressert i priser, fordi hans kalkulationer udelukkende går på mængden af produkter. Hvis bonden f.eks. har stort overskud i flere på hinanden følgende år, vil det for ham være rationelt at reducere det dyrkede areal, fordi han ikke har mulighed for at forbruge det producerede udover en vis grænse, nemlig det punkt, hvor fæstebondens familie og husdyr får, hvad de behøver. I dette system er der få opbevaringsmuligheder for produkter over længere tid. Dvs. at det er vanskeligt at gemme produkter fra gode til dårlige år.

Hvis fæstebonden skal betale en del af afgifterne i kontanter, bliver han tvunget ud på et marked for at sælge produkter, men kun i den udstrækning, at han får kontanter til afgiften. Hans produktion vil stadig være styret

3. Jvf. Thorkild Kjærgaard: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning. Fortid og Nutid, bd. 28, s. 178–91.

4. Samfundsøkonomien som helhed betragtet.

5. Forklaringsmodellen er inspireret af Witold Kulas undersøgelse af den polske feudalisme – her især hans overvejelser over den feudale to-sektorøkonomi og disse to sektors forskellige rationaliteter i deres kalkulationer. Witold Kula: An Economic Theory of the Feudal System, NLB 1976.

af den mængdemæssige kalkulation, dvs. at den stadig er underlagt et givet behov.

Pengeøkonomisektoren har staten og hovedgården som agenter. Staten – den absolutistiske (enevældige) stat er her i hovedsagen i skatteopkræverens rolle. Pengeøkonomisektorens rationalitet adskiller sig fra naturalieøkonomisektoren ved at være rettet mod et marked, hvorfor penge, priser og afsætning er vigtige elementer i kalkulationerne. Med andre ord er hovedgårdens produktion markedsorienteret.

Hovedgården er imidlertid ikke blot agerende for pengeøkonomisektoren i kraft af produktionens markedsorientering. Hovedgården er ligesåvel en agent i naturalieøkonomisektoren i kraft af produktionens organisering, nemlig ved feudale fæstebønder, hvis afgifter i større eller mindre udstrækning var baseret på naturalier. Yderligere gjorde der sig det forhold gældende, at skatteudskrivningen på fæstejorden skulle inddrives og garanteres af hovedgårdene. Derved kom hovedgårdene til at stå i brændpunktet i denne to-sektorøkonomi.

Såvel staten som hovedgårdene havde, som omtalt i kraft af deres rolle som agenter for pengeøkonomisektoren, et handlingsmønster – en rationalitet, der var defineret af de rammer, som det økonomiske system satte. Det er derfor meningsløst at tale om årsagsforklaringer som kongemagtens umådeholdne privatforbrug, militærudgifterne o.l. som årsager til landboreformernes gennemførelse. Den absolutistiske stat var og blev en feudalstat med en række karakteristika – bl.a. militærvesen og administrationssystem. På samme måde er ondsindede herremænds skrupelløse udnyttelse af fæstebønderne en ufuldstændig forklaringsmodel,⁶ idet herremændene også havde et reaktionsmønster, der ikke levede dem stort spillerum. Hermed er ikke sagt, at der ikke kunne være forskel på herremændene – det var der naturligvis, men på det aggregerede niveau var det kun krusninger på overfladen. Herremændens produktion og overlevens som herremænd i præ-reform pe-

rioden var baseret på udnyttelse af fæstebønderne.

På samme måde er det lige så urimeligt at anvende fæstebøndernes dovenskab som forklaring på landbrugets dårlige produktivitet.

I perioden frem til 1740'erne var der sket en forværring af hovedgårdenes situation p.g.a. faldende priser på landbrugets hovedprodukter og møntforringelser. Samtidig førte den absolutistiske stat en økonomisk politik, som krævede stadig større skatteudskrivninger bl.a. i penge. Naturalieøkonomisektorens bønder var ikke i stand til at svare disse skatter, hvorfor hovedgårdene i værste fald måtte svare skatten til statsmagten. Et sammenfald af disse faktorer medførte, at hovedgårdene greb til at udvide det »gratis« vilkårlige hoveri for derigennem at øge hovedgårdenes produktion og dermed sikre eksistensen.

Virkingen af hoveriforøgelsen var imidlertid en pågående forarmelse af naturalieøkonomisektoren – idet det forøgede hoveri betød at bønderne fik mindre tid til at dyrke fæstejorden, således at alle omkostninger ved hovedgårdens driftsforøgelse blev kanaliseret over på fæstebønderne. Statsmagten havde forskellige tiltag i perioden til støtte for hovedgårdsøkonomien, således stavnsbåndets indførelse i 1733, der angiveligt var af militærpolitiske grunde, men som i realiteten skulle sikre arbejdskraft til fæstejorden. Denne sikring af arbejdskraft var af betydning, dels for hovedgårdene i form af hoveri, og dels for staten, der havde fæstejorden som skatteobjekt. Endelig indførtes et importforbud for korn i 1736, hvilket bevirkede en kunstig efterspørgselssituation og deraf følgende stigende priser for hovedgårdenes kornproduktion, og hartkornsskatten nedsattes.

I 1740'erne begyndte imidlertid en opgangsperiode for landbrugets afsætning, idet kornpriserne var stigende. Denne opgangsperiode afslørede imidlertid en række strukturproblemer i agrarsektoren – problemer, der afslørede, at produktionsstrukturen var fastlåst. Hovedgårdsøkonomien, der var mar-

6. En opfattelse, som oftest kommer til udtryk i lærebøger for folkeskolen, populærvidenskabelige fremstillinger o.l.

kedsorienteret, ønskede at udnytte afsætningsmulighederne, hvilket kun kunne ske ved at udvide det »gratis« hoveri. Denne forøgelse af hoveriet bevirkede på sin side, at bønderne fik mindre tid til at dyrke fæstejorden, hvorved hoveriet i sidste instans slog økonomisk tilbage på hovedgårdsøkonomien p.g.a. evt. manglende skattebetalinger.

Th. Kjærgaard fører i sin artikel et indirekte bevis for at fæstegårdenes ydeevne, trods det forøgede hoveri, steg. Th. Kjærgaards argumentation går på, at hovedgårdenes produktion ikke alene ville være i stand til at brødføde en befolkningstilvækst på 150.000 i perioden 1735–1800.⁷ Det kan imidlertid ligesåvel hævdes, at befolkningstilvæksten medførte en forringelse af levevilkårene, idet en forøgelse af hoveriet kunne medføre, at fæstebønderne skulle »købe« supplerende arbejdskraft for at få dyrket fæstejorden. Endelig var det forøgede hoveri koncentreret i de arbejdsintensive perioder af året – først og fremmest i høstperioden, hvor arbejdet skulle udføres på hovedgården, når vejret var optimalt. Bøndernes egen høst måtte således vente – eller udføres med »købt« arbejdskraft. Denne arbejdskraft var netop »dyrest« i høstperioden. Endelig kan den fikserede hartkornsskat i perioden 1746–1813 tolkes som et indicium på fæstegårdenes stagnerende skatteevne.

Staten ønskede ligeledes at få del i de gode priser, der evt. kunne ske ved at forøge skatteprovenu. De to agenter for pengeøkonomisektoren låste dermed gensidigt hinanden i denne opgangsperiode. Fæstebønderne, som agenter for naturalieøkonomisektoren, havde qua deres mængdemæssige kalkulationer intet incitament til at øge produktionen på fæstejorden udover hvad der var nødvendigt for at klare afgifterne.

De to økonomiske sektors forskellige rationalitet i denne opgangsperiode bevirkede, at der opstod en prosperitetskrise (velstandskrise) for pengeøkonomisektoren, der blokerede for en udnyttelse af opgangen i fuld udstrækning. Hvis hovedgårdene skulle udnytte op-

gangen fuldt ud, ville det gå ud over statens skatteprovenu. Det er i denne sammenhæng landboreformerne skal ses – nemlig som et forsøg på både at tilgodese hovedgårdene som produktionsform og statens skatteprovenu.

Landboreformkomplekset indeholdt: Udskiftning, udflytning, ophævelse af stavnsbåndet, hoveribestemmelse/-afløsning og selveje. Disse landboreformer må betragtes som en begyndende opløsning af det feudale samfund, og da vi, qua det omtalte periodiseringskriterium, mener, at det er i udbytningsrelationen, man finder udviklings- og opløsningstendenserne i den historiske udvikling skal elementerne i landboreformkomplekset analyseres i forhold til de basale produktionsrelationer, nemlig mellem herremand og fæstebonde.

I denne analyse falder landboreformerne helt klart i to væsensforskellige kategorier, som vi har benævnt h.h.v. rationaliseringsreformer og økonomiseringsreformer.

Rationaliseringsreformerne: udskiftning og udflytning gjaldt først og fremmest en mere rationel udnyttelse af fæstejorden, men berørte på ingen måde de basale relationer mellem herremand og fæstebonde. Herremanden havde stadig »ret« til ubegrænset hoveri. Disse reformer kunne derfor på den ene side kun give en begrænset effekt ved, at de enkelte bønder fik jordtilliggendet samlet, således at der blev plads til den enkeltes »initiativ«, al den stund at fæstebønderne stadig var underlagt naturalieøkonomisektorens mængdemæssige kalkulationer. Den eneste effekt ved en evt. udflytning kunne være, at landsbyfællesskabet, som organisationsform kunne blive opsplittet, således at den enkelte fæstebonde blev isoleret, og derfor kom til at stå svagere overfor herremanden. Det var imidlertid ikke altid tilfældet, at fæstegårdene blev udflyttet i forbindelse med udskiftningen.

Økonomiseringsreformerne: stavnsbåndets ophævelse, bestemmelse af hoveriet og selveje. Vi har benævnt disse reformer økonomiseringsreformer, fordi disse reformer indebar, at

7. Th. Kjærgaard: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning: Fortid og Nutid, bd. 28, 1980, s. 186.

herremanden blev tvunget til at prissætte og økonomisere med arbejdskraften. I disse reformer var der også elementer af rationalisering, men som ovenfor omtalt er bestemmelserne foretaget i forhold til de basale feudale relationer i samfundet. Disse reformer greb netop ind i relationerne mellem fæstebønder og herremand, idet løsningen af stavnsbåndet og især bestemmelsen af hoveriet greb ind i herremandens ubegrænsede rådighed over arbejdskraften. Selvejet brød radikalt med de feudale relationer – både med hensyn til arbejdspligten, som bortfaldt og med hensyn til de øvrige juridiske og ideologiske bindinger, som blev ophævet.

Landboreformernes gennemførelse ser vi således som den feudale absolutistiske statsmagts reaktion på agrarsektorens strukturproblemer, der var forårsaget af spændingen i to-sektorøkonomien nemlig mellem pengeøkonomisektoren, som både staten og hovedgårdene var involveret i, og naturalieøkonomisektoren. Denne spænding var bl.a. forårsaget af de to sektorer forskellige rationaliteter – handlingsmønstre. I denne forbindelse var hovedgården, der havde et ben i begge lejre, den egentlig truede part, fordi staten, (i egenskab af skatteopkræver) hvis den ville forøge sit skatteprovenu, beregnet efter pengeøkonomiske kalkulationer – dvs. en stadig forøgelse i takt med stigende afsætning/priser – ville ødelægge hovedgårdene, fordi disse i egenskab af ansvarlighed for bøndernes skattebetalinger – ville få deres øgede indtjeningsmuligheder beskåret.

Resultatet af landboreformerne blev således, at den feudale stat via selvejet fik sikret sit skatteprovenu. Selvejet betød nemlig, at bønderne blev trukket ind i pengeøkonomien og dermed blev tvunget til at ændre rationalitet – fra at kalkulere i produkter til at kalkulere i penge. Selvejerne blev dermed afhængig af priser og afsætning, der var gunstige i slutningen af 1700-tallet. Det var således

selvejerne, der sammen med herremændene nød godt af de opadgående konjunkturer – ikke fæstebønderne, som Th. Kjærgaard plæderer for i sin artikel.⁸ Hovedgårdene fik erstatningsarbejdskraft for fæstebøndernes tidligere »gratis« arbejdskraft i form af betalt husmands- og daglejarbejde, samtidig med at en ny samfundsmæssig udbytningsgruppe blev introduceret, nemlig lejehusmændene. Disse dannede en overgangstype indenfor hovedgårdenes arbejdskraftgruppe, nemlig mellem de hoveripligtige fæstebønder og daglejere. Denne arbejdskrafttype var karakteriseret af både feudale træk og »nye« træk, der pegede frem mod den senere lønarbejder. De feudale træk var netop bindingen til jorden i form af hus og jordlod, hvoraf der skulle svares pligtarbejde/hoveri, mens de nye træk bl.a. var kort opsigelse på lejekontrakten og et stadigt voksende behov for lønnet arbejde.

Landboreformerne, som et forsøg på at konsolidere statens og herremændenes feudale positioner, fik således som utilsigtet resultat – en begyndende opløsning af de feudale relationer i samfundet. Den nye erstatningsarbejdskraft og den fundamentale udbytningsgruppe i samfundet var karakteriseret af en kvalitativ ny socio-økonomisk relation mellem udbytter og udbyttet – en relation, hvor arbejdskraften i modsætning til den feudale arbejdskraft, i den samfundsmæssige cirkulationssfære i princippet havde formel »frihed« til at vælge sin arbejdsgiver. Ligeledes blev arbejdskraftens feudale binding til jorden i løbet af 1800-tallet stadig svagere i takt med oprettelsen af husmandssteder med stadig mindre og helt uden jordtilliggende. Med landboreformernes gennemførelse iværksattes således den proces, som over tid skabte den dobbelt fri arbejdskraft – en arbejdskraft, som på længere sigt var en af forudsætningerne og betingelserne for en kapitalistisk industriel produktion.

8. Th. Kjærgaards nævnte artikel s. 186.

Thorkild Kjærgaard: Fridlev Skrubbeltrang og det danske landbosamfund

*Det danske Landbosamfund 1500–1800*¹ er resultatet af mange års arbejde, og må anses for det mest ambitiøse værk i Fridlev Skrubbeltrangs mangesidige landbohistoriske forfatterskab. Bogen er en bredt anlagt, kronologisk fremstilling af landbosamfundets historie 1500–1800, opdelt i 5 hovedafsnit: I: ca. 1500–1536 (23 s.), II: 1536–1660 (62 s.), III: 1660–1720 (85 s.), IV: 1720–1760 (81 s.) og V: 1760–1807 (167 s.). Hertil kommer et »tilbageblik«, en kilde- og en litteraturoversigt, et bilag, et personregister og et forbilledligt sagregister, i alt 52 s. Et stedregister savnes. Værket er meget alsidigt og behandler så forskellige sider af landbosamfundets historie som folkesundhed, sandflugtsvæsen og herregårdsbyggeri. Hovedvægten ligger dog på en analyse af landbosamfundets sociale grupper med klar overvægt mod 1700-tallet og mod gårdmændene, beboerne af Danmarks ca. 60000 fæstegårde.

Det danske Landbosamfund 1500–1800 er den hidtil mest omfattende syntese af landbrugets historie i det lange tidsrum mellem middelalder og moderne tid. I overensstemmelse hermed vil jeg på de følgende sider i det store hele forbigå detailspørgsmål og i stedet forsøge at diskutere 4 hovedpunkter: (1) Periodiseringen, dvs. spørgsmålet om hensigtsmæssigheden af den af Fridlev Skrubbeltrang anvendte inddeling af landbosamfundets historie i tidsafsnit. (2) Fridlev Skrubbeltrangs statistiske undersøgelser af fæsteforholdet i 1700-tallet med særlig henblik på de slutninger, der drages om betydningen af Den store Landbokommissions nedsættelse 1786. (3) Forsiddelsesfænomenet, dvs. det forhold at en række fæstere måtte forlade deres gårde ufrivilligt. Det vil blive diskuteret, hvorfor forsiddelser forekom, hvad ændringerne i antallet af forsiddelser skyldtes samt hvilke slutninger der kan drages om stabiliteten i fæsterkorpset ud fra Fridlev Skrubbeltrangs beregninger

over antallet af gårdforsiddere. (4) Tesen om at landboforholdene i ældre tid skal have været særligt ugunstige på Sjælland.

I.

Fridlev Skrubbeltrang begrunder ikke nærmere den tidsmæssige afgrænsning af fremstillingen. Mangel på kildemateriale, som kan gøres til genstand for talmæssig behandling, har dog givetvis haft betydning for fastlæggelsen af den nedre tidsgrænse (mod middelalderen), men ikke for den øvre. En vigtig, omend udtalt hensigt med tidsrammen 1500–1800 kan være et ønske om at udnytte den særlige dramatiske effekt, der ligger i at lade fremstillingen begynde med den danske bondes og dermed det danske folks tragedie, og lade den slutte med bondens og folkets triumf. Tragedien er selvejerbondens og »reformkongen« Chr. II's nederlag til adelen under Grevens Fejde. Triumfen er landboreformerne, som sprængte det gamle samfund og genskabte den danske selvejerbondestand, der var blevet udslettet 300 år tidligere. Mellemakterne i denne århundredlange vandring fra tragedie til triumf er hentet fra den politiske historie: Reformationen (1536), enevældens indførelse (1660), Den store nordiske Krigs afslutning (1720) og landboreformernes begyndelse (1760).

Det er således ikke landbrugets udvikling som sådan, men faserne i Danmarks ydre og indre politiske historie, der har bestemt værkets disposition. Dette har den fordel, at periodiseringen er umiddelbart genkendelig fra den almindelige danmarkshistorie, men det har også sin pris. De forskellige samfundsfænomener udvikler sig ikke i samme takt, og en periodisering, som muligvis passer godt til en fremstilling af landets politiske historie, egner sig ikke nødvendigvis til landbrugets historie. Livet på landet var sikkert upåvirket af, om det var et adeligt rigsråd eller en enevældig konge, der styrede landet. Og medmindre man var så uheldig at bo netop hvor krigshandlingerne fandt sted eller på anden måde

1. Udgivet af Den danske historiske Forening. Kbh., 1978. 480 s. Kr. 140 (i bogh.) / 93 (for medl.).

blev personligt berørt, så har man også kun indirekte mærket til krigene i form af ændrede efterspørgselsmønstre, prisforskydninger og undertiden særlige skattepålæg. Som helhed må man formode, at landbruget var mindre påvirket af Den store nordiske Krig end af Den første Verdenskrig, hvor følgerne af den pludselige mangel på udenlandsk gødning og foderstoffer afslørede en umiddelbar sårbarhed over for storpolitiske begivenheder, som var ukendt for det ældre landbrug.² De afgørende faktorer for landbrugets udvikling før 1850 var næppe krige eller systemskifter, antagelig heller ikke landbrugslovgivningen, som næppe kunne andet end regulere og udjævne eksisterende strømninger. Landbrugets udvikling, derunder balancen mellem befolkningsklasserne på landet, var først og fremmest en funktion af (1) langtidstendenserne i prisudviklingen, der på sin side navnlig hang sammen med den demografiske udvikling og (2) den landbrugsteknologiske udvikling i bredeste forstand.

Set ud fra disse to hovedsynspunkter fulgte udviklingen i landbruget i perioden 1500 til 1800 en rytme, som var uden umiddelbar sammenhæng med den politiske udvikling:

Der synes at aftegne sig tre perioder. Det første skel bør formentlig sættes omkr. 1580, hvor det 16. årh.s stigende konjunkturer, der havde forbindelse med et øget befolkningspres, begyndte at flade ud.³ Højkonjunkturerne blev afløst af en vanskeligt tolkelig periode ca. 1580–ca. 1730 med hastigt svingende prisbevægelser, der afsluttedes i en udpræget lavkonjunktur. Den sidste periode, 1730–1807, eller rettere 1815, var præget af en ny højkonjunktur med stigende priser på landbrugsprodukter. Hvad angår de store driftsteknologiske gennembrud, som i 1700-tallet trak det vesteuropæiske, og dermed det danske landbrug ud over den klassiske agrarøkonomis begrænsninger, så var de uden forbindelse med dramatiske politiske begivenheder såvel på det hjemlige som på det europæiske plan. Denne afgørende udvikling, som førte Vesteuropa ind i en periode med permanent vækst, hvis grænser først er begyndt at aftegne sig i de allerseneeste år, hang formentlig i første række sammen med den voksende agrartekniske viden, som efterhånden akkumuleredes i den vesteuropæiske landbrugs-litteratur.⁴

Hverken prisudviklingen eller den gene-

2. Sml. Knud Fabricius, »Enevældens Dæmring og den ældre Enevælde« i *Schultz Danmarkshistorie*, III. Kbh., 1942. 233–524, s. 338.

3. Jf. Helge Gamrath & E. Ladewig Petersen, »Perioden 1559–1648« i Aksel E. Christensen m.fl. (red.), *Danmarks historie*, 2, 2. Kbh., 1980. 359–555, ss. 403–07.

4. Det var den nye agronomiske viden, som gjorde det muligt at løse en række af de yderst komplekse problemer, som tårnede sig op for det ældre landbrug, især i forbindelse med gødningsforsyningen, så snart man øgede kornproduktionen over en vis grænse. Vha. kløver og andre græsser, vha. forbedrede sædskifter og vha. en række andre driftsmæssige forbedringer blev det muligt at løse den økologiske klemme, som det ældre landbrug sad i. Foderproduktionen steg, og der blev skabt en ny balance på et højere niveau mellem animalsk og vegetabilsk produktion. Kløver m.m. er formentlig blevet dyrket sporadisk siden højmiddelalderen (B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500–1850*. Utrecht/Antw., 1960, s. 305 – med henvisninger til anden litteratur). Også andre af de driftsmæssige forbedringer, som senere skulle få almen betydning, kan have forekommet i mere eller mindre ufuldkommen form tilbage i middelalderen. Afgørende var imidlertid, at den eksisterende viden takket være bogtrykkerkunsten fra omkr. 1500–1550 kunne opsamles, systematiseres, videreudvikles og mangfoldiggøres mere præcist og i en helt anden målestok end det tidligere havde været muligt. Videnskabelig kommunikation og dataopbevaring var herefter ikke længere afhængig af den menneskelige hukommelse og af sjældne, i reglen tillige upålidelige håndskrifter. Resultaterne af dette nye og sikrere udgangspunkt for arbejdet med komplicerede problemer inden for landbrugsvidenskaberne var først beskudte. Men i løbet af 16- og 1700-tallet blev de mere overbevisende, samtidig med at de igennem bøger, senere også tidsskrifter blev gjort alment tilgængelige inden for det latinsk-germanske sprogområde. Dette var sandsynligvis den vigtigste enkeltårsag til, at det 18. årh.s højkonjunktur, som utvivlsomt først og fremmest var fremkaldt af et forøget befolkningspres, fik et forløb helt forskelligt fra, hvad der kendtes fra tidligere højkonjunkturperioder i 12- og 1500-tallet.

De tidligere højkonjunkturer havde hovedsagelig tjent til, på bekostning af andre samfundsgrupper, at skaffe jordbesiddere og andre, som disponerede over jord, nogle hurtige penge, der skyndsomst var blevet omsat i forbrug eller døde investeringer som f.eks. det storstilede fynske herregårdsbyggeri i 2. halvdel af 1500-tallet. Set under et

relle teknologiske udvikling kan komme til sin fulde ret i en fremstilling, hvor politiske begivenheder er bestemmende for periodiseringen. Man leder derfor forgæves i Fridlev Skrubbeltrang's bog efter en analyse af de dybere kræfter, som lå bag landbosamfundets dynamik i tiden 1500–1800, og for hvilke det skiftende forhold mellem godsejere, gårdmænd, husmænd og landarbejdere, som bogen detaljeret redegør for, er et ydre udtryk.

At dømme ud fra bogens grundstruktur, bygget op som den er omkring den politiske udvikling, må man imidlertid formode, at Fridlev Skrubbeltrang finder den egentlige dynamiske faktor i det – af mere eller mindre tilfældige indenrigs- og udenrigspolitiske årsager – skiftende styrkeforhold mellem på den ene side bonden og på den anden side adelen og godsejerne. Denne opfattelse har rødder i dansk historieskrivning helt tilbage til C. F. Allens *Haandbog i Fædrelandets Historie* (1840), i dansk litteratur, f.eks. *Kongens Fald* af Johs. V. Jensen (1900–01)⁵ og i dansk politik, navnlig i

opgøret med Højre i slutningen af forrige århundrede. Den er også nært beslægtet med marxistiske teorier om de forskellige faser i klassekampen som afgørende for samfundenes udvikling.⁶ Men den er næppe hensigtsmæssig for en analyse af den afgørende periode mellem 1500 og 1800, hvor det danske landbrug og dermed i realiteten hele det danske samfund gennembrød de grænser for vækst, som den klassiske agrarøkonomi satte.

II.

Hovedvægten i *Det danske Landbosamfund* ligger som nævnt på afsnittene om 1700-tallet, hvor resultaterne af de fæsteundersøgelser, som Fridlev Skrubbeltrang har arbejdet med siden 50'erne, offentliggøres i deres helhed.⁷

Fæsteundersøgelsen er en talmæssig bearbejdning af knap 20 000 fæstebreve fra perioden 1665–1807, hovedparten, ca. 17 000, dog fra tiden efter 1720.⁸ De undersøgte fæstebreve

længere perspektiv havde de ingen eller kun yderst begrænsede virkninger for landbrugets samlede produktionskapacitet. Anderledes i 1700-tallet, hvor en del af de store fortjenester, som landbruget hentede hjem, blev udnyttet til gennem kostbare forsøg og driftsomlægninger at efterprøve og korrigere den fond af viden, som lå i landbrugslitteraturen. Det moderne videnskabelige landbrug, baseret på permanent og systematisk innovation og et effektivt samspil mellem teori og praksis blev grundlagt. Senest omkr. 1750 havde man i Vesteuropa for første gang i historien et landbrug, der kunne øge produktionen tiår for tiår og holde trit med en stadig voksende befolkning. Således ernærede det danske landbrug, hvis man ser bort fra import/eksport-balancen for fødevarer, i 1735 ca. 715 000, 1801 ca. 926 000, 1850 ca. 1 415 000 og i 1901 ca. 2 450 000 mennesker, altså mere end en tredobling mellem 1735 og 1901, jf. Aksel Lassen, *Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960*. Århus, 1965, ss. 530, 541.

5. Se især 3. del: *Vinteren*, kap. »Den røde Hane« og »Nederlaget«.

6. Se f.eks. Niels Finn Christiansen, »Produktion og samfundsudvikling – nogle bemærkninger til en materialistisk historieopfattelse«, *Historie & Samtidsorientering*, 19. årg. 1980. 357–73, s. 368 f.

7. Enkelte delresultater er tidligere blevet offentliggjort. Se f.eks. de to artikler fra 1961, »Fæstegården som forsørger«, *Jyske Samlinger*, ny rk., V. 237–74 og »Strejftog blandt østjyske bønder i det 18. århundrede«, *Østjysk Hjemstavn*, XXVI. 20–33. Gennem årene har Fridlev Skrubbeltrang desuden stillet dele af sit utrykte materiale til rådighed for andre forskere, bl.a. Aage Rasch, der i sin bog om Niels Ryberg publicerede en oversigt over indfæstningernes størrelse (*Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondebrug til handelsfyrste*. Århus, 1964, s. 293), som i let udvidet form genfindes i den her anm. bog s. 348.

8. På grundlag af oplysninger ss. 460–63 om hver enkelt af de inddragne godser og godsdistrikter er det samlede antal benyttede fæstebreve opgjort til 19 806, heraf 17 039 fra tiden 1720–1807 (ss. 215 f., 340 f.). Af de sidste 2 767 fæstebreve er 2 450 fra tiden 1690–1719 (s. 155), resten, 317, fra årene 1665–90. – Et fæstebrev var den kontrakt, der oprettedes mellem godsejer og bonde ved fæstetiltrædelse. Det indeholdt i reglen oplysninger om (1) årsagen til det stedfundne fæsterskifte (2) indfæstningsbeløbet, dvs. den engangsydelse der skulle udredes ved fæstets tiltrædelse (3) oplysninger om eventuelle aftægtsydelse til den afgående fæster. Desuden vil det ofte være oplyst (4) om der forelå familiefæste, dvs. om den nytiltrædende fæster var beslægtet eller besvogret med den foregående fæster, evt. gift med dennes enke. Endelig vil det, hvis der foreligger en ubrudt række fæstebreve, hvad der er almindeligt for tiden efter 1720, i reglen være muligt at beregne (5) hvor længe hver enkelt fæster sad ved sin gård.

Der var ca. 60 000 fæstegårde i Danmark, og da en fæsteperiode i 1700-tallet gnsntl. var ml. 20 og 25 år (ss. 159, 225), har der i perioden 1720–1807 skønsmæssigt været et sted ml. 210 og 260 000 fæsterskifter. De ca. 17 000

sunket til næsten 0. På denne baggrund må det anses for usikkert, om det er Landbokommissionens indflydelse, forsiddelsesprocenten registrerer. En anden tolkning ligger lige for. Først er det de særligt gunstige afsætningsforhold under krigen 1778–83, der aftegner sig. De viser sig som en faldende forsiddelsesprocent, forstået som en forbedret overlevelseschance for gårdfæsterne. Krigskonjunktoren blev fulgt af en fredsrecession, som via krisen for den københavnske storhandel forplantede sig ud i landbruget, mest føleligt på Øerne. Dette fik forsiddelsesprocenten til at stige, indtil de franske revolutionskriges udbrud omkr. 1790 udløste et nyt konjunkturopsving, der varede nogle år ind i det følgende århundrede. Forsiddelsesprocenten faldt hastigt, og i en række år var det, formentlig for både første og sidste gang i danmarkshistorien, næsten umuligt at drive en gård så dårligt, at man måtte gå fra den. – Det er en almindelig opfattelse blandt danske historikere, at Den store Landbokommission allerede fra 1786/87 havde dybtgående indvirkninger på landbosamfundet. Flere har søgt at bevise det, men bevisførelsen har lidt under, at man forudsætter, hvad man vil bevise. Således også Fridlev Skrubbeltrang. Den ubetvivlelige fremgang, som kan konstateres i landbrugssektoren overalt i Vesteuropa i 1790'erne, og som det danske landbrug også nød godt af, tilskrives jo på forhånd Den store Landbokommissions nedsættelse og den tidlige reformlovgivning, når der sættes skel ved 1787, samtidig med at andre tolkninger udelukkes.

III.

Talserierne i den store fæsteundersøgelse er af blivende værdi og vil helt selvfølgelig få en plads i den fremtidige historieskrivning om 1700-tallet. Noget andet er tolkningen af de yderst komplekse sociale og økonomiske for-

hold, som ligger bag disse talserier. På dette punkt har Fridlev Skrubbeltrang næppe afsluttet diskussionen, snarere må man formode, at den vil blusse op. Jeg vil i den forbindelse tage 2 spørgsmål op, som Fridlev Skrubbeltrangs resultater begge kaster afgørende nyt lys over. Det ene er spørgsmålet om, hvordan forsiddelsesfænomenet og de meget høje forsiddelsesprocenter, som forf. er nået frem til, skal tolkes. Det andet er spørgsmålet om de regionale forskelle i det danske landbosamfund og disse forskelles egentlige natur.

Om forsiddelser har Fridlev Skrubbeltrang en klar mening: de var fæstevæsenets mest negative side (s. 459). Forskydninger og forskelle i forsiddelsesprocenten bliver derfor et hovedpunkt ved vurderingen af fæstebøndernes forhold (se f.eks. s. 339). Samtidig var selve det forhold, at forsiddelser forekom, en stadig påmindelse om, at fæstevæsenet i bund og grund var et urigtigt system.

Hertil må imidlertid bemærkes, at forsiddelser ikke var noget, som kunne afskaffes på samme måde som fæstevæsenet. Det var et fænomen, som fortsatte med at eksistere, også efter at de fleste fæstebønder var blevet selvejere, omend under andre navne: tvangsauktion, tvangssalg, salg i utide. Forsiddelser var ikke en specifik fejl ved fæstevæsenet, men var udtryk for den givetvis ubehagelige, men i øvrigt ganske uundgåelige udskillelse af gårdbrugere, som ikke kunne klare sig.¹¹ Udsvingene i forsiddelsesprocenten var formentlig lige som udsvingene i senere tiders tvangsauktioner m.m. udtryk for de skiftende konjunkturer. Prisstigninger for landbrugsprodukter kunne betyde, at forsiddelsesprocenten faldt nogle år, indtil afgiftsniveauet, hvis bevægelser var langsommere end prisudviklingen på varer, var nået op på et niveau, som svarede til bondebrugets forbedrede afkastningsevne. Dette var tilfældet fra omkr. 1740, hvor for-

11. Her tænkes udelukkende på de tilfælde, hvor en gård blev forsiddet pga. økonomiske vanskeligheder. En forsiddelse kunne dog også skyldes andre forhold. Således må man formode, at en række af de forsiddelser, som skyldtes åbenlys misligholdelse, af de sædvanlige fæstebetingelser (ulovligt salg af sædekorn eller foder, bortleje af ager- og engjord o.l., jf. s. 157) var uden sammenhæng – direkte eller indirekte – med økonomiske vanskeligheder.

siddelsesprocenten faldt, mest markant på Sjælland, indtil den omkr. 1770 atter havde fundet tilbage til sit gamle leje.¹² Det var som nævnt ovenfor atter tilfældet fra omkr. 1790, hvor der kom et kraftigt konjunkturopsving, som afgiftsniveaueu først tilpassede sig et stykke efter århundredeskiftet. Siden har dette fænomen gentaget sig ved begyndelsen af hvert. eneste konjunkturopsving, senest i årene omkr. 1970, hvor tvangsauktioner var et næsten ukendt begreb i dansk landbrug. Men har gårdmændene altid kunnet drage fordel af konjunkturopsving, så har de tilsvarende måttet bære risikoen ved et konjunkturfald. Selv en kortvarig fredsrecession som den i midten af 1780'erne synes som nævnt at have givet sig udslag i større forsiddelsesprocenter, idet gårdmændenes faste afgifter (landgilde og hoveri) naturligvis ikke faldt i samme øjeblik, som efterspørgslen på landbrugsprodukter begyndte at vige. Gårdmænd, som ellers sad på sunde gårde, kunne komme i vanskeligheder, således som det atter blev tilfældet i 1820'erne, hvor det kneb for mange at svare de afgifter i form af landgilde, eller, hvis de var blevet selvejere, renter og afdrag, som de havde påtaget sig under højkonjunktoren først i århundredet. Senere eksempler på det samme forekom i 1930'erne og nu igen omkr. 1980.

Godssystemets kritikere synes at mene, at forsiddelser var et mere ondartet fænomen end tvangsauktioner eller salg i utide, muligvis fordi man mener, at forsiddelser var mere uretfærdige og vilkårlige end tvangsauktioner – i hvert fald var de langt hyppigere, hvad de voldsomme forsiddelsesprocenter, som Fridlev Skrubbeltrang når frem til, for Sjællands vedkommende i lange perioder omkr. 30–35%, synes at bekræfte til overmål. Om det første kan man mene, hvad man vil. Det

sidste, at forsiddelser var langt hyppigere end tvangsauktioner, er derimod en sandhed med modifikationer.

Den gennemsnitlige fæsteperiode i 1700-tallet var lavt sat omkr. 20 år.¹³ I gennemsnit kan altså højst 5% af samtlige gårde have skiftet fæster hvert år. Hvis man dernæst siger, at 33% af gårdene var forsiddergårde, hvad der iht. Fridlev Skrubbeltrangs tal var almindeligt på Sjælland før 1790, mens Jylland og Fyn lå væsentligt lavere (s. 465), når man frem til, at det på årsbasis højst kan have været 1–2% af samtlige danske gårde, der fik ny fæster, fordi den gamle havde måttet forlade gården ufrivilligt. Dette kan sammenlignes med, at ca. 2000 af Danmarks ca. 180000 landbrugsejendomme gik på tvangsauktion i 1932,¹⁴ svarende til en »forsiddelsesprocent« på årsbasis på 1,1. Stabiliteten i fæsterkorpset før landboreformerne var, trods de meget høje forsiddelsesprocenter, som helhed betragtet lige så stor som blandt de sidste 175 års selvejere.

Endelig må det nævnes, at procentuelle opgørelser giver et skævt billede af, hvordan situationen har taget sig ud for den enkelte fæster. Forsiddelserne var i betydeligt omfang koncentreret omkring bestemte gårde, evt. visse landsbyer,¹⁵ ligesom man i nyere tid har kendt begrebet fallitgårde.

IV.

Dansk landbohistorie er hidtil især blevet skrevet på grundlag af materiale fra Øerne, specielt Sjælland. Det må fremhæves som én af *Det danske Landbosamfunds* store fortjenester, at Jylland inddrages på fyldestgørende måde. Før første gang er det muligt på et bredere grundlag at tage stilling til karakteren af de eventuelle forskelle i landbruget fra landsdel

12. Dette i klar modstrid med Fridlev Skrubbeltrang, der i den stigende forsiddelsesprocent hen mod 1770 finder et vidnesbyrd om, at »opgangslinien [fra omkr. 1740] blev brudt.« »For landet som helhed skete der [i årene efter 1765] en forværring« (s. 339).

13. Se ovf. n. 8.

14. Erik Helmer Pedersen i Vagn Dybdahl m.fl., *Krise i Danmark. Strukturændringer og krisepolitik i 1930'erne*. Kbh., 1975, s. 75.

15. Jf. Jørn Bank Grauenbøl, *Fæstegods under grevskabet Ledreborg i midten af det 18. århundrede. Et bidrag til diskussionen om landboøkonomi*. Kbh., 1980 (utrykt speciale, Kbh. Univ.), ss. 12, 16 f.

til landsdel. Værdien af dette fremskridt anfægtes ikke af, at jeg i det følgende vil søge at skitsere en anden tolkning af de regionale forskelle end den, forf. selv fremlægger.

I forlængelse af Fridlev Skrubbeltrang's tolkning af forsiddelsesfænomenet som en hovednøgle til belysning af fæstebøndernes forhold er det klart, at de temmelig markante forskelle i forsiddelsesprocenten mellem Sjælland, Fyn og Jylland, som han når frem til (se bl.a. s. 465), udlægges som et afgørende bevis for, at forholdene for gårdfæsterne var værst på Sjælland, hvor forsiddelsesprocenten var størst, og bedre i Jylland og på Fyn (ss. 156, 217, 339, 430). Forf. underbygger således statistisk den almindelige antagelse, at fæstebønderne i hvert fald i 1700-tallet var dårligst stillet på Sjælland (sml. ss. 99 f., 385). Der er i tidens løb fremført mange forklaringer på dette forhold. Blandt de mest yndede har været, at Sjælland var voredskabets gamle område. Undersøgelserne havde altid været voldsomst dér, og i 1700-tallet var enhver modstandskraft blevet knækket efter århundreders undertrykkelse. Anderledes i Jylland og på Fyn, hvor der aldrig havde været voredskab, og hvor stavnsbåndet (indført 1733) ikke nåede at bestå længere, end at der altid var folk, som huskede den tid, der gik forud (sml. s. 178).

Det her skitserede syn på forskellen mellem Sjælland og Danmark vest for Storebælt rejser imidlertid en række spørgsmål. Først og fremmest hvordan det kunne gå til, at løniveaue var højere på Sjælland end i det vestlige Danmark, hvad der gennem hele den periode, *Det danske Landbosamfund* dækker, men ikke mindst i 1700-tallet gav anledning til en stadig udvandring fra Jylland og Fyn til Sjælland (ss. 143–45, 178, 432).

Skal dette give mening, så må den sjællandske fæstebonde, navnlig i 1700-tallet, have været offer for, hvad der bedst kan beskri-

ves som en indkredsning mellem godsejerne og landarbejderne, der handlede i en slags indbyrdes forståelse. På den ene side stod godsejerne med deres krav om stigende ydelser, især i form af hoveri, på den anden side stod landarbejderne (husmænd og tjenestefolk), som formåede at holde lønningerne på et højere niveau end i det jysk-fynske område, ikke uden sammenhæng med de voksende hoverikrav, som gjorde gårdmændene mere og mere afhængige af lejet arbejdskraft. Resultatet var som nævnt flere forsiddelser og i det hele taget dårligere vilkår for de sjællandske end for de jyske og fynske fæstebønder. Til gengæld må landarbejderklassens stilling have været bedre på Sjælland end i det vestlige Danmark.

Jeg mener ikke, at dette under alle forhold ville være utænkeligt. Men hvis situationen var som her beskrevet, må det have betydet, at de sociale forskelle mellem landbosamfundets hovedgrupper, gårdmænd og landarbejdere, var mere udtalte i Jylland og på Fyn end på Sjælland – i Jylland og på Fyn var arbejdslønnen jo lavest og fæsternes stilling gunstigst, mens det omvendte var tilfældet på Sjælland. Dette har imidlertid næppe været tilfældet. Der er tværtimod, som også Fridlev Skrubbeltrang synes at mene (se s. 410), grund til at antage, at forbindelsen mellem gårdmænd og husmænd/tjenestefolk blev tættere, jo længere man kom bort fra København. Også andre forhold synes egnede til at så tvivl om, at den sjællandske fæstebonde var særlig ilde stillet. Her skal blot nævnes, at de sjællandske bondegårde gennemgående var langt større end de jyske,¹⁶ og at der ikke er noget som tyder på, at de sjællandske fæstebønder stod tilbage for deres kolleger vest for Storebælt i den storstilte forbedring af gårdbrugets ydeevne, som utvivlsomt fandt sted i 2. halvdel af 1700-tallet.¹⁷

16. Fridlev Skrubbeltrang, »Kildekritisk vejledning« i 2. udg. af Henrik Pedersen, *De danske Landbrug. Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V. 5 Matrikel 1688*. Kbh., 1975. 483–87, s. 485 f. For huse med matrikuleret jord gjaldt det omvendte forhold; de var gnsntl. større i Jylland end på Sjælland (sst.) – også et vidnesbyrd om, at den sociale thoralisering var mere udtalt på Sjælland end i Jylland.

17. Sml. Thorkild Kjærgaard, *Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*. Kbh., 1980, s. 36 f.

Ser man et øjeblik bort fra, hvad der i tidens løb er sagt om forholdet mellem de danske provinser, specielt Jylland og Sjælland, så må det ud fra mere almindelige overvejelser forventes, at landbruget i de tre hundrede år, *Det danske Landbosamfund* behandler, var bedre stillet på Sjælland end vest for Storebælt. København var i hele perioden uden konkurrence rigets største by og derfor dets største marked for landbrugsprodukter. Dette gav, også i betragtning af at transport over lange afstande af store godsmængder var relativt dyr, det sjællandske landbrug fortrinlige muligheder, som stadig forbedredes, særligt i 1700-tallet, hvor København blev en storby. Man skulle altså forvente en såkaldt metropoleffekt på Sjælland, noget lignende hvad der kan konstateres omkring andre store byer. F.eks. udviklede landbruget i Île de France sig særligt kraftigt pga. det parisiske marked. Det samme gjaldt i Vestholland pga. Amsterdams nærhed og i dele af Slesvig og Holsten pga. Hamborg. Landbruget fik i disse og tilsvarende egne et skub fremad, som ytrede sig i særligt høje investeringer og fortjenester, men også i relativt høje risici. Arbejdskraft blev trukket til fra de omgivende områder, befolkningstætheden steg, og den sociale lagdeling blev mere udtalt end i randområderne. Flere rige, men også flere fattige, større chancer, men også mindre tolerance over for den udygtige eller uheldige.

Omtrent sådan har situationen formentlig også været på Sjælland i 1700-årene. Husmandsbefolkningen var, således som påvist af Fridlev Skrubbeltrang i hans banebrydende disputats fra 1940, *Husmand og Inderste*, langt større og langt hurtigere voksende på Sjælland end på Fyn og i Jylland. Der var fuldt op med talentfulde bønderkarle på Sjælland, og det var ikke svært at finde gårdfæsteremner. Mulighederne på gårdene var store, givetvis

langt større end i Jylland og på Fyn. Men den mindre dygtige eller uheldige bonde, som ikke kunne leve op til de krav om innovation og driftsforbedringer, som de stigende afgifter især i form af hoveri nødvendiggjorde, kunne langt hurtigere end i store dele af det jysk-fynske område komme håbløst bagud. Forklaringen på den højere forsiddelsesprocent på Sjælland kan derfor meget vel tænkes at have været, at den sjællandske bonde lettere end hans kollega vest for Storebælt kunne komme ud i uoprettelige vanskeligheder. For bondestanden som helhed har det dog nok spillet en større rolle, at mulighederne var bedst i nærheden af København – under alle omstændigheder var forskellene i forsiddelsesprocenten udregnet på årsbasis marginale og derfor umulige at iagttage for samtiden.¹⁸ Set fra Jylland og Fyn rangerede Sjælland – og Slesvig-Holsten, der som nævnt nød godt af en tilsvarende metropoleffekt fra Hamborg – utvivlsomt øverst blandt de steder, hvor man burde tage hen, hvis man ville frem i verden og ikke var favorit til en gård på sin hjemegn. Den højere forsiddelsesprocent på Sjælland kan således, sammen med bl.a. det højere lønniveau, tilvandringer fra Jylland-Fyn og husmandsbefolkningens relativt hastige vækst, opfattes som et vidnesbyrd om, at det sjællandske landbrug i 1700-tallet gennemgik en mere forceret udvikling end det jysk-fynske.

V.

I så omfangsrig en bog som *Det danske Landbosamfund* vil der uundgåeligt være en række enkeltpunkter, der kan rejses indvendinger imod. Men arbejdet indbyder i almindelighed ikke til detailkritik. Det må dog være på sin plads at bemærke, at dispositionen af de enkelte hovedafsnit kan være ret uoverskuelig,¹⁹

18. Jf. ovf. s. 281.

19. Hovedafsnit IV (perioden 1720–1760) omhandler således flg. emner i den nævnte rækkefølge (der ses bort fra Fridlev Skrubbeltrangs kapiteloverskrifter): 1. Samfundsmæssige forhold af særlig betydning for landbruget: afsætningskrise, landmiliti, stavnsbånd (8½ s.). 2. Ridefogden (11½ s.). 3. Aftægtsforhold, fortrinsvis i gårdmandsgruppen (9 s.). 4. Boligforhold på landet (4½ s.). 5. Fæsteforhold: årsager til fæsteskifte, fæsteperioder m.m., afgifter, skatter (21½ s.). 6. Landbefolknings levevilkår: godsejere, forpagtere, fæstebønder, husmænd, tjenestefolk, »pjalteproletariatet« (21½ s.). 7. Kulturelle og religiøse forhold (4 s.).

hvad der gør bogen vanskelig for den uindviede læser, som den brede fremstillingsform og det ukunstlede sprog ellers på mange måder tager hensyn til. Endvidere at der forekommer en del moralske vurderinger af omvistelig værdi, såsom at »enevælden etisk set var et forstemmende samfundsfænomen« (s. 180).

Teksten er uden noter, men i en række tilfælde har Fridlev Skrubbeltrang dog valgt i parentes at henvise til en forfatter. Disse henvisninger er ofte ufuldstændige, i mange tilfælde nævnes kun et navn.²⁰ Om bibliografien ss. 447–56 skal bemærkes, at den repræsenterer et udvalg af den litteratur, som Fridlev Skrubbeltrang har fundet særlig værdifuld. Den er ikke, og gør heller ikke krav på at være en litteraturliste, som uden reservationer kan anbefales som udgangspunkt for videre studier. Blandt udeladelserne mærker man sig Benito Scocozzas diskutabile, men meget benyttede værk om klassekampen i Danmark 1500–1660²¹, en lang række centrale tidskriftsafhandlinger, f.eks. Johan Hvidtfeldts bidrag om stavnsbåndet fra 1938²² og de instruktive forskningsoversigter over dansk landbohistorisk litteratur, som har været bragt i nærv. tidsskrift.²³

Fridlev Skrubbeltrang er i den her anmeldte bog sig selv tro, både i sine fortjenester og i

sine mangler. Ikke ulig Erik Arup, en anden af dette århundredes store historikere, har Fridlev Skrubbeltrang altid grebet højt. *Husmand og Inderste* (1940), *Den danske husmand, I–II* (1952–54) og nu sidst, men ikke mindst *Det danske Landbosamfund 1500–1800* er monumentale værker, som ligner hinanden både i deres begrænsninger, hvoriblandt en alt for ringe interesse for landbrugets teknologiske udvikling, og i deres dyder, som er originale og stortanlagte problemstillinger og stor lærdom, præget af en sjælden social forståelse og en dyb kærlighed til det danske folk.

Jørgen Dieckmann Rasmussen: Ole Kollerød – oprører eller social taber?

Den 18 november 1840 meddelte Morgentidende ganske kort, at morderen Ole Kollerød dagen før omtrent kl. 8^{1/2} var blevet henrettet på Amager Fælled, og at de to medskyldige, Ole Hansen og Peter Kristian Knudsen, var blevet pisket på retterstedet. En uhyre meneskemængde havde overværet eksekutionen. Vejret havde været dårligt. Det småregnede og vejene var næsten ufremkommelige.

Den begivenhed, der førte til henrettelsen af Ole Kollerød, var mordet på papirkusk

20. Se f.eks. s. 40 (Chr. Axel Jensen), s. 64 (Frede P. Jensen) og s. 128 (C. O. Bøggild-Andersen). Ingen af disse forf. er nævnt i bibliografien, men der sigtes til hhv. et bidrag af Chr. Axel Jensen i *Danske Slotte og Herregaarde*, II. Kbh., 1943. 136–43, s. 136, en afhandling af Frede P. Jensen, »Myten om Peder Oxen« i hans *Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie*. Kbh., 1978. 45–82 og en artikel af C. O. Bøggild-Andersen i *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., 8. Kbh., 1936. 600–04, s. 603. Det er ikke klart, hvad der i de enkelte tilfælde har fremkaldt en henvisning. Den ovenfor nævnte henvisning til Chr. Axel Jensen er således til, hvad der synes at være en ret ligegyldig bemærkning og kunne have været udeladt. Derimod er det et savn, at det f.eks. ikke anføres, at afsnittet om *kronens ladegårde* (s. 54 f.) er baseret på Gunnar Olsens disputats, hvor man kan læse mere (*Hovedgård og bondegård*. Kbh., 1957 (repro. 1975), ss. 88–104).

21. *Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen*. Kbh., 1976.

22. »Stavnsbaandet, dets Forudsætninger og Virkninger«, *Vejle Amts Aarbog*, XXXIV. 1938. 4–49.

23. XVIII. 1949–52. 263–76 (for årene 1945–51); XX. 1957–59. 273–98 (for årene 1952–58) og XXVII. 1977–78. 48–66 (for årene 1959–75). De to første forfattet af Gunnar Olsen, den sidste af Margit Mogensen & Claus Bjørn. Man kan også spørge, om det er rimeligt at medtage Jens Holmgaards arbejde fra 1954 om de nordsjællandske landboreformer uden at nævne Peter V. Christensens artikel fra 1975 om »Den lille Landbokommission og indførelsen af arvefæste på krongodset i Nordsjælland« (*Fra Frederiksborg Amt*. 27–71). Endelig bør det nævnes, at bibliografien stort set forbigår kulturhistoriske emner. Således er Niels Siggaards grundlæggende studier over den danske befolknings fødemidler udeladt ligesom Vilh. Lorenzens og Chr. Ellings talrige bidrag om dansk herregårdsarkitektur og danske herregårdshaver. Man savner også flere bidrag om landbefolkningens læsekyndighed og læsevaner i ældre tid, således F. Elle Jensens arbejde om (vest)jysk bondelæsning (»Vestjysk Bondelæsning i Stavnsbaandstiden«, *Jyske Samlinger*, 5. rk., VI. 1943–44. 251–61), hvorfra nogle af resultaterne gengives s. 439.

Lars Pedersen i Ny Mølle nord for København i juni 1837. Sammen med Peter Kristian Knudsen og Ole Hansen havde Ole Kollerød aftalt at bryde ind hos den gamle papirkusk for at stjæle hans penge. Aftalen var, at Peter K. Knudsen skulle holde vagt udenfor, mens de to andre brød ind. Inde i huset skulle den ene holde den gamle mand, mens den anden fandt pengene. Planen væltede imidlertid, da Lars Pedersen viste sig at være stærkere end antaget, og i kampens hede skar Ole Kollerød hans strube over med en kniv. De tre forbrydere flygtede fra gerningsstedet med pengene; men de blev snart anholdt.

Det skulle vise sig at blive en langvarig sag. Under afhøringerne tilstod de tre anklagede en række kriminelle forhold, som de hver for sig havde været impliceret i eller havde begået tidligere, og bragte dermed adskillige andre fra den kriminelle underverden i politiets søgelys. Mordsagen kunne ikke lukkes, før alle småsagerne var opklaret. Men hertil kom, at Ole Kollerød udgjorde et særligt problem. I flere måneder nægtede han sig skyldig i mordet på papirkusken; men da tilståelsen endelig faldt, fortalte han beredvilligt om de mange tyverier, han havde begået i de seneste fjorten år. I august 1838 var den specielt nedsatte kommissionsdomstol nået så langt i sit arbejde, at den kunne afsige dom i mordsagen fra Ny Mølle. De tre anklagede blev dømt til døden. Dommene blev appelleret til Højesteret men uden resultat. Dernæst indsendtes der benådningsansøgninger til kongen. Herved fik Peter K. Knudsen og Ole Hansen deres domme ændret til livsvarigt fængsel; men Ole Kollerøds dom skulle stå ved magt.

Det sidste år af sit liv tilbragte Ole Kollerød i Stokhuset i København, hvor han afventede udfaldet på appellerne til henholdsvis Højesteret og kongen. Han kunne intet stille op – blot vente på udfaldet af de to appeller, der som nævnt viste sig at være resultatløse. Ventetiden fordrev han bl.a. med at læse me-

re end 200 bøger og skrive en 218 foliosider stor selvbiografi. At han kunne dette sidste er imponerende alene i betragtning af, at han kun havde gået et år i skole. Manuskriptet har ikke været særlig kendt eller benyttet men er nu udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder i anledning af foreningens 70 års jubilæum. Udgiverarbejdet er besørget af foreningens mangeårige medarbejder, overassistent Else Margrethe Ransey.¹

»Ole Kollerød · Min Historie« er en sjælden smuk og præsentabel bog. Teksten er gengivet ubeskåret efter de anerkendte principper og er illustreret med Ole Kollerøds egne tegninger. Som tillæg bringes en række breve, indskrifter m.m., der er blevet til i anden sammenhæng, således at alt utrykt materiale fra Ole Kollerøds hånd nu skulle foreligge på tryk. Udgiveren har ikke selv skrevet indledningen til udgaven. Dette arbejde er istedet overdraget til en række såkaldte Ole Kollerød-kendere. Carsten Bregenhøj skriver om udgaven og dens tilblivelse, dialektologen Christian Lisse om dialektpræget og lingvisten Michael Larsen om ortografien og sproget. Jutta Bojsen Møller og Annette Rosenlund skriver om samtiden, levnedsskildringens livssyn, gennemgående temaer og tegningerne.

Ideen med at sammensætte indledningen af flere bidrag, udarbejdet af forskellige kendere, er ikke nødvendigvis dårlig. Det er let at nævne eksempler på kildeudgaver, der lider under, at udgiveren enten ikke har haft mulighed for eller ikke har evnet at sætte sig ind i alle de aspekter, den pågældende kilde berører. Men forudsætningen for, at sammensatte indledninger bliver gode eller ihvertfald bedre end traditionelle udgiver-indledninger, er naturligvis, at de pågældende kendere er virkelig kvalificerede på deres felt. Med henblik på »Min historie« må man konstatere, at Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund ikke har været kvalificerede til at indplacere

1. Ole Pedersen Kollerød. Min historie. Udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder ved Else Margrethe Ransey. 1978. 323 s., ill. kr. 112,00 – Manuskriptet har dog været anvendt nogle gange, se f.eks. Kaj Bom: »Nordsjællandsk for hundrede år siden. (Fra Ole Kollerøds selvbiografi)« i Danske Folkemål 14, 1945 s. 59–80, Hans Ellekilde: »Mordet på Ny Mølle« i Søllerød-bogen 1959 s. 271–316 og Axel Steensberg (red.). Dagligliv i det nittende og tyvende århundrede. Bd. I Kbh. 1964 s. 320 ff.

Ole Kollerød i den historiske sammenhæng. Denne konklusion er imidlertid ikke alene baseret på deres forholdsvis korte bidrag i indledningen til »Min historie« men også på den fremstilling af periodens historie, som de giver i deres bog om Ole Kollerød fra 1980.² Deres version af periodens danmarkshistorie er nemlig, som det vil fremgå nedenfor, ikke blot overfladisk og mangelfuld men også fyldt med misforståelser og elementære fejl.

Selv om arbejdet med at udfærdige en indledning er overdraget til andre og måske bedre kvalificerede, fritages udgiveren imidlertid ikke for selv at yde et bidrag. I et afsnit om manuskriptet skulle han/hun oplyse benytterne om manuskriptets udseende, håndskriften, skiftende blækfarver m.m. – dvs. oplysninger, der er af betydning for at forstå Ole Kollerøds måde at arbejde på; men disse oplysninger finder man ikke i »Min historie«. Udgavens tekstkritiske apparat burde også have indeholdt verifikation af enkeltoplysninger og lignende. F.eks. er det uoplyst, hvorvidt de tilsyneladende præcise dateringer af fængselsophold, de detaljerede beskrivelser af tyverier og tyvekoster o.s.v. nu også stemmer overens med justits- og fængselsprotokollernes oplysninger. Det må siges at være en oplagt opgave at løse.³ Disse oplysninger er indlysende vigtige for vurderingen af kildeværdien og er mindst lige så væsentlige som den ordforklaring og personidentifikation, udgiveren – prisværdigt iøvrigt – har lagt så stor en arbejdsindsats i.

Ole Kollerød kaldte selv sin levnedsskildring for »Min historie om den ulykkelige skæbning som har forfulgt mig siden mit 6. aar og entil mit 38. aar som ieg nu er i mens ieg skriver dette«. Værket var dediceret til hans velgører i fængslet, Kaptajn Agerholm. Ole

Kollerøds egen titel er for så vidt mere præcis end den kortere titel, udgaven har fået, idet levnedsskildringen netop handler om hans *ulykkelige skæbne*. Episode efter episode fremføres som eksempel på, hvor ulykkeligt hans liv har været og hvor uretfærdigt han gang på gang er blevet behandlet af sine medmennesker, af retsmaskineriet og af samfundet. De gode minder var efter levnedsskildringen at dømme få og vedrørte næsten uden undtagelse hans oplevelser med de forskellige kvinder i hans liv.

Levnedsskildringen kan opdeles i to dele, hvoraf den første består af udgavens tre første kapitler. Tidsmæssigt strækker den sig fra barndommen frem til hans første læreplads i København. I de pågældende nitten år var Ole Kollerød ikke kriminel. Han lavede ganske vist nogle drengestreger som at »låne« en hest og stoppe krudt i en karls pibe; men han lægger stor vægt på at understrege, at han ikke selv havde udtænkt de pågældende under men var blevet forledt af andre. Hver enkelt af første halvdelens episoder er tilpasset således, at de føjer en brik til billedet af Ole Kollerød og baggrunden for hans senere udvikling. Barndommen fortælles der ikke ret meget om udover en episode, hvor han seks år gammel blev straffet usædvanlig hårdt af moderen for tyveri af nogle æbler. Anklagen var imidlertid grundløs, og den hårde straf af fødte derfor en dyb mistro til moderen. Forældrenes afstraffelse var imidlertid nærmest for intet at regne i forhold til de pinsler, han oplevede i sin første tjenesteplass hos gårdmand Niels Schindler i Hjørlande, hvor den sadistiske søn David behandlede ham efter forgodtbefindende. Det var ikke småting, Ole Kollerød blev udsat for. Han fik snustobak hældt i øjnene, blev tvunget til at gå barfodet efter brændevin i frostvejr for siden at få

2. Jutta Bojsen Møller og Annette Rosenlund. Ole Kollerød – forbryder og oprører. Samleren 1980. 265 s., ill. kr. 56,50.

3. Spørgsmålet berøres i den i note 2 nævnte bog (s. 245). De beretter, at Ole Kollerød havde en god hukommelse og kun undtagelsesvis huskede forkert. Men denne forklaring kan ikke siges at være fuldt tilfredsstillende. Umiddelbart ser det ud til at have været en overkommelig opgave at efterkontrollere levnedsskildringens detailoplysninger om tyverier o.s.v. med retsdokumenterne, da akterne fra alle de tidligere sager er samlet i kommissionsdomstolens arkiv (LAS. Kommissionsdomstole udskilt af Kbh.'s amts nordre birk nr. 3. Litra C. Dokumenter fra tidligere sager mod Ole Pedersen Kollerød).

frostskaderne skåret op af David, blev tvunget til at drikke brændevin med peber i o.s.v. Hertil kom en daglig dosis prygl. Ingen greb ind for at stoppe mishandlingen af drengen. Ikke underligt, at han tog skade psykisk og fyldtes med had og mistro til sine medmenesker. Helt knækket blev han imidlertid ikke. Han udviklede sig til gadetyran og hævnede sig bl.a. ved at ride sådan på byens opblødte gade, at tilfældigt forbigående blev sølet til. Han tog selv initiativ til at forlade pladsen til fordel for en anden hos præsten i Hjørlande. Det var som at komme fra helvede ind i himmerrige, syntes Ole Kollerød. Ikke alene ophørte den sadistiske mishandling, han havde været udsat for, men han blev også behandlet som et medlem af familien. Det var en kompensation for det manglende eller ihvertfald utilstrækkelige familieliv, der havde kendetegnet hans barndomshjem. Han gik også i skole sammen med præstens børn. Til en af døtrene, en dværg, blev forholdet særligt hjerteligt; men Ole Kollerød var realistisk nok til at indse, at standsforskelle forhindrede giftermål. Hans moder vurderede imidlertid mulighederne anderledes. Han skulle blot drage til København og lade sig uddanne som møllersvend. Så ville han ikke blot stige socialt men også få mulighed for at ernære en familie. Levnedsskildringens første del slutter med en beskrivelse af Kollerøds første år som møllersvend i København. Miljøet derinde var ikke fri for kriminalitet, og kollegerne førte ham rundt til byens mange fristelser. Snart var han et kendt ansigt på byens værtshuse og danseboder. Til hans yndlingsbeskæftigelser hørte slagsmål, og efter en første tilbageholdenhed gav han den også i rollen som charmer. Ironisk skildrer han sine forhold til kvinder, der trængte til en form for hjælp, han nok kunne være dem behjælpelig med. Han færdedes altså i kriminelle cirkler i København men havde endnu intet kriminelt begået selv.

Levnedsskildringens anden og sidste del (udgavens kapitel 4–15) handler om Ole

Kollerøds kriminelle løbebane og hans forhold til retsmaskineriet. Fremstillingen er krydret med beskrivelser af de forskellige kærlighedsaffærer, han havde. Gennemgående er det en sørgelig beretning om den nød og elendighed, han levede i. Centralt står beskrivelsen af de mange tyverier og baggrunden herfor. Det vil føre for vidt at gennemgå hele synderegisteret her fra de første uopdagede tyverier af mel fra lærepladsen på Gøthers Mølle over indbruddet i Hjørlande præstegård, der førte til den første anholdelse og det første fængselsophold, frem til mordet i Ny Mølle, der udgør det absolutte »højdepunkt i karrieren«. I hvert enkelt tilfælde redegøres der omhyggeligt for, hvad der skete, hvad baggrunden var og hvilke konsekvenser, det senere fik. Det er et gennemgående træk, at Ole Kollerød fralægger sig ansvaret for sine kriminelle handlinger. Oftest blev han forledt af politispioner eller andre medlemmer af den københavnske underverden; men skylden kan ikke skydes på andre i alle tilfælde. Dér bruges istedet beruselse som undskyldning. Argumentationen udbygges senere, således at både samfundet og politiet får deres del af skylden i hans kriminalitet – politiet, fordi de beholdt hans personlige papirer ved løsladelserne, således at han var afskåret fra at skaffe sig arbejde med det samme, og samfundet, fordi det på grund af manglende resocialisering tvang de løsladte ud i ny kriminalitet. Dette forsøg på at fralægge sig ansvaret er så konsekvent gennemført, at det virker mistænkeligt – et forhold Ole Kollerød selv har øje for og forsøger at forebygge meget tidligt i levnedsskildringen.⁴ Han prøver ligeledes at retfærdiggøre sine tyverier ved at tilføje dem en Robin Hood-etiket, dvs. at han hævder kun at stjæle fra den rige mand, hvilket efter hans opfattelse er fuldt acceptabelt, da den rige mest bruger sine penge til at »træge den fattige op med«.⁵ Men han må siges at være en noget amputeret udgave af den engelske socialrevolutionære helt. Ole Kollerød delte aldrig udbyttet fra sine tyverier med de fattige

4. »Min historie« s. 21.

5. »Min historie« s. 200.

og til trods for påstanden om det modsatte afholdt han sig ikke fra at stjæle fra dem.⁶

Løbende gennem levnedsskildringen rettes der en skarp kritik mod politi, dommere og fængselspersonale. Der er også tilløb til en kritik af kirken; men denne kritik forstummer, jo længere Ole Kollerød kommer ind i levnedsskildringen og altså jo nærmere han kommer dagen for henrettelsen. Hovedanklagen er rettet mod politiet, og den kan opdeles i fire underpunkter: 1) politiet løslod ham fra fængslet uden at aflevere hans personlige papirer, således at han var afskåret fra at søge arbejde, 2) fik han arbejde, orienterede politiet arbejdsgiveren om hans kriminelle fortid, 3) ved hjælp af politispioner forsøgte det ustandselig at lokke ham i fedtefadet igen og 4) politiet stjal fra arrestanterne. Endvidere havde han et horn i siden på politiet i Hillerød, fordi de forhindrede ham i at lave en ægteskabssvindler, hvor han med falsk bevis for en formue på 400 rdl. forsøgte at franarre den godtroende svigerfader hans gård. Politiets fremgangsmåde var efter Ole Kollerøds opfattelse begrundet med, at de måtte fylde fængslerne ved at gøre folk kriminelle for ikke selv at blive arbejdsløse og overflødige. Samme motiver mente han dommerne havde. Men de beskyldes endvidere for at bruge list, hvis de ikke kunne få den anklagede dømt på anden måde, for at aftvinge tilståelser ved tortur og for ikke at passe deres arbejde. Rets-systemet mente han var hårdere ved de fattige end de rige. De rige slap oftest ustraffet, især hvis de befandt sig indenfor systemet og havde held til at lave deres numre der. Det så han blandt andet eksempler på indenfor fængselsvæsenet, hvor kostforpagterne var svigagtige ved at servere dårligere mad for fangerne end de blev betalt for. Den ekstra fortjeneste gik ubeskåret ned i bedragerens lommer. De riges kriminalitet var utilladelig, for de gjorde det

blot for at berige sig, hvorimod de fattige blev kriminelle for at overleve. Hans kritik mod fængselsvæsenet gik iøvrigt også på, at fangerne ikke blot blev mishandlet og uværdigt behandlet, men de lærte også nye numre. Fængselsopholdet havde altså ikke den opdragende virkning, man regnede med, snarere tværtimod.

Det er skrappe anklager, Ole Kollerød fremfører i sine sammenfatninger i levnedsskildringen. Han var selv opmærksom på, at ophavssituationen, dvs. det forhold, at levnedsskildringen blev til mens han sad i en uhyre presset situation og blot ventede på datoen for sin henrettelse, kunne svække hans kritik. Læserne ville måske ikke tage den alvorlig med henvisning til, at den skyldtes bitterhed over dødsdommen; men »Nei, Di kan tro mig, at ieg ikke siger det af noget fiendskab eller had til dem, fordet at ieg sitter og vender på døden«.⁷ Trods disse forsikringer kan man naturligvis ikke lade den omstændighed ude af betragtning. Det er nemlig et karakteristisk træk, at man flere steder i levnedsskildringen møder afvigelser fra den generelle kritik. Forholdene har altså ikke været helt så unuancerede, som man får indtryk af i sammenfatningerne. Både blandt dommere og fængselspersonale findes der eksempler herpå. Dommeren i Skælskør syntes Ole Kollerød efter omstændighederne godt om, for han skrev, hvad der blev sagt og opfordrede ikke vidnerne til at aflægge falsk forklaring.⁸ Om fangemester Nørregård hedder det, at han var så god mod fangerne som forældre mod deres børn, og politiadjutant Leerbæk var en meget galant herre imod Ole Kollerød i arresten, da han hjalp ham med forplejningen. Ved flere lejligheder indrømmer Kollerød, at han faktisk havde det ganske godt under nogle af fængselsopholdene.⁹ Disse indrømmelser svækker den stærkt formule-

6. Som undskyldning for indbrud hos fattige mennesker anfører Ole Kollerød beruselse (se f.eks. »Min historie« s. 200), og han forsøger at pynte på disse fejltrin ved at fortælle nogle solskinshistorier (hvordan han f.eks. engang bespiste en fattig mand).

7. »Min historie« s. 204.

8. »Min historie« s. 138.

9. Se f.eks. »Min historie« s. 81, 117, 129 og 194.

rede kritik af systemet, og de gør det vanskeligt at slutte entydigt ud fra levnedsskildringen.

Også i resocialiseringsspørgsmålet er det vanskeligt at drage entydige konklusioner. Som nævnt påstår Ole Kollerød, at politiet hindrede ham i at blive resocialiseret ved at underrette arbejdsgiverne om hans kriminelle fortid. Men der er en betydelig forskel mellem den betydning, han selv tillægger det, og omgivelsernes reaktion herpå, sådan som den kan aflæses af de pågældende episoder i levnedsskildringen.¹⁰ I intet tilfælde blev han sagt op, fordi han var tidligere straffet. Derimod red den kriminelle fortid ham som en mare og han rejste fra pladsen ved den mindste mistanke om, at arbejdsgiveren havde modtaget et stikbrev. Omgivelserne var altså ikke så intolerante, som Ole Kollerød umiddelbart giver udtryk for. Kender man bare lidt til 1800-tallets justitsprotokoller, vil man ikke være uden forståelse herfor. Småkriminallitet synes nemlig at have været såre almindeligt.¹¹

Udsendelsen af »Min historie« i 1978 førte til en nærmest epidemisk interesse for personen Ole Kollerød i medierne. Udgaven gik som varmt brød og blev solgt i et oplag, der kun bliver de færreste historiske værker til del. Som tilskuer har man til tider følt, at interessen for ham måske har været ud af proportioner med, hvem han var og den betydning, han kan tillægges i en historisk sammenhæng. Hovedproblemet er, om han skal opfattes som social taber eller om hans kriminalitet var samfundsskyldt og han derfor skal opfattes som oprører. I debatten har man overvejende opereret med det sidstnævnte synspunkt, omend der er forskel i, hvor vidtgående konklusioner man har turdet drage.

Jens Engberg lagde ud med en kronik i Politiken: »En grov forbryder skrev om sit liv«. Efter hans opfattelse er levnedsskildringen et enestående historisk dokument om en tid, vi

ellers kender bedst set fra overklassens synspunkt. »Min historie« er en enestående kilde til den danske underklasses historie, da det er en fra proletariatet, der har efterladt os sin mening om tilværelsen og sig selv og ikke en repræsentant fra overklassen, der udtrykker sin mening om underklassen. Det er Jens Engbergs grundholdning, at det var samfundet, der gjorde Ole Kollerød til forbryder. Han havde erkendt samfundets hierakiske opbygning og fundet ud af, at det ikke levnedede den fattige mulighed for at opnå rigdom gennem hæderligt arbejde. En mulig genvej til rigdom var kriminalitet, men erfaringen lærte ham, at det slap man kun ustraffet fra, hvis man tilhørte samfundspyramidens top og havde penge, magt eller begge dele. Samfundsomstyrter vil Jens Engberg ikke kalde Ole Kollerød. Han ventede ikke, at der skulle komme noget ud af hans protest. Det faldt ham aldrig ind at tænke på, at folk af underklassen skulle kunne rotte sig sammen mod de rige. Det var bare enhvers forbandede pligt efter bedste evne at stritte imod hele vejen hen til slagterbænken, som ventede i sidste ende.¹² Argumentationen i Benny Lihmes anmeldelse af »Min historie« i Information ligger på linie med Jens Engbergs; men Benny Lihme går dog et skridt videre ved at konkludere, at »levnedsskildringen er ikke blot et uundværligt supplement til Oehlenslåger og den borgerlige historie. Nej, det er s'gu historien«.¹³

Det sidste indlæg i Ole Kollerød-debatten, der skal omtales her, er Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund ovennævnte bog »Ole Kollerød – forbryder og oprører« fra 1980. Her finder man nok den mest omfattende vurdering eller vurderinger af Ole Kollerød, for på grundlag af bogen er det svært at få et klart billede af, hvordan de egentlig opfatter ham. Snart er han det ene, snart det andet. De to forfattere nævner et sted, at bogen ved et første gennemsyn vil synes rodet og uoverskuelig. Lad det være sagt straks, at det gør

10. Se f.eks. »Min historie« s. 90 ff.

11. Se f.eks. N. H. Frandsen. Krybskytten fra Nederskoven. Kbh. 1980.

12. Politiken den 16. november 1978.

13. Information den 22. februar 1979.

den også efter flere gennemlæsninger, og at karakteristikken »rodet og uoverskuelig« desværre ikke begrænser sig til dispositionen men også gælder de fremsatte synspunkter. Fremstillingen er uden stringens og brillierer just heller ikke ved koncist sprogbrug, hvilket er mærkeligt i betragtning af, at der er tale om en bearbejdet udgave af forfatternes speciale i dansk ved Københavns Universitet.¹⁴

Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlunds udgangspunkt er, at de betragter »Min historie« som et enestående vidnesbyrd om underklassens liv og bevidsthedsformer i begyndelsen af 1800-tallet. Derfor vil de analysere manuskriptet, Ole Kollerøds naivistiske tegninger og et udsnit af den offentlige tekstproduktion omkring ham. Endvidere vil de, fornuftigt nok, prøve at sætte ham ind i en historisk sammenhæng. Af pladsmæssige grunde vil det være umuligt at kommentere tekst- og billedanalysen her; men anmelderen vil imidlertid tage sig den frihed at gøre opmærksom på, at de to forfattere er tilbøjelige til altid at tage Ole Kollerød død- alvorligt og derfor ikke opfatter den ironi, hvormed han f.eks. beskriver de fleste af sine erotiske forhold. Derimod skal der anvendes en del plads på omtale af forsøget på at sætte Ole Kollerød ind i en historisk sammenhæng. Det slipper de to forfattere nemlig dårligst fra. Deres kendskab til periodens Danmarkshistorie er ringe og det kniber derfor med at få tilstrækkelig distance til personen Ole Kollerød. Faren for at overvurdere ham lurer.

Bogen indledes med en økonomisk, politisk og social beskrivelse af perioden ca. 1780–1840. Denne beskrivelse er ikke alene mangelfuld og overfladisk men også behæftet med så mange elementære fejl og store misforståelser, at det er vanskeligt at tage forfatterens hovedtese alvorligt. Af noterne til kapitlet fremgår det, at fremstillingen næsten udelukkende er baseret på Svend Åge Hansens. Økonomisk vækst i Danmark (bd. 1), og

en arbejdsrapport i projekt Dansk litteraturhistorie fra 1976. Forfatterne indrømmer, at underklassens forhold er underbelyst i begynder bøger, og at den rekonstruktion, der er kommet ud af anstrengelserne, er mangelfuld; men læserne må leve med den, som den er, »da det ville kræve et kæmpestort arbejde at afdække underklassens forhold«. ¹⁵ Nu er underklassens forhold omkring 1840 imidlertid ikke helt så underbelyst, som forfatterne giver udtryk for. En systematisk litteratursøgning ville for eksempel have vist, at der i 1977 udkom en bog af Asger Th. Simonsen om husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne. ¹⁶ Det havde været oplagt at anvende den i denne sammenhæng. Der er ganske vist tale om en regional undersøgelse; men til gengæld er bogens konklusioner resultatet af omfattende kildestudier og ikke udokumenterede påstande som de, Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund serverer.

Men tilbage til bogen om Ole Kollerød. Kildegrundlaget til beskrivelsen af periodens historie er som nævnt spinkelt – et forhold, der nok ville mane de fleste til forsigtighed men ikke Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund. De vil give en marxistisk fremstilling af periodens historie. 1840'erne var efter deres opfattelse en overgang mellem feudalisme og kapitalisme, og de historiske fakta skæres herefter til, så de kommer til at passe ind i det mønster, teorien foreskriver burde eksistere. Det første, der springer i øjnene, er det fantastiske upræcise begrebsapparat, der opereres med. Det nok så centrale begreb »underklasse« kan fremhæves som eksempel. På side 10 defineres underklassen som den del af almu- en, som ikke blev selvejere: husmænd, daglejere, tjenestefolk, inderster og lumpenproletariatet. Det er altså den klassiske definition, hvor besiddelsen af produktionsmidler er opdelingskriterium. På side 29 hedder det imidlertid, at formålet med tekstanalysen er at vise Ole Kollerød som repræsentant for

14. Hvad mener JBM. og AR. egentlig, når de som konklusion på Ole Kollerøds beskrivelse af sine erotiske udfoldelser skriver: »Det er altså en sanselig konkret beskrivelse, der viser det umiddelbare og direkte forhold til erotik, som underklassen i overvejende grad praktiserede i overgangssamfundet« (op. cit. s. 68).

15. Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund. op. cit. s. 242.

16. Asger Th. Simonsen. Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne. København 1977.

den udkastede underklasse. Hvilken »underklasse« tænkes der så på, når han side 147 omtales som underklasserepræsentant?

Det er i det hele taget kompliceret at opere-re med begreberne besiddende og besiddelsesløse i forbindelse med 1800-tallets danske landbobefolkning. Hvordan skal fæstebønderne indplaceres? Dem fandtes der jo mange af endnu i 1840'erne, især på Sjælland, og de kan vel ikke siges at være besiddende. Besiddelseskriteriet er i det hele taget et utilstrækkeligt middel til at bedømme social status. Som påvist af Asger Th. Simonsen, må man foruden økonomiske faktorer inddrage både standsmæssige (juridiske) og socialpolitiske faktorer i bedømmelsen.¹⁷

At Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund anser det for muligt at opdele befolkningen i to grupper efter besiddelseskriteriet skyldes bl.a., at de har misforstået landboreformerne fundamentalt. De tror nemlig, at landboreformerne gik ud på en afskaffelse af fæstevæsenet. Det er en udbredt opfattelse, de her giver udtryk for, men det bliver den ikke rigtigere af. Fæstevæsenet afskaffedes først ved lov i 1919! En anden fundamental misforståelse er, at udskiftning og overgang til selveje hører automatisk sammen. Der kan være en forbindelse; men det er undtagelsen – ikke reglen. Der kan fremhæves mange flere eksempler på fundamentale misforståelser, men det vil være umuligt at kommentere dem alle her. Der er nemlig også nogle helt elementære fejl, som bør nævnes. Til dem hører bl.a. dateringen af landboreformerne og stavnsbåndsløsningen til 1784. Hvorfor nu det? At fæstebøndernes ydelser til herremanden bestod af hoveri, landgilde og pengerente er forkert for pengerentens vedkommende. Der kunne nævnes flere eksempler på fejl af denne type. Endelig virker det højst besynderligt, at Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund i fremstillingen af den håndværksmæssige produktion specielt med henblik på svendenes forhold i København 1700–1840 skriver side op og side ned om laugssvendenes forhold,

når netop møllerhåndværket ikke var laugsbundet. Ole Kollerød var klar over dette, og det er de to forfattere også. Men eksemplet er en udmærket illustration af deres måde at behandle det historiske stof på. De skriver, hvad de ved (eller hvad de tror de ved), uden hensyntagen til, om det kommer sagen ved.

Hvordan mener Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund, at »Min historie« og Ole Kollerød skal opfattes? Det har de ikke en men flere tildels indbyrdes modstridende meninger om. Ligesom Jens Engberg og Benny Lihme har de som hovedudgangspunkt, at Ole Kollerøds kriminalitet var samfundsskyldt, og at han var sig dette forhold bevidst. På et sted i bogen hævdes det, at han skriver sin levnedsskildring for at finde sig selv, sin identitet, i et samfund i forandring.¹⁸ Hertil er kun at sige, at det sandelig også var på tide, hvis han skulle nå at få gavn af det. Det var jo kun et spørgsmål om tid, hvornår han skulle halshugges! Levnedsskildringen karakteriseres også som et forsvarsskrift, rettet mod det billede, som skillingsvisefabrikanterne og andre havde tegnet af ham i offentligheden. »Min historie« skal altså opfattes som en modoffentlighed, som det faktisk ganske præcist formuleres.¹⁹ De to forfattere mener også, at bogen kan opfattes som en såkaldt folkebog, dog ikke af traditionelt litterært tilsnit på grund af sit politiske indhold men måske snarere som en form for politisk manifest. Det politiske indhold angives også som grunden til, at levnedsskildringen ikke blev udgivet til trods for Ole Kollerøds udtrykkelige ønske herom. I den forbindelse ses både hans fængselsophold og især dødsstraffen som »politiske domme«. Retssystemet blev brugt til det yderste for at undgå, at han skulle opildne de brede masser. Samfundet skulle ikke rystes i sin grundvold. Ole Kollerød sidestilles altså mere eller mindre med den samtidige J. J. Dampe, der blev indespærret for at have gjort sig til talsmand for en forfatningsændring. Der gives ikke klart udtryk for, om Ole Kollerød skal opfattes som den fængslede oprører,

17. Asger Th. Simonsen. op. cit. s. 276 ff.

18. Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund. op. cit. s. 78.

19. Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund. op. cit. s. 145 ff.

der skriver til sine klassefæller udenfor fængslets mure eller hvordan. Snart gives der udtryk for, at han var istand til at tiltrække sine klassefællers opmærksomhed, snart det modsatte.²⁰ I konklusionen karakteriserer Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund ham som »social bandit«, uden at dette begreb nærmere defineres.

Hvor plausible er de tre sidste udlægninger? Lad os gennemgå dem bagfra. Ophavsmanden til begrebet »social bandit« er den kendte engelske marxistiske historiker Eric J. Hobsbawn (han er ikke *amerikansk* forfatter, som JBM og AR hævder). Han karakteriserer sociale banditter som en art yderst primitive oprørere mod en samfundsorden. De er fortrinsvis at finde i nutidens Latinamerika. Han udelukker, at der fandtes sociale banditter i agrarsamfund som det danske. Hertil kommer, at Ole Kollerød langt fra kan opfylde de ni karakteristika, Hobsbawn definerer sociale banditter ud fra. Han kan f.eks. ikke siges at opfylde betingelsen om kun at dræbe i selvforsvar eller som retfærdig hævn. Ej heller kan han siges at være beundret og støttet af sit folk. Det lå også tungt med at tage fra de rige og give til de fattige. Kort sagt, han kan ikke anses for at være social bandit.²¹

Men »Min historie« karakteriseres også som en folkebog. Det er uomtvisteligt, at Ole Kollerød havde udgivelsesplaner. I et afskedsbrev, skrevet to dage før henrettelsen, beder han kaptajn Agerholm om at offentliggøre levnedsskildringen. Han orienterer også om, hvorledes eventuelle indtægter skal fordeles. Han begrundede ønsket om offentliggørelse med, at »... det gjør mig hiertelig ont, at ieg erfar, at mine semble skrifter er komme i her Neergaars hænder, hvor ieg er vis paa, at sandheden bliver omdreit tel løgn, da ieg nu selv har læst den bog, som her Neergaar har ugive om mine forhør, hvor der findes meer løgn end sandhed...«. ²² Hvorfor blev lev-

nedsskildringen så ikke udgivet i sin tid? Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund mener, det skyldtes censur. Vi ved imidlertid ikke, om det er den egentlige grund. Man kan derfor mene om den sag, hvad man vil. Det kan da ikke udelukkes, at nogle dommere, og politiembedsmænd ville føle det ubehageligt at blive hængt offentligt ud; men det er spørgsmålet, om »Min historie« ville have kunnet ryste samfundet i sin grundvold. Store dele af Kollerøds kritik var nemlig ikke særlig original. Han var f.eks. ikke den eneste, der tumlede med problemerne omkring retsvæsenet. Hans modstander, generalkrigskommissær Jens Veibel Neergaard, kritiserede således allerede i 1838 i en bog om Ole Kollerød-sagen fængslerne for snarere at oplære fangerne i ny kriminalitet end at afvæne dem. Han påpegede også den manglende resocialisering, der førte de løsladte fanger ud i ny kriminalitet, og gjorde sig til talsmand for oprettelse af kommunale arbejdsanstalter, der kunne tage sig af grove forbrydere, indtil de kunne få arbejde hos modige mennesker.²³ Der ikke den store meningsforskel mellem Neergård og Ole Kollerød. Det skal understreges, at Neergaard skrev i 1838, Ole Kollerød i 1840, bl.a. efter at have læst Neergaards bog i fængslet. Kollerøds kritik kan altså opfattes som en efterplapren af borgerskabets synspunkter og ikke som et selvstændigt angreb. Neergaards synspunkter var iøvrigt indlæg i den debat om straffelovgivning, fængselsvæsen m.m., som var startet i Roskilde stænderforsamling i 1836 og som i 1840 mundede ud i udstedelsen af en række forordninger, der repræsenterede en mildnelse af straffesystemet. Blandt andet afskaffedes de lemlæstende straffe og det besluttedes også at forbedre fængslerne.²⁴

Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund mener endvidere, at man i samtiden fandt det oprørende, at en underklasserepræsentant

20. Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund. op. cit. s. 76, 93, 101 og 209.

21. Eric J. Hobsbawn. Social Bandits. London 1969. s. 16. Samme: Primitive Rebels. Manchester 1959. s. 23.

22. »Min historie« s. 270.

23. Jens Veibel Neergaard. Morderne Ole Kollerøds, Ole Hansen, P. C. Knudsen og flere Andre Forbryderes Criminalsag. Kbh. 1838. s. 242 ff og 266.

24. Hans Jensen. De danske Stænderforsamlingers historie 1830-48. Bd. II. Kbh. 1934. s. 582 ff.

som Ole Kollerød overhovedet fandt på at blande sig i det offentlige ræsonnement i den politiske offentlighed. Underklassen var, fordi den ikke ejede noget, udelukket fra deltagelse i det offentlige, politiske liv, kunne ikke deltage i stænderforsamlingerne, og dens rolle i meningsdannelsen og debatten om samfundsmæssige spørgsmål var at være tavs, at være tilskuere.²⁵ Dette synspunkt er formelt korrekt; men havde JBM og AR haft et bedre kendskab til periodens historie, ville de have vist, at sådan forholdt det sig ikke i praksis. Som omtalt af bl.a. Fridlev Skrubbeltrang forholdt husmændene sig ikke passive overfor kongemagten og stænderforsamlingen.²⁶ Asger Simonsen har yderligere suppleret dette ved at gøre indgående rede for en frodig politisk aktivitet på lokalplan.²⁷ Ved læsning af de nævnte bøger ville JBM og AR også have mødt en person, der er meget interessant at sammenligne Ole Kollerød med. Her tænkes der på Peder Hansen, Lundby, som forøvrigt var jævnaldrende med Ole Kollerød. Peder Hansens far var husmand og smed. Bierhvervet som smed bevirkede, at familien antagelig ikke hørte til de dårligst stillede, men trods alt må den siges at have tilhørt underklassen. Peder Hansen fik i modsætning til Kollerød en god skolegang, hvilket senere skulle komme ham til gode. I 1832 fæstede han et hus under Lundbygård og ernærede sig herefter ved at drive jordlodden, ved daglejerarbejde, violinspil og kontorarbejde på godset. I 1836 blev han varetægtsfængslet i forbindelse med en birkefuldmægtigs bedragerier; men han blev frifundet. Fra 1840 begyndte han sin politiske aktivitet med henvendelser til bl.a. stænderforsamlingen med anmodning om forbedring af husmændenes kår. Senere blev kravene udvidet til også at omfatte bondebøvevælgelsens hovedkrav. Han blev hurtigt et kendt ansigt på Sjælland og Lolland-Falster, hvor han drev sin agitatoriske virksomhed, og

hans popularitet svækkedes ikke, selv om modstanderne forsøgte at sværte ham ved at genoplive anklagerne fra 1836. Han havde ikke valget til stænderne eller sogneforstanderskabet, men alligevel må han karakteriseres som den ubestridte leder af bondestanden i den sydlige del af Sjælland i 1840'erne. Hans agitationsvirksomhed gav også anledning til udstedelse af det såkaldte bondecirkulære af 8.-11. 1845, der havde til formål at stoppe hans virke.²⁸ Der kan ikke herske tvivl om, at Peder Hansen blev opfattet som en trussel mod samfundsordenen. Man kan derfor undre sig over, at betegnelsen oprører idag bliver hæftet på Ole Kollerød, uden at nogen tænker på Peder Hansen. Ganske vist kan man som JBM og AR hævde, at Kollerød gjorde oprør mod myndighederne ved at stjæle fra de rige. Men han stjal jo også fra de fattige. Det var også først på et sent tidspunkt, han erkendte den »samfundsnedbrydende virkning« af sin kriminalitet. I begyndelsen var han ikke særlig bevidst om dette forhold – enten undskyldte han sig med at være beruset eller at være forledt af andre.

Man må konkludere, at Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund bruger ordet »oprører« i en meget udvandet betydning. De hævder også, at Ole Kollerød fortsatte med at vise sin antiautoritære holdning i fængslet, og at det måske var en medvirkende årsag til at han blev henrettet og ikke benådet eller sendt til USA, hvilket andre samtidige storforbrydere blev. Det er unægteligt et spændende spørgsmål, hvorfor Ole Kollerød blev henrettet mens sagens to andre hovedanklagede Ole Hansen og Peter K. Knudsen blev benådet ved kgl. resolution. Det er imidlertid forhastet at konkludere, at det skyldtes politiske grunde, altså ønsket om at eliminere en trussel, et politisk problem. Vi ved for lidt om benådningspraksis til at kunne hævde dette. Man kan nævne flere eksempler på samtidige for-

25. Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlund. op. cit. s. 147 ff.

26. Fridlev Skrubbeltrang. Den danske husmand. Bd. I. 1952 s. 111 ff. Se endvidere Erik Stig Jørgensen: »Hoverisørgsmål i og omkring stænderforsamlingen i Roskilde 1835-36« i Svend Gissel (red.). Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang. Kbh. 1970 s. 199 ff.

27. Asger Th. Simonsen, op. cit. passim.

28. Claus Bjørn: »Peder Hansen« i Dansk Biografisk Leksikon. 3. udg. bd. 5. Kbh. 1980 s. 677 f.

brydere, hvis benådningsansøgning heller ikke blev imødekommet, og det til trods for, at de pågældende ikke kan karakteriseres som »politiske problemer«. Tag f.eks. Thomas Thomasen Bisp, giftmorderen fra Sønderøkse. Det eneste, han blev benådet for, var underrettens afgørelse om, at han skulle knibes med gloende tænger og have den højre hånd hugget af inden halshugningen.²⁹

Mest plausibel er utvivlsomt forklaringen om, at »Min historie« skal ses som et forsvarsskrift mod det billede, skillingsvisefabrikkerne og andre som f.eks. Jens Veibel Neergaard tegnede af ham i offentligheden. »Min historie« vrimler med udfald mod de »visse- og historieskrivere«, der har fremsat så mange »fregge løgne« om ham og hans liv. Alt blev han beskyldt for med undtagelse af at være homoseksuel. Det er Jutta Bojsen-Møller og Annette Rosenlunds fortjene at gøre rede for hele skriveriet om Ole Kollerød. Her præsterer de et virkeligt solidt stykke arbejde. Som han selv fremhæver, var det ikke småting, han blev beskyldt for. Særlig hård var Jens Veibel Neergaard, der bl.a. karakteriserede ham som et rovgerrigt dyr, der levede for at myrde, et løgnagtigt menneske uden følelser, uden samvittighed o.s.v.³⁰ Billedet i skillingeviserne afveg ikke meget herfra. Det er ikke underligt, at Ole Kollerød følte trang til at tage til genmæle. Han følte sig blot som en stakkels småkriminell, der en enkelt gang var kommet helt galt afsted, og så måtte han sid-

de i sin celle og finde sig i at blive udråbt til masse-morder. Anklageren beskyldte ham således i anklageskriftet for at have myrdet tre mennesker.³¹ Selv om det ikke kan tillægges dokumentationsværdi i denne forbindelse, rammer Wladimir Herman antagelig noget meget centralt ved at lade sit skuespil »Fangen«, der er baseret på »Min historie«, centrere om den psykiske påvirkning, Ole Kollerød var udsat for i fængslet. Han ventede kun på datoen for sin henrettelse. Imens blev skillingevisefabrikanternes smædevers sunget neden for cellevinduet, og inde i cellen fordrev han den uhyggelige ventetid med at læse Neergaards hadefulde bog.³² Man forstår godt hans ønske om at udsende »Min historie« som en forklaring, som en modoffentlighed. Andre forbrydere har sikkert haft den samme trang til at tage til genmæle mod de skillingeviser, der blev skrevet om dem; men i modsætning til Ole Kollerød magtede de ikke opgaven.

Selv om det således må siges at være vanskeligt at finde holdbare argumenter for, at Ole Kollerød skulle være »oprører« men snarere må opfattes som social taber, der blev småkriminell og til sidst morder, er »Min historie« stadig en spændende kilde, der giver os indblik i livet, som det tog sig ud for et enkelt medlem af underklassen; men Ole Kollerøds verden var ikke identisk med hele den danske underklassen.

29. Mogens Jerver. Mordet i Sønderøkse. Kbh. 1980. s. 51.

30. Jens Veibel Neergaard, op. cit. s. 34, 47, 50 og 115.

31. LAS. Kommissionsdomstole udskilt af Kbh.'s amts nordre birk nr. 3. Litra Y. Actors indlæg bilag L.

32. Wladimir Herman. Fangen. Et scenisk portræt af morderen Ole Kollerød efter selvbiografien »Min historie«. Udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder. 1979. 80 s., ill. kr. 29.00.

De lokalhistoriske årbøger 1980. En oversigt

Af Jørgen Dieckmann Rasmussen

Hovedstadsområdet

Historiske Meddelelser om København. Udgivet af Københavns Kommunalbestyrelse. Redigeret af Helle Linde. Årbog. 1980. 202 s., ill.

Jensen, Sigurd. Otto Mackeprang 1894-1979. (S. 196) <Nekrolog>

Jørgensen, Harald. Retssagen mod slagtermester Daniel Kyse 1771-77. En velmeriteret københavnsk borgers ubehagelige konfrontation med domsmyndighederne. (S. 7-27, ill.) <Forløb af arvestrid – Kildehenv.>

Knudsen, Jesper. Rytterstatuen for Frederik den Syvende. (S. 59-74, ill.) <Gennemgang af den debat, der fulgte offentliggørelsen af planerne om udfærdigelse af en rytterstatue. – Kildehenv.>

Københavns Stadsarkiv i 1979. (S. 197-198) <Beretning.>

Mogensen, Margit. Auktionsvæsen og auktionkataloger i København. (S. 75-88, ill.) <Auktionsvæsenet i København ca. 1660-ca. 1935. – Beskrivelse af auktionssarkivalier m.m. – Kildehenv.>

Selskabet for Københavns historie i 1979. (S. 199-200) <Beretning.>

Skall, Egil. Københavns rådhus 75 år. (S. 28-58, ill.) <Bidrag til rådhusets tilblivelseshistorie. – Kildehenv.>

Sode-Madsen, Hans. Asserbo-lejren og bekæmpelsen af ungdomsarbejdsløsheden i 1930'erne. (S. 89-195, ill.) <Med udgave af lejrlederen, kommunelærer Otto V. Niensens ugerapporter til Magistratens 3. afd. fra marts 1936 til juni 1937 (s. 121-190). – Kildehenv.>

Anmeldelser.

Funder, Lise. Arkitekten Martin Nyrop. 1979. Anmeldt af Margit Mogensen. (S. 201-202)

Linvald, Steffen. Amagertorv i fortid og nutid. 1979. Anmeldt af Helle Linde. (S. 292)

Gentofte-bogen. Ikke udkommet i 1980.

Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune. Redigeret af Gudrun Gram-Hanssen, Karen de Linde og Johan Lange. Årsskrift. 13. årgang. 1980. 64 s., ill. <Med personalia om bidragsyderne>

Jørgensen, Harald. Det kommunale fattigvæsen i Gladsaxe indtil 1891. (S. 4-41, ill.) <Kildehenv.>

Vedbæk, C. L. En gravhøj i Gladsaxe med mange begravelser fra sten-, bronze- og jernalder. (S. 42-63, ill.) <Gravhøjen »Rævehøj« ved Gladsaxe Skole.>

Lyngby-bogen. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune. 1980. 200 s., ill. <Person- og stedregister>

Børresen, Aage. Beretning om selskabets virksomhed 1978/79 og 1979/80. (S. 189-192) <Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk kommune>

Cock-Clausen, Ingeborg. Kattuntrykkeriet i Lyngby. (S. 45-65, ill.) <1800-tallet – Kildehenv.>

Jensen, Erik Vagn. Dreng i Lyngby under krigen. (S. 157-182) <Erindringer.>

Skjoldager, Valdemar Georg. Skjoldager-slægten og Lyngby. Barndomsrerindringer fra den gamle skole i Bondebyen. (S. 66-119, ill.) <Ca. 1770-1890. – Med kommentarer af udgiveren Inger Hartby>

Tønsberg, Jeppe. Lyngby gamle kirkegård. (S. 5-44, ill.) <Ca. 1800-1980. – Med gennemgang af en række udvalgte gravsteder. – Kildehenv.>

Tønsberg, Jeppe. Arbejdernes byggeförening »Frem« i Lyngby. (S. 120-156, ill.) <Ca. 1890-1980. – Kildehenv.>

Tønsberg, Jeppe. Beretning om Byhistorisk Samlings virksomhed 1977-80. (S. 183-188, ill.) <Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk kommune.>

Søllerødbogen. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune. Redigeret af Annalise Børresen. 1980. 164 s., ill.

Andersen-Narum, Jørgen. Barndom i Nærums gamle Vognmandsgård. (S. 32-89, ill.) <Træk af Vognmandsgårdens (Askebakkegårds) historie 1776-1929 samt erindringer ca. 1918-1929>

Iversen, Charlotte. Gl.Holtegaard. En bygningshistorisk beskrivelse. (S. 90-101, ill.) <1697-1978. – Med fortegnelse over ejere. – Litt.henv.>

Markvardt Pedersen, Elisa. Gamle Søllerød-egendomme i familierne Barfred-Pedersens og Barfreds eje. (S. 8-31, ill.) <»Aggershvile«, »Høje Sandbjerg«, »Askebakken«, »Østerlide«, »Højbjerghus«, »Ask« og »Solhuset« – Ca. 1870-1980>

Paltorp, Lars. Drengespejderne i Søllerød kommune 1910-1950. (S. 111-162, ill.)

Rode, Kirsten. »Fra Oldemor's Gemmer« (S. 102-110, ill.) <Håndarbejdsudstilling på Søllerød Rådhus 1977>

Sjælland

Fra Frederiksborg Amt. Udgivet af Frederiksborg Amt Historiske Samfund. Redigeret af Henning Henningsen, Ole Jellingsø, H. Ring

og Torben Topsøe-Jensen. Årbog. 1980. 77 s., ill. <Person-, sted- og sagregister>

Christiansen, Bodil. Datidens kølerum eller om at ise. (S. 39-40, ill.) <Erindringer om faderens slagterforretning ca. 1914.>

Ebbesen, Klaus. Et offerkar fra bronzealderen. (S. 41-44, ill.) <Fund fra Hesselbjerg i Blidstrup sogn.>

Foreningsmeddelelser. (S. 69-75) <Frederiksborg Amt Historiske Samfund. Referat fra generalforsamling og regnskab 1/4 1979-31/3 1980.>

Hoff, Annette. Esum Klosters middelalderlige landsbyer i Grib Skov og deres indvånere. (S. 51-59, ill.) <Kildehenv.>

Jørgensen, Jørgen Anker. På besøg hos den gamle træskomand. (S. 33-35, ill.) <Erindringer fra besøg hos bedstefaderen, Jens Larsen i Alme. – Begyndelsen af 20. årh.>

Jørgensen, Jørgen Anker. Bogtrykkerlærlingen, der aldrig blev bogtrykker. (S. 36-38) <Erindringer ca. 1919-24.>

Munck, Kirsten. »Known in Dansk History as Skydehøjsgaarden«. (S. 45-49, ill.) <Erindringer ca. 1904-1950.>

Rønne, Karl. Hornbækfiskeren Lars Kuhlmanns beretninger 1880-1897. (S. 5-32, ill.) <Kildehenv.>

Thrane, Henrik. En kortvarig episode i Hillerødegnsens forhistorie. (S. 61-68, ill.) <Om våbenofringer fra yngre stenalder. – Kildehenv.>

Historisk Årbog fra Roskilde Amt. Udgivet af Historisk Samfund for Roskilde Amt. Redigeret af Ernst Verwohlt. 1980. 86 s., ill.

Axelsen, Per. Sct. Clara Mølle. En bygnings- og industrihistorisk undersøgelse. (S. 3-26, ill.) <Ca. 1670-1979. – Kildehenv.>

Fraes Rasmussen, Ulla. Udgravninger ved Gl. Køgegård. (S. 27-58, ill.) <Udgravninger foretaget af »Arkæologi 1979«. – Kildehenv.>

Historisk Samfunds regnskab for 1979. (S. 85-86) <Historisk Samfund for Roskilde amt.>

Lorentzen, Ulf. Viceadmiral Jens Juel (1664-1715). En medicinhistorisk og radiologisk undersøgelse. (S. 59-74, ill.) <Sammen med Vilh. Møller Christensen. – Kildehenv.>

Møller Christensen, Vilh. Se Lorentzen, Ulf.

Tornbjerg, Svend Aage. Vold og grav omkring Karlstrup kirke. (S. 75-81, ill.) <Kildehenv.>

Vedtægter for Historisk Samfund for Roskilde Amt. (S. 83-84)

Fra Holbæk Amt. Årbog for Historisk Samfund for Holbæk Amt. Redigeret af O. Bruun Jørgensen. 73. årg. 1980. 96 s., ill.

Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen. Tanker omkring en 75-årsdag. (S. 7-8). <Historisk Samfund for Holbæk Amt.>

Andersen, Knud. Har de mesolitiske folk i Åmosen været kejhåndede – eller? (S. 80-90, ill.) <Teori om flækkeknive af flint fra Åmosen. – Med tabeller over fundene.>

Beyer, Flemming. Højby kirke. En bygningshistorisk redegørelse. (S. 35-78, ill.) <Sammen med Tony Bødtker

Munch og Jørgen Ganshorn Nielsen. – Studieopgave fra Kunstakademiets Arkitektskole. – Ca. 1400-1950.>

Bruun Wolter, Birgitte. Historisk Samfund for Holbæk Amt – et eksempel på dansk lokalhistorie i det 20. århundrede. (S. 9-33, ill.) <Undersøgelse af Hist. Samf. f. Holb. Amt og dets virksomhed 1905-20. – Kildehenv.>

Bødtker Munch, Tony. Se: Beyer, Flemming.

Ganshorn Nielsen, Jørgen. Se: Beyer, Flemming.

Historisk Samfund 1979. (S. 94-96) <Historisk Samfund for Holbæk Amt. – Beretning.>

Regnskab for året 1978. (S. 91-92) <Historisk Samfund for Holbæk Amt.>

Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt. Redigeret af Erling Petersen under medvirken af L. Balslev og Jens A. Nielsen. 1980. Bd. 67. 150 s., ill. <Med rettelser til indholdsfortegnelser til Sorø amts årbøger 1912-78.>

Hagensten, Knud. Fra Ladby til Mobile. (S. 7-22, ill.) <4 breve fra Jens Jørgensen, udvanderer til USA og forhenværende andenlærer i Sørbymagle, til familien i Danmark 1866-67, samt et digt, »Tanker i Alabama«, af Jens Jørgensen. – Med indledning og efterskrift af Knud Hagensten.>

Hobolt, Nina. Christen Dalsgaards »Små bibelske billeder« på Sorø Amts Museum. (S. 72-84, ill.) <Gennemgang af billedserien og dens tilblivelseshistorie ca. 1885-1902. – Kildehenv.>

Larsen, Knud A. Nabo til kloster og skole. (S. 101-138, ill.) <Lyngesogn i Alsted herred ca. 1000-1820. – Med udgave af Lynges bylov af 1670. – Kildehenv.>

Lyshjelm, Johs. Historisk Samfund for Sorø Amt 1979. (S. 141-146) <Beretning. – Driftsregnskab fra 1/10 1978-30/9 1979 ved kassereren. – Fortegnelse over nye medlemmer pr. 15/4 1980. – Fortegnelse over sogne-repræsentanter. – Love for Hist. Samf. for Sorø Amt.>

Nielsen, Erik. Et par rejser med Skælskørske i sejlskibenes tid. (S. 85-100, ill.) <Om kaptajn J. Chr. Andersen og et par af hans rejser (og forlis) ca. 1882-1900. – Kildehenv.>

Nyt fra de lokalhistoriske arkiver og Sorø Amts Museum. (S. 147-150) <LAVA (Lokalhistoriske Arkiver i Vestsjællands Amt). – Fulgebjerg egenshistoriske Arkiv. – Midtsjællands lokalhistoriske Arkiv. – Næstved by- og egnshistoriske Arkiv. – Skælskør Egnshistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Sorø og Omegn. – Sorø Amts Museum 1979.>

Petersen, Erling. Fra Hårlev og Ting Jellinges sogne. Optegnelser fra tiden før udskiftningen. (S. 23-71, ill.) <Sognehistorie fra »de ældste tider« til ca. 1800. – Kildehenv.>

Strange Nielsen, A. Litteratur om Sorø amt 1979. (S. 139-140) <Kort omtale af litteratur vedr. amtet.>

Historisk Samfund for Præstø Amt. Årbog. 1979-80. 95 s., ill. <Person- og stedregister til årgangene 1975-1979/80.>

Adriansen, Inge. En patriot og forretningsmand i krig. Handelsmand Peter Jacobsen i Næstved som frivillig

- soldat i 1864. (S. 7-20, ill.) <Breve til hjemmet. – Kildehenv.>
- Betzer-Pedersen, Eigil.* Faxe Herredes lokalhistoriske Arkiv. (S. 71-72) <Årsberetning 1979.>
- Birk Hansen, Palle.* Næstved Museum 1979. (S. 64) <Årsberetning. – Sammen med F. Michelsen.>
- Grundtvigs Mindestuer, Udby.* (S. 68) <Årsberetning 1979.>
- Henriksen, Birgitte B.* Sydsjællands Museum, Vordingborg. (S. 65) <Årsberetning 1979.>
- Hess, Carsten.* Møns Museum. (S. 66) <Årsberetning 1979.>
- Kampp, Aa. H.* Eventyr på fodrejsen. Et hundredårsminde. (S. 37-39, ill.) <Første diletantkomedie i Borre på Møn 1880. – Kildehenv.>
- Litteratur om Præstø amt 1979.* (S. 59-62) <Kort oversigt over litt. vedr. amtet.>
- Michelsen, F.* Historisk Samfund for Præstø Amt. (S. 63) <Årsberetning 1979.>
- Michelsen, Fr.* Se Birk Hansen, Palle.
- Smidt, Claus M.* Præstø amtmandsgård i forrige århundrede – og især om bestræbelserne for at få den henlagt til Præstø. (S. 44-58, ill.) <Kildehenv.>
- Stevns Museum.* (S. 67) <Årsberetning 1979.>
- Strange Nielsen, A.* Omkring et billede af Toksværd præstegård. Toksværd præstegård husede de første socialisters forældre. (S. 40-43, ill.) <Om Louis Pio og Harald Brix's forældre. – Ca. 1775-1890. – Kildehenv.>
- Strange Nielsen, A.* Næstved By- og Egnshistoriske Arkiv. (S. 69-70) <Årsberetning 1979.>
- Tage Worsaae in memoriam.* Af F.M. (F. Michelsen) (S. 73)
- Thrane, Henrik.* En boplads fra bronzealderens slutning fra Flædemose på Stevns. (S. 21-36, ill.) <Kildehenv.>

Bornholm

Bornholmske Samlinger. Udgivet af Bornholms Historiske Samfund. Redigeret af <Ebbe Gert Rasmussen>. 1980. 2. rk. bd. 14. 203 s., ill.

- Bornholms lokalhistoriske arkiv.* Af <S. Eliassen> (S. 185-191, ill.) <Beretning om arkivets virke 1975-80.>
- Hansen, Olaf.* Bornholms historiske Samfund. (S. 199-203) <Beretning og driftsregnskab 1979.>
- Rasmussen, Ebbe Gert.* Hans Oldlands forhandlinger med bornholmerne 1658. Den danske regerings sidste kontakt med den bornholmske sammensværgelse før opstanden mod svenskerne. (S. 9-42, ill.) <Kildehenv.>
- Strøby, Erik.* Lars Hansen, den første bornholmermalers. (S. 133-183), ill.) <Udgave af levnedsskildring 1813-1871, en række breve fra Lars Hansens hånd m.m. 1863-1872. – Kildehenv.>
- Tornehave, Bodil.* De bornholmske fajance- og terrekottafabrikker. (S. 43-132, ill.) <1835-ca. 1930. – Foruden en generel oversigt gives der en redegørelse for hver enkelt fabriks historie. – Med fortegnelse over svende og lærlinge inden for faget. – Personregister. – Kildehenv.>
- Vensild, Henrik.* Nyt fra Bornholms Museum 1980. (S. 193-198, ill.)

Lolland-Falster

Lolland-Falsters historiske Samfund. Redigeret af <Verner Hansen> Årbog. 1980. 164 s., ill. <Person- og stedregister.>

- Jensen, Ketty Lykke.* Ønslev-Eskildstrup sogne. (S. 7-134, ill.) <Sognehistorie fra oldtiden til 1970. – Litteraturfortegnelse.>
- Lolland-Falsters historiske Samfund.* (S. 151-158) <Generalforsamling og regnskab 1979-1980.>
- Lolland-Falster i bogverdenen.* Af Verner Hansen. (S. 135-139) <Kort omtale af ny litteratur vedr. Lolland-Falster.>
- Lolland-Falsters Museer og arkiver.* (S. 140-150, ill.) <Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Maribo. – Lokalhistorisk arkiv i Rødby. – Fejø lokalhistoriske arkiv. – Femø lokalhistoriske arkiv. – Nørre-Alslev lokalhistoriske arkiv. – Idestrup sogns lokalhistoriske arkiv. – Motorcykelmuseet i Stubbekøbing. – Lokalhistorisk arkiv for Maribo Kommune. – Falsters lokalhistoriske museum og arkiv »Falsters Minde«.>

Fyn

Fynske Årbøger. Udgivet af Historisk Samfund for Fyns Stift. Redigeret af <Hans Henrik Jacobsen> 1980. 127 s., ill. <Forfatterbiografier. – Person- og stedregister.>

- Bloch, Gorm.* Glimt af fynske mindestenes historie. (S. 7-20, ill.)
- Foreningsmeddelelser 1979-80.* (S. 123-125) <Historisk Samfund for Fyns Stift. – Med kasseregnskab for året 1979.>
- Isaksen, Birger.* »Kursus af 1878« i Odense. (S. 27-36, ill.) <Præliminæksamenskursus 1878-1978. – Med B.I.'s erindringer fra sin tid som kursist i 1920'erne.>
- Jonasen, Otto.* Penge, folk og øvrighed i det gamle Assens. (S. 99-110) <1600- og 1700 tallet. – Kildehenv.>
- Kjærboe, Tove.* Kistebilleder. (S. 37-40, ill.) <Horne-kisten fra 1824.>
- Lolk, A.* Bemærkninger i kirkebøgerne om de døde på Tåsinge 1646-1813. (S. 64-75, ill.) <Dødsårsager og dødelighed. – Kildehenv.>
- Madsen, Knud Erik.* Tyfusedpidemien i Bogense 1895. (S. 21-26, ill.) <Kildehenv.>
- Mehr, Kaj.* Jagten »De sex Sødskende« af Falsled. (S. 41-50, ill.) <1841-1904. – Om jagtens historie og dens sejladser. – Kildehenv.>
- Nyberg, Tore.* De latinske vers om Odenses middelalderlige biskopper. (S. 76-98) <Består af et tekstafsnit (verse- ne på latin med dansk oversættelse) og et historisk afsnit. – Sammen med Fritz Saaby Pedersen.>
- Rasmussen, H. F.* Nordfyn og de gudelige forsamlings folk. (S. 51-63, ill.) <Lunde, Skam og Skovby herreder. – Ca. 1700-1890.>
- Saaby Pedersen, Fritz.* Se Nyberg, Tore.

Anmeldelser

- Aarup, Knud.* Om Kerte kirke. 1980. Anmeldt af HHJ <Hans Henrik Jacobsen.> (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 113-114)
- Albanikvarteret i Odense.* Registrant 1979. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 117).
- Bloch, Gorm.* Med Gorm Bloch i H.C. Andersens fodspor. 1980. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 115).
- Egø Nielsen, Carsten.* Kriminalitet og social forsorg i Odense 1920-39. 1979. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 115).
- Fyens Stiftsbog.* 1979. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 114).
- Gamle Bogense Billeder.* 1979. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 113).
- Grandt-Nielsen, Finn.* Odense i fotografiets barndom. 1979. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 111-112).
- Hæstrup, Jørgen.* Krig og besættelse. Odense 1940-45. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 110).
- Kulturminder.* 3. rk. bd. 2 1979. Anmeldt af Birgit Jensen. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 118).
- Lokalsamfundene i de seneste 100 år.* Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 115).
- Mortensen, Ole.* Faaborgs skibsfart 1800-1920. 1979. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 113).
- Om Vigerslev sogns skole.* Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 117).
- Pedersen, Jens Vilhelm.* En ung piges historie og andre fortællinger. Udgivet af Vibeke Harsberg. 1980. Anmeldt af AR <Anne Riising.> (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 117-118).
- Pedersen Næraae, Lauritz.* Noget liidet angaaende Svendborg og særdeles Vor Frue Sogn og Kirke samlet 1771. Udgivet af Lotte Jansen. Anmeldt af AR <Anne Riising.> (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 116).
- Rethinge-Posten.* 1980. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 115-116).
- Skrifter fra Svendborg og Omegns Museum: Naturhistorisk-Arkæologisk Gruppe – Dansk ICOM Svendborgmødet juni 1978.* Anmeldt af HHJ (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 112-113).
- Tranekær Slot og by.* 1980. Anmeldt af HHJ (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 113).
- Vesterbrokvarteret i Odense.* Registrant 1980. Anmeldt af HHJ (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 117).
- Vestfynsk Hjemstavn.* 1979. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 114).
- Westerbeek Dahl, Bjørn.* Fortegnelse over landkort over de fynske øer indtil 1979. 1979. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 112).
- Årbog for Svendborg og Omegns Museum.* 1979. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 112-113).

Vestfynsk Hjemstavn. Vestfyns Hjemstavnsforenings årsskrift. Under redaktion af Poul A. Jørgensen. 1980. 50. årg. 64 s., ill.

- Hansen, Lars.* Årets gang. (S. 45-47, ill.) <Beretning om Vestfyns Hjemstavnsforenings virke.>
- Hjemstavnsgårdens arkiv.* (S. 50-64) <Registratur over Vestfyns Hjemstavnsgårds samling af arkivalier og bøger>
- Jørgensen, Poul A.* Ved Frode Lunds død. (S. 42) <Nekrolog>
- Jørgensen, Poul A.* Ved H.J. Jørgensens død. (S. 43) <Nekrolog>
- Krog, Hans.* Hvad har Urmagerhuset rummet? (S. 14-18, ill.) <Oplysninger fra skøde- og panteprotokollen 1776-1786>
- Kruse, Felix.* Om Foregangsmænd fra Dærup. (S. 19-32, ill.) <Ansøgninger m.m. til Det kgl. danske Landhusholdningsselskab fra bønderne Anders Nielsen og Hans Jørgensen om præmiering for plantning af hegn, rydningsarbejde m.m. 1806-38>
- Larsen, Hans Chr.* Krigen på Vestfyn. (S. 10-13) <Erindringer fra 2. verdenskrig>
- Nyborg, Karl.* Ved Hans Balles død. (S. 44) <Nekrolog>
- Regnskab for Vestfyns Hjemstavnsforening 1979.* (S. 48-49).
- Reinholdt, Otto.* En krybskyttehistorie fra Ørsted. (S. 5-9) <1785>
- Reinholdt, Otto.* »Oprør« på Brahesholm. (S. 33-41, ill.) <Hoverisag fra 1831>

Jylland

Vendsyssel Årbog. Udgivet af Historisk Samfund for Vendsyssel. Redigeret af Jørgen Jørgensen. 1980. 176 s., ill. <Forfatterbiografier. – Personregister.>

- Becker-Christensen, Inge E.* Se Marryat, Horace.
- Bender, Henning.* LANA – årsberetning 1980 (S. 147-148) <LANA = Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver i Nordjyllands Amt.>
- Bjørn, Claus.* Brigadér Halling som godsejer. En vurdering af Dronninglund gods fra 1787. (S. 117-126, ill.) <Kildehenv.>
- Broen Christensen, Chr.* En landsbydegns levned. Svend Madsen Gaarestrup 1789-1857. (S. 61-72).
- Erlendsson, Mette.* Sæby kirke's kalkmalerier. (S. 73-90, ill.) <Kunsthistorisk gennemgang. – Kildehenv.>
- Fra museernes og arkivernes arbejdsmark.* Ved Per Lysdahl. (S. 149-164, ill.) <Omfatter: Bangsbomuseet – Læsø Hjemstavnsmuseum. – Løkken Museum. – Skagen Fortidsminder. – Sæby Museum. – Try Museum. – Vendsyssel historiske Museum. – Lokalhistorisk Samling i Byvst. – Brønderslev lokalhistoriske Forening. – De lokalhistoriske foreninger i Dronninglund Kommune. – Frederikshavn Byhistoriske Arkiv. – Egnsamlingen, Lokalhistorisk Arkiv for Pandrup Kommune. – Lokalsamlingen ved Skagens Bibliotek. – Byhistorisk Arkiv, Sæby. – Vendsyssel historiske Museum, Lokalhistorisk Arkiv.>

- Fra styrelse og redaktion.* (S. 168-172, ill.) <Historisk Samfund for Vendsyssel. – Beretning, regnskab 1/4 1979-31/8 1980, m.m.>
- Gregersen, Hans.* Gustav Wied og jernbanestriden i Sæby. (S. 127-130, ill.) <1894-97.>
- Hansen, Karl.* På aftægt i klitten. (S. 57-60, ill.) <Aftægtskontrakt fra Blokhus 1889.>
- Hepworth, F.L.* Se Marryat, Horrace.
- Jepsen, M. Johs.* Galgebakken i Ø. Brønderslev. Et mindesmærke. (S. 131-132, ill.) <Afsløring af mindesten 1976.>
- Marryat, Horace.* Et ophold i Vendsyssel 1859-60. (S. 91-116, ill.) <Horrace Marryat var engelsk forfatter. – Artiklen er med indledning, oversættelse og noter ved Inge E. Becker-Christensen og F.L. Hepworth.>
- Stoklund, Bjarne.* Bosættelse og bebyggelse på Læsø. (S. 7-56, ill.) <Kildehenv.>
- Vendsyssel-litteratur 1979.* Ved Bodil Christensen. (S. 165-167) <Systematisk oversigt.>
- Anmeldelser*
- Brinck-Seidelin, I.C.* Hjørring Amt beskrevet efter opfordring fra Det kgl. Landhusholdningsselskab. 1828. Genoptryk 1978. Anmeldt af Jørgen Andreasen. S. 133-145).
- Jysk ordbog. hæfte 1-4.* 1979. Anmeldt af Sv. Skole. (S. 145).
- Lokalsamfundene i de seneste 100 år.* Anmeldt af Sv. Skole. (S. 146).

Historisk Årbog for Thy, Mors og V. Han Herred. Udgivet af Historisk Samfund for Thy, Mors og Vester Han Herred. Redigeret af Mette Fastrup. 1980. 128 s., ill.

- Bak, Else.* Gamle breve. (S. 82-83, ill.) <Brev af 28.-11. 1876 fra kammerråd Møller på »Ejstrup« i Hvidbjerg sogn på Mors til Ole Overgaard på »Overgård« i Fårtoft, Sundby sogn på Mors.>
- Balle, Torsten.* En ulykke ved Thisted kirke. Efter Thisted tingbøger 1684 og 1685. (S. 42-43).
- Colding, Ole P.* Apoteker på Mors og i Thy. (S. 84-98, ill.) <Ca. 1750-1980.>
- Fastrup, Mette.* Kære medlemmer. (S. 4-5, ill.) <Opfordring til medlemmerne om at aflevere historisk materiale til lokalhistoriske arkiver eller til årbogen.>
- Fastrup, Mette.* Øjne bag kalken i Tved kirke. (S. 106-111, ill.) <Fund af kalkmalerier under restaurering.>
- Graugaard, Esben.* Da provstens gård blev brændt ned, og hvad deraf fulgte. (S. 44-50) <Hvidbjerggård på Thyholm. – 1403-1541. – Kildehenv.>
- Grishauge, Andreas.* Møllernes tid i Klim. (S. 38-41, ill.) <Ca. 1670-1950. – Kildefortegnelse.>
- Grishauge, Peter.* To forsvundne gårde i Klim sogn. (S. 60-68, ill.) <Oddegård og Toftgård. – Ca. 1600-1870 – Kildehenv.>
- Kyndi, Karl.* Barndomserindringer fra Amtoft. (S. 7-24, ill.) <Ca. 1900.>
- Rasmussen, Axel.* Flyverbegravelse i Stenbjerg – med

- forbuden krans. (S. 32-37) <Begravelse af engelsk flyver 1944.>
- Skammelsen, Kristian.* Indre Mission i Skyum – som jeg husker det. (S. 25-31) <Ca. 1933-73.>
- Skov, Henning.* Da Thisted købstad fejrede sit 400-års jubilæum. (S. 69-81, ill.) <1924. – Kildefortegnelse.>
- Svalgaard, Robert.* Skonnert »Sleipner« af Thisted. (S. 51-60, ill.) <1865-1887. – Kildefortegnelse.>
- Svalgaard, Robert.* Min morfars rejsebog. (S. 99-105, ill.) <Ført af snedkervend Frederik Laursen under hans tid på valsen 1881-1883.>
- Til medlemmerne.* (S. 126-128) <Årsberetning, regnskab 1.-4. 1979-31.3. 1980, m.m., Historisk Samfund for Thy, Mors og V. Hanherred vedk.>
- Årsberetninger.* (S. 112-125, ill.) <Fra museer, lokalhistoriske foreninger og arkiver. Omfatter: Museet for Thy og Vester Hanherred. – Morslands historiske Museum. Dueholm Kloster. – Morsø slægtshistoriske Forening. – Torsten Balles Mindefond. – Thisted byhistoriske Arkiv. – Morsø lokalhistoriske Arkiv. – Hanstholm lokalhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Forening for Sydhannæs. – Egnshistorisk Forening for Thyholm og Jegindø. – Egnshistorisk Forening for Thyholm og Jegindø.>

Fra Himmerland og Kjær Herred. Udgivet af Historisk Samfund for Himmerland og Kjær herred. Redigeret af Torben Witt under medvirken af J. Jeppesen Jensen, Kaj Løber, Svend B. Olesen og S. Bugge Vegger. 1980. 69. årg. 126 s., ill.

- Bek-Pedersen, F.* En anbefaling (for lærer Frands Lassen 1812). (S. 63-65). <Den første uddannede lærer i Hasseris.>
- Et udvalg af stamtafler og anden slægtslitteratur – Fra Himmerland og Kjær Herred.* En litteraturoversigt, fortrinsvis over selvstændige publikationer. (S. 111-121) <Ordnet topografisk. – Med navneregister.>
- Hansen, Mogens.* En enkeltgravhøj fra Kjeldgården, Aars. (S. 91-100, ill.) <Udgravning af overpløjet høj. – Kildehenv.>
- Ishøj, Lene.* En Afskeds-Tale i Nørholm Kirke 12. oktober 1823. (S. 79-90). <Holdt af pastor Lauritz Ottesen.>
- Jeppesen Jensen, J.* Kristen Værnfelt til minde. (S. 5-7, ill.).
- Jeppesen Jensen, J.* Viggo Bruun Qvist. (S. 7) <Nekrolog.>
- Litteratur om Himmerland og Kjær Herred 1979/80.* Ved Jeppe Hansen. (S. 101-109) <Systematisk fortegnelse.>
- Meddelelser fra styrelse og redaktion.* (S. 123-126) <Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred. Beretning og sammendraget driftsregnskab 1979.>
- Nielsen, Karl.* Om Vitsklø Kloster. (S. 9-62, ill.) <Ca. 1150-1575. – Om klosteret som institution, om dets oprettelse, udvikling og afvikling, dets forhold til kongen, bispestole og bønder.>
- Vedsted, C. O.* Fra Schimmelmansk skole til kommuneskole – Fjellerad og Haals folkeskole. (S. 68-78) <1786 – ca. 1972.>

Aalborg-bogen. Udgivet af Selskabet for Aalborgs Historie. Redigeret af Selskabets styrelse. 1979-80. 96 s., ill. <Temahæfte.>

Selskabet for Aalborgs Historie. (S. 95) <Beretning om selskabets virke 1980.>

Witt, Torben. Aalborg og fabrikkerne – byvækst i 1890'erne. (S. 7-94, ill.) <Kildefortegnelse.>

Fra Viborg Amt. Udgivet af Historisk Samfund for Viborg Amt. Redigeret af Paul G. Ørberg under medvirken af Hans H. Worsøe og Morten Øllgaard. Årbog 1980. 45 årg. 179 s., ill.

Beretning fra lokalhistoriske arkiver. (S. 171-177, ill.) <Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune. – Bjerringbro Kommunes lokalhistoriske arkiv. – Lokalhistorisk arkiv for Hvorslev Kommune. – Lokalhistorisk Arkiv i Karup Kommune. – Møldrup Kommunes lokalhistoriske Arkiver. – Tjele Kommunes lokalhistoriske arkiv. – Æ Fjandboarkiv i Stoholm.>

Ditzel, Harald. Vinderslevtriangel: harpe – eller måleinstrument? (S. 85-104, ill.) <Teori om, at den triangel, der findes på et gravmonument på Vinderslev kirkegård, har været brugt ved udfærdigelsen af de jyske, middelalderlige granitdøbefonte.>

Jacobsen, Christian. Fiskeri og pramfart på Gudenåen. (S. 7-68, ill.) <Ca. 1600-1940. – Med redegørelse for ålbets tilblivelse. – Kildehenv.>

Jørgensen, Harald. Spredte barndoms- og ungdomserindringer fra Viborg. (S. 105-144, ill.) <Ca. 1910-1925.>

Leopold, Adam J.L. Et oldtidsfund i en gammel avis. (S. 151-156) <Småstykker. – Om moselig fra oldtiden, fundet i 1883 i Vindumvergaards møse.>

Levin Nielsen, Erik. Gamle stier, nye veje. En notits i anledning af publikation nr. 18 fra Institutet for navneforskning. (S. 157-159) <Småstykker.>

Rettelse til Erik Broch: Af Gødvads ejendoms historie. (S. 160) <Småstykker.>

Rosenberg Rasmussen, Aase. Barn i Viborg under den første verdenskrig. (S. 69-83, ill.) <Erindring.>

Samfundet siden sidst. (S. 169-170) <Historisk Samfund for Viborg Amt. Med driftsregnskab for 1979.>

Viborg-litteratur 1979-80. (S. 161-164) <Alfabetisk fortegnelse.>

Ørberg, Paul G. En moralsk historie fra Mønsted sogn i gamle dage. (S. 145-150, ill.) <Småstykker. – Om kønsmoralen ca. 1720.>

Anmeldelser.

Clausager, Jørgen Peder. Viborg som erhvervsby. 1980. Anmeldt af Hans H. Worsøe. (S. 165-167).

Hagelskjær Lauridsen, L. Fæstebonden i Skygge. Munklindebogen III. 1979. Anmeldt af Hans H. Worsøe. (S. 167-168).

Skivebogen. Historisk Årbog for Skive og Omegn. Udgivet af Historisk Samfund for Skive og Omegn. Redigeret af Karen Strøm Hansen under medvirken af Kirsten Aakjær og Svend Mortensen. 1980. Bd. 71. 126 s., ill. <Personregister.>

Andersen, Otto. Vandring i Skive omkring aar 1900. (S. 16-48, ill.) <Barndomsindringer.>

Bjerre, Geit. »Solbakken« i Rødding var mit barndomshjem. (S. 5-15, ill.) <Barndomsindringer. – 1900-tallet.>

Brandt, Michael. Stårupgaards tilblivelse. (S. 82-93, ill.) <Ca. 1300-1580.>

Gertz Andersson, Poul. Gammel Skivebus hotel i 50 år. (S. 94-105, ill.) <Sammen med Aase Gertz Andersson. – Erindringer 1929-1979 med kort rids af bygningshistorien tilbage til 1300-tallet.>

Gertz Andersson, Aase. Se Gertz Andersson, Poul.

Historisk Samfund for Skive og Omegn. Regnskab for perioden 1.8.1979-31.7.1980. (S. 118-119).

Mortensen, Svend. Mindeord om Johannes Bang. (S. 116-117, ill.)

Riisgaard, Hans Ulrik. Grinderslev kloster og kirke. (S. 49-81, ill.) <1176-1763. – Kildehenv.>

Strøm Hansen, Karen. Anonyme læserbreve understøttede byggeri af havnen i Skove. (S. 106-115, ill.) <1860'erne.>

Historisk Årbog for Randers Amt. Udgivet af Historisk Samfund for Randers Amt. Redigeret af Palle Schødt Rasmussen og Henning Hall. 1980. 74. årg. 204 s., ill. <Personregister.>

Bjerre, Siliam. Højskolerne i Randers Amt. En oversigt. (S. 12-63, ill.) <Ca. 1850-1980.>

Bondesen, Peter. Byens portrætter. Portrætsamlingen på Randers Rådhus. (S. 167-182, ill.) <Kildehenv.>

Driftsregnskab 1/9 1979-31/8 1980. (S. 204) <Historisk Samfund for Randers Amt.>

Ebbesen, Klaus. Stenaldergrave i Ginnerup og Enslev sogne. (S. 113-160, ill.) <Udgravningsfund.>

Fra museer og arkiver. (S. 187-199, ill.) <Årsberetninger. Omfatter: Clausholm. – Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup. – Djurslands Museum. – Grenå Egnarkiv. – Hadsten kommunes lokalhistoriske Arkiv og Samlinger. – Gammel Estrup, Jyllands Herregårdsmuseum. – Mariager Museum. – Midtdjurs lokalhistoriske Arkiv. – Molsbibliotekets lokalhistoriske Arkiv. – Nørhald Egnarkiv. – Purhus kommunes lokalhistoriske Arkiv. – Randers lokalhistoriske Arkiv. – Rosenholm Egnarkiv. – Rønde Egnarkiv. – Sønderhald Egnarkiv.>

Fritz, Sven. Randers Byes ældre Kjøbmænds Liig Laugs nuværende sølvinventarium. (S. 67-77, ill.) <Kildefortegnelse.>

Hall, Henning. Sølvets historie smeltes bort. (S. 64-66, ill.) <Omsmeltede genstande fra Randers Byes ældre Købmænds Liiglaugs inventarium.>

- Hall, Henning.* Set og sket i årets løb. (S. 161-165) «Begivenheder og mærkedage i Randers amt.»
- Lund, Johannes J.* Et lerfad fra Djursland. (S. 5-11, ill.) «Lerfad fra 1677 med henvisninger til Meilgård og Løvenholm godser. – Kildehenv.»
- Lundgaard, H. Chr.* »Mytteriet« på Tøjhuset. (S. 110-112, ill.) «Soldaterindringer 1916-1918.»
- Mortensen, Tom.* Hvem gjorde skabet fra Nørre Djurs? (S. 78-80, ill.) «Hængeskab fra 1807.»
- Møllmann, Niels.* Malerinden fra Homaa. (S. 81-87, ill.) «Erindringer om Olivia Holm-Møller 1875-1970.»
- Nye bøger.* (S. 199) «Oversigt over nye titler om amtet.»
- Pilgaard, Holger.* Ligsten i Sct. Mortens kirke fortæller byhistorie. (S. 93-109, ill.)
- Østergaard, Peter.* »Råby Hopsa«. (S. 88-92, ill.) «Om hopsaens komponist, Marius Pedersen, og en anden kendt spillemand og komponist, Niels Krag fra Hald. – Ca. 1840-1930.»
- Årsberetning 1979-80.* (S. 184-186, ill.) «Historisk Samfund for Randers Amt.»
- Århus Stifts Årbøger.** Udgivet af Historisk Samfund for Århus Stift. Redigeret af Ib Gejl, Finn H. Lauridsen og Gunner Rasmussen. 1980-81. Bd. 69. 123 s., ill.
- Bavnsgaard, E.* Kalk til Øm Kloster. (S. 7-13, ill.) «Sammen med H.N. Garner. – Bestemmelse af bygningskalkens oprindelsessted»
- Buur, Chr.* En bondestudent. Minder og meninger. (S. 77-102, ill.) «Den første skoledirektør i Århus. – Barndomserindringer ca. 1870-78 (fortsættes)»
- Garner, H.N.* Se Bavnsgaard, I.
- Historisk Samfund 1980.* (S. 121-123) «Beretning og regnskab for Historisk Samfund for Århus Stift 1978»
- Kjær, Birgitte.* Omkring oprettelsen af den »Historisk-antikvariske Samling« i Århus 1861. (S. 43-76, ill.) «Kildehenv.»
- Lampe, Jens.* Bidrag til urmageriets historie i det tidligere Skanderborg amt. (S. 24-42, ill.) «Ca. 1580-1977. – Med navneliste over urmagere, der har fremstillet ure håndværksmæssigt. – Kildehenv.»
- Nellemann, Aksel.* Ry Mølle i sidste halvdel af det 17. årh. (S. 14-22, ill.) «Om møllen og dens besiddere 1660-1696. – Kildehenv.»
- Nielsen, Helge G.* Øm Kloster Museum 1979-80. (S. 114-120, ill.) «Beretning.»
- Stender-Petersen, Ole.* »Frit ord – 1944-45«. Erindringsstræk fra Århus under besættelsen. (S. 102-113, ill.) «Kildehenv.»
- Østjysk Hjemstavn.** Udgivet af Østjysk Hjemstavnsforening. Redigeret af Erna Lorenzen, Jens Sigurd Thomsen og Arne Gammelgaard. 1980. 45. årg. 131 s., ill. «Forfatterbiografier. – Person- og stedregister.»
- Elkjær, Kjeld.* Litteratur om Østjylland. (S. 106-108) «Kort omtale af litt. vedr. området.»
- Hall, Henning.* Fra swing-dillens dystre dage. (S. 80-89, ill.) «Erindringer. – Ca. 1940-45. – Kildehenv.»
- Hildebrandt, Leif.* Naturfredning. En lokalkomite bliver til. (S. 120-121, ill.) «Hammel kommune. – 1979.»
- Kjær, Erik.* Østjysk Hjemstavnsforening. Virksomheden fra 1. oktober 1979 til 30. september 1980. (S. 122-123).
- Kjær Jensen, Wilh.* En spillemands dagbog. (S. 19-29, ill.) «Spillemand Frederik Pedersens dag- og regnskabsbog 1834-1886. – Horsens-egnen.»
- Larsen, Sigrid.* Gyldne september. (S. 90-95, ill.) «Indtryk fra bustur i Østjylland 1979.»
- Madsen, Oskar.* Skjoldedelev brugsforening. (S. 30-38, ill.) «1887-1906. – Med uddrag af foreningens love 1887 (§§ 5-11).»
- Nellemann, Aksel.* Selvejrbonden Ole Jørgensen Kaae i Adsløv. (S. 13-18, ill.) «1700-tallet. – Kildehenv.»
- Pedersen, André.* Vildtbaner. (S. 9-12, ill.) «Skanderborg Vildtbane ca. 1590-1760.»
- Småstrejf fra Østjyllands kulturfront 1980.* (S. 96-120, ill.) «Beretninger fra arkiver, lokalhistoriske samlinger og museer. Vedrører: Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Århus Amt. – Grenaa Egnarkiv. – Hadsten kommunes lokalhistoriske arkiv og samlinger. – Lokalhistorisk Samling i Hammel. – Hinnerup Egnarkiv. – Molsbibliotekets lokalhistoriske Arkiv. – Nørhald Egnarkiv. – Purhus kommunes lokalhistoriske arkiv. – Randers Lokalhistoriske Arkiv. – Skejby-Lisbjerg-Ølsted sognearkiv. – Sønderhald Egnarkiv. – Clausholm. – Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup. – Gammel Estrup, Jyllands Herregårdsmuseum. – Djurslands Museum. – Arbejder-, Håndværker-, og Industrimuseet, Horsens. – Horsens Museum. – Kulturhistorisk Museum, Randers. – Silorg Museum.»
- Sørensen, Edith.* Barndom i Århus – og så emigration. (S. 39-62, ill.) «Erindringer ca. 1900-1925.»
- Sørensen, Harald.* Erindringer fra Todbjerg Vestergård. (S. 63-74, ill.) «Barndomserindringer ca. 1900-1910.»
- Ullmann, Ellen.* »Lille De« på Moesgård 1920. (S. 75-79, ill.) «Erindringer fra sommerferieophold.»
- Vejle Amts Årbog.** Udgivet af Vejle Amts Historiske Samfund. Redigeret af Aksel Nellemann under medvirken af Rudolf Volf og Kamma Varming. 1980. 172 s., ill.
- Engberg, Gunnar A.* Rids af musiklivet i Kolding 1880-1980. (S. 63-124, ill.) «Kildefortegnelse.»
- Fra museerne.* (S. 155-165, ill.) «Årsberetninger: Museet på Koldinghus. – Fredericia Museum. – Glud Museum. – Vejle Kulturhistoriske Museum.»
- Glimt fra året 1905.* (S. 25-39, ill.) «Hvad der skete i Vejle amt det år, Vejle Amts Historiske Samfund blev stiftet.»
- Petersen, Axel.* Arbejderbevægelsens første dage i Fredericia 1865-1885. (S. 127-152, ill.) «Kildehenv.»
- Skov, Sigvard.* Vejle Amts historiske Samfund 1955-1980. (S. 7-23, ill.) «Kildehenv.»

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Vejde Amts historiske Samfund. (S. 167-172) <Beretning og ekstrakt af årsregnskab for 1979.>

Volf, Fudolf. De romanske gravsten i Tamdrup kirke. (S. 41-60, ill.) <Kildehenv.>

Hardsyssel Årbog. Udgivet af Historisk Samfund for Ringkøbing Amt. Redigeret af Knud Erik Nielsen, Rigmor Lillelund, Jørgen Østergaard og Kr. Bjerregaard. 2. rk. bd. 14. 1980. 176 s., ill. <Person-, sted- og emneregister.>

Alstrøm, Anna Louise. Tambohus. Fra færgested til fiskerleje. (S. 75-87, ill.) <Ca. 1780-1980. – Kildehenv.>

Arendt, Niels Henrik. Sir Lyngbjerg. Træk af en 100-årig historie. (S. 15-26, ill.) <Aktieselskabet Krunderup Bakkers Plantage 1879-1979.>

Boysen, Benny. Motorjagten »Anna« af Struer. (S. 5-14, ill.) <1911-1957. – Kildehenv.>

Christensen, Peder. En ener med evner. Jacob Green fra Neder Green i Arnborg. (S. 89-93, ill.) <1890-1964.>

Clausager, Jørgen Peder (udg.). Anders Jensen Clausager (1834-1928). Brudstykker til en biografi. (S. 115-137, ill.) <Med kopier af en række breve fra 1866-92. – Kildehenv.>

Draiby, Ejvind. Ole Rømers milesten. (S. 71-74, ill.) <Med kort over de vigtigste steder i Ringkøbing amt, hvor der findes Ole Rømer sten i dag.>

Gay, Kristian. Bæksgård. En ryttergård i Vestjylland. (S. 95-104, ill.) <1670-1717. – Kildefort.>

Hansen, Christian N. Den frugtbare Særkjær-slægt. (S. 53-63, ill.) <1759-ca. 1880. – Kildehenv.>

Meddelelser fra historiske museer, arkiver og foreninger i Ringkøbing amt. (S. 159-168, ill.) <Brande Museum. – Haderup Museum. – Herning Museum. – Holstebro Museum. – Dragon- og Frihedsmuseet, Holstebro. – Lemvig Museum. – Ringkøbing Museum og Strandgården, Husby Klit. – Skjern Museum og Bundsbæk Mølle. – Struer Museum. – Aulum-Haderup Kommunes Lokalhistoriske Arkiv. – Egvad egnhistoriske Samling. – Lokalhistorisk Samling for Gjellerup sogn. – Det lokalhistoriske arkiv i Herning. – Historisk Forening for Herning Kommune. – Slægtshistorisk Forening, Herning. – Herningsholms venner. – Lemvig-egnens historiske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Holstebro Kommune. – Slægtshistorisk Forening, Holstebro. – Rind-Arnborg Egnarkiv. – Ringkøbing Amts Arkiver. – Ringkøbing lokalhistoriske arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Struer Kommune. – Egnshistorisk Arkiv for Thyholm og Jegindø. – Egnshistorisk Forening for Thyholm og Jegindø. – Vinderup Egnshistoriske Forening. – Lokalhistorisk Arkiv for Thyborøn-Harboøre Kommune. – Egnshistorisk Studieceter, Ulfborg-Vemb. – Ørnhøj Lokalhistoriske Arkiv.>

Meddelelser fra Historisk Samfund for Ringkøbing Amt. (S. 169-172, ill.) <Beretning 1980 og regnskab 13.2.1979-14.2.1980.>

Mundbjerg, Gunnar N. Enestegården Herrup. (S. 105-114, ill.) <1547-1938.>

Pichard, Knud. Krig og ufred. Hardsyssel i Danmarkshistorien. (S. 27-52, ill.) <1132-1940.>

Stummann Hansen, Steffen. Oldtidsagerne på Gørding Hede. (S. 139-154, ill.) <Kildehenv.>

Sønderby Madsen, K. Gammel Johannes. (S. 63-69, ill.) <Johannes Madsen (1833-1915), bosiddende i Sinding og Ørre sogne.>

Anmeldelser

Christensen, P. (red.). Snebjerg, Studsgaard, Havnstrup sogne: Udviklingen i Snebjerg, Gødstrup, Havnstrup og Studsgaard indtil 1979. Anmeldt af Jø <Jørgen Østergaard> (S. 157).

Fotograf Invard Pedersens årstalsliste. 1980. (S. 156) <Anmeldelsen er usigneret.>

Gullach, Benedict. Vandringer langs Stubbergård sø. 1980. (S. 156) <Anmeldelsen er usigneret.>

Hjerl Hede: Fredningen og frilandsmuseet ved Sønder sø. 1980. Anmeldt af Jø <Jørgen Østergaard> (S. 157).

Jysk Ordbog. Hft. 1-4. 1980. Anmeldt af Esben Jespersen. (S. 155).

Klostret og herregården Stubber. Af P.K. Hofmansen ved Leif Novrup. 1980. (S. 155-156) <Anmeldelsen er usigneret.>

Kørshøj, Jacob. Vildbjerg gennem 100 år – byen på bjerget. 1976. Anmeldt af Jø <Jørgen Østergaard> (S. 157-58).

Millersborg, Mads. Ad vore vante veje. 1980. Anmeldt af Jø <Jørgen Østergaard>. (S. 158).

Pedersen, Carl. Uddrag af Vildbjerg-Timring-Nøvling sogneråds forhandlingsprotokol 1877. 1979. Anmeldt af Jø <Jørgen Østergaard>. (S. 157-158).

Stensberg, Axel. Herningsholm: en befæstet renæssancegårds bevaring og restaurering. 1980. Anmeldt af Jø <Jørgen Østergaard>. (S. 157).

Aagaard Faurtoft, Inger. Jens Nielsens bondegård. 1979. Anmeldt af Jø <Jørgen Østergaard>. (S. 156).

Fra Ribe amt. Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt. Redigeret af Kirsten Agerbæk, Jens Kusk og S. Manøe Hansen. 1980. Bd. 21-3. 218 s., ill. <Person- og stedregister 1978-80.>

Beretning 1979. (S. 642-645) <Historisk Samfund for Ribe Amt. Med driftsregnskab 1979 og fortegnelse over nye medlemmer 1979-80.>

Beretninger fra amtets lokalhistoriske arkiver. (S. 646-657) <Lokalhistorisk arkiv for Billund kommune. – Blåbjerg lokalhistoriske arkiv. – Blåvandshuk lokalhistoriske arkiv. – Bramminge kommune: Bramminge byhistoriske arkiv, Darum sognarkiv, Gørding sognarkiv og Vester Nykirke sognarkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Brørup og omegn. – Esbjerg Byhistoriske arkiv. – Grindsted egnhistoriske arkiv. – Helle kommune: Lokalhistorisk forening for Fåborg, V. Starup sogns lokalhistoriske arkiv, Øse sognehistoriske arkiv og Lokalhistorisk arkiv for Årre sogn. – Lokalhistorisk arkiv for Holsted kommune. – Ribe kommune: Jernved sognarkiv, Ribe lokalhistoriske arkiv og Historisk arkiv i Seem sogn. – Varde kommune: Varde byhistoriske arkiv, Alslev sognarkiv, Lokalhistorisk Arkiv Billum og Horne sognarkiv. – Lokalhistorisk Arkiv

- for Vejen kommune. – Ølgod kommune: Tistrup-Hodde sovnearkiv og Ølgod-Strellev sognearkiv.)
- Bruhn, Verner.* Snedkermester Niels Thomsen, Esbjerg. (S. 628-629) <Mindeord.>
- Et udvalg af litteratur om Ribe amt.* (S. 636-641) <Systematisk fortegnelse.>
- H.K. Kristensen-Prisen.* (S. 625-627, ill.) <1979 tildelt Kristian Haarh.>
- Hildebrandt Hansen, K.* En landsbyslagter og hans værksted. (S. 599-613, ill.) <Om Johannes Clausen i Henne, 1922-58. – Kildehenv.>
- Kaae, Bue.* Nogle præstebioграфier fra Brøndum-Vester Nebel sogne i det 18. århundrede m.m. (S. 527-538, ill.) <Liber Daticus, anlagt af sognepræst Thomas Huulegaard (1742-1800).>
- Kristensen, H.K.* Fra Vester Nebel Kirke (S. 499-526, ill.) <Genemgang af Kirkens inventar og dets historie. – Kildehenv.>
- Kristensen, H.K.* Strandinge 1763-85 på kysten af Varde-Hjerting tolddistrikt. (S. 553-557) <Kommenteret, kronologisk fortegnelse.>
- Kristensen, H.K.* Et angreb på Sønderside under Kejserkrigen og angrebets ledere. (S. 561-573, ill.) <Angreb mod Wallensteins folk ved Sønderside 1629, ledet af Corfitz Ulfeldt. – Kildehenv.>
- Kristensen, H.K.* Nogle træk fra Skast Herred under Carl Gustav krigene. (S. 614-622) <1656-58. – Kildehenv.>
- Kristensen, H.K.* En instrumentist i aktion. (S. 623-624) <Stadsmusikant Johan Friderich Krospe i Ribe 1726-1768.>
- Kusk, Jens.* »Æ Buendgoer« i Tjæreborg – en opmåling af en gammel gård. (S. 539-552, ill.) <Matr.nr. 18a, Tjæreborg by. 1511-1979.>
- Mulvad, Søren.* Warmingfamilien og Mandø 1841-44. (S. 574-583, ill.) <Jens Warming, sognepræst på Mandø 1841-44. – Sønnen, professor Eugen Warmings optegnelser om familiens tilknytning til øen.>
- Nørgaard, Ellen.* Esbjerg Skolevæsen 1905-14, en detailundersøgelse. (S. 467-498, ill.) <Kildehenv.>
- Nørgård, Andrdeas.* »Livserindringer« (S. 584-597, ill.) <1869-1952. – Gårdejer. – Med ordliste af udgiveren Søren Mulvad.>
- Nielsen, Harald.* Kirkestævne. (S. 558-560, ill.) <1824-1979 og kirkestævnekassen på Starup kirke.>
- Anmeldelser**
- Andersen, Valdemar.* Kongeæggen. 1979. Anmeldt af Kirsten Agerbæk (S. 635).
- Helt Haahr, P.* Slægten Haahr. 1979. Anmeldt af Dorte Haahr Carlsen (S. 632-633).
- Kristensen, H.K. m.fl.* Janderup og Billum sogne, bd. 1. 1979. Anmeldt af Knud Jensen. (S. 633-635).
- Nyholm, Asger.* Slesvigske gejstlige og Slesvig-holsteinismen indtil 1850. 1980. Anmeldt af Vald. Andersen (S. 631).
- Oksballejren gennem 50 år.* 1979. Anmeldt af Palle Schmidt. (S. 630).
- Petersen, Thade.* Rømø. 1979. Anmeldt af Valdemar Andersen. (S. 630-631).
- Sønderjylland – historisk Billedbog 1864-1920.* 1979. Anmeldt af Vald. Andersen. (S. 632):
- Sønderjyske Årbøger.* Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Ved Henrik Fangel, Knud Fanø og H.P. Jensen. 1980. 302, ill.
- Andersen, Alfred.* Træk af Draved skovs historie. (S. 133-158, ill.) <Ca. 1170-1870. – Kildehenv.>
- Askgaard, Helle.* Danfoss. DK-6430 Nordborg. Danmark. En montage om den befolknings- og bebyggelsesmæssige udvikling i Nordborg kommune. (S. 93-132, ill.) <Ca. 1930-1980. – Kildehenv.>
- Bognyt.* Ved Dorrit Andersen, Knud Fanø, Anders Ture Lindstrøm og Aage Jørgensen. (S. 262-266) <Omhandler: Hans-Joachim Toll. Gerichtsbarkeit und akademische Freiheit. 1979. – Begyndelsen. Situationer fra et århundrede. Af Filius. 1979. – Aabenraa havns historie gennem 700 år. 1979. – Gerd Stolz. Geschichte der Polizei in Schleswig-Holstein. 1978. – Ole Harck. Jüdische Denkmäler in Schleswig-Holstein. 1980. – Lise Funder. Arkitekten Martin Nyrop. 1979. – Inge Adriansen. Juleskikke på Als og Sundeved. 1979. – Bent Søndergaard. Sprogligt deficit. Sprogpædagogiske betragtninger over den dansk-tyske bilingualisme. 1980.>
- Fink, Troels.* Flensborg-spørgsmålet i Den nordslesvigske Vælgerforenings tilsynsråd 1918-19. (S. 61-72)
- Henningsen, Lars N.* Købmand og fabrikant Matthias Asmussen i Tønder (1751-1803). Et bidrag til Tønderegnens økonomiske og sociale historie ca. 1780-1800. (S. 159-184, ill.) <Kildehenv.>
- Historisk Samfund for Sønderjylland.* (S. 290-302) <Om amtskredsens arbejde, årsberetning 1979-80, regnskab 1979 og tillæg til medlemslisten.>
- Iversen, Peter Kr.* Olav Christensen 70 år. (S. 287-290, ill.)
- Noter og nyt.* (S. 267-287, ill.) <Omhandler: Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. 1979. – Historiske Samlinger for Sønderjylland 1979. – Studiefafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1979. – Institut for grænseregionsforskning. – Haderslev Museum. – Aabenraa Museum. – Museet på Sønderborg Slot. – Tønder Museum. – Sønderjyllands Kunstmuseum. – Midtsønderjyllands Museum. – Kunstmuseet Holmen. – Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup. – Historisk Forening for Vis herred. Bov Museum. – Historisk forening for Gråsten by og egn. – Oversigt over nogle årsskrifter, udgivet af lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland (Bov, Gråsten, Løjt, Ullerup og Varnæs).>
- Nørregaard, Mogens Kai.* Oplevelser i Sønderjylland 1. maj.-9. juli 1920. En samtidig skildring. (S. 9-59, ill.)
- Skonberg, John.* Retstidende for de sønderjyske landsdele 1920-22. (S. 73-92, ill.) <Kildehenv.>
- Stenz, Chr.* Sønderjyder under junigrundloven. Det blandede distrikt og dansk politik 1848-64. (S. 185-232, ill.) <Kildehenv.>
- Ventetid-Genforeningstid.* Ved redaktionen. (S. 5-8, ill.) <Om 60-års jubilæet for genforeningen.>
- Anmeldelser**
- Damm, Walter.* Arbeiter, Landrat und Flüchtlingsminister in Schleswig-Holstein. 1978. Anmeldt af Anders Ture Lindstrøm. (S. 251-253).

Jørgen Dieckmann Rasmussen

- Fink, Troels.* Da Sønderjylland blev delt. Bd. 1-3. 1978-79. Anmeldt af Tage Kaarsted. (S. 243-251) <Kildehenv.>
- Hundred år i Sønderborg.* En kavalkade gennem tiden 1878-1978. (= *Fra Als og Sundeved*, hefte 56. 1978.) Anmeldt af Henrik Fangel. (S. 255-258).
- Regionale Mobilität in Schleswig-Holstein 1600-1900.* Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holstein. Bd. 1. 1979. Anmeldt af Henrik Fangel. (S. 239-243).
- Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte Bd. 1-2.* Anfänge und Ausbau. Anmeldt af Troels Fink. (S. 235-238).
- Steensberg, Axel.* Draved. An Experiment in Stone Age Agriculture Burning. Sowing and Harvesting. 1979. Anmeldt af Steen Wulff Andersen. (S. 233-235).
- Sønderjylland. Historisk Billedbog 1864-1920.* 1979. Anmeldt af Leif Ingvorsen. (S. 259-261).
- Tappe, Paul.* Det gamle Læk i billeder og tekst. 1977. Anmeldt af Jørgen Paulsen. (S. 258-259).
- Weigand, Karl (red.).* Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog. 1979. Anmeldt af Anders Ture Lindstrøm. (S. 253-255).

Fra Als og Sundeved. Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved. Redigeret af Harald Roesdahl og Jørgen Slettebo. 1980. Bd. 58. 351 s., ill. <Temanummer: Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne. Af H.P. Clausen og Jørgen Paulsen. – Personregister. – Som løst bilag findes beretninger for Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museet på Sønderborg Slot vedlagt.>

Clausen, H.P. Den augustenborgske politik og dens forlis. (S. 197-331, ill.) <1780-1867.>

Paulsen, Jørgen. Familie og miljø. (S. 11-131, ill.) <1660-1931.>

Paulsen, Jørgen. Slotte og palæer. (S. 133-169, ill.) <Ca. 1649-1921.>

Paulsen, Jørgen. Gods og jord. (S. 171-195, ill.) <1648-1921.>

Anmeldelser

Arkivserien udg. af Selskabet til udgivelse af Arkivserien under redaktion af arkivar, mag. art. Poul Thestrup. Ekspedition Landsarkivet for Fyn, Jernbanegade 36, 5000 Odense C.

nr. 9 Steen Michael Ousager. Teoretiske og praktiske overvejelser ved registrering af arkiver. 1980. 58 s. kr. 50,00.

nr. 10 Kim Beck Danielsen. Benyttelse af købstadsfattigvæsensarkiver fra perioden 1869-90. 1980. 32 s, kr. 50,00.

nr. 11 Knud Erik Madsen. Det kongelige sundhedskollegiums arkiv. 1980. 38 s, bilag, kr. 50,23.

Arkivserien, med hjemsted på landsarkivet i Odense, fortsætter i hastigt tempo. Siden serien påbegyndtes for et par år siden er der udsendt 12 publikationer, som dels er skrevet af ansatte eller tidligere ansatte ved landsarkivet, dels af studerende, som har fulgt undervisningen i arkivkundskab under historiestudiet ved Odense Universitet. Mange af seriens numre behandler da også specielt fynsk materiale, men der er undtagelser, og en af dem skal omtales nedenfor.

Steen Michael Ousager tager gennem en analyse af den nu nedlagte Nordfynske Jernbanes arkiv godt fat om det uopslidelige emne, der hedder ordning og registrering af arkiver. På grundlag af omfattende litteraturstudier gennemgås de klassiske metoder og begreber, og under gennemgangen af det konkrete arkiv anskuelliggøres, hvorledes proveniensprincippet langt fra løser de problemer, der opstår, når arkivordningen går ned under pakkeniveau. Navnlig ved uordnede privatarkiver er der mange valgmuligheder for den, der ordner arkivet. I øvrigt forekommer bogens mest inspirerende afsnit at være dem, hvor en registrators funktion og udformning diskuteres. Konklusionen omkring registraturer er, at andet end det perfekte kan bruges, og at al arkivarens opsamlede viden helst skal ud til benytteren af det pågældende arkivfond. Specielt til denne publikation er der et meget stort noteapparat og en fyldig liste over dansk og udenlandsk litteratur med relevans for emnet.

Fattigvæsenet i slutningen af forrige århundrede hører ikke til det mest grundigt behandlede i købstadshistorierne. Kim Beck Danielsen har med sin undersøgelse af fattigvæsenets arkivalierne fra Odense 1868-90 ønsket at pege på hvilket skatkammer disse dele af de kommunale byarkiver er. Der er ifølge sagens natur meget personorienteret materiale, og arkiverne kan derfor også være nyttige for andre end socialhistorikere. Det vil i fremtiden

være en fordel, at man på arkivernes læsesale kan henvise specielt interesserede til den foreliggende undersøgelse som en nøgle til benyttelsen af tilsvarende materiale fra andre købstæder.

Arkivseriens nr. 11, Knud Erik Madsen, Det kongelige sundhedskollegiums arkiv er en administrationshistorisk analyse af det eneste af enevældens kollegier, som fortsatte uden ændringer efter 1848. Kollegiet oprettedes 1803 og bestod helt frem til 1907. Knud Erik Madsen har på Rigsarkivet gjort indgående studier i kollegiets sagområde og arkivdannelse og giver i sin oversigt i overskuelig form besked herom. De mange bilag med prøver fra sagerne lader forstå, at arkivet er interessant som andet end administrationshistorisk analyseobjekt. Sundhed, sygdom og dødsfald kan for hele landet belyses gennem en usædvanlig lang periode.

Der er set smukkere bøger i »kontorteknik« end arkivseriens (duplikeret A4), men til gengæld er det lidt af et særsyn, at det på så kort tid er lykkedes at få så mange nyttige artikler om arkivforhold ud til en større kreds. Man kan kun håbe, at der vil være energi og penge til at fortsætte serien længe endnu.

Margit Mogensen

Kulturminder. Tredje række bind 2. Udgivet af Selskabet for dansk kulturhistorie. 1979. 155 s, ill.

Efter en pause på seks år udsendte Selskabet for dansk kulturhistorie (stiftet i 1936) et nyt bind i skriftrækken med titlen *Kulturminder*. Det seneste bind er helliget det 18. århundrede med Charlotte Paludans udgivelse af en ung embedsmands *rejsedagbog fra 1787* og Christian Waagepetersens artikel om århundredets damer i det store skrud, som de ses på samtidens portrætter. Der er desuden nekrologer over tre af selskabets medlemmer, som er afgået ved døden siden sidste bind af skriftet udkom. Det drejer sig om Christian Elling, Albert Fabritius og Alf Henriques, skrevet af henholdsvis Otto Norn, Sigurd Jensen og Anne E. Jensen.

Med indledning, noter og register fylder den nævnte dagbog ca. 100 sider, og der havde været rigeligt stof og kvalitet til en selvstændig publikation. Man kan nemlig formode, at slet ikke alle, som kunne have glæde af dagbogens tekst, finder frem til dette bind af *Kulturminder*. En alt for upræcis og raritetspræget etikette, som det kan anbefales det udgivende selskab at tage op til revision. Dagbogen viser sig at være en fortrinlig kilde til en periode, hvor alverdens initiativer udfolder sig både i land- og bysamfundet. Forfatteren hedder *Matthias Lun-*

ding, og han var i sommeren 1787, da rejsen foretages, nybagt jurist med ansættelse i kommercekollegiet. Der var mode i at gøre studieture, som den rejsedagbogen spejler, og den unge jurist har næppe foretaget turen uden en vis skelen til sin fremtidige karriere i kollegiet. Kollegiet gav en skitse til en rejseplan og et foreløbigt løfte om dækning af rejseomkostningerne, men gav ellers frie hænder, da rejsen var kommet i stand på Lundings eget initiativ. Foruden studiet af spinderi- og manufakturvirksomhed i almindelighed, blev det anbefalet at lægge mærke til alle former for »vindskibligheds anlæg«, hvad der i tidens sprog var en meget bred overskrift. Matthias Lundings notater afspejler naturligvis på mange måder statens officielle holdning til fabriksaktiviteterne, men manden var for ung og sprælsk til kun at se, hvad han skulle se, og bl.a. derved bliver dagbogen både fornøjelig og lærerig læsning. Originalen er i privateje og er kendt, men har ikke tidligere været trykt.

Det er først og fremmest købstæderne, der besøges, men også de såkaldte spindeskoler på visse godser blev besøgt, og undervejs og på stedet gøres en mængde iagttagelser om natur, bygningskultur og folkeliv. Også landbrug og kvægavl skildres i sin forskellighed fra landsdel til landsdel. Ruten gik direkte til Fyn, videre op gennem Østjylland til Nordjylland og derfra igen sydover til Sønderjylland og Slesvig-Holsten. På vej hjem over Sjælland, efter tre måneders rejse, blev der endelig tid til at se på spindrier ved Næstved, som kollegiet havde anbefalet som sammenligningsgrundlag for en vurdering af landets øvrige fabrikationer! Lunding indsendte ifølge udgiveren aldrig en egentlig rapport for rejsen, og hun antyder, at det kan skyldes, at han ikke helt havde fået rede på alt det seriøse som kollegiet gerne ville vide. Tydeligvis havde han smag for den selskabelighed, der faldt af undervejs hos godsejere og embedsmænd, og nu og da har iagttagelsesevnen nok været lidt sløret. Således måtte han i Svendborg køres rundt, da den stedlige birkedommer »ved sin Gieste Friehed og Artighed havde forårsaget, at vi bare bleve ubequemme til at Gaae« (s. 19). Når opmærksomheden ikke er rettet mod fabrikation af alskens former for linned, gælder den som oftest de lokale kvinder og piger. De kan være »godlidende« som præstekonen i Vester Hæsinge der ved sin flid med de hjemmegjorte tøjklæder sin »smukke talrige Familie« (s. 21) eller de kan være som amtsforvalterdatteren ved Odense, der var »skjøn som Venus og yndig som Gratien« (s. 26). I det hele taget bemærker Lunding, når han ser mennesker, der falder i hans smag, og ved besøget i Slesvig-Holsten skriver han, at han overhovedet aldrig har set så mange smukke og velskabte folk som der, »og det af begge Kiøn« (s. 56-57).

Selv på det velstillede Fyn observeres mange tiggere, og det synes af forfatteren bemærket som et udtryk for, at den husflid og industri, han glædes over, endnu ikke er tilstrækkeligt udviklet. Noget dybt personligt indtryk fornemmer man ikke at de fattige har gjort på ham. Når der tales om »en velsignelse på tiggere« ved Vester Hæsinge (s. 21), og det om Odense hedder, at den »er og temmelig vel forsynet med Tiggere især af Børn« (s. 23) virker det nærmest som nødvendige skygger i det maleriske landskab. Netop det maleriske og idylliske i beskrivel-

serne viser os dagbogsskriveren som barn af sin tid. Visse steder er skildringen næsten rousseausk, som når det fortælles, at spindepigerne på Hindsgavl, der tillige var malkepiger, ved sidstnævnte arbejde skulle gå iført grå filthatte med røde bånd, og på Allingegård ved Viborg havde ejeren »enten givet eller befale alle hans Bønder Piger at bære sorte Hatte med røde Baand« (s. 43).

En næsten drenget begejstring for alt mekanisk er karakteristisk for forfatteren. Spindemaskinerierne beskrives grundigt, og det samme er tilfældet med andre former for sindrige konstruktioner. I Ålborg ser Lunding »et særdeles prægtig Fløyte Stue Uhr«, som med både første og anden stemme spiller fem minutter hver time, men det har også kostet hele 500 rd! (s. 38). En specialitet ved dagbogen er nogle frimodige referater af lokale holdninger til statens erhvervs politik. Om herren til Kolding slot hedder det, at »han var af de Tanker: at opmuntre Bondestanden til anden Fabrik Fliid, end til at forarbejde hvad Tøyer og Lærreder, de selv brugte, vare at giøre dem til Fuskere i begge Deele« (s. 46). En præst ved Haderslev citeres for en kostelig historie om, hvordan en snedig bonde narrede Landhusholdningsselskabet til at tildele ham den store medalje for fåreavl ved at indsende skindene af slagtefår, han netop havde købt, med falske attester (s. 48). Det synes ikke utænkeligt, at Matthias Lunding kan have tøvet med at skrive rapport over rejsen, fordi han havde hørt og set mere på visse områder end hans foresatte ville bryde sig om.

Som det vil ses af ovenstående, kan dagbogen både være til nytte og fornøjelse, og det bestemte ikke kun for den, der er interesseret i fabriks historie. Udgiven er i øvrigt forsynet med en ordforklaringsliste, og noteapparatet synes særdeles grundigt, også når det drejer sig om de mange kendte og ukendte personer, der mødes på rejsen.

»En Grand Corps« er titlen på Christian Waagepetersens artikel med undertitlen: Et bidrag til forståelse af det 18. århundredes dameportrætter. Gennem analyse af et antal kendte og mindre kendte portrætter af hoffets damer skildres disses korrekte dragt, når de optrådte rigtig officielt. De i bogstavelig forstand stive traditioner, som blev overtaget fra det franske hof, kendtes herhjemme til langt ind i forrige århundrede, men forfatteren konkluderer, at de i portrætkunsten – og vel til dels virkeligheden – kun spillede en virkelig rolle under Frederik V's og begyndelsen af Christian VII's regeringstid. Artiklen er nydeligt illustreret med de relevante malerier.

Margit Mogensen

Den Jyske Historiker. Historieteoretisk Tidsskrift. Nr. 17, Århus 1980.

Årbog for Arbejderbevægelsens Historie. Nr. 10, København 1980.

Der har i dette århundrede med mellemrum været ført en debat om lokalhistoriens mål, deres forhold til righistorien, »amatørhistorikernes« rolle og forhold til de »professionelle historikere« o.s.v. Naturligvis er debatten i tidens

løb særligt foregået i dette tidsskrift, som jo udgives af Dansk Historisk Fællesforening, der fra starten har været en paraplyorganisation for en lang række organiserede lokalhistoriske aktiviteter landet over. Imidlertid er der fra slutningen af 1960'erne for det første opstået en lang række lokale, mere eller mindre organiserede, grupperinger rettet mod den stigende centralisering, miljøspørgsmål o.s.v. og for det andet er der med den begyndende ændring i interessefeltet hos de »professionelle« historikere over mod en tilgang til stoffet, som anskuer mennesket i dets totale livssituation o.s.v. Disse to forhold har været med til at aktualisere debatten om lokalhistorien, ikke alene i Fortid og Nutid's spalter, men også andre steder, således at man vel kan sige, at der i dag er et stærkt behov for at få diskuteret problemerne igennem. Denne interesse har så i 1980 medført, at de to temanumre om lokalhistorie, det her drejer sig om, har set dagens lys. Den Jyske Historiker (DJH), som er et bredt, alment historisk tidsskrift med en marxistisk grundholdning, søger at give et indtryk af hvad der foregår af aktiviteter på det lokale plan, medens Årbog for Arbejderbevægelsens Historie (Årbog), som navnet siger, beskæftiger sig med arbejderbevægelsens historie, i dette tilfælde på det helt lokale plan. Dette betyder at de ikke overlapper hinanden, men snarere supplerer hinanden, da de er ret forskellige.

Jeg vil derfor i det følgende omtale de to bøger særskilt inden jeg forsøger at komme med en samlet vurdering.

Hovedvægten i DJH ligger på 5 artikler omhandlede forskellige nutidige lokalhistoriske aktiviteter.

Der indledes med en artikel af Jan Skamby, som omtaler nogle lokalhistoriske projekter, herunder også museer, som søger at gå nye veje med hensyn til museers opbygning, forhold til omgivelserne o.s.v. Det første eksempel er et fransk museum, hvor det reelt er et lokalsamfund på ca. 150.000 mennesker, der udgør museet. Det næste eksempel er et museum, der er indrettet i en gammel biograf i et amerikansk storbylumkvarter på befolkningens initiativ. For det tredje nævnes et svensk projekt, hvor Sveriges Radios voksenundervisning i samarbejde med oplysningsforbund og andre forsøger at få folk til på lokalt plan til at indsamle materiale om egnens nærmeste historie og bearbejde dette i lokale studiekredse. Endelig omtales det projekt om dagligdagen under Den anden Verdenskrig, som Lolland-Falsters stiftmuseum startede i 1975 på baggrund af oliekrisen og som havde til formål at dokumentere hverdagen under krigen.

Jan Skamby er sammen med Jacob Vedsted også forfatter til den næste artikel om lokalhistoriske studier i Hads herred. Her er der tale om et mere »traditionelt« sognehistorisk projekt, der planlægges og styres fra Odder Museum, hvor man søger at få så mange som muligt af den lokale befolkning til at være med i bearbejdningsprocessen, alt efter hvilke interesser man nu har. I E. Hannibal Knudsens og Gitte Marlings artikel behandles en enkelt kommune (Pandrup) i Nordjylland, men her var udgangspunktet de store sociale problemer, bl.a. meget stor arbejdsløshed, der var (og er) i kommunen og som en vigtig pointe, hvad man kunne gøre ved problemet. Et fjerde eksempel er »spritten«, som var det emne, et hold under Hobro kommunes fritidsundervisning ene-

des om at beskæftige sig med. Projektet resulterede bl.a. i en bog, som udkom samtidig med at Hobroafdelingen af De Danske Spritfabrikker A/S lukkede og produktionen flyttede til Ålborg.

Et andet sigte har Søren Kolstrups artikel om »Lokalhistorien, nuet og fremtiden«, som bl.a. søger at besvare spørgsmålet om, hvorvidt lokalhistorien kan bruges som værktøj i den daglige kamp. Forfatteren har med udgangspunkt i Poul Trier Petersens TV-stykke »Rejs dig Emil Kock« forsøgt at diskutere dette spørgsmål og andre med en gymnasieklasse. Konklusionen er at lokalhistorien er et nødvendigt middel til at fatte og ændre vores historisk-erfaringsmæssige livsbetingelser, som de kommer til udtryk i lokalmiljøet.

Disse 5 artikler rammes ind af 3 andre, som henholdsvis indleder og afslutter bogen. Indledningsvis trækker Steen Busck, meget kort, linierne op i den folkelige lokalhistorie fra slutningen af forrige århundrede til i dag, hvor der, som nævnt, igen er tale om et folkeligt lokalhistorisk engagement, hvilket er bogens udgangspunkt. Denne korte indledning følges op af Niels Lund, som beskæftiger sig med den tradition der er for at skrive lokalhistorie, navnlig den typiske sognehistorie, dens kronologi, disponering o.s.v., bl.a. over for hjemstavnsdigtningen. Forfatteren konkluderer, så vidt jeg kan se meget rimeligt, at sognehistorierne har den form de har, fordi de skal være en skrevet hukommelse der kan bruges til at ordne det fysiske og sociale univers.

Endelig afslutter Steen Busck med en annoteret bibliografi om lokalhistorisk litteratur, med særlig vægt på formidlingen og de nye politisk betonedde lokalhistoriske aktiviteter. Denne bibliografi er på mange måder et nyttigt udgangspunkt for den, der vil orientere sig om, hvad der foregår og den, der vil orientere sig om, hvor debatten finder sted. Alt i alt mener jeg nok at dette temanumre må kunne virke inspirerende på mange, som kunne tænke sig at gå i gang med lokalhistoriske projekter af forskellig art.

I modsætning til DJH, hvor vægten lå på omtalen af de folkelige lokalhistoriske projekter, så er Årbogens stof helt anderledes. Denne består af 3 længere artikler plus en række forsknings- og litteraturoversigter. Artiklerne er udarbejdet af professionelle historikere efter de videnskabelige normer, og forfatternes tilknytning til det lokalområde, de beskæftiger sig med, er formentlig mere bestemt af, at området er i besiddelse af et universitet end af en slægts/fødsels tilknytning til stedet. Dette er ikke sagt for at være negativ, men blot for at pege på, at motivationen og målet med lokalhistorien for de professionelle ofte kan være et andet end for amatører/lokalbefolkningen.

De 3 artikler har tilsammen det formål at diskutere metodiske og teoretiske aspekter ved en lokalhistorisk tilgang, samt give konkrete eksempler på lokalhistoriske studier.

Den første artikel er Stig Günther Rasmussens om »Arbejderklassen i lokalsamfundet«, hvori han undersøger arbejderbevægelsens »underskov« i Ålborg mellem 1890 og 1930. Han forsøger at fremdrage en lang række af de aktiviteter, der opstod i tilknytning til arbejderbevægelsen: aftenskoler, koncerter, idrætsforeninger, brænd-

selsforeninger o.m.a., aktiviteter, som det praktisk taget vil være umuligt at få øje på, hvis man kun beskæftiger sig med bevægelsen på landsplan. I tilknytning hertil indledes artiklen med nogle teoretiske overvejelser, specielt omkring repræsentativitetsbegrebet. Her tages udgangspunkt i, at lokalsamfundet i et eller andet omfang er anderledes end f.eks. det nationale samfund, altså at en repræsentativ lokalitet ikke behøver at være identisk med helheden, bare i mindre format. Hermed bliver forholdet mellem det lokale og det nationale også et andet end hidtil, nemlig at nationen/helheden består af en lang række uens udviklede dele, som gensidigt påvirker hinanden i en lang udviklingsproces. Hermed bliver det også interessant at studere lokale områder, da det dermed bliver muligt at bestemme enkelte områders udvikling/graden af uens udvikling. Man må håbe at forfatteren engang vil få tid til at udvikle disse tanker mere.

Den anden artikel, af Bjarne Nilsson, Birgitte Roed Pedersen og Tøver Kyvsgaard om arbejderbevægelsen i Randers 1929-1939, er et ekstrakt af et større speciale med titlen »Fra New York til Randers«, men her er kun blevet den politiske analyse af arbejderbevægelsen i Randers og dennes kamp mod arbejdsløsheden tilbage. Det er spændende læsning, men det kan ikke løbe fra at være et ekstrakt.

Den sidste artikel er Lars Stigels om Lager- og Pakhusarbejdernes Fagforening i Århus 1956-1979, som søger at beskrive hvordan en lokal, socialdemokratisk ledet fagforening reagerer på overenskomstforhandlinger og hvilken lønpolitik den selv fører. Artiklen giver bl.a. et meget godt billede af, hvor stor afstanden kan være mellem den centrale ledelse i København og så den lokale afdeling.

De 2 sidste artikler må vist betegnes som konkrete eksempler på lokalhistoriske studier, hvilket formodentlig er det, der har kvalificeret dem til optagelse i dette temanummer, da de er blottet for eksplicite udsagn, endelige diskussioner, om metodiske og teoretiske problemer i forbindelse med lokalhistorien.

Årbogen slutter, som sagt, med en række forsknings- og litteraturoversigter vedr. lokalhistorie i Danmark, Sverige, England, Østtyskland og Vesttyskland. Disse afsnit er meget forskellige. I den ene ende har vi det danske afsnit, hvor en lang række folk er blevet bedt om at fortælle om den lokalhistoriske forskning, der foregår på den egn hvor de bor. Dette er blevet en blandet landhandel, lige fra rene forskningsoversigter til omtale af enkeltprojekter. I den anden ende af skalaen står bidraget fra DDR, som mere beskæftiger sig med lokalhistoriens propagandamæssige muligheder end med den konkrete forskning.

Konkluderende mener jeg på den ene side, at Årbogens bidrag hver især nok er interessante, specielt ved at vise, hvor langt ned vi kan komme i belysningen af lokalsamfundene, men på den anden side er jeg også skuffet over, at det metodiske og teoretiske ikke er mere fremtrædende end tilfældet er.

Sammenfattende kan man sige, at de 2 bøger udgør to ret forskellige tilgange til lokalhistorien: DJH, som lægger vægt på de nutidige folkelige aktiviteter, og Årbogen, som i højere grad fokuserer professionelt/videnskabeligt på Lokalhistorien.

Det sidste ord i debatten om lokalhistorien er ikke sagt med disse to bidrag, hvor inspirerende de end kan være, tværtimod, der er stadig en lang række problemer at tage fat i af metodisk-teoretisk art. Hertil kommer, at man må håbe at den udbredte historiografiske interesse, der gør sig gældende i disse år også vil udvide sig til at omfatte den lokalhistoriske tradition, specielt omkring den amatørhistoriske forskning. Det er forbløffende så lidt vi ved om disse historikere, hvad var formålet med det de skrev, hvorfor skrev de på den specielle måde, hvem skrev de for o.s.v. Jeg finder, at dette ville være væsentligt at få belyst, fordi de har bidraget med så store mængder stof i sognehistorier, amtsårbøger og andre steder, at dette alene kunne berettigg til en undersøgelse, men også fordi det måske kunne være med til at belyse baggrunden for den ret udbredte interesse der har været/er i brede kredse af befolkningen for historien.

Jens Christensen

Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg, Redaktion: Robert Egevang. I kommission hos Gyldendal. 1979. 308 s. ill. Pris kr. 148,50.

Arkitekturhistorikeren, overinspektør ved Nationalmuseets 2. afd. Harald Langberg blev på sin 60-årsdag i 1979 hyldet med et gedigent festskrift, hvis indhold i tid spænder fra vikingetid til ind i dette århundrede. Bidragsyderne er alle ansat ved 2. afd. eller redaktionen af Danmarks Kirker. I tråd med sødselarens store forfatter-skab om dansk bygningskultur og dens bevaring drejer et flertal af artiklerne sig om bygninger, bestående som for længst nedrevne. Der er dog også artikler om inventar, rejseliv og andet som har tilknytning til Langbergs faglige virke i øvrigt. (Det særlige bygningssyn og Foreningen til gamle bygningers bevaring). Bogen rummer i alt 16 solidt funderede videnskabelige studier samt bibliografi over Harald Langbergs forfatter-skab 1942-78, 234 numre. Ud over de større arbejder, først og fremmest tobindsværket Danmarks bygningskultur fra 1955, hæfter man sig ved de mange avis-kronikker, hvormed han i tidens løb har bidraget til forståelse af bygningskulturen. At budskabet og interessen må være nået viden om vidner en næsten 20 sider tæt trykt tabula gratulatoria til fulde om.

Der er artikler af teoretisk, principiel art, og der er monografier om enkeltmonumenter. Som oftest kastes der ikke blot »strejflys« over de emner, der behandles, der går grundigt til værks. Tit er det med udgangspunkt i et Langberg-citat, således at artiklerne fungerer som uddybning eller korrektiv til synspunkter fremsat af denne. Om det er de enkelte forfatteres idé eller redaktionens skal ikke kunne siges, men det er en udmærket idé, som har bevirket, at denne bog har fået langt mere helhedspræg end mange festskrifter ender med at få. Medvirkende hertil er selvfølgelig også, at kredsen af forfattere »af praktiske grunde«, som det diplomatisk siges i forordet, er indskrænket til »kirkeværkets« og museets egne folk. Ros til en redaktion som på det punkt har haft mod til at

skære igennem og derved give læserne en bog, der fylder sin ramme ud, men ikke sprænger den.

Artiklerne er som helhed trykt i kronologisk orden, men således at de teoretiske og bredere studier er taget først, dernæst de mere detailprægede.

Med artiklen Telt, hytte og bod giver Niels-Knud Liebgott eksempler på primitive bebyggelsesformer i vikingetid og middelalder. På grundlag af udgravninger inden for det sidste årti ved Dragør og Isefjorden påvises det, at man for dette upåagtede afsnit af bygningskulturen ikke længere kun er henvist til fantasien (som det indledende Langberg-citat lader forstå).

I sin summariske rapportstil er Richard Frederiksen: Københavns befæstning 1100-1380 blevet lidt tør, men et bykort over to sider med indtegnet rekonstruktion af byens middelalderlige vold- og rendesystem må fænge hos enhver Københavns-interesseret. Artiklen anvender i øvrigt den fra Projekt Middelalderbyen kendt metode med en systematisk sammenkædning af arkæologi og kildestudier.

Ebbe Nyborg tager i sin artikel Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri afstand fra Hal Kochs tese om sognemændene som de fremherskende bygherrer. Der fremlægges flere tungtvejende argumenter for at det i langt højere grad har været rigets stormænd eller et samarbejde blandt disse, der har været basis for det romanske kirkebyggeri. Fotografier, kort og skitser har i denne som i mange af de øvrige artikler i bogen dobbeltfunktionen som dokumentation og æstetisk nydelse. Hvad det sidste angår kan det nævnes, at det f.eks. er svært at få øjnene fra et pragtfuldt farvefoto af et romansk granitrelief fra Sinding kirke (s. 47), optaget af forfatteren. Tænk at enhver frit kan gå hen og se på originalen, måske blive nysgerrig efter at forstå baggrunden for at et sådant kunstværk kunne skabes i en »mørk« middelalder. Og så forhåbentlig konkludere, at selv i økonomiske trængselstider må der være råd til at værne om disse skatte.

Værnet om kirkerne er ikke blot et spørgsmål om fysisk bevaring, men i lige så høj grad et spørgsmål om at der til stadighed er fagfolk til rådighed, som kan påtage sig den systematiske registrering af det sete og herudfra formidle et overblik over f.eks. kirkebyggeriet. Tre artikler i denne bog demonstrerer fra forskellige vinkler betydningen heraf. Birgit Als Hansen og Morten Aaman Sørensen beretter om Butterup kirkes indre i middelalderen på grundlag af fund ved en nylig foretaget restaurering, Hugo Johannsen kommer »På sporet af en vestsjællandsk murermester« ved at sætte fokus på en række ensartede gotiske blændingsgavle på vestsjællandske kirker, og Elna Møller får rykket Ribe domkirkes ældste dele længere frem i 1100-tallet end tidligere antaget. Sidstnævnte artikel rokker ved kronologien omkring de jyske granitstenskirker. Er moderen jævgammel med døtrene? spørges der i overskriften. Elna Møllers bud er et ja, idet Ribe er »moderen« (den hidtil formodede) og »døtrene« bl.a. den til 1140 daterbare Gjellerup kirke ved Herning. Som flere af de øvrige artikler har denne nydt godt af efterforskningsarbejdet forud for udsendelsen af nye bind af Danmarks Kirker. I sandhed et frugtbart overskud fra det tjenstlige forskningslager.

»Kalkbrænding og stenbyggeri hører sammen: uden mørtel intet murværk« hedder det i indledningen til Niels Jørgen Poulsens Kalkbrænderne ved Mariager Fjord. Det behandlede tidsrum er både kongens og adelens store byggeperiode mellem reformation og enevælde, og i modsætning til de fleste af bogens studier er der her først og fremmest benyttet skriftlige kilder: lensregnskaber og cancelliets brevbøger. Mariager var et af de store kalkbrændersteder og der gives et erhvervshistorisk nærbillede, som kunne fortjene at blive fulgt af tilsvarende studier fra andre kalkrige egne.

Harald Langbergs arbejde for bevaring af de borgerlige københavnske huse hyldes indirekte igennem Hanne Christensens og Robert Egevangs artikel om lejevåningerne ved Charlottenborg (nedrevet omk. 1770), og Marie-Louise Jørgensens om et netop restaureret 1700-tals hus i gaden Åbenrå. I begge tilfælde må man forbavses over, hvor gode udsagn datidens knappe inventar- og rumbeskrivelser kan afgive, når de kommer i de rette hænder. En helt speciel type borgerhuse er de såkaldte skipperhuse, som opførtes i Dragørs glansperiode i slutningen af det 18. årh. De beskrives og vurderes indgående i ord og billeder af Gunvor Petersen.

Kirkerestaurering er en art fællesnævner for to artikler. Henrik Græbe skriver om den danske historisismes fader, arkitekten Herholdts mange besværligheder, da Skt. Peder kirke i Næstved stod foran sin ansigtsløftning omk. 1880, og Kjeld de Fine Licht ser på det magtfulde Frisenborgs restaurering af egne kirker ved omtrent samme tid. Her kan man virkelig tale om enkeltmandsbyggeri!

Da bygningskulturen er snævert forbundet med formål og tiltænkt funktion forekommer det rimeligt at f.eks. kirkeinventaret har fået plads i bogen. Nadverens rekvitter, kalk og disk, var blandt de værdifuldeste af fundene fra Haraldsborg ved Roskilde. Dette og andet interessant og smukt fra den fine 1100-tals skat beskrives af Fritze Lindahl. Et festligt udsmykket dåbsfad fra Lisbjerg kirke ved Århus proveniensbestemmes spidsfindigt af Vibeke Michelsen.

Mere og mere tyder på, at den før-reformatoriske danske kirke havde siddepladser, bænke, i hvert fald til en del af menigheden. Men var det til almuen eller herremanden? Emnet er taget op af Erik Skov på grundlag af fund af siddeplanker i flere kirker.

Festskriftet er læst i sammenhæng en lang og krævende rejse gennem landet. Det sidste stykke har man dog behageligt følgeskab af Hans Stiesdal og Hugo Matthiesen. Førstnævnte har begået et kosteligt essay om Danmarksturene i 1950'erne med den da pensionerede inspektør ved Nationalmuseets 2. afd. Stiesdal siger (s. 272) om ham, at »ingen forstod som han at separere oplevelser af enhver art og nyde dem med måde. Nydelsen blev ham herved umådelig«. Prøv metoden på nærværende bog!

Margit Mogensen

Danmarks historie. Bd. 2. Tiden 1340-1648. Red.: Aksel E. Christensen, H.P. Clausen, Svend Ellehøj, Søren Mørch. 1. halvbind: 1340-1559, af Kai Hørby og Mikael Venge. 2. halvbind: 1559-1648, af Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen. Gyldendal 1980. 700 s. Pris: kr. 325.

Nu foreligger 2. bind af den nye Danmarkshistorie, man har set hen til længe. 1. bind kom i 1977, og hele værket er planlagt til at skulle omfatte 5 bind. 2. bind har fået så stort et omfang, at det har måttet deles i to halvbind; de sidste 143 sider er fælles arkiv- og kildeoversigt samt litteraturfortegnelse. Den nye Danmarkshistorie har været planlagt i adskillige år – allerede de historiestuderende i 1960'erne gik med forventninger om en ny grundig behandling af den danske historie, forventeligt og angiveligt efter principper, der minder om den meget benyttede og berømmede »Svensk Historia«, af S. Carlsson og J. Rosén. At værket har været længe undervejs, fremgår også af forfatterne egne oplysninger, Kai Hørbys del – tiden 1340-1523, har f.eks. været så godt som færdig allerede i januar 1974 (s.18).

Det fremgår af forordet til bind 1, at værket ikke mindst er beregnet til undervisningsbrug, f.eks. på universiteterne, hvor den som nævnt også har været imødeset. Til dette formål tjener også de mange forsknings- og litteraturafsnit. Desuden er værket – stadig iflg. forordet – beregnet for andre, der vil trænge dybere ind i problemerne inden for Danmarks historie. Der er således ikke tale om »populær« historieskrivning for den brede almé. Herudover indeholder hverken forordet til 1. eller 2. bind nærmere redegørelser for intentioner eller målsætninger eller oplysninger om, hvorvidt forfatterne har stået frit i deres disponering af stoffet eller har fået en linie udstukket af redaktionen.

Perioden er delt mellem forfatterne, således at Kai Hørby skriver størsteparten af 1. halvbind (1340-1523) og Mikael Venge den sidste og mindste del (1523-1559). I 2. halvbind er stoffet ikke delt periodemæssigt, men således, at E. Ladewig Petersen har skrevet ca. 3/5 af bindet, medens Helge Gamrath har skrevet ca. 2/5; desuden har førstnævnte koordineret hele fremstillingen og udarbejdet den samlede arkiv- og kildeoversigt.

Danmarkshistoriens bind 2 indledes med rigets samling under Valdemar Atterdag og den begivenhedsrige tid – ikke mindst udenrigspolitisk set – under ham og datteren Margrethe. Unionstidens forskellige nordiske forvekslinger følges nøje, indtil unionens dramatiske afslutning under Christian 2. Den indre udvikling er heller ikke glemt i Kai Hørbys afsnit.

Herefter tager Mikael Venge over og behandler overgangen fra middelalder til nyere tid i beg. af det 16. årh. – en overgang, der ikke gik stille af. Den første del af adelsvældens tid tager Mikael Venge sig også af. De sidste knap 100 år af perioden 1340-1648 er i 2. halvbind med de mange krigsbegivenheder især i det 17. årh.s 1. halvdel, og de samfundsmæssige ændringer, der fører frem mod den enevældige stat. Hændelserne umiddelbart

før enevældens indførelse 1660 er således bemærkelsesværdigt nok ikke med i bind 2, det er muligvis fordi redaktionen og forfatterne mener, tiden 1648-1660 snarere indleder en ny epoke end afslutter en gammel – »adelsvælden«.

Selve fremstillingen veksler mellem den ydre og indre politik, og der standes flere steder op med en bredere samfundsbeskrivelse, således kan i 1. halvbind især nævnes afsnittet »Stat og samfund i senmiddelalderen« (s.62-125) og i 2. halvbind »Samfund og stat ved 1560« (s.373-402). Endvidere er der hele 17 kommenterede litteraturoversigter, samt flere indledningsafsnit om kildematerialet og forskningen vedr. de enkelte perioder. Det kan af og til virke lidt forvirrende og medføre gentagelser, at der er en oversigt over forskningen både før en periode og litteraturomtale bagefter igen. Men der er ingen tvivl om, at forsknings- og litteraturoversigterne er det, der mest gør værket nyttigt. P.gr.a. den lange planlægnings- og udarbejdelsestid for bogen er det nemlig også flere steder sådan, at de nyeste artikler og bøger er kommet med i litteraturoversigterne, medens deres resultater ikke har kunnet indarbejdes i selve fremstillingen af periodens historie, således at litteraturoversigterne er helt up to date.

Det må anbefales først at fordybe sig i litteratur- og forskningsoversigterne. Særlig nyttigt er den afsluttede arkiv- og kildeoversigt, der både indeholder en fremstilling af den danske arkivhistorie, en omtale af de fleste vigtige grupper af utrykte kilder til periodens historie, diskussion af de metodiske problemer, de forskellige kildegrupper rejser, præsentation af samtidens historieskrivning og endelig en oversigt over publikationer af kilder til senmiddelalderens og det 16.-17. århundredes historie.

Fremstillingen af Danmarkshistorien 1340-1648 giver en bred og grundig indføring i først og fremmest den politiske og økonomiske historie i dette tidsrum. Der lægges, ud over de politiske ydre og indre begivenheder, megen vægt på de socio-økonomiske strukturer, og heri repræsenterer denne nye Danmarkshistorie noget nyt i forhold til de fleste andre lignende værker; man har naturligvis også kunnet bygge på de mange afhandlinger med økonomisk- socialhistorisk sigte, der er kommet det sidste halve århundrede. I den forbindelse kan der peges på rapporterne fra de nordiske historikermøder, om ødegårdsproblemer 1964 og den senmiddelalderlige adel 1971, for blot at nævne nogle. Det nye er her, at de fremkomne resultater har kunnet blive samlet til et større hele.

Denne – ikke explicit udtrykte linie – kan f.eks. ses i Kai Hørbys afsnit om »Stat og samfund i senmiddelalderen« (s.62-125), hvor indfaldsvinklen mest er den økonomiske og sociale samt den retshistoriske. I indledningsafsnittet (s.62) præsenteres samfundsbeskrivelsen som gående på hovedtræk af: lovgivning, retstilstand, økonomiske, sociale og kulturelle forhold. Det sidste findes der dog ikke noget om; ganske vist behandles kirken, men det er strukturelt, økonomisk og politisk, ikke i henseende til fromhedslivet. Det nævnes, at baggrunden for kirkens fremtrædende position var omsorgen for sjælens frelse; men der gøres intet ud af, hvordan dette gav sig religiøse

udslag. Et værk som f.eks. Anne Riisings »Danmarks middelalderlige prædiken« omtales kun i litteraturoversigten, men den religiøse forestillingsverden står der ikke noget om i teksten. Man må ellers tro, at de talrige bevarede danske kalkmalerier fra senmiddelalderen kunne få en plads i denne forbindelse – men de er end ikke nævnt, hverken som kilde til troslivet, som kunstnerisk frembringelse, som kilde til dagliglivet eller som bidrag til studiet af adelshistorien (jfr. de bevarede adelige våbner, som dog er omtalt på tryk flere andre steder). Læser man således kun denne fremstilling af Danmarkshistorien i senmiddelalderen, vil man ikke opdage, at der findes kalkmalerier eller anden kunst for den sags skyld. Det eneste, der er nævnt om kirkeligt byggeri, er i forbindelse med fabrica, »til finansiering af det senmiddelalderlige kirkebyggeri, som ikke er ubetydeligt«.

Begreber som humanisme og renaissance får ikke megen plads i denne Danmarkshistorie; de nævnes, men definition og indhold af disse meget anvendte begreber gøres der ikke noget ud af. Reformkatholicismen, bl.a. repræsenteret ved Poul Helgesen, er der ikke levnet plads til, selv om Poul Helgesen omtales i indledningen til perioden 1523-1559 (s.275) som karmelitermunk og først i litteraturoversigten efter afsnittet om middelalderstatens opløsning 1523-1536 som reformkatolik (s.313); det er således først her, denne kirkelige retning bliver præsenteret.

Det religiøse indhold i omvæltningen – »reformationen« – får levnet 2 sider, hvoraf en forklaring på begrebet »reformation«, dens opståen og konsekvenser får 12 linier, og prædikanterne 8 linier. Det være langt fra herværende anmelder at hævde, at de ændringer, der skete i det danske samfund i beg. af det 16. årh., udelukkende bundede i religiøse og åndelige strømninger, eller at Danmarkshistorie skal være kirkehistorie, men det er et spørgsmål, om man ikke her er gået for langt i den anden grøft. I det mindste finder jeg, at begreber og forestillinger inden for den ikke-materielle sfære burde være præsenteret og diskuteret noget mere, om ikke andet så af pædagogiske grunde.

Et andet aspekt af kirkens stilling i samfundet i senmiddelalderen var det forsorgsmæssige, og en konsekvens af inddragelsen af kirkegodset var, at denne opgave blev statens. Hvordan dette forhold var under den katolske kirke og hvordan dette problem blev løst – eller måske snarere ikke løst – finder jeg noget stedmoderligt behandlet, aldenstund de fattige i datidens samfund efter alt at dømme har udgjort en stor del af befolkningen og været et problem, som de følgende århundrede fattiglovgivning flere gange bestræbte sig for at løse. I det hele taget er den mindre bemidlede del af befolkningen og dens levevilkår mildest talt ikke fremtrædende. Vi hører nok om, at bønderne i løbet af det 17. årh. blev mere og mere beskattet, men denne øgede beskatning sættes mest ind i en statsfinansiel og strukturmæssig sammenhæng: »skat-testaten« fremstår i modsætning til »stændersamfundet«. Her savner jeg også en definition af slige begreber, en definition, som forfatteren til dette afsnit, E. Ladewig Petersen, dog foretager i sin del af »Dansk Socialhistorie« (bd. 3, 1980, s. 17).

Heller ikke købstadsbefolkningens levevilkår i det dag-

lige behandles meget, selv om vi både for det 16.-17. århundredes vedkommende og hvad middelalderen angår (bl.a. gennem de mange gennemførte arkæologiske og andre undersøgelser af byerne i de seneste år) ikke er udvidende om f.eks. husenes indretning, klædedragt, redskaber etc. Det er mest byernes økonomiske forhold, der behandles. Blandt behandlingen af de økonomiske forhold får de merkantilistiske eksperimenter og kompagnidannelsen under Chr. 4. naturligvis en omtale, herunder også kompagnierne, der handlede oversøisk. Men Jens Munks rejse og Grønlands »genopdagelse« omtales dog ikke. Når vi er ved ekspansionen, må det bemærkes, at islændingen Jon Olafssons optegnelser fra Ostindien (udg. i »Memoirer og Breve« bd. VII) ikke er med i den samlede bogliste, heller ikke Ove Gjeddes rapporter herom (trykt i Schlegel: »Sammlung zur Dänischen Geschichte«). Jon Olafssons optegnelser om sit liv som bøsseskytte i København – en kilde til bl.a. det københavnske dagligliv – er heller ikke med i boglisten, som dog ikke lader flere adeliges memoirer uomtalt.

Men heller ikke samfundets top – »adelsvældens« magnaters dagligliv gøres der noget ud af. Det store renessanceslotsbyggeri, som det danske kulturlandskab endnu den dag i dag vidner om, nævnes blot en passant; de kunstneriske og litterære resultater af denne ledende stands økonomisk gunstige stilling i adelsvældens periode ses der bort fra. Kronens borg- og slotsbyggeri får kun en bisætning tildelt, omendskønt fænomenet ikke kun har en arkitekturhistorisk interesse, men i høj grad også en militær betydning.

Sætter man sagen på spidsen, så har datidens mennesker ikke haft noget rigt åndeligt liv; de har næppe malet eller sunget, hverken salmer (den danske salmedigtning i det 16. og 17. årh. var dog ikke helt ubetydelig) eller folkeviser (som jo i høj grad blev nedskrevet i de adelige kredse i denne periode), eller beskæftiget sig synderligt med åndelige materier, på den anden side har de heller ikke hverken boet eller spist. Naturligvis er en Danmarkshistorie ikke en fremstilling af dagliglivet som sådan; men de dagligdags materielle, åndelige og kulturelle fænomener bør dog indgå i samfundsbeskrivende afsnit, der som nævnt findes i bogen. Tilsvarende værker, som f.eks. Schultz' Danmarkshistorie, gør mere ud af slige emner, og også Carlsson og Rosén: »Svensk Historia« bringer forholdsvis mere om f.eks. kulturelle og materielle forhold.

Det må retfærdigvis siges, at billeder dog nævnes, nemlig som kilder til perioden 1523-1559 (s.91-92), hvor portrætter af kongerne Chr. 1. og Fr. 1. omtales – men vi får rigtignok ikke nogen af disse billeder at se! Danmarkshistorien er nemlig anderledes end de fleste andre både Danmarks- og Sverigehistorier ved, at den aldeles mangler illustrationer (bortset fra nogle kort). Hvad grunden er, er uvist. Må værket ikke være for populært? Der findes dog billeder i Carlsson og Roséns »Svensk Historia«. Er det for dyrt? Eller er forfatterne ikke opmærksomme på den informative værdi i billeder? Der har dog i en årrække været undervist i billedlige kilder og deres brug ved Københavns Universitet.

I omtalen af de berømte og ofte behandlede dokumenter til Kalmarunionen (s.126-131) bliver der gjort ikke så

lidt ud af de ydre kriterier for unionsbrevet af 1397. Her savner man i høj grad en afbildning af brevet, ikke mindst af pædagogiske grunde. De læsere (studerende eller andre), der kunne tænke sig at se, hvad sagen her drejer sig om, kan jeg henviser til bl.a. »Svensk Historia« bd. 1. s. 231, hvor der også er en transskription af unionsbrevet.

Dette bind af Danmarkshistorien har som fortrin først og fremmest de kommenterende og ræsonerende litteraturoversigter, det omfattende arkiv- og kildeafsnit og boglisten sidst i 2. halvbind. Desuden er det fortrinligt, at den kronologiske fremstilling ofte brydes af bredere samfundsbeskrivelser. Disse samfundsbeskrivelser er præget af vor tids interesse for socio-økonomiske strukturer – af ikke-marxistisk model. Men denne tendens går ud over andre dele af samfundslivet, der enten udelades eller kun nævnes i forbigående. Fremstillingen er på den måde efter min mening lidt vel skematisk – ordet kedelig vil jeg ikke bruge. Dens værdi som lærebog vil sandsynligvis p.gr.a. forskningsoversigterne være betydelig, selv om jeg dog finder, at der er en del begivenheder og begreber, som forudsættes bekendt på forhånd, ting som man næppe kan formode, at alle studerende – hvadenten det er på universiteterne, seminarierne eller andetsteds – er inde i. Det er en dyd, at der bliver gjort meget ud af at diskutere de forskellige opfattelser af begivenhederne; men flere steder savner man en præsentation af selve begivenheden eller fænomenet først; flere andre eksempler end de ovenfor nævnte kan fremdrages.

Det er også en dyd, at det jævnlige, ikke mindst i Kai Hørbys del, ærligt siges, at forskningen ikke er nået langt nok; men flere steder kunne man nok ønske sig et fingerpeg om, hvordan og ved hjælp af hvilke kilder man kunne forsøge at komme videre – pædagogisk ville det være en fordel.

Vi har her fået en grundig behandling af den danske historie fra senmiddelalderens start til midten af det 17. årh., en behandling, der bygger på de seneste årtiers nyindvundne resultater. Men dette bind er ikke let læst, og der er ikke få skævheder i stofvalget, som i en del tilfælde vil kræve, at man konsulterer andre brede fremstillinger af Danmarkshistorien for at få et all-round overblik. Heldigvis giver de grundige forskningsoversigter mulighed for at finde frem til de steder, hvor man skal søge videre.

Susanne Krogh Bender

Dansk biografisk Leksikon. 3. udg. Redigeret af Svend Cedergren-Bech. Gyldendal. Bd. 3: Brüggeman-Dolmer, 672 s., 1979, bd. 4: Dons-Frijsh, 678 s., 1980, bd. 5: Frille-Hansen, 725 s., 1980 og bd. 6: Harald-Høedt 672 s., 1980. Pr. bd. 485 kr. (lærred), 650 kr. (vælskbind). Sælges kun samlet i subscriptionsform.

Det er et kendt fænomen ved udgivelsen af flerbindsværker, at forlagene ikke overholder de fastsatte udgivelsesterminer. Den skæbne synes imidlertid ikke at skulle

overgå Dansk biografisk Leksikon. I skrivende stund er der udkommet seks bind, hvoraf de to første, A-Brüel, tidligere er anmeldt her i tidsskriftet (se Fortid og Nutid XXVIII hefte 3 s. 482). Derfor skal kun de seneste fire bind anmeldes her.

De seks udkomne bind udgør lidt mere end en tredjedel af værket. Men til trods herfor er det for tidligt at lave en systematisk gennemgang af biografierne af f.eks. historikere, erhvervsfolk eller politikere, da værket kun er nået til bogstav H. Dog er biografierne af kongerne udkommet, hvorfor der nedenfor skal foretages en sammenligning mellem anden og tredjeudgavens kongebiografier.

Forinden skal der dog knyttes nogle kommentarer til bd. 3-6. Et karakteristisk træk ved 3. udgaven er de forskellige længder, biografierne af nulevende personer har. Selv om man ikke kan måle kvalitet ud fra kvantitet, er det påfaldende, at biografierne af kunstnere og forfattere er tilmålt mere plads end videnskabsmænd og erhvervsfolk. Af nulevende historikere er f.eks. Vagn Dybdahl tilmålt ½ side, Svend Ellehøj ½ side, Povl Eller ½ side og Kristof Glamann ¾ side, mens forfattere og kunstnere som Elsa Gress får ¾ side, Flemming Flindt 1 side, Henry Heerup 1¾ side, Ellen Gotschalk ¾ side og Piet Hein 2¼ side. Det tyder på, at man også i tredje udgaven har svært ved at frigøre sig fra biografi-genrens forkærlighed for kunstnere. Men selv inden for kunstens verden må man undre sig over den vægtning, der er foretaget. Tag f.eks. biografierne af to jævnaldrende nu afdøde kunstnere som Carl Th. Dreyer og Holger Gabrielsen. Carl Th. Dreyer, der uden sammenligning er den mest betydningsfulde danske filminstruktør, biograferes meget koncentreret på 1 side af Peter Schepelern. Holger Gabrielsen, der var en betydningsfuld skuespiller og sceneinstruktør, biograferes på 3½ side af Karen Krogh! Den sidstnævnte biografi kunne sagtens være strammet uden at have lidt skade derved. Endelig er det også urimeligt, at der i biografierne af bildende kunstnere ofte ofres plads på detaljerede beskrivelser af arbejder, der ikke kan karakteriseres som hovedværker.

Foruden biografier med tilhørende registre indeholder bd. 3-6 rettelser og tilføjelser til de tidligere udsendte bind. Men der er da også ting i samme fire bind, som bør rettes. F.eks. er rigsarkivar Vagn Dybdahl næppe blevet student samme år, som han er født. Med hensyn til Helge Larsens reviderede biografi af Jacob J. Dampé skal opmærksomheden henledes på et uomtalt manuskript, som beror i Videnskabernes Selskab. I 1854 blev der udskrevet en prisopgave over emnet: Hvorvidt poesien flor eller forfald har stået i sammenhæng med nationernes forfatning og krigeriske eller rolige tilstande? Dampé, der i 1848 var blevet løsladt efter sytten års politisk fængsel, udarbejdede i den anledning en 208 kvartside stor afhandling med titlen: Om sammenhængen mellem den politiske tilstand og digterkunstens tilstand (se Det kgl. danske Videnskabs Selskab 1742-1942). Samlinger til Selskabets Historie V. Manuskripter og tegninger i Selskabets arkiv. 1973). Det lyder interessant. Formodentlig øste han af egne erfaringer og lavede en kontroversiel besvarelse.

Men som nævnt er det muligt at foretage en samlet vurdering af tredje udgaves biografier af kongerne i den

oldenborgske og glückborgske linje, og sammenligne dem med anden udgaves, som stammer fra midten af 30'erne. I alt drejer det sig om 20 biografier, hvoraf en er overført uændret til tredje udgaven. Det drejer sig om L. Laursens biografi af Chr. V. Fire biografier, Fr. VII (Helge Larsen), Fr. VIII (Helge Larsen), Chr. VIII (H.P. Clausen) og Chr. IX (Helge Larsen), er reviderede udgaver af biografierne fra 2. udgaven. Der er i alle fire tilfælde tale om betydelige omarbejdelser; men mest interesse samler sig naturligvis om de nyskrevne artikler. Lad det være sagt straks, at forfatterne har en varierende opfattelse af, hvornår der er tale om en nyskreven artikel. Kai Hørby's biografi af Chr. I er bortset fra 17 linjer i verbal overensstemmelse med 2. udgavens biografi – og de pågældende 17 linjer bringer ikke meget nyt, men er overvejende en præcisering af kongens udenrigspolitik. Alligevel figurerer artiklen som nyskrevet. Det er dog heldigvis en undtagelse. De andre har da i det mindste gennemgået en sproglig omarbejdelse, men indeholder ikke alle nye oplysninger.

Et gennemgående træk ved de nyskrevne artikler er, at de ofte malende beskrivelser af kongernes karakter, der stammer fra de litterære kilder og som anden udgavens forfattere ofte tillagde stor betydning, er udeladt. Tredje udgaves forfattere opfatter kongerne politiske aktører, der handler ud fra nærmere bestemte udenrigs- og/eller indenrigspolitiske overvejelser. I flere tilfælde har forskningen siden 1930'erne ydet bidrag, der kan udbygge eller præcisere detaljer i kongernes politiske handlingsgrundlag. Her kan man f.eks. i Chr. IV-biografien pege på forskningen omkring kongens udlån til adelen og betydningen heraf for kongens indflydelse. Men der er, som det f.eks. nævnes i Fr. II-biografien, stadig huller i vor viden om de forskellige konger. Hertil kommer, at historikere alt efter deres historiesyn har vurderet personer og begivenheder forskelligt. Hvor det er tilfældet, er det en god idé (som f.eks. i Chr. III-biografien) at redegøre for de varierende synspunkter i en form for forskningsoversigt og ikke uden videre sætte alt på plads, som man gjorde det i anden udgaven.

Et andet gennemgående træk ved tredje udgaven er, at kongerne stort set er tilmålt plads efter den rolle, de har spillet i Danmarkshistorien. Det må siges at være rimeligt, at biografien af den ubetydelige Chr. VI er forkortet betydeligt i forhold til anden udgaven. I samme åndedræt må man imidlertid beklage, at linjen ikke er fulgt konsekvent op. Chr. VII biografien svulmer unødigt på grund af Svend Cedergreen-Bechs udpensling af kongens sinds sygdom og sexliv. Der behøvedes ikke mange linjer for at beskrive de to tings betydning for kongens politiske rolle eller manglende samme. Er man interesseret i pikant læsning, er Dansk biografisk Leksikon vel ikke stedet, man skal begynde.

Endelig er en række af anden udgavens biografier blevet forbedret ved at medtage oplysninger, som var kendt i 1930'erne men som uvist af hvilken grund blev udeladt. F.eks. nævnte Hans Jensen i Fr. V-biografien intet om stavnsbåndsskærpelsen i 1746, oprettelse af en seddelbank 1746 eller krongodssalget i 1760'erne. Men ellers er det som nævnt nye detaljer omkring de forskellige konger og deres virke, der adskiller anden og tredje

udgavens biografier. Ser man bort fra biografierne af Chr. X og Fr. IX, som har kunnet få en afsluttet form på grund af de pågældendes død efter anden udgavens udsendelse, er der kun i eet tilfælde tale om en afgørende nyvurdering. Det drejer sig om Fr. II, hvor Frede P. Jensen på overbevisende måde gør op med anden udgavens karakteristik af kongen som værende uden interesse for statsstyret. Ligeledes neddæmpes omfanget af hans tidlige udenrigspolitiske ambitioner.

I anmeldelsen af de to første bind i tredje udgaven af Dansk biografisk Leksikon diskuteres betimeligheden af at udsende en helt ny udgave af værket frem for at supplere anden udgaven med en række supplementsbind. Sammenligningen af anden og tredje udgavens kongebio- grafier må siges at understøtte det sidstnævnte argument. Kun undtagelsesvis er der sket så store landvindinger, at det ville have været vanskeligt at nøjes med et tillæg til anden udgavens biografi. Nu udgør kongerne ganske vist en meget lille population, og det er ikke dem, der er forsket mest i siden 1930'erne. Derfor afventes udfaldet af senere systematiske sammenligninger med spænding.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Danmarks Kirker, Holbæk amt, hft. 1-3, i alt 244 s. ill. Ved Marie-Louise Jørgensen og Hugo Johannsen. Nationalmuseets forlag. 1979. Pris i løssalg hft. 1 kr. 39,50 og hft. 2 og 3 kr. 59,50. Danmarks Kirker, Århus amt, hft. 19, 91 s. ill. Ved Kield De Fine Licht, Vibeke Michelsen og Niels Jørgen Poulsen. Nationalmuseets forlag 1980. Pris i løssalg kr. 68,50.

Nationalmuseet har i 1979 og 1980 fortsat udsendelsen af værket *Danmarks Kirker* med hæfter om kirkerne i Holbæk og Århus amter. For Holbæk amts vedkommende drejer det sig om et indledningshæfte samt to hæfter, der beskriver kirkerne i den sydlige del af amtet, Merløse herred, og for Århus amt om kirkerne i Vester Lisbjerg herred nord for Århus. Under udgivelse er også Ribe amt. Fra samtlige nævnte amter udsendes de enkelte hæfter nu som sluttede enheder, der i modsætning til tidligere tilbydes i løssalg – til en pris lidt over abonnementsprisen. Ændringen i udgivelsespraksis angives at have fundet sted bl.a. for at imødekomme ønsker fra skoler, menighedsråd og private om at kunne anskaffe beskrivelser for én egn kirke uden at skulle være forpligtet til at købe hele det store, dyre værk. Det findes jo på ethvert større bibliotek. Det er en glimrende idé, blot det ikke får til følge, at særlig populære hæfter hurtigt bliver udsolgt, så værket en skønne dag ikke kan købes samlet.

I de snart halvtreds år, der er gået siden arbejdet med kirkeværket begyndte, er det trods den vekslende udgivelses-hastighed lykkedes at få en god bid af landet dækket ind. Når Holbæk amt afsluttes (de gamle amtsgrænser fra før 1970 anvendes af praktiske grunde fortsat) vil Danmark øst for Store Bælt være beskrevet kirke for kirke.

Endnu mangler Fyn og en større del af det nordlige Jylland; Århus amt nærmer sig dog med dette hæfte 19 sin afslutning, idet der i alt er planlagt 21 hæfter. Disse oplysninger findes dels på hæfternes omslagssider, dels på de smukke smudsomslag.

Hæfte 1, Holbæk amt (55 s.) indeholder en almindelig indledning med redegørelse for den rækkefølge, hvori kirkernes historie og bestanddele beskrives. Dernæst finder man en fagordbog som i de tidligere amtsbind, pædagogisk tilrettelagt med anskueliggørende tegninger, så også den mindre arkitekturkyndige kan være med. Endelig er der fortegnelse over de benyttede arkivalier, forkortelsesliste og engelsk oversættelse af indledningen. Både i indledningshæftet og i de øvrige hæfter er alle billedteksterne desuden både på dansk og engelsk. Om det er tilstrækkeligt til at en ikke-dansk kyndig kan bruge værket kan måske diskuteres, men da værket fotografier og tegninger er en central bestanddel, er det et vigtigt sted at placere oversættelser. Smudsomslaget på indledningshæftet er interessant; det viser et koloreret søkort over amtets nordlige del (Ods herred) fra ca. 1700. På kortet er kirkerne indtegnet naivt stileret, og det samme er tilfældet med områdets herregårde. Smukt er det i de lyse pastelfarver, og samtidig er der tale om et meget tidligt kort, som ikke er almindelig kendt.

Danmarks Kirker er rammende blevet karakteriseret som en stor museumskatalog over ting, der stadig er i brug. Beskrivelsen er knap og klar som sædvanligt for en katalogtekst, men noterne og henvisningerne til arkivalier og litteratur rækker videre. Inden forfatterne er nået frem til den koncentrerede fremstilling kan undersøgelserne vedrørende den enkelte kirke have stået længe på, og det er netop denne grundighed, der giver beskrivelserne autoritet. Den faste opbygning af teksten er nyttig ved læsningen af en enkelt kirke, men lidt trættende, hvis man tager et hæfte af gangen. Da savner man blot et enkelt afsnit, hvor de beskrevne kirker sættes i forbindelse med hinanden, og hvor det særlig bemærkelsesværdige kunne trækkes frem.

I hæfte 2, Holbæk amt behandles kirkerne i Butterup, Nr. Jernløse, Kvanløse og Sdr. Jernløse og i hæfte 3 kirkerne i Søstrup, Sdr. Asmindrup, Granløse og Tølløse. En omtale af de enkelte kirker vil her føre for vidt, men i almindelighed skal det bemærkes, at visse kirker synes at høre til i den »gode« ende: alle med bevarede romanske træk i murværk og udsmykning, og inventaret spænder over en lang periode (se f.eks. Søstrup). Vil man vide noget om restaureringspraksis og teori til forskellig tid, er der både i ord og billeder givet god besked. Ved Tølløse kirke har man dog på dette område fået byttet lidt om på et par figurtekster (fig. 5 og fig. 8 henholdsvis s. 223 og 226), men billederne illustrerer, hvordan en nyere tid restaurering har gjort kirkerummet lysere og venligere.

Århus amt hæfte 19 beskriver kirkerne i Søften, Trige, Ølsted, Grundstør og Spørring. Disse kirker er i udseende markant forskellige fra de nordvestsjællandske, bl.a. ved de nøgne granitkvadresten, som er almindelige i store dele af Jylland. Den romanske stenkunst har nået en blomstring i flere af kirkerne. Et blik på stenportalerne i Spørring og Trige kirker vil overbevise. Til det interessante inventar i denne egns kirker hører også træskærer-

arbejder, herunder en prægtigt udsnittet og bemalet prædikestol i Søften kirke. Den bærer Frederik 2.s og dronning Sofies våbenskjolde og den er i hele sin glans i rødt, hvidt og gul at skue på dette hæftes omslag. Det er karakteristisk, at der er forholdsvis få velbevarede kalkmalerier i Vester Lisbjerg herreds kirker, men fine klenodier blandt inventar i sten, træ og sølv.

For hver kirke kan det konstateres, at der er opklaret mange problemer, både historiske, arkæologiske og kunsthistoriske. Hvor der er tvivl synes hovedprincippet at være, at den markeres åbent. Herved bliver værket en videnskabelig anspore for nye generationer og det faktum, at værket gennem fotografi og beskrivelse gør inventar m.v. i de enkelte kirker kendt, kan måske bidrage til, at der værnes mere om det – så der fortsat kan være noget at studere og nyde. Udskyd ikke fornøjelsen, men tag et af de nye håndterlige hæfter under armen og gå på kirketur.

Margit Mogensen

Klaus Ebbesen. Stordysen i Vedsted. Studier over tragtbægerkulturen i Sønderjylland. Arkæologiske Studier volume VI. Udgivet af Forhistorisk-Arkæologisk Institut, Københavns Universitet. Akademisk Forlag, København 1979. Red. C.J. Becker. Oldsagstegninger: Henning Ørnes. Oversættelse til engelsk af resumé, Jennifer Dupuis. 119 s. incl. 90 figurer, 41 tavler og 1 foldeplan. Kr. 120.

Den foreliggende publikation indeholder i virkeligheden ikke ét men to arbejder, der fremtræder uafhængige af hinanden. Dels publiceres, som også hovedtitlen angiver, stordysen i Vedsted men de dertil knyttede meget vigtige fund og iagttagelser, og dels publiceres i et appendiks et studie over Trollebjer-, Fuchsborg- og Gingster stiene. Sidstnævnte studie burde nok retteligt have været udsendt som en selvstændig tidsskrift artikel men er altså endt som et appendiks uden egentlig logisk sammenhæng med bogens hoveddel. Da de to dele er adskilte emner skal de i det følgende også anmeldes særskilt.

Med publikationen af Stordysen i Vedsted er et af de hidtil bedste og mest informative fund til bedømmelse af keramikofferskikken ved megalitgrave blevet publiceret. Kvaliteten beror først og fremmest på de heldige bevaringsomstændigheder, med bl.a. en senere foresøgende høj, der har overleveret os de væsentligste dele af anlægget og dets materiale intakt. Også Hans Neumanns omhyggelige udgravning har imidlertid bidraget væsentligt til fundets store informationsværdi, og Klaus Ebbesens publikation fuldender værket. Denne fremtræder som en kort og klar beskrivelse af anlægget og dets materiale. Specielt af værdi er fundkatalogets beskrivelse sammenholdt med afbildningerne af materialet og ikke mindst udbredelseskortene pl. V-XXI, på hvilke spredningen af skårerne fra hvert kar kan aflæses. Med disse ting har forfatteren videregivet et sæt af oplysninger, som i sig selv udgør et kildemateriale for videre analyser. Jeg

har da også selv benyttet mig af den klare objektive fremstilling til at danne mig en mening om, hvad stordysen i Vedsted fortæller os om megalitgravens funktion og keramikoferskikkens karakter. Da den konklusion jeg er nået til ikke stemmer overens med Klaus Ebbesens, skal jeg bruge resten af afsnittet om Vedsted dyssen til at belyse dette problem.

Studiet af tragtæggekulturens store stengrave er i de senere år blevet tilført nye impulser og nye synsvinkler. Medens man blot for få år siden udelukkende koncentrerede sine tolkninger om gravens funktion i tilknytning til de døde, dvs. som opbevaringssted for de døde og som center for forfædre dyrkelse, så er der i de senere år dukket arbejder op, der understreger gravens funktion i forhold til de levende (Flemming 1973, Renfrew 1976, Chapman under trykning, Madsen under trykning). Således har den store subsistensøkonomisk uproductive arbejdsindsats, der er investeret i opførelsen af disse anlæg, været fremhævet. Det har givet mere været selve bygningen af monumentet og de krav, som den ledende person i den forbindelse har kunnet stille til sine klans eller stammefæller, der har manifesteret hans position i samfundet, end det har været monumentets senere funktion som opbevaringssted for hans lig. Dette indikerer også, at gravens væsentligste primære betydning har ligget inden for et relativt begrænset tidsrum i en periode før og i tiden umiddelbart efter, at den person den er opført til, døde. Nye ledende skikkelser i det samme samfund ville hellere foranstalte bygning af nye monumenter, end se sig nødsaget til at anvende allerede eksisterende. Herved får vi de karakteristiske klumpninger af megalitgrave i centrum af bebyggelserne med tilsyneladende sammenfaldende eller kun lidt forskellige dateringer ud fra en ren stilanalyse af den tilknyttede keramik. En sådan gruppe af megalitgrave har vi bl.a. klart repræsenteret i Vedsted området (p. 9-15).

I og med, at et samfund rejser et monument for en leder, markerer det også, at den jord hvorpå monumentet rejses tilhører ham og det samfund, hvis centrale personlighed han er. Efterhånden som en serie storsstensgrave rejses markeres lokalsamfundets ejendomsret til området stadig kraftigere, og skønt selve rejsningen og den tilknyttede anvendelse af en storsstensgrav sikkert udgjorde den primære funktion for det datidige samfund, så er det i høj grad et spørgsmål, om det i virkeligheden ikke har været den sekundære funktion som territorie markering, der har været den vigtigste. Det er specielt denne sidste funktion, der på det seneste har været analyseret (Chapman under trykning, Madsen under trykning).

Vedsted dyssen giver imidlertid anledning til at se nærmere på den primære funktion, og her er det specielt spørgsmålene om antallet af begravelser i kammeret og den tidsmæssige udstrækning af hensættelsen af offerkeramik. Om begravelser i kammeret skriver Klaus Ebbesen bl.a. »Det lille tragtægge dokumenterer som nævnt begravelse i MN I. Herefter skal man imidlertid frem til slutningen af mellemneolitisk tid, før der igen kan dokumenteres gravlæggelser.« (p. 29). Denne bedømmelse synes ikke at ændres, hvis man betragter de sandsynligt udrymmede rejskaber, der så vidt de kan dateres også må anbringes i sen mellemneolitisk tragtæggekultur.

Klaus Ebbesen synes dog alligevel at hælde til den anskuelse, at der med sikkerhed er foregået flere gravlæggelser i tidlig mellemneolitikum. Det fremgår bl.a. af hans behandling af fundomstændighederne ved det ovenfor omtalte tragtægge.

Han skriver »Kammeret var ca. 1,0-1,2 m under sidestenes top dækket af en ca. 10 cm tyk, noget uregelmæssig stenlægning af flade sten, de fleste ca. 10-30 cm store. Umiddelbart på denne lå to flintøkser« (daterbare til sen mellemneolitisk tragtæggekultur) ---- »Under brolægningen fandtes midt i kammeret et ovalt gravleje, ca. 1,75 m langt og lidt over 1,0 m bredt. Det havde rundede hjørner og var noget ødelagt i østsiden. Det var omgivet af aflange fliser, som var stillet på kant.« ---- »Rummet inden for de kantstillede fliser var fyldt med et lag hvidbrændt flint og på grænsen af flintlaget fandtes inden for stenrammens nordøstlige hjørne et lille tragtægge. Det lå på siden og var helt. Sandsynligvis er det skredet ned fra flisebrolægningen over flintlaget.« (p. 19) og senere »Desværre kan der ikke knyttes gravgave til dette første gravleje.« (p. 29). Denne tolkning af fundomstændighederne finder jeg uacceptabel. Jeg kan ikke indse, hvordan et tragtægge kan skride ned fra en bundbrolægning og blive aflejret under denne. Når dette tragtægge ydermere ligger inden for rammen af det primære gravleje direkte på et hvidbrændt flintlag, der som i utallige andre eksempler må opfattes som et gulvlag, så må dette tragtægge retteligt være en gravgave, der tilhører den primære begravelse. Den ovenoverliggende stembrolægning tilhører senere, og hvis vi skal dømme efter de daterbare oldsager på den, meget senere begravelse. Faktisk er der intet sikkert vidnesbyrd i Vedsted dyssen for, at der har foregået mere end én begravelse i kammeret i den tidlige del af mellemneolitikum. Dette er en iagttagelse, som korresponderer med observationer i enkelte andre veldokumenterede jyske megalitgrave (Madsen 1979: 317). Klaus Ebbesens opfattelse hænger dog givetvis sammen med hans bedømmelse af offerskårlaget. Ud fra en stilanalyse af de 107 udskilte lerkar hensat foran og på gravmonumentets facade når han til nedenstående tabel over keramikens datering (gengivet efter tabel 2 p. 32).

Datering	Antal Σ 107
MN I	61 (3 MN Ia(?); 31 MN Ib).
MN I/II	16
MN II	6
MN III	1
MN IV A/B	0
MN V	1
Udaterede	22

Han konkluderer herudfra, at »Offerhandlingerne begynder i Troldebjerg-stilens tid og når deres maksimum i Klintebakke-stilens tid« og »De regelmæssige lerkarhensættelser ved stordysen synes at ophøre i løbet af MN II« (p. 32). Denne opfattelse bringer ham til den endelige konklusion »Tværtimod må fundforholdene tolkes sådan,

at der på randstenene og området syd for disse successivt er blevet hensat ét eller flere lerkar ad gangen. Man må således forestille sig, at megalitgravene foruden gravsteder også har haft funktion som offerpladser. Oftringerne ved Vedsted-stordyssen er særligt intensive i MN Ib. Regner man imidlertid med, at Klintebakke-stilen dækker ca. 100 år, og at en del lerkar helt er forsvundet p.g.a. bevaringsforholdene, bliver der dog næppe hensat mere end ét lerkar pr. år.« (p. 46). Som en støtte for en successiv hensættelse nævnes, at det ikke er muligt at finde klare grupperinger i den måde keramikken er hensat på, hverken type eller dateringsmæssigt (p. 32). Sådanne ville dog heller ikke være at forvente, hvis keramikken var blevet hensat ved én lejlighed. Ikke engang ved flere større hensættelser ville det være sikkert at en gruppering ville kunne iagttages.

Meget i Klaus Ebbesens tolkning står og falder med hvorvidt stilanalysen anvendt på enkeltkar er så sikkert et dateringsmiddel, at vi ud fra de repræsenterede kar kan sige, at hensættelserne kontinuert har strakt sig over en periode på mindst 100 år. Jeg har tidligere alvorligt kritiseret anvendelsen af stile som et entydigt dateringsmiddel (Madsen 1978, 1980). En række forskellige forhold kan danne baggrund for dannelsen af stile og flere af disse kan medføre at forskellige stile kan være sideløbende, og at selv stile, der i det væsentligste er tidsmæssigt betinget alligevel i udstrakt grad overlapper hinanden. Med dette in mente er det tvivlsomt, om man med nogen sikkerhed kan hævde, at keramikken ved Vedsted dyssen ikke kan være resultatet af en enkelt samlet hensættelse, og det er helt sikkert, at man ikke kan afvise en model, der opfatter keramikken som hensat ved to lejligheder. Den første hensættelse formodentlig tidligt i MN Ib, omfattende den alt overvejende del af keramikken, er sket i forbindelse med opførelsen af dyssen og begravelsen af en enkelt person i den. En anden og mindre hensættelse er sket omkring overgangen MN Ib-II, hvor en ny og muligvis mindre betydningsfuld person er blevet gravlagt i kammeret. Denne opfattelse af handlingsforløbet ved Vedsted-dyssen stemmer bedre overens med, hvad der ovenfor generelt blev sagt om megalitgravens funktion. Ligeledes stemmer det også bedre overens med de opfattelser, man må nå til i forbindelse med andre nyere megalitgravsundersøgelser. Jeg er således selv i færd med at bearbejde tre fund, der viser, at der formodentlig kun er foregået en enkelt eller et par hensættelser ved gravene. Poul Kjærums har i forbindelse med Jordhøj jættestuen påvist, at der er foregået et begrænset antal hensættelser (Kjærums 1970). Stilsammenligninger mellem fundmaterialeerne fra de nært ved hinanden liggende jættestuer ved Hagebrogård og på Vroue Hede (Jørgensen 1977) viser, at ingen af disse har et identisk offerskår materiale. Hver især fremviser de relativt stilhomogene materialer, som efter min opfattelse kan være hensat ved én eller højst to lejligheder. Materialeerne er imidlertid langt fra samtidige. Hagebrogård er ganske klart det ældste og Vroue III lige så klart det yngste. Herimellem ligger Vroue I og II. Der er dermed indikeret en succession i bygningen og brugen af megalitgravene i området. I det sydvestjyske område er helt tilsvarende iagttagelser gjort, og de samme konklusioner som her er draget (Gebauer 1979).

Bogens appendiks eller anden del, om man vil, indeholder først og fremmest en stilanalyse af keramikmaterialelet fra Troldebjerg. Vi får her præsenteret de forskellige ornamentikelementer, deres placering og hyppighed. Hele det enorme materiale, der er tale om, fremlægges i en kortfattet form, der gennem sin diagrammæssige opstilling er let tilgængeligt og af stor værdi for studiet af tragt bægerkulturens keramik. Dog kunne man nok have ønsket sig, at disse diagrammer var fulgt op af afbildninger af udvalgte typiske eksemplarer, såvel som af mere sjældne varianter.

Klaus Ebbesens argumentation for, at man kan udskille en selvstændig Troldebjerg stil virker overbevisende, og ligeledes demonstreres det klart, at stilen forekommer i et større område og i en række forskellige fundsammenhænge. Dermed er i hvert fald et større diskussionspunkt fra de senere år afsluttet. Hvorvidt de såkaldte bukseornamenter skal henregnes til Troldebjerg stilen, som Klaus Ebbesen foreslår, fordi de indgår som et homogent element på Troldebjerg, eller de skal henregnes til Fuchsberg stilen, som jeg tidligere har foreslået, fordi de indgår som et homogent element på bl.a. Toftum (Andersen og Madsen 1978), kan diskuteres. I førstnævnte tilfælde vil det føre til, at der er Troldebjerg stil på Toftum og i sidstnævnte til, at der vil være Fuchsberg stil på Troldebjerg. Denne rokning er dog uden egentlig betydning, hvis blot der med den følger en erkendelse af, at selv om Troldebjerg og Toftum har fælles stilelementer, så gør det dem ikke til hverken blandede eller delvis samtidige pladser. Stiludviklingens dynamiske karakter gør, at der kan være væsentlige stilistiske overlapninger mellem to materialer selvom de er tidsforskellige. Dette tilslutter Klaus Ebbesen sig da også tydeligt ved at sætte et klart spørgsmålstegn ved sidestillingen af keramiske grupper og -stile med kronologiske faser (p. 87). Der er grund til at understrege dette sidste, fordi det af Klaus Ebbesen erkendes som en ændringsholdning fra tidligere arbejder, en ændring som man må hilse med glæde (jvf. Madsen 1978, 1980).

Litteratur.

- Andersen, N.H. og Madsen, T. 1978. Skåle og bægre med storvinkelbånd fra yngre stenalder. *Kuml* 1977:131-160.
- Champman, B. under trykning. The Emergence of Formal Disposal Areas and the »Problem« of Megalithic Tombs in Prehistoric Europe. i Chapman and Randsborg (eds.) *The Archeology of Death*.
- Flemming, A. 1973 Tombs for the Living. *Man* 8:177-193.
- Gebauer, A.B. 1979 Mellemneolitisk Tragt bægerkultur i Sydvestjylland. En analyse af keramikken. *Kuml* 1978:117-157.
- Jørgensen, E. 1977 Hagebrogård – Vroue – Koldkur. Neolithische Gräberfelder aus Nordwest-Jütland.
- Kjærums, P. 1970 Jættestuen Jordhøj. *Kuml* 1969:9-66.
- Madsen, T. 1978 Perioder og periodeovergange i neolitikum. *Hikun* 4:51-60.
- Madsen, T. 1979 Earthen Long Barrows and Timber Structures: Aspects of the Early Neolithic Mortuary

- Practice in Denmark. Proceedings of the Prehistoric Society, 45: 301-320.
- Madstn, T. 1980 Anmeldelse af: Klaus Ebbesen. Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln 1975. Fortid og Nutid. XXVIII 4: 677-79.
- Madsen, T. under trykning. The Settlement System of the Early Agricultural Societies in East Jutland, Denmark. A Regional Study. i Kristiansen, K. (ed) Settlement, Ecology and Economy in Scandinavian Prehistory.
- Renfrew, C. 1976 Megalith, Territories and Populations, i Laet, S. J. de (ed) Acculturation and Continuity in Atlantic Europe: 198-220.

Torsten Madsen

David Liversage: Material and Interpretation – the Archaeology of Sjælland in the Early Roman Iron Age. Publications of the National Museum, Archaeological-Historical Series, Vol. XX Copenhagen 1980. 204 s., heraf 65 helsides plancher og 30 ill. med kort, diagrammer og fund. Dansk resume. Kr. 150.

Afhandlingens mål er to-sigtet: at fremlægge et komplet arkæologisk fundstof fra et geografisk begrænset område, og med dette som udgangspunkt at vurdere periodens kulturhistorie. Området er Sjælland (+ Møen) og perioden er ældre romersk jernalder.

Bogen rummer 3 hovedafsnit: Fundkataloget (p. 9-58), genstandsgennemgang (p. 59-104), samt et afsluttende kapitel med bredere kronologiske og kulturhistoriske betragtninger (p. 105-137).

Fundkataloget rummer en fortegnelse over samtlige sjællandske fund opdelt på fgl. kategorier: skeletgrave, brandgrave, bopladser (eller bopladsidevisende fund), keramik fra moser, offer- og depotnedlæggelser med metal, samt usikre fund. Inden for hver af disse kategorier er kataloget opbygget alfabetisk efter fundlokalitet. Til lokalisering er i øvrigt angivet sogn og herred samt fundets UTM-koordinat i kvadratkilometer-net. Hvert afsnit er forsynet med et lille oversigtskort. Kataloget er ledsaget af en række fundplaner og oldsagstegninger, fordelt i teksten eller samlet bag i bogen, hvor også en række fotografier er at finde. Anthropologiske bestemmelser af skeletmaterialet er sammenstillet i fig. 3 og 4, opdelt efter køn og alder og med skematisk oversigt over det medfølgende gravgods.

I bogens andet hovedafsnit foreligger en gennemgang og fgl. oldsagstyper: fibler, metalnåle, drikkehorn, bæltgarniture, guldgenstande, våben, romersk import, keramik og dagligdags genstande af ben, tak, metal og brændt ler. Fiblerne og keramikken udgør tyngdepunktet i gennemgangen.

Fibler. De 28 fibler (eller fibelpar) er genstand for en omhyggelig gennemgang, der dels omfatter de tekniske detaljer ved fremstillingen, dels en typologisk sammenstilling med Almgrens klassiske typeinddeling fra 1897.

De tekniske faktorer har iflg. forfatteren haft stor

indflydelse på fiblernes udvikling – fra de ældste og omhyggeligt smedede til de yngre, ofte støbte, og i en mindre kompliceret fremstillingsform. Som resultat af de typologiske undersøgelser kan fibler af Almgrens gr. II og IV parallelliseres med de sjællandske, hvorimod gr. V omdefinieres og underinddeles – ikke som en videreudvikling af gr. IV som anført af Almgren, men som en fibelgruppe med elementer fra såvel gr. II som IV. Kronologisk opdeles fiblerne i 4 tidsgrupper: tidlig og sen B1, tidlig og sen B2 (i det fgl. B1a, B1b, B2a, B2b). Opdelingen foretages alene på typologisk grundlag.

Keramik. En særlig kronologisk betydning tillægges bopladskeramikken, der i typer og antal formodes at afspejle de faktiske forhold i langt højere grad end gravkeramikens selektive sammensætning. Kronologisk tillægges bopladsgrubernes keramikindhold afgørende vægt, idet de opfattes som sluttede fundenheder.

Bogen rummer en omfattende typologisk gennemgang baseret på fgl. kriterier: karrenes enkeltelementer (rande, hanke, halsformer etc.), karrenes form (14 formkategorier beskrives indgående) samt karrenes ornamentik (motiver, kombination, teknik etc.). Med dette som udgangspunkt diskuteres keramikken fra en række bopladsgubber. Materialet sammenlignes og indordnes i en typologisk udviklingsmodel, hvor karform afløser karform i en glidende udviklingssekvens uden fast definerede typer. På basis af de undersøgte pladser opstilles 6 keramiske faser: Trelleborg, Rødby, Hørby, Nissehøj, Gurede og Hemshøjgård. Heraf tilhører de tre første førromersk jernalder. Ældre romertid opdeles således i 3 faser. Enkelte pladser (Esbønderup og Ganløse Almager) må placeres i yngre romertid. Faserens rækkefølge er baseret på typologi. Den relative kronologi, der her er søgt tilvejebragt, er i sig selv af lokal karakter. En synkronisering med den generelle nordeuropæiske kronologi gennemføres derefter via den metaldaterede gravkeramik. Til den metaldaterede keramik henregnes ikke alene keramikken fra grave med metal (fibler), men desuden al anden keramik fra den pågældende gravplads, idet hele gravpladsen opfattes som én kronologisk enhed. Resultaterne bliver en datering af faserne fra Hørup til Hemshøjgård:

1. Hørup dateres til sen førromersk jernalder efter gravurnerne fra denne periode.
2. Nissehøjfasen sammenholdes med de tidligste skeletgrave, der imidlertid mangler metaldaterede genstande.
3. Gurede-fasen dateres til sen B1 og tidlig B2.
4. Hemshøjgård-fasen placeres i sen B2.

Ældre romertids 180-årige forløb opdeles således i tre 60-årige sekvenser, hvorved den absolutte kronologi for keramikken bliver, at Hemshøjgård og Gurede sættes til henholdsvis 120-180 e.Kr. og 60-120 e.Kr., hvorimod den ældste fase, Nissehøj, der mangler metaldatering, er mere usikker.

I afhandlingens sidste store afsnit forsøger forfatteren at sætte de fremkomne resultater ind i en større kronologisk sammenhæng (afs. 4.1.), samt at opdele det nordeuropæiske område i geografiske kulturgrupper (afs. 4.2). Til slut fremsættes nogle betragtninger over befolkningsudvikling og økologisk tilpasning (afs. 4.3).

Indledningen til det kronologiske afsnit er en kort forskningshistorisk oversigt fra Vedel (1872) til Becker (1961) og Hachmann (1961). Hovedparten af afsnittet indeholder imidlertid en omfattende diskussion af periodens kronologiske forhold inden for det germanske bmråde. For per. B1a lægges hovedvægten på Böhmen, men med kronologisk synkronisering til områderne ved Nedre-Elb og Przeworsk-kulturen i Vestpreussen. Herved påvises den overgangsfase mellem førromersk jernalder og ældre romertid, som tillige kan udskilles i det sjællandske materiale. Motyková-Sneidrová's per.III for Böhmen og Wolagiewicz's »slovakiske bølge« er synkron med den sjællandske B1b. En omfattende gennemgang af gravpladser fra Nedre-Elb, fra Böhmen, fra Øst-Pommern (Odry 1-3) og Przeworsk-kulturen fører til en parallelisering mellem den sjællandske B2a og det europæiske materiale, samt en synkronisering af per.B2b med den polske B2/C (Godlowski) og en tilsvarende fase for Hamsfelde i Nord-Tyskland (Bantelmann). Gennem et kombinationsdiagram for udvalgte grave fra Møllegårdsmarken udskilles en tilsvarende B2b for Fyn.

Med det keramiske materiale og gravskikken som udgangspunkt forsøger forfatteren dernæst at udrede det kulturelle tilhørsforhold mellem Sjælland og andre dele af det nordgermanske område.

Resultatet af disse betragtninger er en opdeling i Nordeuropa i en østlig og en vestlig gruppe. Den østlige gruppe består foruden østersø-øerne Øland, Gotland og Bornholm af det svenske fastland, Sjælland og Lolland-Falster. Jylland og Fyn udgør til sammen den vestlige gruppe, hvortil også det nordtysk-polske område knytter sig. Denne tilstand afspejler de forudgående perioders nære kulturelle kontakt mellem Nordtyskland-Sønderjylland ved bronzealderens slutning, og som i løbet af førromersk jernalder knytter Fyn og Jylland nært til hinanden. Det påfaldende kulturelle skel mellem øst og vest rykker fra Storebælt til Øresund ved overgangen til yngre romersk jernalder for senere at forsvinde.

I det afsluttende kulturhistoriske kapitel giver forfatteren en omfattende oversigt over arkæologisk materiale med relevans for økonomiske, økologiske og demografiske slutninger.

Med dette – hovedsagelig jyske – materiale som baggrund opstilles til kulturhistoriske tolkningsmodeller, den ene omtalt som »den sen-forhistoriske økonomiske system«, den anden en tolkning af befolkningsudviklingen gennem jernalderen i Danmark.

Kort refereret er »det sen-forhistoriske økonomiske system« opstået i midten af bronzealderen, baseret på kvægavl og med fastliggende bebyggelse, omgivet af agersystemer. Med romertid udvikles en anden type landbrug, forløberen for middelalderens 2- og 3-vangsbbrug: ny plovtype, nye markanlæg, ændrede bebyggelsesformer, gødning af markerne etc. Tilsammen udgør disse elementer et nyt økonomisk system, der var det gamle overlevet. Både det sen-forhistoriske-, det før-middelalderlige- og det middelalderlige økonomiske system vurderes af forfatteren som vellykkede systemer, idet de hver for sig gav mulighed for en betragtelig befolkningsstilvækst.

Den efterfølgende model af den demografiske udvik-

ling er baseret på, som der skrives, en »praktiserende arkæologs« indtryk af det arkæologiske materiales skiftende omfang gennem jernalderen. Med dette som udgangspunkt tolkes befolkningsmængden som faldende fra yngre romertid, med et minimum i 5.-6.-århundrede og efterfulgt af en ny befolkningsstilvækst. Men som forfatteren slutter: »Det hele er ikke umiddelbart til at forstå«.

Denne korte gennemgang har især betonet afhandlingens resultater. Baggrunden – metoderne – såvel som samspillet mellem afhandlingens mål og dens resultater vil blive kommenteret i det følgende. Først skal opmærksomheden dog rettes mod fundkataloget.

Totalpublikationer af arkæologiske fundgrupper er vigtige, ikke alene som dokumentation for en efterfølgende analyse, men – endnu vigtigere – som et arbejdsredskab for periodens forskere. Et fundkatalog skal med andre ord kunne bruges, det skal være systematisk opbygget og logisk at arbejde med, foruden naturligvis så komplet som muligt, alt sammen krav, som dette katalog opfylder.

Problemerne opstår først, når fundkataloget skal tjene som dokumentation for teksten i det efterfølgende afsnit (genstandsgennemgang), hvor det bliver meget omstændeligt at gå fra én henvisning i teksten (og der er mange) til den henviste figur (opslag: fra tekst til katalog – som i øvrigt ikke står samlet, fra katalog til figur, der skal findes andetsteds i teksten eller på planche bag i bogen). Hertil kommer, at katalogets fundtegninger er afhandlingens eneste illustrationer, så læseren er henvist til disse opslag for at følge med i de typologiske diskussioner. Et enklere henvisningssystem havde gjort bogens typologiske afsnit betydelig mere overskueligt, for slet ikke at tale om virkningen af typetegninger placeret i selve teksten.

Bogen er udstyret med en lang række smukke og instruktive tegninger. Det havde forøget det samlede indtryk, om de var udført efter ensartede retningslinier med et tilstræbt fællespræg. Ansvarer kan næppe tilskrives forfatteren alene (og slet ikke tegnerne), men snarere det forhold, at en institution som Nationalmuseet, i hvis regi bogen er fremstillet, ikke råder over egen tegnestue.

Ved et tilfælde er dette fundkatalog udkommet samtidig med et andet – og mere skematisk – katalog over gravfundene fra Sjælland, Lolland-Falster i såvel ældre som yngre romertid (L. Hedeager, *Præhistorische Zeitschrift* 55:1, 1980). En sammenligning af de to kataloger rummer enkelte uoverensstemmelser. Det drejer sig imidlertid i de fleste tilfælde om en afvigende vurdering af fundet som gravfund eller løsfund, ligesom forskellig tidsmæssig placering af overgangsfund vil findes. Hvor fundenes inventarumre ikke er helt identiske, skyldes afvigelsen et medregnet eller udeladt skeletmateriale. Ét enkelt vigtigere fund, der er gledet ud af fundkataloget, er Spjellerup Præstegårdsmark (Eggers 1951 nr. 223, Hedeager 1980 105 og 106 (kun den ene med import).)

Og herfra til den typologiske og kronologiske bearbejdning, hvor fiberne og bopladskeramikken udgør analysens grundelementer.

Fiberne indordnes i en typologisk udviklingssekvens, der i store træk svarer til Almgrens. Som en arbejdshypotese opstilles 4 typologiske faser, benævnt B1a, B1b, B2a, B2b.

Bopladskeramikken stammer fra gruber, d.v.s. sluttede fund, der afspejler keramikmængdens udformning og sammensætning på et givet tidspunkt. På grundlag af en række typologiske elementer (jf. tidligere) opstilles 6 keramiske faser.

Gravkeramikken er efter forfatterens opfattelse ikke så velegnet til finkronologiske studier, idet udvalget i gravene er lille og selektivt, og gamle og nye former kan være blandede. Gravkeramikken kan dog dateres via fiblerne. Derefter anvendes den som forbindelsesled mellem fibel- og boplads-kronologien. Da keramikmængden imidlertid er meget sparsom, vælger forfatteren at anvende samtlige kar fra en gravplads ud fra den antagelse, at alle grave nok er samtidige.

Den kronologiske synkronisering foretages på fgl. måde: Med udgangspunkt i den opstillede arbejdshypotese for fiblernes kronologi opdeles gravkeramikken i tilsvarende faser: B1a mangler metaldateret keramik, B1b og B2a kan ikke adskilles i det keramiske materiale, mens B2b udgør en fase for sig. Dateringen af bopladskeramikken sker herefter ved en parallellisering med gravkeramikens datering (idet dog kun 2 faser kan dateres).

Der er flere grundlæggende svagheder ved denne kronologi. For det første hviler den på en uverificeret arbejdshypotese (fiblernes datering). Det samme er tilfældet, hvis man vælger bopladskeramikken som kronologisk udgangspunkt (hvad forfatteren gør for at konstruere gravkeramikens B1a). I realiteten er hverken fiblernes eller bopladskeramikens finkronologiske sekvenser dateret (hverken stratigrafisk, via import eller ved C-14). Enhver kronologisk argumentation vil således få karakter af en ringslutning. For det andet er gravkeramikens datering baseret på en antagelse af, at små gravfelter er kronologiske enheder (inden for 60 år), således at også ikke-metaldaterede grave kan anvendes, idet materialet ellers er for lille. En eventuel kronologisk spredning på de enkelte gravfelters keramik vil således aldrig kunne konstateres, når forfatteren explicit går ud fra, at gravene er samtidige.

For det tredje tager forfatteren ikke metodisk stilling til bopladsernes anvendelsestid, d.v.s. hvornår gruber fra en boplads er samtidige og hvornår der er tale om tidsmæssige forskelle. Implicit betragtes de som samtidige, når materialet passer ind i den typologiske opdeling. I et enkelt tilfælde anvendes horisontal bopladsstratigrafi som udgangspunkt for en typologisk forskydning (Nisshøj).

Keramikkens typologiske opdeling er som nævnt baseret på en række enkeltelementer, formkategorier og udsmyknings-elementer. Forfatteren betragter typologiske ændringer som en jævnt glidebevegelse, en sammenstilling af længelevende og kortvarige elementer, og finder det derfor vanskeligt og misvisende at arbejde med for fast afgrænsede typer og faser.

Denne holdning indebærer også, at forfatteren afstår fra at anvende skematiske tegninger af f.eks. randformer, karformer, hankeformer etc., der kunne tjene som en kærkommen illustration til den omfattende tekst. Der anvendes heller ingen form for kombinationsstatistik, hverken af elementer eller typer. Disse metoder har ellers været velkendte gennem snart 20 år til løsning af netop

den type kronologiske problemer, som der her er tale om (jf. f.eks. M. Ørnsnes, Form og stil, 1966. Senest S. Jensen: En nordjysk grav fra romersk jernalder. Kuml 1979).

Der foretages således ingen systematisk og metodisk afgrænsning af enkeltelementer, typer eller faser. Dokumentation for de fremkomne kronologiske resultater er derfor ikke umiddelbart tilgængelig for læseren. Det betyder samtidig, at systemet er vanskeligt at anvende i praksis, ligesom det præges af, at forfatteren til tider fortaber sig så meget i sit stof, at også læseren mister overblikket.

Når forfatteren arbejder med et så finmasket kronologisk system (180 år fordelt på 3 og 4 faser), kan man tillige undre sig over, at der intetsteds tages stilling til det helt centrale problem: er det overhovedet muligt at udskille så korte perioder i arkæologisk sammenhæng. Bl.a. må det forudsætte et materiale, der er stort nok til at adskille geografiske og kronologiske variationer, ligesom det må forudsætte fuld kontrol over brugstiden for fiblerne. Ellers vil man ikke kunne anvende perioderne, fordi der er for stor mulighed for overlappinger, ligesom der er for stor mulighed for at forveksle en geografisk – eller blot en stor samtidig – variationsbredde med en kronologisk variation.

Metodiske arbejder har netop sandsynliggjort, at de typologiske overlappinger er så store, at det ikke er muligt at arbejde med kronologiske rammer på 60 år eller derunder. (B. Almgren: Bronsnycklar och djuvornamentik vid övergången från vendetid til vikingatid, 1955, M. Ørnsnes: Südsandinavische Ornamentik in der jüngerer germanischen Eisenzeit. Acta Archaeologica 40, 1969, B. Gräslund: Relativ datering, TOR XVI, 1974, K. Kristiansen: Periodeovergange i bronzealderen, Hikuin 4 1978). På historisk kendt materiale, hvor man har forsøgt at etablere en tilsvarende arkæologisk situation, viser resultaterne ligeledes, at det ikke er muligt at nå frem til en pålidelig afgrænsning af så korte perioder (M.K.H. Eggert, S. Kurz & H.-P. Wotzka: Historische Realität und archäologische Datierung: Zur Aussagekraft der Kombinationsstatistik, Præhistorische Zeitschrift 55:1, 1980).

Det ville således ikke have svækket afhandlingens kronologiske resultater, om de havde været ledsaget af metodiske overvejelser omkring finkronologiens metodiske forudsætninger og praktiske anvendelighed. Men det skal dog straks tilføjes, at de samme indvendinger også kan rejses mod en række andre finkronologiske arbejder fra de senere år.

»Materiale og Forklaring« har forfatteren kaldt sin bog. Det vil derfor være naturligt til slut at forsøge en vurdering af samspillet mellem afhandlingens mål og dens resultater.

Hvordan er det f.eks. lykkedes forfatteren at tolke de finkronologiske resultater i kulturhistorisk sammenhæng, og hvilke faktorer ligger bag en finkronologisk synkronisering med visse germanske områder og ikke med andre? Hvordan testes de to kulturhistoriske modeller, der er opstillet især på basis af et arkæologisk materiale fra den vestlige kulturprovinc (Jylland, Fyn), på materialet fra den østlige (Sjælland)?

Lykkedes er det ikke. Der er intet forsøg på at sam-

menknytte finkronologi og kulturhistorie. I stedet betjener forfatteren sig af større og mere operationelle kronologiske enheder (førromersk jernalder, ældre romertid etc.) i det kulturhistoriske afsnit. Der er heller intet forsøg på at teste de to kulturhistoriske modeller.

Tilbage står derfor det principielle og generelle spørgsmål om forholdet mellem kronologi og kulturhistorie.

Uden en opdeling af tidsfølgen i operationelle enheder er kulturhistoriske analyser selvsagt uden mening. Men med hvilket formål laver man en afhandling, der for 2/3 vedkommende består i at etablere en finkronologi, som man derefter afstår fra at bruge i den kulturhistoriske del. Det virker, som om forfatteren under sit mangeårige arbejde med bogen undervejs har fået nye impulser og interesser, hvis resultat er blevet denne modsætning.

Konflikten mellem kronologi og kulturhistorie sprænger således bogens enhed. Til trods for titlen lykkes det ikke forfatteren at få bogen til at fremtræde som en *sammenhængende* videnskabelig afhandling. Det skal imidlertid ikke underkende bogens store værdi i kraft af en systematisk og omhyggelig materialebearbejdning.

Det må også tjene forfatteren til ære, at han er opmærksom på, at andet arkæologisk materiale og andre metoder er relevante for de økonomisk-økologiske modeller, som udvikles i afhandlingens sidste del. Dette afsnits omfattende gennemgang af agersystemer, bebyggelsesmønstre, hustyper etc. rummer mange interessante vurderinger og hypoteser, der vil kunne tjene som inspiration for fremtidig forskning.

Lotte Hedeager

Michael Gebühr: Der Trachtschmuck der älteren römischen Kaiserzeit im Gebiet zwischen untere Elbe und Oder und auf den westlichen dänischen Inseln. Brandenburg, Mecklenburg, Fünen, Langeland, Lolland. Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte, herausgegeben von Herbert Jankuhn und Klaus Raddatz. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1976. 256 s., heraf 140 s tekst, 49 s kombinationsdiagrammer, 26 s. kort og 6 s. tilhørende listemateriale, 19 s. histogrammer og 16 s. rekonstruerede dragtsmykkeskik-kombinationer; i alt 171 ill. foruden 4 sider fotografiske plancher.

Målet med afhandlingen har været at undersøge fgl. 3 hovedpunkter:

1. En rekonstruktion af forskellige smykketyper funktion og bæremåde på grundlag af sluttede gravfund.
2. En analyse af hvilken personkreds i den daværende befolkning dragtsmykkerne kunne tilskrives.
3. Dragtsmykkernes geografiske udbredelse og kronologiske inddeling.

Metoderne, der anvendes, er fgl.:

1. en *kvalitativ* undersøgelse af enkelte skeletgrave med det formål at fastlægge sikre dragtsmykke-placeringer, og dernæst –

2. ved hjælp af korrelationstabeller og kombinationsdiagrammer over gravgaveantallet og dragtsmykke-kombinationerne at tilvejebringe et *kvantitativt* analysegrundlag, og endelig –
3. ved hjælp af udbredelseskort at bestemme regionale grupper.

Materialet, der ligger til grund for analyserne, er udelukkende publicerede gravfund fra ældre romertid fra Fyn, Langeland, Lolland, såvel som Brandenburg og Mecklenburg, herunder Vorpommeren. I alt er et materiale på ca. 1500 grave (med gravgaver) blevet inddraget i undersøgelsen, og de omfatter foruden skeletgrave også alle former for brandgrave.

Bogen er opdelt i 3 hovedafsnit. Det første indeholder et katalog over skeletgrave med dragtsmykker, foruden en gennemgang – med ledsagende skematiske afbildninger – af de enkelte dragtsmykke-kombinationer, altså den *kvalitative* undersøgelse (Abb. 10-39). Kapitlet afsluttes med en gennemgang af dragten ud fra tekstfund, herunder især de mosefundne dragter fra Danmark og Nordtyskland, der kan dateres inden for ældre jernalder.

Andet hovedafsnit udgør afhandlingens egentlige tyngdepunkt. Det indeholder en lang række *kvantitative* undersøgelser til belysning af sociale- og regionale tilhørsforhold for de enkelte dragtsmykke-kombinationer.

Første del af kapitlet omfatter en undersøgelse af materialet fra Fyn, Langeland, Lolland. Ved hjælp af kombinationsdiagrammer (Abb. 40-51) kan det sandsynliggøres, at indholdet i skeletgravene og urnebrandgruberne (Brandschüttungsgräber) korresponderer, og ved hjælp af de antropologisk bestemte grave søges en udskillelse af kønsspecifikke gravgavekombinationer (s. 91-92) opdelt på de to underperioder, Per. I og II (Albrechtsens datering). Herefter følger en grafisk fremstilling af forholdet mellem det numeriske antal gravgaver pr. grav og antal grave, opdelt i underperioder, køn og gravformer (Abb. 53-74), samt et forsøg på i skemaform at vise de enkelte dragtsmykketyper fordeling efter gravenes antal af gravgaver, opdelt i underperioder og gravskik (Abb. 75-79).

Disse analyser skulle sandsynliggøre, at der først med Per. II sker en egentlig social differentiering i dragtformen, hvor bl.a. de mindre rige grave kun har en enkelt fibel (evt. to, der da aldrig udgør et par).

Ved undersøgelse af enkeltkomponenter kan forfatteren desuden sandsynliggøre, at: brandgravene hovedsagelig indeholder fibler af type Almgren II, skeletgravene derimod type IV, at fibler i kvindegrave gennemgående er mindre end fibler fra mandgravene (der eventuelt er kronologisk betinget), samt at fibler af type Almgren IV især er repræsenteret i de rige grave, mens fibler af type V er knyttet til »mere almindelige« grave. I Per. I er mandgravene ofte udstyret med bæltespænder, i de rige grave med firkantede eller halvkredsformede, i de mindre rige med jernspænder. I Per. II forsvinder bæltespænder som almindeligt inventar i mandgravene, men træffes derimod forholdsvis hyppigt i kvindegravene.

Som et sidste led i analyserne af det ø-danske materiale bliver de mulige dragtsmykke-kombinationer (Fibel, Bælte, Nål og »Smykke«) gennemgået efter antal, perio-

de, gravtype og det gennemsnitlige antal gravgaver pr. grav inden for hver af de i alt 16 kombinationer.

Dragtsmykke-kombinationerne i kvindegravene inddeles derefter i 5 hovedgrupper:

- I. Uden dragttilbehør af metal. Gennemsnitligt 3,6 gravgaver pr. grav.
- II. 2-fibel dragt. Gennemsnitligt 4,4 gravgaver pr. grav.
- III. 2 fibler + yderligere 1 ting. Gennemsnitligt 6,0 gravgaver pr. grav.
- IV. Fibler, bæltespænder og smykker. Gennemsnitligt 16,0 gravgaver pr. grav.
- V. Som IV + profileret metalnål til hovedsmykke. Gennemsnitligt 20,8 gravgaver pr. grav.

For mandsdragten er sociale forskelle vanskelige at erkende inden for dragttilbehøret. Mest almindelig er bæltespænder og evt. en enkelt fibel. Ingen bestemt dragtskik eller kombination kan forbindes med bestemte våbenkombinationer eller våbenarter.

Undersøgelsens andet hovedområde omfatter Vorpommeren, Mecklenburg og Brandenburg.

Efter en vurdering af det gennem materialepublikationer tilgængelige materiale foretages delanalyser tilsvarende de danske: korrelationstabeller for Vorpommeren og brandenburg (Mecklenburg er undersøgt i et tidligere arbejde af forfatteren),¹ opdelt i underperioder B1 og B2 (Eggers) (Abb. 83-88), en grafisk fremstilling af forholdet mellem antal gravgaver pr. grav og antallet af grave, fordelt på de tre geografiske områder, samt en opdeling i mands- og kvindegrave i B1 og B2 for Mecklenburg (Abb. 89-96). En sammenligning af områderne vil vise, at Brandenburg som det eneste mangler de rige grave. De andre områder, herunder Fyn, Langeland, Lolland har en væsentlig rigere »overklasse«. Mænd og kvinder er desuden repræsenteret i lige høj grad blandt de rige grave i B2, hvorimod kvinderne er underrepræsenteret i B1. Det er en generel tendens for hele det undersøgte område, at gravgodset bliver rigere i B2.

I modsætning til det Fynsk-Langelandske materiale er det nordtyske overordentlig velkarteret. Et grundkort (Abb. 146) angiver samtlige behandlede lokaliteter. Kortene abb. 147-150 viser fgl.: Udbredelsen af mands- og kvindegrave med gravgaver, udbredelsen af grave med højt gravgaveantal (d.v.s. mere end 11), og med lavere (6-10), begge fordelt på køn, samt endelig et kort der angiver forekomsten af guld i gravene.

Grave med fibler, 1-2-3-4, samt kombinationer med spænder og nåle fra mands- og kvindegrave opdelt i underperioder B1 og B2 er ligeledes karteret (Abb. 151-160), såvel som dragtsmykke-kombinationer (Fibel, Bælte, Nål og »Smykke«) (Abb. 161-171).

Kortene er desuden ledsaget af en omfattende tekst, hvor forfatteren gør rede for de forskellige kombinationer og deres udbredelse, ligesom diagrammer over dragtsmykke-kombinationerne viser den numeriske fordeling efter antallet af gravgaver opdelt efter køn og i kronologiske undergrupper (Abb. 97-112). Et ledsagende, og meget omfattende, tabelmateriale (s. 181-203) viser de til

henholdsvis 1,2,3 og 4 fibler hørende dragtsmykkers numeriske fordeling efter gravgaveindholdet pr. grav, kronologisk underinddelt, samt tilsvarende tabeller for de enkelte dragtsmykke-kombinationer.

Disse analyser afsluttes med rekonstruktionsskitser, analogt med skeletgravfundene fra Fyn, Langeland og Lolland, baseret på regionale-, sociale-, kronologiske- og kønsspecifikke undergrupperinger (Abb. 113-144).

Af særlig interesse er desuden en undersøgelse over fordelingen af fibler og bæltter efter aldersgrupper på gravfelterne Kemnitz og Hamfelde. Fibler findes almindeligst i barnegrave (under 10 år) og i voksengrave (over 20 år), mens bæltter næsten udelukkende findes i voksengrave (over 16 år). Desuden viser undersøgelsen, at dragtsmykke-skikken for kvinder er uafhængig af alder.

Kapitlet afsluttes med en sammenligning af dragtsmykkeskikken mellem Fyn, Langeland og Oder, Elbe-området. Den største lighed finder forfatteren mellem Fyn, Langeland og det nordlige Vorpommeren, mens den største modsætning er mellem Fyn, Langeland og Brandenburg.

Som et gennemgående træk er de profilerede nåle i kvindegravene af større betydning i Danmark end i Oder-Elbe-området, og bæltespænderne mere almindelige i mandsgravene i Nordtyskland end på Fyn, Langeland. I det danske materiale kan kvindedragter med 1 fibel ikke med sikkerhed erkendes.

I tredje hovedafsnit, afslutningskapitlet, forsøger forfatteren at besvare de spørgsmål, der i indledningen blev opregnet som afhandlingens egentlige mål, og som her kort skal resumeres.

1. »Welche Funktion besaßen die in den Gräbern des Arbeitsgebietes gefundenen und für Trachtbestandteile gehaltenen Gegenstände zu Lebzeiten der Bestatteten, und, falls es sich tatsächlich um Reste der Tracht handelt, wo und wie wurden sie getragen?« En sammenligning af de velundersøgte skeletgrave viste, at dragtsmykker var såvel en del af dragten som en »ægte gravgave«. I mandsgravene er en enkelt fibel hyppigt anbragt ved halsen, en anden kan sidde på brystet eller ved bækkenpartiet. Kvinderne derimod har ofte flere fibler; 1 på hver skulder er almindeligt, og evt. en tredje – og fjerde – (af afvigende type) på brystet. Bæltespænder og remtunger forekommer i mands- og kvindegrave, altid placeret i bækkenområdet; profilerede nåle derimod kun i kvindegrave, placeret ved hovedet.

Dragtsmykkernes funktion kan belyses ud fra skriftlige kilder, billedfremstillinger, mosefund og skeletgravfund fra andre områder end de i undersøgelsen inddragne. Herefter kan fgl. antages: En enkelt fibel holdt mandens sagum (kappe), to fibler på skuldrene kvindens peploslignende dragt, hvor en tredje og evt. fjerde på brystet sættes i forbindelse med en underklædning eller en sagum. Bæltespænder har forbindelse med mandens bukser, hos kvinden vel med »peplosdragten«. Halssmykker og perler har derimod

1. M. Gebühr (1970). Beigabenvergesellschaftungen in mecklenburgischen Gräberfeldern der älteren römischen Kaiserzeit. *Neur Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 6 (Festschrift für H. Jankohn).

ingen funktion, der er betinget af dragten, men er udelukkende ornamentale.

2. »Welche Personkreisen in der damaligen Bevölkerung können bestimmte, aus dem Material erschlossene Trachten zugeordnet werden?«

Den almindeligste dragt i alle dele af det undersøgte område er helt uden dragtsmykker af metal. For den resterende del viser mandsggravene fgl. karakteristiske dragtsmykke-kombinationer: Enten fibel eller bælte eller en kombination af fibel og bælte. Kvindegravene indeholder en kombination af fibel-nål-bæltespænde og funktionsløse smykker. I modsætning til mandens dragtsmykker synes kvindernes i højere grad underlagt variationer betinget af statusforskelle.

3. »Wie waren diese Trachten verbreitet und inwiefern lässt sich hier eine Entwicklung im Rahmen zweier unterschiedlicher Zeitstufen feststellen?« Forskellige regionale variationer af dragtsmykke-kombinationer fremhæves. Tidsmæssigt er det kun kvindeudstyret, der er underlagt forandringer. Mændenes dragtsmykke-kombination er derimod så godt som uændret gennem hele ældre romertid. Gennemgående er inventaret i grave fra B2 rigere end i grave fra B1, og forfatteren mener heri at kunne se en fremvoksende overklasse i B2, der i Mecklenburg og Vorpommeren omfattede såvel mands- som kvindegrave, på Fyn, Langeland og Lolland derimod kun kvindegravene.

Denne meget begrænsede gennemgang af de omfattende analyser, som afhandlingen rummer, må primært tjene som en kort oversigt over forfatterens arbejdsmetoder og fremkomne resultater, samt udgøre grundlaget for de efterfølgende kommentarer, der vil blive koncentreret om fgl. tre hovedpunkter: Materialet, Metoderne og Resultaterne.

Materiale. Det anvendte materiale er hentet fra allerede publicerede fundkataloger, der i visse tilfælde omfatter større områder (eks. Fyn, Langeland) med gravpladser og enkeltfund, i andre enkelte meget store brandgravpladser (eks. Korchow, Kr. Hagenow; Fohrds, Kr. Brandenburg). Her vil muligheden for en registrering af *alle* grave, rige såvel som fattige, i højere grad være til stede end ved de enkeltfundne grave, hvor gravenes rigdom ofte vil få indflydelse på, om fundet når frem til et museum. Dette forhold vil igen kunne få indflydelse på diagrammerne over gravgaveindholdets antal pr. grav, optalt regionalt, således at visse områder kan blive underrepræsenteret med »fattige« grave, overrepræsenteret med rige.

Arbejdet med et så stort, og trods alt så forskelligartet, materiale, som det her behandlede, bør principielt ledsages af en form for repræsentativitetsanalyse. Det må imidlertid fremhæves som en væsentlig udfordring for arkæologien ikke blot at publicere materiale, men også sideløbende søge at udnytte det mere systematisk til kulturhistoriske analyser (og ikke blot kronologiske). Herved kan eventuelle problemer og mangler i materialet

påpeges og således komme til at virke retningsgivende for forskningen. Forskning på grundlag af publiceret materiale bør efterhånden have samme prioritet som primær materialebearbejdning, og her har forfatteren taget et vigtigt og dristigt skridt mod en sådan ligestilling.

Metoder. De kvantitative metoder er afhandlingens bærende idé, og det omfattende skema- og kortmateriale er desuden anvendeligt til et begrænset selvstudium. Det er dog en begrænsning, at de to hovedområder, på den ene side Fyn, Langeland, Lolland og på den anden Nedre Oder/Elbe ikke umiddelbart kan sammenlignes. Det danske materiale behandles som et underordnet »hjælpe-materiale« for en bedre forståelse af det tyske, men bogens titel indebærer ikke denne underordning af det ene område. Skemaer og tabeller er enten kun udført (eller medtaget) i begrænset omfang for det ø-danske materiale, eller det er udført på en måde, der ikke gør det umiddelbart sammenligneligt med det nordtyske (eks. Abb. 75 ff.).

Det nordtyske materiale er karteret på ikke mindre end 26 kort, det danske slet ikke, skønt forfatteren nævner at også dette område rummer visse regionale særtræk (s. 10). Det har sikkert ikke været forfatteren bekendt, at et sognekort over Danmark med tilhørende register har været udarbejdet og tilgængeligt (på Nationalmuseet) siden 1961.²

De anvendte metoder er alle kvantitative, men ikke statistiske. Det vil sige, at de repræsenterer en numerisk bearbejdning af et meget omfattende materiale uden egentlige statistiske tests.

Forskellige former for kombinationsdiagrammer afslører forskellige regionale- sociale-, kronologiske- og køns-specifikke undergrupperinger, der er nye og af væsentlig interesse for romertidsforskningen. Den anvendte metode til undersøgelse af det sociale tilhørsforhold – en optælling af antallet af gravgaver pr. grav – er dog på forhånd underlagt visse subjektive restriktioner. Perler defineres f.eks. som en kæde (tæller altså 1), men med visse undtagelser, der f.eks. omfatter gulperler. Flere bennåle regnes til et nålegarniture og altså lig 1 gravgave, uafhængig af det faktiske antal nåle, osv. (s. 92). Det subjektive skøn er ikke urimeligt, men principielt bør målemetoden være defineret således, at undtagelser og forholdsregler undgås.

De mange diagrammer ville endvidere vinde i overskuelighed, hvis de i stedet blev udført som histogrammer (søjlediagrammer), og det totale antal grave angivet i tilknytning til hvert enkelt diagram.

Som nævnt er de anvendte metoder kvantitative og ikke statistiske, hvilket begrænser analysernes omfang og kompleksitet. Helt enkle resultater ville således kunne frembringes ved hjælp af simple statistiske beregninger. Et enkelt eksempel kan nævnes:

I skemaform opstilles antallet af henholdsvis 1-, 2-, 3- og 4 fibler efter deres tilhørsforhold til gravenes indhold af gravgaver (Tabel I 1a, s. 181). Forfatteren udleder

2. Geodætisk Instituts sognekort samt et register over Danmarks administrative inddeling (sogn-herred-amt), udarbejdet af Voss og Ørnsen 1961.

Sognekortet og det tilhørende register publiceres i: »Studies in Scandinavian Prehistory and Early History« 2, 1981.

bl.a. heraf, at 2-fibel-dragten er en forløber for 3- og 4-fibel-dragten og må ses i modsætning til 1-fibel-dragten. Men ved hjælp af en simpel statistisk metode, der kan anvendes til at teste mulige forskelle blandt 2 eller flere fordelinger (χ^2 , kaldet chi-square) er det muligt at vise, at den egentlige forskel ligger mellem på den ene side 1-, 2-, 3-fibel-dragten, og på den anden side dragten med 4 fibler, hvis fordeling efter gravgaveindhold afviger signifikant fra de øvrige.

Til slut må den omfattende kvantitative bearbejdning af materialet dog fremhæves som noget positivt. Dels tjener den til at underbygge mange af de iagttagelser, der er afhandlingens egentlige resultat; dels rummer den mulighed for, inden for visse rammer, selv at arbejde videre med materialet. Ud fra denne synsvinkel ville en række mere overskuelige tabeller over gravenes faktiske indhold (altså »ubearbejdede«) være en nyttig ting. For den læser, der ikke ønsker at arbejde videre med analyser af materialet, ville bogen være mere overskuelig, hvis tabeller og diagrammer, der ikke direkte er nødvendige som dokumentation af teksten, var udeladt – eller begrænset i omfang.

Resultater. Forfatterens mål var at klarlægge og definere regionale-, sociale-, kronologiske- og kønsspecifikke variationer i dragtsmykke-udstyret, og overraskende og interessante iagttagelser er blevet resultatet af disse undersøgelser. De regionale forskelle og ligheder i områderne omkring Østersøen er et væsentligt bidrag til forståelse af de overregionale kontakter karakter, såvel som den kronologiske og kønsspecifikke undergruppering viser træk af samfundet, der ikke tidligere har været dokumenteret. Mere svagt står de sociale undersøgelser, hvor der ud fra en subjektiv opdeling i diagrammerne over gravgavehyppigheden defineres 3 undergrupper, betegnet »overklasse«, »mellemlasse« og »underklasse«. Forfatteren gør selv opmærksom på, at det blot er valgte betegnelser. Alligevel er det ikke helt rimeligt at anvende sådanne værdiladede betegnelser, når deres funktion og tilknytning til samfundet i øvrigt ikke analyseres. Dette har forfatteren dog på original vis rådet bod på i sine senere arbejder.³

Som doktorafhandling blev arbejdet afsluttet i 1971, men først publiceret i 1976, og litteratur fra de mellemliggende år har kun i meget begrænset omfang kunnet indarbejdes i teksten. For et arbejde som det foreliggende, der for sin tid betegnede et vigtigt metodisk nybrud, er 5 år en utilfredsstillende lang »produktionstid«. Nye og vigtige arbejder har i de senere år fundet vej gennem trykken, ikke mindst af forfatteren selv, der med energi og iverdigdom har fulgt visse delaspæker fra sin disputats op, f.eks. Lübsowgravens sociale aspekt; samt af overordentlig interesse de social-antropologiske undersøgelser på gravfelterne Kemnitz og Hamfelde.³

Lotte Hedeager

Nordlandsbåden – analyseret og prøvesejlet af Vikingskibshallens Bådelag, Working Papers 12, nationalmuseets Forlag 1980. 285 s. ill., kr. 98.

På Gottorp-museet ved Slesvig står en godt 23 m lang båd af egetræ, udgravet af Nydam Engmose på Als eftersommeren 1863. Sammen med i hvert fald 3 mindre både var den nedlagt i mosen sent i 300-tallet efter Kristi fødsel sammen med en stor mængde krigsudrustning – for 1500 år siden. Senere er der fundet rester af tilsvarende både der karakteriseres ved manglende mast og sejl, klinklagte bord, ensdannede stævne, krumvoksede spanter med tværskibs bjælker og tofter – samt jævnt fordelte keiper til årerne på rælingen.

De selvsamme træk fandtes hos de loakt fremstillede nordlandsbåde rigget med råsejl, som folkelivsforskeren Eilert Sundt siden 1860 havde viet sin interesse, oprindeligt tilskyndet af de mange forlis i Tromsø stift med disse både ved torskefiskeriet i farvandene omkring Lofoten. Bådtypen viste sig at være meget velsejlende, skrog og rig var sammen med det trapezformede råsejl færdigudviklet – efter alt at dømme i løbet af århundrede. Ved fundet af vikingskibet ved Tune 1867 blev man opmærksom på hvor mange århundrede bådtypen havde været i brug, men navnlig de småbåde, der sammen med storskibet blev udgravet af gravhøjen ved Gokstad 1880, afslørede så store overensstemmelser med de råsejlende nordlandsbåde i skrog og rig, at bådtyperne knyttedes sammen i den arkæologiske forskning af Det nordiske Skib.

Brøgger og Shetelig sammenfattede 1950 det nordiske skibs udviklingshistorie fra Nydambådene over vikingetidens både og skibe med sejl til nordlandsbåden i 19. årh., yngste led i en årtusindlang kæde. Men et afgørende punkt var de ude af stand til at vurdere, og det var skibenes sejlegenskaber. Det nordiske skibs ældste udformning fra Nydam blev fremdrevet med årer, ikke med sejl, der først ses på afbildninger fra Gotland i 600-tallet. Vikingskibene fra Tune, Gokstad og Okeberg var fremdrevet både med årer og råsejl ligesom nordlandsbåden – og hvad var mere naturligt end at forestille sig, at sejlet kun blev anvendt ved rumskødes sejlads med vinden ind agten fra? Ved andre vinde kunne årerne lægges ud efter at sejlet var bjerget.

Problemerne er siden da ikke blevet mindre. Ved fundet af f.eks. det store handelsskib i Roskilde fjord blev det klart, at vikingerne havde skibstyper der i kraft af størrelse, lasteevne og fåtalligt mandskab ikke kunne roes, men udelukkende måtte manøvreres med det store råsejl. De lave krigsskibe derimod, kunne let roes mod vinden – og de norske skibe fra gravene, fik efterhånden en mellemlig placering, de ansås at være kompromisser mellem lette rofartøjer og anvendelige råsejlere. Sejlegenskaber og fremdriftsmidler måtte derfor knyttes tættere

3. Gebühr, M. (1974): Zur Definition älterkaiserzeitlicher Fürstengräber vom Lübsow-Typ *Prähistorische Zeitschrift* 49
 Gebühr, M. (1976): Das Gräberfeld Hemfelde, Kr.Hzgt.Lauenburg – Grösse und Altersaufbau der bestattenden Bevölkerung. *Die Heimat* Nr. 11. 83. Jahrg.
 Gebühr, M. Kunow, J. (1976): Der Urnenfriedhof von Kemnitz, Kr. Postdem-Land. Untersuchungen zur anthropologischen Bestimmung, Fibeltracht, sozialen Gliederung und »Depot« sitte. *Zeitschrift für Archäologie*, Nr. 10.

sammen til de forskellige skibstypers funktion; fælles-trækkene fordunkledes i takt med erkendelsen af at det nordiske skib ikke var eet, men mange udtryk for en fællesnordisk skibsbygningstradition med rødder tilbage til Nordeuropas kelto-romerske kultur.

Dette skisma er øjensynligt baggrunden for at Vikingeskibshallens bådelaug nu fremkommer med en bog om museets nordlandsbåd RANA på et tidspunkt, hvor fremlægnings af de sidste 20 års danske skibsfund afventedes med allerstørste interesse. I sig selv er både-laugets anstrengelser med bogen kronet med held. Dygtigt fremlægger Erik Andersen det materiale fra norske arkiver som bl.a. stammer fra Eilert Sundts undersøgelser af bådene med råsejl – og målbevidst redegøres for den brydning, der henimod århundredskiftet førte til råsejlenes afløsning af listebådernes gaffelrig på de traditionelt byggede nordlandsbåde – med det resultat, at sejlads med råsejl efterhånden gik i glemmebogen. Den årtusindgamle tradition, som kunne have givet uvurderlige oplysninger til brug ved diskussionen om vikingeskibenes sejlegenskaber, døde i løbet af et par menneskealder stille ud og forsvandt.

I det følgende afsnit redegør Morten Gøthsche og Bent Andersen for Rana's historie og den rekonstruktion, man siden 1971 har valgt at følge. Det viser sig, at Rana, der er bygget til torskefiskeri ved Lofoten omkring 1890, oprindeligt slet ikke havde råsejl, men som de konkurrerende listebåde, var forsynet med gaffelsejl og bovspyd af jern. Ved overtagelsen af Rana som vrage, besluttede man sig til, øjensynligt af forskningsmæssige grunde, at forsyne båden med råsejl af gammel norsk type, men det betyder unægteligt, at Max Vinnars redegørelse om Rana's sejlegenskaber bliver svagere, end tilsigtet. Grunden hertil er også, at Vinnars indlæg er skrevet efter kun få sæsoners sejlads med et gradvist ændret skib, der først henimod slutningen af den omtalte prøvesejlads var færdigrestaureret, trimmet og velsejlende. Erfaringsgrundlaget har ganske enkelt været for ringe og først i de kommende år kan de egentlige resultater af dette efterlignende forsøg, hentes hjem.

1976 krydsede det 9 tons tunge handelsskib, Imme Aros (kopi af skibet fra Ellingå) ind igennem Roskilde fjord med lederen af Vikingeskibshallen, Ole Crumlin-Pedersen, om bord – så naturligvis kan vikingeskibe med råsejl krydse op mod vinden, det har Imme Aros kunnet siden 1975 – ligesom de mange andre kopier af nordiske skibe fra vikingetid og tidlig middelalder, som spejdere og andre unge siden 1963 har bygget med faglig bistand og godkendelse af vort førende vikingeskibsmuseum i Roskilde. På den baggrund kan Rana-projektet ses som et eksperiment blandt mange i danske farvande, og bogen må kunne danne skole for fremlægnings af erfaringsmateriale fra de øvrige.

Per Ole Schoubo

Norges innskifter med de yngre runer. Sjette bind, første hæfte: Bryggen i Bergen, ved Aslak Liestøl. Udg. af Norsk historisk Kjeldeskrift-institutt for Kjeldeskriftfondet. Oslo 1980. 96 s., ill.

Femte bind af NoIyR, som værket almindeligvis forkortes, udkom 1960 ved Sophus Bugges mangeårige medarbejder, Magnus Olsen († 1978) under medvirkning af Aslak Liestøl; denne havde atter været Magnus Olsens medarbejder fra og med 3. bind af NoIyR (1954), og siden 1948 havde han virket som konservator ved Universitetets Oldsaksamling »med særlig forpligtelse til å forestå den runologiske afdeling«, som Magnus Olsen skriver i fortalen til 5. bind, og som sådan har han siden 3. hefte haft »hovedansvaret for hvad der meddeles om selve runeminnesmerkene og om lesningen av innskiftene«.

Det er altså en erfaren – og forlængst internationalt anerkendt – runologs navn, der nu står på titelbladet, og samtidig opdager man (hvis ikke man har vidst det før), at forf. er en fremragende runefotograf – »eg sjølv er ansvarleg for illustrasjonar, både fotografi og teikningar, der ikkje noka anne er sagt«. På samme måde er han ansvarlig for tekstene og selve redaktionen.

Det foreliggende hefte indeholder 44 innskifter, kun godt 5 % af det materiale som venter på publicering. Det har taget redaktøren 20 år at sætte sig ind i og assimilere sig med stoffet, år der dog også er anvendt til andre ting, og som heller ikke har været frie for sygdom.

Indskifterne er, tro mod værkets tradition behandlet i monografier; det drejer sig om runer ristede på små pinde og trækors, på bly og på guld. De bindes sammen af det forhold, at de »har latinsk tekst eller meir eller mindre laus tilknytning til miljø med ei viss latinkunne«. Sådan skriver forfatterredaktøren, og med rette taler han om en viss latinkundskab, for stort set er det noget af det rædsomste latin, man bliver præsenteret for i disse innskifter, der begynder med eksempler på skønne vagantviser fra 1200-tallet: »Eg brenn av (kjarleiks)eld til den framifrå jenta og veks dagleg i hennar kjarleik (min kjarleik til henne veks dagleg)« – fortsætter med exx. på antifoner, nævner velkendte trylleord (*agla*) og trylleformler (*sator arepo*), giver masser af exx. på englehilsenen (Ave Maria) i kortere, længere og fuldstændig form (værneformel), Pater Noster, sygdomsbesværgelser, og ender med det reneste kaudervælsk, d. e. meningsløse runesammenstillinger, som utvivlsomt har givet sig ud for gode, ærlige sygdomsfordrivende kraftformler.

Genstandene har navne efter lokaliteter i byen, de beskrives kort, ledsaget af forfs.s udmærkede fotografier og evt. tegninger, findestedet nævnes, som regel i dets forhold til et af de mange veldokumenterede brandlag fra 1198, 1332 etc., af og til med en nærmere præciseret datering.

Denne ordning medfører at genstande fra samme brandlag og fra samme gård behandles på vidt forskellige steder.

Behandlingen er meget bred og meget grundig; læseren har ikke mange spørgsmål efter hver læsning. Ved vagantsangene citeres paralleltekster in extenso, og efter den

besværlige tydning af indskrifterne søger forf. at finde frem til baggrunden for netop disse texters tilstedeværelse i Bergen: de er bragt dertil af studenter, der har frekventeret udenlandske universiteter, og »dei har kanskje brukt disse tekstene i undervisninga si.«

Selve anlægget af bogen kan måske give anledning til nogle overvejelser. Det er vanskeligt at finde frem til alle de guldkorn, bogen vitterligt er fuld af. Man spørger sig selv om ikke bundetheden til de tidligere bind af NoIyR på en måde er for stor?

Siden det topografiske princip, der tidligere har været enerådende, er forladt til fordel for en inddeling efter indskrifternes art, havde det så ikke været en fordel, ikke at køre så strengt efter det monografiske princip? Man kunne have ønsket sig en bred indledning med en gennemgang af de fejlmuligheder, der gør sig gældende ved de latinske indskrifter, deres forhold til forlæg osv. sammen med f.eks. exkursen om Ave Maria og Pater Noster-indskrifterne, *sator arepo* (en hel lille exkurs i sig selv) og *agla*. Alt dette gemmer sig nu rundt omkring, og man skal lede sig frem til de mange væsentlige generelle betragtninger. I øvrigt er der – vel på grund af værkets lange tilblivelsestid – visse inkonsekvenser, som når *agla* s. 88 behandles med henvisn. til N 643 og 639, men ikke til behandlingen under 636 (p. 71), som dog er udførligere, men mangler i registret (under *agla*). Endelig er der p. 91 kun henvisning til N 642 (p. 88).

Det virker også noget tilfældigt at exkursen om Pater Noster og Ave Maria står efter de indskrifter det drejer sig om. Det fører til gentagelser, jfr. p. 42 og p. 39 og 37, og der spores en vis vaklen – eller er der tale om en udvikling i synet på Ave Maria som værn (især i forbindelse med madopbevaring), eventuelt som afløser af futhark-indskrifter? eller som lærer-forskrift eller elev-forsøg? Pudsig nok har allerede den gamle svenske runolog Liljegren i sin *Run-Lära* (1832) været inde på den tanke at Ave Maria »synes ... ristaad blott för att förestafwa menige man detta lärostycke« (p. 173).

Måske vil man heller ikke vente at finde hovedbehandlingen af en indskrift som 616 med en lang række personnavne i a- og b-linjerne, under de latinske indskrifter fordi der findes et Pater Noster i c-linjen (pp. 28-31).

Ved 621 kommer man i vildrede, for overskriften er Nordre Engelgården, men der står tydeligt at pinden er fundet i Nordre Bugården (p. 37).

I almindelighed kan man tilslutte sig forfatterens ræsonnementer ang. indskrifternes tilblivelse og indhold; men når der er en bred træpind, der kun bærer indskriften *uenit*, latin: han, hun etc. kommer eller kom, og når der tilsyneladende ikke har stået mere på den pind – i alt fald i forbindelse med *uenit*, så lyder det kunstigt, når det foreslåes, at her er tale om en ufuldendt indskrift, fx. indledningen til en antifon: *venit lumen tuum ...* Her kan have været tale om en ganske prosaisk henvendelse mand til mand.

Det er givet, at med denne udgave af den latinske del af Bergen indskrifterne har vi fået langt sikrere grund under fødderne, når det gælder analysen af disse middelalder-indskrifter med runer som ofte er forvanskede til ukendelighed. Med næsten detektivisk snilde og omfattende viden langt ud over runologiens grænser har Liestøl nået

frem til en tolkning af mange af disse indskrifter, som man ofte har affærdiget med betegnelsen, utydesformler, *ephesia grammata*.

Væsentlig for forståelsen af disse tekster er bl.a. påvisningen af at visse skriftnormer bygger på gængs udtale af latin (f.eks. brugen af p for udlydende t, måske vokalharmeni), men også at afhængighed af forlæg med fx. forkortelser kan præge runetexten (pp. 93, 95). Interessant er tanken om at visse mere sjældne binderuner kan gengive forkortelsestegn (p. 61), ligeså påvisningen af, hvordan forkert opløsning af forkortelsestegn i latinske manuskripter kan have bevirket netop den udforming af indskriften – eller måske findes afskriverfejlen i mellemled. Spændende i dansk sammenhæng er 632 fra Mariakyrku-Almenningen (pp. 55-62), hvor brugen af det korte s for c, og omvendt det lange for s, peger mod Danmark. Den nærmeste parallel finder Liestøl i håndskriftet Thott 710 4° (Ohr 266) fra midten af 1400-tallet. Det drejer sig om en formel mod malaria, en sygdom som nok var hyppigere i Danmark end i Norge, og den synes overført til runer i Danmark – eller i hvert fald af én, som brugte danske middelalderruner. I denne forbindelse kan man anføre Danmarks længste runeindskrift, også en malaria-formel, på runepinden fra Ribe, der omvendt røber en dansker, der har brugt et norsk forlæg.

Af særlig interesse er det lys der kastes over de grønlandske indskrifter. Det er vanskeligt, for ikke at sige umuligt at give en blot tilnærmelsesvis tidsfæstelse af de senere grønlandske indskrifter, mens Bergen-materialet giver et sikkert grundlag for datering. Der er meget i Bergen-indskrifterne, som har lighedspunkter blandt de grønlandske indskrifter; fx. lønruner som Kingigtorsuaq stenens på pinden 633 fra Mariakyrku-Almenningen, »som må seiaast å vera uforklára« (p. 64). Der er endvidere brugen af u og stunget u for o (p. 25), b brugt for oprindeligt bilabialt b (p. 25, – en særlig vestlig norm?).

Af Umiviarsuk fisken gives en overbevisende nytolkning, dens kaudervæsk tolkes – det er virkelig genialt – som byggende på et forlæg med misforståede forkortelsestegn og et fejllæst runeskrivet forlæg af Davids 118. salme, vers 49 (p. 45 f.).

De mulige paralleller til Narssaq pinden I har Liestøl i tidligere oversigtsartikler været inde på, men forholdet berøres igen med den måske noget tvivlsomme parallel fra 628 fra Gullskoen (p. 46).

I Bergen er også fundet både en tværarm og et helt kors, begge af træ, (630 og 642) omtrent som de trækors der kendes fra Herjolfsnes, men her i Bergen uden nogen forbindelse med begravelser, hvorfor Liestøl da også fremsætter den tanke at korset – der har været sat fast på et eller andet, måske har fungeret i forbindelse med et husalter – og så på Grønland er kommet med i graven (p. 90). Man må dog stille det spørgsmål, hvorfor de to kors, der er fundet i fyldmasse, ikke kan være kommet fra en kirkegård, ganske som det antages for den flade guldring, nr. 635, der ligefrem – omend med spørgsmålstegn – henlægges til Lavranskirkegården.

Der er kun ganske få tryk- eller andre fejl i bogen, men p. 89 gengives korset forkert i forhold til fotografiet, indskrift I gengives som 2, det er tværarmen som bærer den gennemgående indskrift. Punktet, som angiver en

usikker rune mellem a og f, kan heller ikke være rigtigt anbragt. Det ser ud til at de to indskrifter: 1) og 2), som i indledningen ligner hinanden meget, er blevet blandet sammen. Også i gengivelsen af a)2) p. 88 er der fejl, fotografi og runegengivelse viser tydeligt *basti*, translitterationen har *bastii*.

I ordregistret: *destera* kan vist ikke med rette betegnes som et substantiv, og efter *furo* bør *n* rettes til *v* = verbum: *laf*, efter *salus*, læs *lat.*..

p. 63. Det »teikn som ser ut som ein dobbel kross med tre føter« er et processions-patriakalkors, som står i sit stativ. Jfr. utallige romanske gravsten.

Den flade guldring, 635, med de lidt forvanskede evangelistnavne er et særdeles interessant stykke. Forf. finder at indskriften består af majuskler samt to runer, nemlig et tvivlsomt a samt s. Men den eneste rune er s'et. Den tvivlsomme a-rune er en A-versal uden tværstreg og med en alt for kort venstre skråstreg. Dette viser i forbindelse med den forvirrede slutning, at guldsmeden var analfabet og ikke anede hvad han skrev. Indskriften er, såvidt vi kan se, ikke punsltet med trambuleret (eller tremuleret). Af form og udseende svarer ringen til ringe med den kendte THEBALGVTGVTHANI, som Fritz Lindahl daterer til 1100'erne, en datering, der stemmer udmærket med den norske ring. Denne datering kan sikkert indsnævers noget på grund af det i indskriften forekommende u, der placerer indskriften i sidste halvdel af 1100'erne.

Rettelserne og ankerne er dog få og små, heftets positive og givtige sider er fremherskende; det lover godt for det fremtidige arbejde. I forordet meddeles det at stuttruneevneren Ingrid Sanness Johnsen er i gang med »brevtekster og eigarmerke«, således at vi kan glæde os til et nyt hefte af det så længe savnede værk snart. Man har med længsel mødet den samlede udgave af den kolossale mængde indskrifter fra Bergen – o. 850 – hvis brogede indhold Aslak Liestøl har ladet os få et indblik i gennem flere mindre afhandlinger: druk-digte, trylleformler til helse for både sjæl og legeme, vagantviser og antifoner, handelsbreve, kaudervælsk og politiske intriger – ofte stof der ellers ikke kendes fra norske indskrifter. Det er en af de store værdier fra dette hefte, at det så tydeligt illustrerer, hvor almindelige, hvor dagligdags runerne var i det bergensiske milieu i middelalderen.

Marie Stoklund og Erik Moltke

Kai Hørby: Menneske og samfund i middelalderen. Gyldendal 1979. 86 s., kr. 63.20.

I forordet gør Kai Hørby omhyggeligt rede for, hvorledes bogen er blevet til – arbejdsfrugter af forskellig karakter: radioforedrag, forstudier til socialhistorien, skitser fra nu pågående studier i italiensk byhistorie. Resultatet for læseren er en række inspirerende og meget informerende stykker om væsentlige emner inden for middelalderens historie. Bogen er upræcisiøs, giver ikke udseende af at ville dække noget felt, ej heller at udtømme nogen emner, og slet ikke at ville sige det sidste ord i nogen sag.

Forfatterens store indsigt i periodens problemer viser sig netop i hans forsigtige og afventende holdning og i hans problematisering af de forskellige temaer.

For den ikke særligt sagkyndige giver bogen levende billeder af middelalderliv: plovmanden, der beskriver sit hårde arbejde, købmanden, der rejser om med sine luksusvarer, den unge kone, der instrueres af sin gamle ægtemand med hensyn til sine pligter. I løbet af bogens første del præsenteres en række typiske borgere i det middelalderlige Europa.

Anden del er nok så krævende læsning. Som i første del er ideen den at vise, hvor der er forskelle mellem det middelalderlige samfund og samfundet i dag, og hvor der er ligheder. Med forsigtighed påpeges eksempelvis forstadier til kapitalismen og forstadier til vore dages politiske teori. Forfatteren er ikke de enkle parallellers mand, tværtimod advares der gang på gang mod for let sete forskelle og ligheder.

Forfatteren ønsker først og fremmest at tegne en skitse af nogle middelalderlige samfundsforhold, og behandler demografiske, retshistoriske, ideologiske og statsteoretiske emner. Her skal blot kort gengives nogle hovedsynspunkter: Begrebet middelalderen dækker over en periode, der snarere burde splittes op i flere, i hvert fald markeres et vendepunkt i udviklingen omkring 1200. Her fandt en revolutionære ændring i det økonomiske system sted med overgangen fra luksushandelen, varetaget af vandrekøbmænd, til den organiserede, internationale grovvarerhandel. Det middelalderlige samfund var kendetegnet af mobilitet, levende dokumenteret i bogens første kapitler i skildringen af bevægeligheden i munkeverdenen, og ved middelalderens midte begyndte bevægeligheden også at gøre sig gældende på det økonomiske område med differentiering i produktions- og handelslivet, der indtræder i forlængelse af den tidlige middelalderens befolkningstilvækst. Senmiddelalderen med dens stærke økonomiske aktivitet, hvor forskellige opfindelser nyttiggøres til frigørelse af arbejdskraft, står i stærk modsætning til den tidlige middelalder med dens ødselhed i anvendelsen af samme.

Bogen indeholder en kommenteret bibliografi, der naturligvis er nyttig. Endnu nyttigere ville præcise henvisninger have været, da bogen, trods det brede publikum, den ønsker at nå, i høj grad har karakter af forskningsoversigt.

Nanna Damsholt

Hans Gregersen: Stygge Krumpen – den sidste Børglumbisp. Et historisk portræt. Grafisk tilrettelægning og tegninger: Henrik Bygholm. 78 s., 1979, kr. 68.

En ung lærer i Sæby, Hans Gregersen, har skrevet en bog om Børglumbispens Stygge Krumpen. Forfatteren har tidligere fået udgivet bøger om lokalhistoriske emner, og det er prisværdigt, at han nu er gået i gang med en historisk skildring af den berygtede Børglumbisp. Hvad der indtil nu foreligger om Stygge Krumpen har været ret begrænset. Thit Jensens blodrige reformationsroman

»Stygge Krumpen«, som udkom i 1936, kan man i denne forbindelse se bort fra.

Hans Gregersen indleder med at fortælle om munkevæsenet, som det fungerede i middelalderen og i årene forud for reformationen. På Børglum Kloster levede og virkede munkene i omkring 350 år. Bispestolen flyttedes 1130 til Børglum efter at Vestervig havde mistet sin strategiske placering ved Limfjordens tilsanding. I bogens første afsnit redegøres for den daglige husholdning på klostret. Klædemesteren, der ofte var en adelig, havde ansvaret for, at fadeburene ikke løb tomme og at bøndernes tiende – i form af naturalier – om efteråret blev samlet og anbragt i fadeburene. Det var ham, der meddelte, når måltidet var parat, og det var ham, der havde overopsynet med serveringen. Når bispemanden var på rejse eller visitats i sit stift, fulgte køkkenpersonalet med, og derfor måtte bispemænds følge blive stort. Selv om det var en kirkens mand var det nødvendigt at medbringe bevæbnet eskorte, der kunne sikre bispemanden en hurtig og problemløs færd. Rundt omkring i stiftet havde bispemænd sine gårde, hvor hovedkvarteret kunne slås op. Ofte red køkkenpersonalet i forvejen, så bispemanden endte arbejdet kunne sætte sig til et veldækket bord. Når fasten var ovre, spiste man godt og solidt. Fersk kød fik man normalt kun om efteråret. Vinteren igennem var det saltet kød, der kom på de flade trætafler, og måltidet medførte flittig brug af øl.

Under Børglumbispen hørte købstæderne Sæby og Thisted, hvoraf Sæby var den vigtigste, da byen fungerede som ind- og udskibningshavn. Af større gårde havde bispemænd tilsynsret over Voergaard, Sæbygaard, Birkelse og Sejlstrup. Også et halvt hundrede bøndergårde administreredes fra Børglum, hvortil kom fire møller og seks kirker. Man forstår, at en biskop, der havde så meget at forvalte, mere var en herskernatur end en ydmyg Guds tjener.

Stygge Krumpen blev født omkring 1485, det nøjagtige år kendes ikke. Faderen var adelsmand. Stygge fik en fireårig teoretisk uddannelse, han studerede først ved universitetet i København og kom herfra til den nordtyske by Greifswald, hvorfra han vendte tilbage til Danmark som magister. I 1514 blev han kongelig sekretær, hans anseelse og indflydelse voksede, og som 34-årig blev han 27. juli 1519 udnævnt til biskop for Børglum stift, han overtog bispestolen efter sin morbrøder Niels Stygge Rosenkrantz. I 17 år ledede Stygge Krumpen landets nordligste stift, han var en handlekraftig og viljestærk personlighed, der brugte sin stilling og magt til fremme af egne planer og til at argumentere imod den lutherske lære.

Stygge Krumpens forhold til kong Christian II var i begyndelsen godt, men da kongen prøvede på at begrænse kirkens og adelens magt, blev det ham for meget. Han sluttede sig fra nu af sammen med en række af Jyllands mest indflydelsesrige mænd med det formål at få Christian II afsat til fordel for Frederik I. Få dage efter kongeskiftet viste Frederik I på forskellig vis sin taknemlighed mod de biskopper, som havde støttet ham, bl.a. fik Stygge Krumpen Sct. Laurentiidag den 10. august 1524 Købstadprivilegium til sin livsvigtige havn, Sæby. I privilegiebrevet læser man, at byen og dens indbyggere »maa og skal herefter indtil evig tid nyde, bruge og beholde fri købstadret og byfærd, sejlads, handel og

købmandsskab og alle andre herligheder, privilegier og friheder, ingen i nogen måde undtaget«. Sæbys nye status må ses som en taknemlig gestus fra kongens side.

Et spændende afsnit i bogen omhandler Stygge Krumpens forhold til den unge adelsdame, Elsebeth Gyldenstjerne, med hvem han langt ude var i familie, hvorfor samlivet efter den tids kirkeret må karakteriseres som blodskam. Elsebeth Gyldenstjerne ledsagede Stygge Krumpen rundt omkring i stiftet og holdt ofte til på Voergård og Sæbygård. De to herregårde omtaltes som bispemænds lysthuse. Her morede de sig med spil, jagt og fester.

Bogen giver en interessant orientering om katolicismens sidste år i Danmark. Stygge Krumpen var virksom for at bevare kirkens magt, og han deltog i de kampe og stridigheder, der opstod efter Frederik I's død 1533 og under Grevens Fejde 1534-36. Anholdelsen af Stygge Krumpen voldte ingen problemer, han var ikke klar over kongens planer og havde derfor ikke truffet modforanstaltninger. Han blev anholdt og ført til Sønderborg slot, hvor han sad indtil han blev løsladt i 1542 mod skriftligt at forpligte sig til ikke at modarbejde kongens beslutninger. Hans sidste år tilbragte han som lensmand på Asmild kloster ved Viborg. Stygge Krumpen døde 21. januar 1551 og blev begravet i Mariager klosterkirke, hvor Krumpenslægten har sin familiegravelse. Han er afbildet på gravstenen i hel figur med Bibel i den ene hånd og bispestav i den anden.

Hans Gregersen har gjort flittig brug af ældre, dansk arkivregistratur, han har været i Rigsarkivet, Det kgl. Bibliotek og han har hentet oplysninger fra de kirkehistoriske samlinger. Når nogle afsnit er knapt så udførlige som andre skyldes det formentlig, at kildematerialet ikke har været fyldigt nok. Taget under ét må bogen betegnes som velskrevet, og den vil utvivlsomt interessere alle, der gerne vil vide noget nærmere om forholdene i Nordjylland på Stygge Krumpens tid.

Ejnar Jakobsen

Eino Jutikkala: Bonden – Adelsmannen – Kronan. Godspolitik och jordegendomsförhållanden i Norden 1550-1750. Nordisk Ministerråd. Gyldendal/Liber. Kbh. 1979, 88 s.

En fremstilling af nordiske landboforhold i nyere tid er et naturligt led i serien Temahefter i Nordens historie, som Nordisk Ministerråd udgiver i samarbejde med Gyldendal. Den finske historiker Eino Jutikkala skriver i sin »Inledning«, at arven fra ældre tider antagelig føles stærkere inden for agrarhistorien end på noget andet historisk område. Mange forhold ændres, men bebyggelses- og kulturformer har her bevaret træk, der bærer præg af udviklingen helt tilbage til en fjern fortid.

Udgangspunktet er ejendoms- og brugsforhold i Norden ved middelalderens slutning. Centralt i skildringen står adel og bønder, mere i baggrunden står kronen (kongemagten), der dog i flere henseender har øvet indflydelse. Mens norske og finske historikere næsten udelukkende har behandlet især 1600-tallets landbohi-

storie ud fra bøndernes synspunkt, har dansk og svensk historieforskning mere ligeligt fremhævet træk, der belyser såvel positive som negative sider af forholdet mellem adel og bønder. Islands særegne tilstande er kort omtalt af Björn Teitsson. Det følgende omhandler adelsprivilegier, bondejrups overgang til adelen, der ikke var nogen homogen gruppe. I Sverige modsat i Danmark kunne adelen ekspandere i en stormagtsperiode; her klarede den gamle adel sig også under reduktionen. Storbrugenes størrelsesforhold og produktionsbetingelser i de to lande sammenlignes. I Danmark taler Henrik Pedersen ud fra 1688-matriklens oplysninger om »hovedgårdenes højst ulige fordeling over landets forskellige egne«. Jutikkala fremhæver, at Danmark var det eneste nordiske land, hvor der fandtes herregårde i alle landsdele.

Afsnittet om de danske fæstebønder belyser en periode, som navnlig Hans H. Fussing har skildret, mens min bog »Det danske Landbosamfund 1500-1800«, der udkom sent på året 1978, desværre ikke var Jutikkala bekendt, da han skrev. Et så væsentligt forhold som hoveriet i Danmark er ikke fyldestgørende belyst m.h.t. den nyere periode, og et eksempel på sjællandske fæsteforhold, fremdraget for godt 40 år siden, kan virke misvisende sammenholdt med de omfattende landsdelsundersøgelser, som nu foreligger, og som nødvendigvis må supplere, til dels revidere tidligere fremstillinger. Hvad angår danske husmænds forhold, bør det siges, at Jutikkalas oplysninger er mere dækkende.

For danske læsere har denne kortfattede fremstilling da navnlig sin store værdi ved at belyse svenske, norske og finske landboforhold. Det kan tilføjes, at Jutikkalas slutningsafsnit, »Likheter och olikheter. Det efterlämnade arvet«, i beundringsværdigt koncentreret form siger noget meget væsentligt om udviklingen i Norden i den omhandlede periode.

Fridlev Skrubbeltrang

Poul Harris: Marselis-slægten. Blade af dens historie. Centrum, Jyllands-Postens Forlag, 1980. 240 s. plus udfoldelig tavle. Ill., kr. 155.75.

Handelshuset Marselis og dets virksomhed i Danmark og Norge i tiårene omkring 1650 findes hyppigt omtalt i den historiske litteratur, og familien har forlængst fået en fast plads i de samlede fremstillinger af Danmarks og Norges historie. Derimod har Marselis ikke tidligere været genstand for en selvstændig monografisk behandling hverken i Norge eller Danmark, selv om familiens virksomhed og betydning nok kan retfærdiggøre det.

Historikere som J.A. Fridericia, Louis Bobé, C.O. Bøggild-Andersen og Johan Jørgensen for at nævne de vigtigste har alle været opmærksomme på Marselis' betydning og har lagt grunden til et nærmere studium af familiens virksomhed som købmænd, långivere, bjergværksejere, postadministratorer m.m., men uden selv at gå igang med arbejdet. Det er derfor blevet den tidligere hollandske konsul Poul Harris, der i den bog, der her skal omtales, har kunnet publicere den første samlede danske fremstilling af Marselis-slægtens historie. Harris mener

selv, at de danske historikers tilbageholdenhed med at give sig i kast med familien Marselis' historie måske kan skyldes den hårde dom og kritik, som familien har været udsat for i den foreliggende litteratur, »historiens dom« om man vil (s. 15). Taget i betragtning hvor stedmoderligt og mangelfuldt eller direkte udforsket store dele af ældre dansk handels- og økonomisk historie er, mener jeg langtfra, at dette forhold behøver at være en forklaring. Dertil kommer, at det ingenlunde er nogen let og taknemmelig opgave at give sig i kast med en undersøgelse af Marselis' virksomhed på grund af dennes i høj grad internationale karakter. Det kan i sig selv være nok til at afholde en historiker fra at begynde en behandling heraf. Forskningsmidler og rejsepenge har altid været en mangelvare, og arkivbesøg i udlandet er i høj grad en forudsætning for på tilfredsstillende måde at beskæftige sig med Marselis' virksomhed, også set i relation specielt til den del, der fandt sted i Danmark og Norge. Denne bliver først rigtig forståelig og sat i rette sammenhæng og perspektiv, når den bliver set på baggrund af Marselis' internationale virksomhed. Marselis' handelshus kan med et moderne udtryk betegnes som en multinational koncern med sine afdelinger og aktiviteter spredt ud over det meste af Europa: hovedkontorer i handelscentrene Amsterdam og Hamborg og filialer i økonomisk mindre udviklede lande (Danmark-Norge, Polen, Rusland). Marselis' virksomhed og udvikling kan således være en case study i centrum-periferi-problematikken, forholdet mellem økonomisk og socialt mere og mindre udviklede områder. Marselis drog uden al tvivl fordel af den på europæisk plan ulige udvikling og skyldte den sin merkantile succes.

Harris har som ikke-faghistoriker med sin fremstilling sat sig en mere begrænset opgave: han vil fortælle *slægtens* historie og vurdere, om dommen over den kan betragtes som retfærdig, og det er selvsagt rimeligt, at fremstillingen bliver bedømt ud fra disse intentioner.

Med hovedvægten lagt på slægtens, personernes historie og med disse gjort strukturerende for dispositionen kan der rejses den første alvorlige indvending mod Harris' bog: ved at have sat enkeltpersonernes skæbne i centrum og kun at lade dem binde sammen af det fælles slægtsforhold mistes en væsentlig del af muligheden for at skabe en sammenhæng i og forståelse af Marselis' historie. I stedet for Marselis' historie præsenteres vi for mere eller mindre forbundne »historier« eller »blade« af slægtens historie, hvis vi skal blive i forfatterens sprogbrug. Dette er selvsagt ikke nogen tilfældighed, men ligger i forlængelse af Harris' historie- og samfundssyn, som det kommer til udtryk i bogen. Han formulerer det selv sådan, at alle nu som tidligere har lige sociale muligheder, og at det er den lille gruppe af ideoerige og foretagsomme mennesker, der altid findes, der kommer frem (forstået som socialt opadstigende) og som skaber historien (s. 15-16). Hertil vil jeg fremholde, at det, der forbinder medlemmerne af familien Marselis, er deres fælles erhvervsaktivitet og forbundne økonomiske interesser på en lang række områder, og at det derfor er dem, der bør være strukturerende for at give fremstillingen sammenhæng og mening, også selv om Harris har villet skrive slægtens og ikke handelshusets eller rettere handelshuse-

nes historie. Det bliver nu engang en mere eller mindre konstrueret skelnen mellem slægt og handelsvirksomhed, der er helt urimelig at opretholde, ikke mindst da det er det sidste, der har givet Marselis betydning, og dertil kommer, at slægtens historie må ses under alle dens aspekter, og det er direkte handelsvirksomheden, der var konstituerende herfor og af mest afgørende betydning også for Marselis' »private« eller familiemæssige dispositioner. Den »kærlighed«, som Harris ser som årsag til giftermål i familien (bl.a. s. 36, 56), vil jeg hurtigt nedtone til fordel for rent forretningsmæssige overvejelser: det var i høj grad sådanne, der i handelshuse af Marselis' format var styrende for ægteskabsforbindelser og ikke noget så luksuriøst som et overvejende følelsesbetonet forhold, selv om dette ikke totalt skal udelukkes.¹⁾

Det viser sig, at den valgte disposition med udgangspunkt i de enkelte personer medfører en lang række kronologiske brud og gentagelser, der opløser en række umiddelbare forståelsesmæssige sammenhænge. Handelshuset Marselis' grundlægger Gabriel Marselis den ældre må således dø i flere omgange: første gang i afsnittet om ham selv, senere også i afsnittet om en af sønnerne, Selio Marselis, og begge steder anvendes der direkte afsnitsoverskrifter, der meddeler begivenheden (s. 40, 95). Det er ikke heldigt.²⁾ Blandt de emnemæssige brud på dispositionen og noget vildledende overskrifter skal jeg kun give et par eksempler: i kapitlet om Gabriel Marselis d.æ. fortælles der efter beretningen om Christian IV.s kornopkøb i Rusland i 1620'erne og Marselis' andel heri under overskriften »En grotesk pantsætning« brat om, at Christian IV. havde haft sin kongekrone sat i pant til Marselis i Hamborg (s. 37f.), hvilket foranlediger Harris til en række vidtløftigheder om kongekroner og deres brug i øvrigt. Først senere får vi en knap og utilstrækkelig forklaring på, hvorledes det kunne gå til, at Marselis havde fået den position og rolle i forhold til den danske kongemagt. Og her ser jeg helt bort fra, at pantsætningen af kongekronen først er sket efter Gabriel Marselis' død (1643), nemlig efter krigen 1644-45 og skete til arvingerne A.B. Berns & L. Marselis i Hamborg i fællesskab,³⁾ hvorfor en omtale af pantsætningen slet ikke hører hjemme her.

I afsnittet om Gabriel Marselis den yngre angives det, at der efter en kort introduktion om personens liv, skal fortælles om Marselis-slægten som storgodsejere på internationalt plan, idet der indledes således: »I perioder brillerede også medlemmer af Marselis-slægten som storgodsejere« (s. 109). Dette samtidig for at give en fornemmelse af Harris' særlige stil og forhold til emnet. Indhold-

det svarer imidlertid ikke hertil: i afsnittet fortælles kun om familiens forskellige privatboliger og lystgårde, og det var selvsagt ikke disse, der gjorde Marselis til storgodsejere på internationalt plan (s. 109-111). Det er først de store godsovertagelser i Danmark og Norge efter 1660 som pant eller ejendom for givet kredit til kongemagten, der berettiger til at karakterisere familien som godsejere på internationalt plan, og disse godsoverdragelser behandles først i et senere afsnit (s. 123 ff.). Der kunne gives flere eksempler på misvisende overskrifter og uheldige kronologiske brud (f.eks. s. 114, 116), men det skal være nok hermed.

Nok er Harris den første, der offentliggør en samlet dansk fremstilling af Marselis-slægtens historie, men hermed være ikke sagt, at han er den første, der foretager en pløjning i hidtil uopdyrket jord. Han har kunnet trække stærkt på Erik Amburgers på tysk udgivne bog fra 1957 om Marselis, specielt med henblik på virksomheden i Rusland, men også hvad angår virksomheden i Vesteuropa.⁴⁾ Der er i realiteten kun meget lidt at finde hos Harris, som ikke kan genfindes hos især Amburger i hans meget stofmættede bog. Harris har tilmed ikke altid angivet, at en række iagttagelser om handelshuset er overtaget fra Amburger eller allerede findes i den foreliggende forskning.⁵⁾ Dette nævnes kun for at påpege en vis tendens igennem hele bogen, et forsøg på at få læseren til at acceptere denne bog som mere end en amatørers forsøg på en traditionel populariserende historiefortælling, men også i en eller anden form at acceptere den som et egentligt selvstændigt bidrag til den historiske forskning. Harris nævner flere gange, at han har foretaget mange besøg på arkiver, biblioteker og museer både her og i udlandet (bl.a. s. 12, 15), taler om sine studier og studieresultater osv. Bag arkivbesøgene ligger der imidlertid ingen mere eller mindre systematisk anlagt arkivforskning. Harris kan ikke selv læse 1600-tallets skrift, men har i nogle tilfælde indhentet hjælp hertil. Hvad der har styret de fleste af arkivbesøgene synes i stedet at have været henvisningerne i Amburgers bog, hvorefter der i en række tilfælde er henvist direkte til det utrykte materiale uden at angive Amburgers bog som mellemlid (f.eks. note 85, 158, 171, 307, 308). Hvad jeg vil udtrykke hermed er, at Harris' bog ikke kan tillægges nogen selvstændig videnskabelig værdi, heller ikke på trods af den ubestrideligt store energi, Harris har udvist i sit indsamlingsarbejde både hvad angår dansk og udenlandsk litteratur, ligesom en række oplysninger og vurderinger slet ikke vil kunne holde for en nærmere prøvelse. Derimod må vi være Harris taknemmelig for det billed-

1. Jeg kan om ægteskabet som et led i Marselis' forretningsdispositioner henvise til min afhandling »*Familien Marselis. Den dansk-norske kronens leverandør, bankier og producent 1625-1670*«, Ms. 184 s., Hist. Inst., Århus Universitet 1976, s. 8 ff., 35 ff., 77 f.
2. Harris benytter af en eller anden grund til stadighed det misvisende »stamhus« om Marselis' handelshuse.
3. Jfr. min ovennævnte afh. s. 58 f. og der anf. henvisninger.
4. Erik Amburger: *Die Familie Marselis. Studien zur russischen Wirtschaftsgeschichte*, Giessen 1957. Fejlagtig titel hos Harris s. 236.
5. F.eks. findes betragtningerne om navnet Elswoud (s. 29) hos Amburger (s. 27); korrektionerne til *Dansk Biografisk Leksikon*s 2. udg. ang. A.B. Bern's kone (s. 42) er allerede rettet i samme værks tillægsbind; den i note 62 anførte rettelse havde allerede O. Nielsen haft øje for (*Personalthistorisk Tidsskrift* 1, 1880, s. 203).

stof, der gengives i bogen, og hvoraf en del ikke tidligere har været umiddelbart tilgængeligt for et dansk publikum (specielt s. 122, 144).⁶⁾

På et område mener Harris selv især udtrykkeligt at have bidraget med noget nyt, og det er angående en af Marselis' danske kampagner, Albert Baltzer Berns og hans genealogi, hvor en helt ny slægtstavle er blevet resultatet (se især s. 44 og tavlen bag i bogen). Jeg skal gøre opmærksom på, at Harris' nytolkning af det forhåndenværende kildemateriale angående Berns' forældres herkomst bl.a. beror på en klippefast tillid til H.U. Ramsings værk om københavnske ejendommers besiddelsesforhold før 1728,⁷⁾ og en udtalt mistillid til Oluf Niensens arbejder i denne sammenhæng.⁸⁾ Harris går så vidt i sit rekonstruktionsforsøg, at han ikke alene laver en ny slægtstavle, men også forsyner de begravede familiemedlemmer i St. Nikolai kirke med dertil svarende slægtsrelationer, idet den forudsætningsløse læser må tro, at der s. 53 og 55 er tale om en direkte gengivelse af sider fra kopibogen over kirkens begravelser. Det er det imidlertid ikke, men er også Harris' forsøg på en rekonstruktion af familieforholdene og kan derfor slet ikke, som han selv mener, tjene som støtte til hans øvrige nytolkninger (se s. 53).⁹⁾ Det er ikke stedet her til at gå nærmere i detaljer med Berns' genealogi, men jeg agter at vende tilbage hertil i en anden sammenhæng.¹⁰⁾ Her skal der kun advares mod at tage Harris' rekonstruktionsforsøg for gode varer, da det på afgørende punkter strider mod det eksisterende kildemateriale.

Harris har med sin bog villet rehabilitere Marselis og vise, at slægten ikke var så slem som sit rygte. Hvad Marselis foretog sig i sin samtid var ikke noget usædvanligt eller særligt graverende set ud fra samtidens forudsætninger, og hvad andre købmænd og godsejere i en tilsvarende position foretog sig var ikke bedre egnet til at tjene deres rygte, mener Harris. Således vurderet kan der være noget rigtigt i Harris' rehabiliteringsforsøg: Marselis var måske ikke værre end så mange andre af samtidens initiativrige foregangsmænd. Korruption, svindel og enorme profitter var ikke noget særligt for Marselis, for Danmark eller for Europa i 1600-tallet. Hvor oprustningens og krigens krav møder købmændens opstår den slags stadig, hvad de seneste års afslørende skandalesager har vist (Lockheed m.m.). Men ved en samlet vurdering af Marselis' virksomhed mener jeg ikke, at man kan nøjes med denne betragtning. Marselis' mange initiativer og stigende rigdom havde en pris: økonomisk og socialt betød det ødelæggelse eller en radikal ændring af mange menneskers eksistensgrundlag og levevilkår. Med kongemagten i ryggen kunne Marselis skalte og valte med

arbejdskraften ved sine bjergværker og de omkringboende bønder, kræve gårde nedlagt, forlange arbejdskørsel m.m. og som godsejere ændre afgifts- og arbejdsbetingelserne uden at befolkningen kunne beskytte sig herimod eller havde et socialt sikkerhedsnet under sig, når Marselis initiativer radikalt ændrede eller forringede deres vilkår. Marselis-familien var initiativrig, og hvad der styrede initiativerne var muligheden for at tjene penge uden hensyn til de menneskelige omkostninger. Som et af de første eksempler på en multinational concerns virksomhed i Danmark-Norge er Marselis-forretningens meget illustrativ på godt og ondt. Selvfølgelig betød det acceleret udnyttelse af landenes råstofressourcer, indførelse af ny teknik og nye organisationsformer etc., men når det skete i et samfund, hvor kongemagten/staten helt og holdent stod bag de nye entreprenører på bekostning af den menige befolknings behov og interesser, kan det ikke undre, at vi hører mange samtidige klager over Marselis' virksomhed. Ud fra den samtidige menige almues interesser var Marselis' og andre moderne entreprenørers virksomhed noget nyt og hensynsløst, der nok berettigede dem til at klage og at betegne deres virksomhed som afpresning og udbytning. Det bliver et spørgsmål om fra hvilken social gruppe i samfundet, man ønsker at foretage sin vurdering, og her har Harris helt klart foretaget et valg. Det er legitimt, men viser også under hvilken forudsætning, Harris' rehabiliteringsforsøg må ses.

Det vil slutteligt være rimeligt at bedømme Harris' bog som den populariserende historiefortælling, den er. Fremstillingen er letlæst og letlæst; udstyret er i orden, der er adskillige illustrationer m.v. Udenomsværkerne er således til stede, og en bog om Marselis opfylder givetvis et behov ikke mindst i Århus-området, hvor Marselis-navnet efterhånden er blevet meget kendt og anvendt i de forskelligste sammenhænge spændende fra sportsbegivenheder over den kongelige residens i byen til pålægsindustrien. Hvem var egentlig Marselis, er sikkert et spørgsmål mange århusianere på et tidspunkt stiller sig. Når jeg ikke mener, at bogen kan være fyldestgørende på dette område, hænger det ikke sammen med nogen som helst afstandtagen fra forsøg på en populær formidling af viden om fortiden; det er mere et spørgsmål om måden, det skal gøres på. Selvfølgelig må man kræve af den populariserende historieskrivning, at den skal være underholdende og oplysende, og det er Harris' bog også et stykke hen ad vejen, men man må ideelt set også kræve, at den samtidig giver en sammenhængende forståelse af emnet, klargør tidens betingelser og vilkår, så læseren ikke blot sidder tilbage med spredte historier, men giver

6. Yderligere findes der ud over det af Harris gengivne maleri af Gabriel Marselis d.y.s. lystgård Elswoud (s. 122) endnu et samtidigt maleri af maleren Jan Wouwerman, gengivet af C. J. Connet: Elswout, *Jaarboek Haarlem* 1933, s. 48/49.

7. H. U. Ramsing: *Københavns Ejensomme 1377-1728*, Kbh. 1943 ff., bd. 1 ff. (endnu ikke færdigudgivet efter forfatterens død).

8. O. Nielsen) *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, bd. 4, Kbh. 1885.

9. Kopibogens opgivelser aftrykt i *Personalthistorisk Tidsskrift* 1, 1880, s. 192-223 (O. Nielsen) og i *Danmarks Kirker* 1, Kbh. 1945-58, udg. af Nationalmuseet ved V. Hermansen, Aa. Roussell og J. Steenberg, s. 577-613 (Johan Jørgensen).

10. Indtil da kan jeg henvise til den note 1 nævnte afh. s. 7-10, 132 og der anf. henvisninger.

et samlet meningsfyldt billede af emnet. At Harris ikke opfylder disse ideelle fordringer, skal han ikke specielt kritiseres for – det er der i det hele taget kun få, der gør.

John T. Lauridsen

Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang: Kina og Danmark 1600-1950. Kinafart og kinamode. Nationalmuseets forlag 1980. 360 s., ill. Kr. 260.

Umiddelbart før Tove Clemmensen forlod Nationalmuseets 3. afdeling i 1975, blev hun bedt om at klarlægge historien bag museets kinesiske lysthus, opstillet i parken bag Brede hovedbygning. Indtil da havde man med Frederik Weilbach og Christian Elling ment, at det måtte stamme fra Hirschholm slot, og at det elegante sexkantede lysthus var et arbejde af hosbygmester C.F. Harsdorff. En grundig historisk arkivalisk undersøgelse afslører imidlertid nu, at det fornemt udsmykkede og møblerede kinesiske hus stammer fra handelsmagnaten Frédéric de Conincks landsted »Dronninggaard« ved Furesøen, hvor det rejstes mellem 1786 og 1790 sandsynligvis med Andreas Kirkerup som arkitekt. Lysthuset blev på sin oprindelige plads indtil 1870, hvor det blev flyttet til en villahave i Klampenborg; herfra kom det til Nationalmuseet i 1971. Afgørende i denne arkivaliske argumentation er identifikationen af lysthuset ud fra beskrivelsen i Lauritz Engelstofts »Vandringer i Sjælland i Juni 1797«; denne virker i første omgang højst sandsynlig, men helt overbevist bliver man, når konservatoren derefter kan gå ud og afdække præcis de i dagbogen omtalte skrifttegn, netop på det sted de skulle være, blot skjulte af årtiers overmalinger.

Med denne undersøgelse var Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang vundet for emnet Kina og Danmark. Begge har en baggrund som inspektør ved Nationalmuseet. Clemmensen har navnlig beskæftiget sig med danske møbler og interiører i 18. og 19. århundrede, medens Mackeprangs forskningsfelt især har været den forhistoriske arkæologi. Sammen har ægtefællerne dog i 1956 udgivet en kunsthistorisk undersøgelse af Christian IXs palæ på Amalienborg 1750-1906.

Forfatterens udgangspunkt som museumsfolk og kunsthistorikere er temmelig forskelligt fra mit eget, som er handels- og søfartshistorikeren. Dette må holdes in mente under den følgende omtale af kinaværket.

Det erklærede formål med arbejdet har været først og fremmest »at undersøge Kina's indflydelse på stiludviklingen i Danmark fra Christian IV's tid til vore dage«; desuden »er der også grund til at interessere sig for de skibe og mænd, som deltog i de farefulde togt« (p. 7). Stiludviklingen behandles dels for importvarenes vedkommende dels for kinesierernes (dvs. kinesiserende arbejder fremstillede i Europa). Denne behandling er garneret af kortere passager, som summarisk beretter om handelskompagniernes og til dels samfundets hele udvikling og økonomiske vilkår. Hertil kommer præsentatio-

nen af visse kinatogters forløb. Trods titelens tidsangivelse koncentrerer fremstillingen sig helt om 17. og 18. århundrede; tiden efter 1808 behandles noget kortfattet, 20. århundrede så godt som ikke.

Som dokumenteret i det omfangsrige noteapparat hviler bogen på et udstrakt materiale af skriftlige og ikke-skriftlige kilder. I baggrundorienteringen om kompagnierne er den relevante litteratur benyttet, skønt Kay Larsens bedagede værker ikke helt er den viste tillid værdige. Men selv om forfatterne er imponerende godt orienterede og à jour i litteratursøgningen, har deres opmærksomme øjne ikke registreret den nyeste beskrivelse af Asiatisk Kompagnis kinafarter 1732-1833.

De ikke-skriftlige kilder, som gøres til genstand for analyse, udgør som venteligt et udvalg af den samlede mængde importvarer og kineserier. Der er tale om »en række af de mest karakteristiske, daterede eksempler« (p. 7); hvordan udvalget er foretaget, får vi dog ingen besked om. Men hvor stor en andel af de bevarede sager er daterbare? og er den repræsentativ for helheden? afspejler de bevarede genstande overhovedet de oprindeligt eksisterende?

Spørgsmålene trænger sig på af flere grunde. For det første fordi der bogen igennem sker en glidning fra hovedsagelig at behandle kinesisk porcelæn, til at fremstillingen domineres mere og mere af kinesier – især i form af lysthuse med inventar. Men om denne forskyldning skyldes daterings- eller bevaringskriteriet siges intet. For det andet fordi vi jo på forhånd kender en lang række spændende effekter, som forfatterne kunne inddrage, men ikke gør. Se blot i den nys udgivne kunstkammerkatalog!

Hovedformålet er som sagt at undersøge Kinas indflydelse på stiludviklingen i Danmark. Men forfatterne anskuer udelukkende sagen gennem europæiske briller, og læseren får intet at vide om datidens Kina, om dets kunst og håndværk eller om de strikte vilkår, samkøbet mellem europæere og kinesere var underkastet. Ej heller orienterer de om den lange og bearbejdende proces, der var skudt ind mellem udspringet i Kina og den resulterende stilpåvirkning i Danmark. Mulighederne for at opnå et bare nogenlunde realistisk indtryk af kinesisk kunst og kultur var uhyre begrænsede – og er det stadig for læseren af den nu foreliggende bog.

Periodiseringen af den kronologisk disponerede fremstilling følger de danske kongers regeringsår. Denne arkaiserende opdeling forekommer dog ikke særlig hensigtsmæssig, efter som man under læsningen får indtryk af, hvor udpræget internationalt smagsmiljøet var, og hvor afgørende impulserne ude fra var for kinamoden i Danmark. Til disse kunsthistoriske determinanter kommer imidlertid med ubønhørlig kraft de økonomiske konjunkturers bestemmen af, hvad der i det hele taget var overkommeligt.

I den forbindelse kan læseren heller ikke undlade at komme til at spekulere på, hvorfor i hvert fald nationens fremmeste og mest formuende personer så som kongen og handelsfyrsterne erhvervede både ægte kinesiske sager og hjemmegjorte efterligninger. Prisforskelle har næppe været afgørende, men var det et spørgsmål om smag og stil, kortere leveringstid eller hvad? Et andet relevant emne,

som bogen lader uberørt, er spørgsmålet om, hvor langt kinasagerne og kinamoden trængte ned i samfundspyramiden. Forfatterparret færdes udelukkende i overklassens herskabelige slotte og palæer; men blandt hovedstadens mellemag i 18. århundrede har der befundet sig en hel del the- og kaffekopper af kinesisk porcelæn. Underklassen har næppe haft råd dertil; men derfor kunne de velhavendes smag udmærket smitte af på de frembringelser, almuen selv fremstillede. For den folkelige udbredelse af kinavarer ville det især være interessant at prøve at følge det private føringsgods. Dette indkøbte de ombordværende søfolk i Canton, og værditilvæksten heraf mellem Kina og Danmark udgjorde i perioder et vigtigt tilskud til hyren.

Som sagt er Clemmensen og Mackeprangs hovedærinde kunst- eller stilhistorisk. Og læseren tages med på en interessant, men ikke uanstrengende vandring. Efter en uhyre indgående indledning om de store opdagelser og søvejene til Asien lægges der ud med vort ældste bevarede stykke kraak-porcelæn fra omkring 1600 samt den kendte kinesiske porcelænsskål, som Ove Gedde ifølge traditionen havde med hjem fra Forindien i 1622 efter nationens første asienfart. Derpå behandles Europas ældste vægdekorationer med kineserier, de findes på Rosenborg og stammer fra årene omkring 1670.

Her som i de fleste tilfælde indeholder behandlingen tre elementer: en nøje beskrivelse af genstandene, en påpegning af forlæg samt en forklaring af bevaringshistorien. Ved genstandsbeskrivelserne benyttes en række fagudtryk med et præcist begrebsindhold – der dog ikke vil sige alle læsere lige meget. Som eksempler kan nævnes »fiksérkande« (p. 39) og »Tambachs Lessine« (p. 178) samt den kinesiske angivelse »15 Teil pr. Piccul« (p. 168); disse forklares ikke i stikordsregisteret, hvor der redegøres for betydningen af ganske enkelte andre svære ord. (Hertil kommer de mange afbildede kinesiske skrifttegn rundt omkring, som intetsteds oversættes). Ved forlægsundersøgelserne regnes identisk eller delvis sammenfaldende udseende som bevis for forlægsfunktionen; i enkelte tilfælde kan tekniske undersøgelser bekræfte antagelsen (fx. kvartslysundersøgelsen p. 56), men i andre må forfatterens antagelser svæve ved egen kraft (fx. p. 176f). I enkelte tilfælde er gættene helt uden kildebelæg – som dronning Louises blå porcelænsvasers køber, Oeh-lenschläger på Ordruphøjs observatorium og kinaskibet i Asiatick Kompagnis grav.

Som helhed er fortolkningerne imidlertid sobre, og netop de mange nytolkninger og nyttilskrivninger gør bogen værdifuld. Blandt de mest interessante er – foruden den indledningsvis omtalte – historien om billedet fra Hirschholm slot af den kinesiske kejser, der endte som forskallingsbræt i en handskemagers hus i Købmagergade, og beretningen om det kinesiske lysthus, som ikke fandtes ved Hirschholm men derimod Frederiksborg slot (p. 172-181). Desuden kan forfatterne fastslå, at det ikke som hidtil antaget er supercargo Christen Lintrup, men i stedet hans kollega Ølgod, der 1739 hjembragte den kendte kobberbakke med familien Holmstedts stamtræer (p. 158-162) – samt at kammerherre de la Calmettes kinesiske lysthus på Liselund er inspireret af det i Frederiksborg have og ikke omvendt (p. 257-259). Den forsk-

ningsmæssige værdi af resultater som disse tilkommer det rettelig kunsthistorikerne at vurdere.

Et vigtigt led i fremstillingen er de to hundrede tegninger og fotos, der supplerer og uddyber teksten, i hvilken de er glimrende indarbejdede. Men netop derfor virker det helt unødvendigt, at billedteksterne ord til andet genfindes i den vedstående brødtext. Ud over den visuelle information illustrationerne giver, tjener de til at lette tilegnelsen af den uhyre stofrige og detaljemættede text, som digressioner og factophobning gør til relativ tung kost. I det hele taget må Erik Ellegaard Frederiksens topografiske tilrettelæggelse fremhæves, thi bogen har en behagelig tospaltet text i fint samspil med de smukke figurer. Alt i alt fremtræder værket ualmindelig elegant.

Vi har altså med Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprangs store flotte bog fået den første samlede afhandling om Kinas indflydelse på stiludviklingen herhjemme i 17. og 18. århundrede. Særlig vægt er lagt på den særdeles kinaintresserede monark Christian VI's regeringsperiode, som faldt sammen med Asiatick Kompagnis etableringsfase og de første danske togter direkte til Kina. Tiden efter 1808 er kun kort behandlet, da kinainteressen nu ikke mere var så udtalt som før. Fremstillingen fokuserer særlig på porcelæn, lysthuse samt møbler og kun i mindre grad inddrager lakarbejder og tekstiler. Men som følge af den anvendte metode med at udvælge enkelte stykker til granskning er fx. Bredo L. Grandjeans bog om importporcelænet fra Canton 1700-1822 ingenlunde overflødiggjort. I kinaværkets afsnit om kinaarten bringes intet nyt, tværtimod har forfatterne viderebragt den misvisende traditionelle opfattelse, at togterne i almindelighed var farefulde og risikable.

Sluttelig kan en økonomihistoriker ikke undlade at påpege følgende. Asiatick Kompagnis returladninger fra Kina var næsten rene theladninger, som regel udgjorde theerne nemlig 85-90 % af lastens værdi; i den eneste returladning, der lader sig rekonstruere på grundlag af Rasch og Sveistrups standardværk om kompagniet i den florissante periode, repræsenterede porcelæn 3 % og silkestoffer 6 % af den samlede værdi. Ydermere var langt størsteparten af porcelænet gement masseproduceret brugsgods: the- og kaffekopper udgjorde halvdelen af det her hjembragte porcelæn, vidt forskelligt fra bogens unikke bestillingsporcelæn.

Ved siden af alle sine utvivlsomme kunsthistoriske fortræffeligheder har det foreliggende værk endnu engang bragt i erindring, i hvor høj grad vi derudover savner en omfattende behandling af den økonomisk så centrale kinahandel.

Erik Gøbel

Hans Chr. Bjerg og John Erichsen: Danske Orlogsskibe 1690-1860. I-II, 396 sider med illustrationer. Lademann 1980. Kr. 3.200.

Aldrig tidligere er et så fornemt marinehistorisk værk blevet udgivet ver hjemme. Baggrunden herfor er Rigsarkivets registrering af en i international sammenhæng enestående samling af skibstegninger, der stort set inde-

holder tegninger af alle de danske krigsskibe, som blev bygget i perioden 1690-1860.

Værket er inddelt i to bind. Det første er et tekstbind, der dels indeholder et afsnit om skibenes konstruktion skrevet af marinehistorikeren, arkivar Hans Chr. Bjerg, dels et afsnit om skibsudmykningen af kunsthistorikeren, museumschef John Erichsen, som ikke hidtil har faret til søs. Det er i øvrigt illustreret så overdådigt, at det rettelig må betegnes som en billedbog. Det andet bind er et plancheværk, der omfatter ornamenttegninger, som er gengivet i en meget fornem kvalitet.

Formålet med bogen har været at udgive en oversigt og en selektiv kildeudgave over skibsbyggeriet og skibsudmykningen i sejlkrigsskibenes æra. Hovedvægten er lagt på skibsornamenteringen, som er et hidtil upåagtet emne inden for kunsthistorien. Indtil dato har det kun været behandlet i nogle tidsskriftartikler, i en stencileret afhandling af pioneren inden for området, orlogskaptajn Preben Holck og endelig i Hanne Poulsens nylige oversigtsværk »Gallionsfigurer og ornament på danske skibe og i danske samlinger«, som imidlertid koncentrerer sig om handelsskibe.

Når skibsbygningen også skildres, er årsagen den, at konstruktionen er den naturlige forudsætning for udsmykningen, og dette aspekt af orlogsskibenes historie ved vi mere om, idet der foreligger en del ældre værker og en række nyere artikler om emnet, bl.a. af Hans Chr. Bjerg, som har ledet registreringen af Rigsarkivets skibstegninger.

Bjerg har taget sit udgangspunkt i administrationshistoriske forhold ved beskrivelsen af, hvorledes skibsbyggeriet foregik. Selve det håndværksmæssige arbejde ved bygningen af skibene bliver kun i mindre omfang behandlet, fordi vor viden herom desværre er sparsom. Indledningsvis redegøres for udviklingen i det 17. århundrede, hvor skibstegningen efterhånden blev et nødvendigt led i konstruktionsprocessen. I denne periode bestræbte den danske marineledelse sig på at skabe et nationalt skibsbyggeri – uafhængigt af udenlandske konstruktører. Dette mål blev nået i midten af det næste århundrede. Hermed ophørte imidlertid ikke den udenlandske indflydelse – det gjorde den aldrig – men først på dette tidspunkt blev de danske skibskonstruktører så dygtige, at man kan tale om et selvstændigt dansk skibsbyggeri. Herefter var konstruktionen af krigsskibene heller ikke længere et så omdiskuteret emne, der i værste fald kunne koste en fabrikmester – skibskonstruktør – hans embede. Det man ofte havde været uenige om var, hvilken udenlandske byggemåde, der skulle ligge til grund for konstruktionen. Under en sådan debat kom man ind på, hvilke egenskaber et orlogsskib skulle besidde. Skulle det være en god sejler og udgøre et solidt underlag for artilleriet? Eller skulle det blot besidde en af disse egenskaber? Opfyldelsen af begge egenskaber var nemlig en meget svær opgave, der vanskeliggjordes af begrænsede økonomiske midler og de danske farvandsforhold, således at der var grænser for, hvor store skibene kunne bygges.

I sin fremstilling går Bjerg kronologisk frem, idet han benytter de forskellige fabrikmestres embedsperioder som kapitler i historien. Det er en velskrevet men desværre på nogle punkter mangelfuld redegørelse for skibsbyggeriet. Allerede fra starten mister man i nogen grad overblikket, fordi man ikke tilstrækkeligt introduceres til emnet. Der mangler en letforståelig teoretisk omtale af principperne for konstruktionen af krigsskibe samt datidens viden herom – navnlig artilleriets store betydning. Endelig savner man en afslutning af en eller anden art. Denne mangel er beklagelig, fordi udviklingen frem imod et selvstændigt dansk byggeri af orlogsskibe ikke træder tilstrækkeligt klart frem i Bjergs fremstilling, der i lidt for høj grad domineres af fabrikmesterens tilfældige embedsperioder. Det ville have været langt bedre med en inddeling, hvor de forskellige faser i udviklingen havde ligget til grund for kapitelinddelingen.

I forhold til den eksisterende forskning fremlægger forfatteren ikke ret meget nyt, dels fordi han tidligere har publiceret nogle af sine synspunkter i en række artikler, og dels fordi der allerede foreligger et udmærket værk om bygningen af danske orlogsskibe i perioden 1790-1850¹⁾ Fremhæves må dog Bjergs nye og interessante omtale af Danneskjold-Samsøes rolle ved fabrikmester Benstrups fald.

Der vil næsten altid være en del småfejl i en større afhandling, hvilket også er tilfældet her. På et punkt er misforståelserne imidlertid så grove, at de ikke kan forbigåes, nemlig med hensyn til skibsartilleriet. De to værste tudser skal nævnes. På side 45 oplyses, at en række nye bombarderskibe var »forsynede med mortérkanoner«? Det korrekte udtryk er armeret med mortarer. Endnu værre er dog Bjergs oplysning på side 54 om, at en brig var et tomatstet mindre fartøj med et lukket batteri. Briggen havde *ikke* et lukket batteri, men et åbent batteri, d.v.s. at kanonerne stod på dækket.

Bjergs afsnit indeholder således både med hensyn til disponeringen og detaljerne en række åbenlyse svagheder, som man ikke havde forventet, da han har et omfattende marinehistorisk forfatterskab bag sig. Nu er teksten heldigvis ikke altafgørende. De mange smukke illustrationer udnyttes så godt, at resultatet alligevel bliver en spændende oversigt over de danske orlogsskibes konstruktion.

I John Erichsens afsnit redegøres der indledningsvis for skibsornamentikkens elementer og for hvilke kilder, der er til rådighed for forskningen.

Ligesom skibsbyggeriet var præget af engelske og især franske konstruktionsprincipper, var også udsmykningen af skibene præget af de samme nationer. I en række kronologiske kapitler, der er bygget op omkring de enkelte billedhuggermestres embedsperioder, skildres nu udviklingen, idet man først introduceres til barokken, siden til rokokoen og endelig nyklassicismen. I den forbindelse er det interessant, at disse velkendte stilarter først slog igennem væsentlig senere inden for skibsudmykningen end inden for andre kunstformer, hvilket vidner om en vis konservativ holdning både hos billed-

huggeren og hos de myndigheder, der godkendte ornamntegningerne. Men uanset hvilke stilarter, der lå til grund for udsmykningen af skibene, så var de meget overdådigt ornamenteret frem til 1790'erne, hvorefter de udsmykkes langt mere enkelt. Denne ændring var ikke blot æstetisk begrundet, den skyldtes også praktiske og økonomiske forhold.

Ud over skibudsmykningens almindelige kunst- og stilhistoriske udvikling behandler Erichsen også billedhuggermestrenes indsats og kulturelle betydning. Vor viden om disse mestres gøren og laden er delvis begrænset, da de kun var én blandt mange håndværksmestre i skibsbygningsprocessen; men netop fordi deres ornamntegninger skulle godkendes af fabrikmesteren og kongen er der her bevaret et ganske omfattende materiale, som naturligt er grundlaget for forfatterens fremstilling. Han inddrager også andre kildegrupper; først og fremmest Orlogsmuseets bevarede ornamentsmodeller, der blev udført på baggrund af den kongelig approberede tegning. Desværre har vi kun fragmentarisk bevaret resultatet af alle anstrengelserne – de færdige skibsornamenter.

Men på trods af disse huller i kildematerialet har John Erichsen alligevel formået at give en særdeles spændende og kompetent redegørelse for de danske orlogsskibes udsmykning, der ikke blot er helstøbt, men også rig på en masse detaljer til glæde for både den marine- og kunsthistorisk interesserede.

Kun på et enkelt punkt kan der måske være grund til en kritisk bemærkning. Ligesom for Bjergs vedkommende forekommer inddelingen af kapitlerne i embedsperioder – i dette tilfælde billedhuggermestrenes – forståelig men ikke videre overskuelig. Det er opfattelsen, at fremstillingen ville vinde i overskuelighed, hvis f.eks. de forskellige kunsthistoriske stilperioder havde ligget til grund for disponeringen af fremstillingen.

Som afslutning på omtalen af tekstbindet må det fremhæves, at det er forsynet med et godt noteapparat, en række meget nyttige bilag over kildematerialet og endelig med et udmærket engelsk resumé.

En anmeldelse af plancheværket er vanskelig, fordi det er svært med ord at beskrive de mange dejlige tegninger. Det er dog værd at gøre opmærksom på, at det næsten udelukkende har relation til John Erichsens redegørelse for skibudsmykningen, og i den forbindelse bliver det brugt på fortrinlig måde. Alle plancherne er ikke alene meget smukt gengivet, de er også repræsentative for skibudsmykningens historie. Den eneste indvending, der kan rettes mod dette bind, er tegningernes store format – 42 x 30 cm – hvilket formodentlig er årsagen til, at hele værket er udgivet i dette format, der efter anmelderens mening er unødigt stort, fordi tegningerne alligevel er formindskede i forhold til originalerne, og de sagtens kunne få en yderligere reduktion.

Men selvom man måske både taber pusten over formatet og prisen, fascineres man alligevel over dette pragt-værk, hvis lige ikke hidtil er set; blot er det ærgerligt, at teksten ikke på alle punkter er af samme kvalitet som de smukke illustrationer.

Ole L. Frantzen

Bente Kjølbje: I Holbergs fodspor. En vandring gennem København i første halvdel af 1700-tallet = Politikens historiske bibliotek, [11]. Politikens forlag. Kbh., 1977. 224 s., ill. (billedred. John Erichsen). Kr. 58.

De talrige steder i Holbergs forfatterskab, hvor der henvises til bestemte københavnske lokaliteter og fænomener, danner grundlaget for denne »guide« over København på Holbergs tid (ca. 1720- ca. 1750). Bente Kjølbje har sørget for den forbindende tekst, John Erichsen for billeder.

Efter en kort indledning, der skildrer Holberg som bymenneske, føres læseren vha. Holberg-citater gennem Københavns gader ad en rute, der begynder ved Vesterport og slutter ved Østerport. Kapitlerne følger naturligt efter hinanden; egentlige vanskeligheder synes forfatteren kun at have haft med to kapitler, »branden 1728« og »gadesnavset og trafikken«, der noget vilkårligt er sat ind mellem et kapitel om Købmagergade-kvarteret og et om Slotsholmen. Bagest i bogen findes kildehenvisninger og et stedregister. Kildehenvisningerne, som udelukkende er til Holbergs værker, er ufuldstændige, der mangler mindst 15 henvisninger. Stedregistret er derimod fortrinligt. Desuden findes på omslagets inderside et nutidigt kort over det indre København, som sikkert kan være til hjælp for mange læsere, også selv om bogens vandring *ikke* er indtegnet, i modstrid med hvad der hævdes i korteksten.

Holberg er altid god, og da mindst ⅔ af teksten er ordrette Holberg-citater, så følger det næsten af sig selv, at det i det store hele er en fornøjelse at læse bogen, selv om det kan være anstrengende at springe rundt i Holbergs forfatterskab fra det ene skuespil til det andet og fra den ene epistel til den anden.

Bogen har if. forordet to formål. Den skal (1) sige noget »om Holberg og om hans forhold til sine nærmeste omgivelser« (2) fortælle om datidens København (s. 7). Det første formål må bogen siges at opfylde – den kan som Holberg-citatmosaik så at sige ikke andet. Hvad den får sagt om København er mere usikkert. Bente Kjølbje tager tilsyneladende alt, hvad Holberg skriver, for pålydende. Men det skal man ikke gøre. Således er Holbergs yderst livfulde og tilforladelige reportage om Københavns brand 1728 (cit. ss. 142-47) et mere end tvivlsomt bidrag til byens historie, idet Holberg i sin beretning har indflettet talrige citater fra Plinius' beskrivelser af Vesuvus udbrud i året 79 og af en brandkatastrofe i en lilleasiatisk by (A. Kragelund, *Ludvig Holbergs Tre Levnedsbreve 1728-1743*, III. 1965, s. 70). Holberg narrer, hvor han kan komme af sted med det.

Bente Kjølbjes idé om en vandring gennem København vha. af Holbergs skrifter er ganske fiks, omend knap så original, som hun søger at give det udseende af. I 1884 udgav O. Nielsen *Kjøbenhavn paa Holbergs Tid*. Dette værk nævner Bente Kjølbje ikke, men det burde hun måske have gjort, for O. Nielsen henviser så vidt jeg kan se til alle de steder i Holbergs komedier, som Bente Kjølbje citerer. Desuden har Kjølbjes egen tekst flere steder en forbavsende lighed med O. Niensens (Kjølbje s. 69 =

Nielsen s. 41; K. s. 108 = N. s. 270; K. s. 128 = N. s. 212 o.s.v.).

Bente Kjølbye skriver i forordet, at »hele Holbergs bindstærke produktion er blevet gennemgået med det formål at finde alle de københavnske lokaliteter, Holberg nævner.« Her tror jeg, forfatteren går i Holbergs fodspor og forsøger at holde læseren for nar. Det er mit gæt, at forfatterens arbejde med Holbergs forfatterskab fortrinsvis har bestået i at udskrive (1) de passager i komedierne, som O. Nielsen henviser til (2) de bemærkninger om København, som kan findes via registerbindet til F.J. Billeskov Jansens 8-binds udgave fra 1944-54 af Holbergs epistler (»essays«). Er dette tilfældet, har man samtidig forklaringen på, at så godt som alle de gengivne Holberg-citater er hentet enten fra komedierne eller fra epistlerne. Komedier og epistler er kun en del af Holbergs forfatterskab, og det er svært at tro, at det ikke skulle være muligt at finde egnede bemærkninger om København andre steder i Holbergs »bindstærke produktion«, f.eks. i nogle af hans historiske arbejder.

Thorkild Kjergaard

Svend Cedergreen Bech: Brev fra Dorothea. Af Charlotta Dorothea Biehls historiske breve = Politikens historiske bibliotek, 8. Politikens forlag. Kbh., 1975. 318 s., ill. Kr. 45.

I februar, marts og april 1784 skrev den da 53-årige forfatterinde Charlotta Dorothea Biehl en række meget lange breve med historisk indhold til sin kæreste, den 20 år yngre hofmand Johan Bülow. Disse historiske breve, som talmæssigt kun udgør en lille del af de næsten 450 breve, som Dorothea Biehl skrev til Johan Bülow, er senere sammen med et lille tillæg blevet udgivet, nu i alt tre gange. Første gang i 1865-66 af J.H. Bang, derefter omkring århundredskiftet af Louis Bobé og nu i en noget beskåret udgave ved Svend Cedergreen Bech.

De historiske breve handler hovedsagelig om hoffivet fra Christian VI's tronbestigelse (1730) til Struensee's fald (1772). Dorothea Biehl havde ikke selv sin gang ved hoffet, men gennem sin og faderens omgangskreds havde hun udmærkede kilder til, hvad der foregik. Som Louis Bobé har påvist, så kan der almindeligvis ikke være tvivl om, at de mange komplicerede hofintriger og erotiske forviklinger, der berettes om i brevene, er korrekt gengivet.

Nøglepunktet i Dorothea Biehls breve er udviklingen inden for det ret snævre persongalleri, som hoffet udgjorde. Hun undersøger, hvordan balancen i hofgruppen påvirkes, hver gang der sker tilgang eller afgang, ikke blot blandt de centrale personer (konger og dronninger), men også blandt bipersonerne (hofmænd, hofdamer, elskere og elskerinder). Hun er en mester i at vise, hvordan små og i begyndelsen ganske ubetydelige begivenheder kunne forplante sig og flere gange bringe hele hoffet i krise.

Dorothea Biehls horisont er begrænset. Til gengæld er hun suveræn på sit felt, hvor hun kan måle sig med de største, f.eks. Saint-Simon, hvis *Mémoires* fra Ludvig XIV's hof var begyndt at udkomme i 1781, tre år før

Dorothea Biehl begyndte på sin beretning om livet ved Christian VI, Frederik V og Christian VII's hof.

For at gøre de 200 år gamle tekster mere tilgængelige har Svend Cedergreen Bech moderniseret, eller, som der står på omslaget, »oversat« Dorothea Biehls sprog til moderne dansk. Ønsket om at gøre brevene mere tilgængelige er al ære værd, men en nænsom gendigtning som forsøgt her er ikke vejen. Charlotta Dorothea Biehls elegante stil tåler det ikke og forvandles til en træt, undertiden knudret prosa.

Thorkild Kjergaard

Jørgen H. Monrad: Den københavnske klub 1770-1820. 2. opl. Århus, 1978. VIII + 155 s., ill. Kr. 25.

Det meste af, hvad der er skrevet om det københavnske klubliv i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, er fra århundredskiftet, hvor Knud Bokkenheuser, Fr. Nygård og A.H. Winsnes udsendte en række bøger om bl.a. Drejers Klub, Efterslægtsselskabet og Det norske Selskab. En samlet fremstilling af klubberne, der var et betydningsfuldt led i den indflydelsesrige offentlige opinion, der opstod i slutningen af 1700-tallet, har aldrig eksisteret. Jørgen H. Monrad bør derfor roses for at have taget dette centrale emne op i den her foreliggende bog, oprindelig udarbejdet som specialeafhandling ved Århus Universitet.

Men dermed er også stort set sagt, hvad der kan siges af positivt om dette arbejde. Fremstillingen er ikke bare rodet og selvmodsigende, men også fyldt til randen med skråsikre, slet underbyggede påstande om den sociale og økonomiske udvikling i Danmark og hele Europa med i det 18. årh. Sproget er opblæst, selvhøjtideligt og humorløst, og så hjælper det jo ikke meget, at »en moderat brug af fremmedord og en modarbejdning af akademisk stil og unødigt teoretiseren [har] været tilsigtet gennem kapitlerne« (s. VIII).

Først og fremmest er bogen dog et vidnesbyrd om, at forfatteren hverken kender eller behersker sit stof. Allerede på de første sider (8-14) kører han håbløst fast i den tyske filosof Jürgen Habermas' offentlighedsteorier, som angiveligt har leveret begrebsapparatet til denne analyse af »tidligkapitalistiske, borgerlige offentlighedsmanifestationer på material-historisk grundlag« (s. IV). Senere afløres en konkret uvidenhed om europæiske og danske forhold i 1700-tallet, som gør, at bogen må frarådes for ikke-kendere. Pitt var ikke, som oplyst s. 97, engelsk gesandt i København i 1790'erne, men britisk premierminister. E. Reverdil var ikke en ledende personlighed i reformregeringen efter 1784 (s. 107). Han havde forladt landet i 1772, og vendte aldrig tilbage. I modsætning til hvad der hævdes s. 109 blev fæstevæsenet ikke ophævet i landboreformtiden, og der var ingen planer om at gøre det. Otto Thott offentliggjorde aldrig noget om nødvendigheden af landboreformer, og F.W. Wedel-Jarlsbergs skrifter var ikke et angreb på de bestående forhold i landbruget, men tværtimod et forsvar for det eksisterende system (se s. 109). P.A. Heiberg ophørte ikke med »sine

offentlige forelæsninger« efter udstedelsen af den stærkt restriktive presselov af 27.9.1799 (s. 134) – han ophørte med at udsende ugebladet *Læsning for Publikum*. Det er ikke rigtigt, at koncerterne i Det harmoniske Selskab og i Drejers Klub er det første eksempel på et offentligt musikliv i København (s. 75). Der var et regelmæssigt, offentligt koncertliv i København fra senest 1727 (Niels Schiørring, *Musikkens Historie i Danmark*, 1. Kbh., 1977, s. 336). Listen s. 55 over de københavnske klubber 1772-1820 er usystematisk og stort set værdiløs, da den er uden kildeangivelse, og gennemgangen ss. 99-102 af biblioteket i Drejers Klub er nærmest latterlig. Tilsyneladende tror forfatteren, at han er den første, som har været opmærksom på bibliotekskataloget fra Drejers Klub (se s. 101, n. 2), endskønt det er nævnt mange steder i litteraturen. P. M. Mitchell har endda skrevet en artikel om det i *Fund og Forskning*, 1960 85-99.

Det mest bemærkelsesværdige ved denne bog er dog trods alt, at den har kunnet godkendes som speciale ved Århus Universitet, og at den, som der står i en forbemærkning, »har vist sig anvendelig på nogle af de humanistiske institutter på Århus universitet i forbindelse med undervisning i videnskabsteori, periodelæsning og musikhistorie« i en sådan grad, at det har berettiget udsendelsen af et andet oplag.

Thorkild Kjærgaard

Mønstertegning til kniplinger. Et øvelseshæfte fra 1700-tallet. Udgivet af Ebba Busch. Nationalmuseet 1980, 145 sider, ill. med engelsk resumé, kr. 98.

De såkaldte Tønderkniplinger har for mange af vore forfædre været en eftertragtet og kostbar vare. I 1700-tallet var det utvivlsomt kun de allerøverste på samfundets top, der kunne erhverve sådanne kniplinger, hvorimod kniplingerne i begyndelsen af 1800-tallet nåede ud også til bondestanden.

Frembringelse af kniplinger anses traditionelt som et kvindearbejde, og mange af de endnu bevarede kniplinger er af en meget høj håndværksmæssig kvalitet. Ikke uden grund vækkes lysten til at trænge bag om processerne for de færdige produkter. I den ovennævnte bog åbner Ebba Busch døren til knipleindustrien en smule på klem. Man konfronteres med en af 1700-tallets førende kniplingsfabrikker, der i 1761 androg Kommerce Kollegiet i København om, at der blev stillet faglige krav til den, der ønskede at nedsætte sig som fabrikant. Han skulle bl.a. gennemgå en 7 års oplæring i at tegne kniple-mønstre – da det ikke var at forvente at kvinderne selv kunne udarbejde mønstre. Dertil skulle den unge fabrikantelev vejledes i at skaffe mønstre fra Europas hovedcentre samt oplæres i at føre dem å jour til den tønderiske industri. Hvorvidt disse krav blev stadfæstet kommenteres ikke nærmere. Men fakta er, at der kendes et større antal mønstertegninger, og forfatteren har på Städtisches Museum i Flensburg fremskaffet to øvelsesbøger til udarbejdelse af kniple-mønstre. Tegningerne er udført af en ung mand, der i 1778 kom i lære som kniplingshandler hos

Christian Nissen i Højer. Tegneundervisningen foregik ved, at eleven skulle kopiere stiliserede blomstermotive og udføre dem spejlvendt. Øvelseshæfterne omfatter 112 sider, og der er en tydelig udvikling i tegningernes sværhedsgrad. Det er nogle overordentlig smukke tegninger, der kan anvendes som inspirationskilde for vor tids tekstiludøvere. Men er man specielt interesseret i den historiske udvikling bag kniplingerne, kunne man have ønsket en mere omfattende indføring i denne industri, end det fremgår af bogens yderst korte indledningsafsnit. En litteraturliste ville have været en hjælp for den interesserede læser.

Spørgsmålet rejser sig nemlig, har det været alment udbredt med en sådan tegneundervisning? Mønsterbøger cirkulerede fra kniplecentre i Flandern og andre overleveringer fortæller, at kvinder fra Brabant indvandrede til Tønder og Vestslesvig, og der videregav deres kunnen. Mon ikke de dygtige kniplersker fra Tønderregionen også selv udformede mønstre?

Bogens største fortjeneste er, at der gøres opmærksom på et spændende emne, der fortjener en større opmærksomhed end hidtil. For anmelderen forekommer det umiddelbart spændende ikke alene at få afdækket industriens kunsthistoriske afhængighed eller egenart, men også arbejdsforholdene mellem fabrikker og de kvindelige arbejdere. At forholdet ikke altid har fungeret tilfredsstillende antydes s. 7 idet det nævnes, at fabrikanten Christian Nissen gentagne gange i årene 1781-85 måtte indstævne kniplersker, fordi de havde undladt at indlevere bestilt arbejde til trods for, at de havde modtaget pengeforsku!

Bodil K. Hansen

Thorkild Kjærgaard: Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet. Landbohistorisk Selskab. 1980. 287 s., ill., kr. 152.50.

I vinteren 1787/88 udarbejdede C.D. Reventlow en omfattende betænkning om hoverivæsenet i Danmark til brug for Den Store Landbokommission. Denne i høj grad centrale kilde til den klassiske landboreformtids historie har Landbohistorisk Selskab hermed valgt at udgive for – ganske vist med lidt forsinkelse – at markere Selskabets 25-års jubilæum.

Publikationens forberedelse har indebåret et stort arbejde, herunder ikke mindst en betydelig forsknings- og forfatterindsats, der dels bliver udmøntet i en indledning på et halvt hundrede sider, dels i bogens øvrige udstyr samt i det vældige annotationsapparat. Hele opgaven er lagt i hænderne på seniorstipendiat Thorkild Kjærgaard, der må siges at stå nær til at løse den., Udgifteren/forfatteren har beskæftiget sig med dansk landbohistorie i en årrække og erhvervet sig megen viden om 1700- og 1800-tallets landboforhold. Desuden har han især interesseret sig for det kildemateriale, som kaster lys over hele det problemkompleks, som hoveriet var. T.K. nærmer sig spørgsmålet om hoverifænomenet som sådant i bevidstheden om, at det kun dårligt lader sig udforske som et

isoleret emne, al den stund hoveriet på alle ledder og kanter udviklede sig under indflydelse af de til enhver tid eksisterende økonomiske, sociale, driftstekniske – og flere andre faktorer. Med titlen: Konjunkturer og afgifter over sin kildeudgivelse, har forfatteren således også betonet vigtigheden i at betragte hoveriet i en stor sammenhæng.

Den lange indledning er underinddelt i 11 afsnit, hvoraf T.K. anvender en del til en indføring i hoveriets hovedproblemer, dets betydning for dansk godsdrift i 1700-tallet, dets optræden i samtidens offentlige debat og de mere eller mindre vellykkede forsøg fra statsmagtens side på at regulere hoveriet ved lovgivning. T.K. påpeger herunder en række forhold, som forskningen omkring landboreformtiden endnu ikke har kastet tilstrækkeligt lys over. Eksempelvis er det, som det anføres, stadig et uafklaret spørgsmål, *hvad* der egentlig holdt landgilden på et stabilt niveau helt frem til 1792, hvor der ved lov blev givet adgang til at forhøje den. Endnu vides ej heller meget om, hvordan driftsforbedrings-, intensiverings- og dyrkningsmetoder i virkeligheden toges i anvendelse under indtryk af skiftende konjunkturer. Hvad konjunkturbevægelserne angår, udstikker T.K. dem groft til to hovedfaser: En lavkonjunktur frem til ca. 1750 og herpå en opadstigende linie til omkring 1800. Dette er der jo ikke noget nyt i, men forfatteren anlægger et mere nuanceret syn på den driftsøkonomiske udvikling af 1700-tals-landbosamfundet, som ikke levner slet så megen plads for forestillingen om to ret så kategoriske faser: Der argumenteres i stedet ganske godt for, at perioden indtil århundredets midte ikke bør opfattes som en slags dvaletilstand eller som en stagnationspræget tidsalder i landbruget. Koppelbrugets indførelse og anvendelsen af kløveren i sædrotationen var allerede ret almindelige fænomener omkring 1740, – her kan det vel tilføjes, at også hollænderdriften fik en vis udbredelse før 1750.

Egentlig er T.K.s opfattelse den, at selve grundlaget for gårdmændenes dominerende indflydelse i det 19. og 20. århundredes samfundsliv, blev skabt i perioden før reformlovgivningen; det var i højere grad konjunkturerne end det var reformerne, som satte skub i udviklingen.

Hvad selve hoverivæsenet angår, fremfører T.K. den hovedtese, at den generelle, kraftige hoveriforøgelse i sidste halvdel af 1700-tallet ikke nødvendigvis er blevet *følt* af bønderne som en stadig tungere hoveribyrd. Der gives ganske vist masser af kildesteder, som indeholder postulatet om øgede hoveripligter og om arbejdsbyrder som angiveligt skulle have nærmet sig det menneskeligt umulige, men mange af udsagnene kommer fra bønderne selv, og de er tilmed ofte blevet fremsat i tilspidsede situationer, eksempelvis i vidneafhøringer under retslige opgør med herskerne. Et voksende hoveri behøvede, som T.K. ser det, imidlertid ikke at have forhindret, at gårdmændene mærkede større velstand, såfremt også ydeevnen på deres brug steg forholdsmæssigt på samme tid. Alligevel tager han dog det forbehold, at de indførte forbedringer i gårddriften muligvis kan være blevet opslugte af stigende indfæstninger – og hoveri, men egentlig tror T.K. kun på dette som en teoretisk mulighed.

I løbet af sine sysler med landboreformtiden er T.K. tilsyneladende blevet godt træet af gang på gang at finde de samme panegyriske skildringer af Reventlow som

offentlig eller privat person. Rigtigt er det nu også, at de biografiske- og andre bidrag ofte har lånt fra de foregående værker i højere grad, end de har inddraget nye kilder i Reventlow-forskningen, og at H. Rasmussens kategoriske formulering fra 1884: »Reventlow er et af de få mennesker, om hvem intet ufordelagtigt kan siges« – endnu i det store og hele står uimodsagt. – Således provokeret fremsætter T.K. nu hvor lejlighed byder sig, *sin* ganske koldblodige og ikke just ærbødige mening om denne i dansk historie næsten sakrosante personlighed: Reventlow havde som ægte barn af sin tid og også samme tids sociale fornemmelser i blodet. Han var ikke synderligt hævet over sine medmennesker i fordomsfrihed eller i idealisme, og når han optrådte hjemme på godset iført norsk bondekoft efter at have smidt embedskostumet («Slavekitlen med Flitter og Baand»), har han næppe i sit hjertes inderste følt nogen større solidaritet med sine undergivne. Snarere benyttede Reventlow sådanne stunder til at slippe noget af det krukkeri løs, der ifølge forfatteren prægede ham livet igennem. Som understøttelse for sin formodning om, at Reventlow i virkeligheden så på samfundets laveste klasser med nedladenhed og foragt, anføres den passage i hans hoveribetænkning, hvor godsejerens revselsesret over for tyendet behandles.

Det tør siges, at man her præsenteres for et nyt syn på Reventlow, men det har næppe været T.K.s mening, at dette flygtigt malede portræt, omfattende 3 af bogens sider, skal opfattes som en seriøs omvurdering af manden. Før der foreligger en gennemdokumenteret ny biografi, udarbejdet på grundlag af alt relevant kildemateriale, kan der dårligt tales om en eventuel nyvurdering. En sådan *ville* utvivlsomt kunne få halet personen noget ned i retning af de almindelige dødeliges plan, men det er en anden historie.

Indledningsvis gør T.K. også rede for hovedlinierne i den tankegang, som lå bag betænkningen. Blandt andet diskuterer han spørgsmålet om, hvorvidt det var 1771-niveauet eller 1788-niveauet for hoveriet, Reventlow tænkte sig som udgangspunkt for videre regulering. Det fastslås, at realiteten i betænkningens undertiden noget forblommede ord om hoveriets omfang var, at det foresloges stabiliseret på det bestående 1788-niveau. Når Reventlow bragte 1771-forordningen frem i forbindelse med spørgsmålet om hoveriets omfang, anser T.K. blot dette, som et ønske fra hans side på at legitimere de tilrådede forholdsregler, og i samme forbindelse anfører T.K., at et af tidens karakteristika var, at man foretrak at udlægge nye lovsforslag og nye love, *som om* der var tale om at supplere en allerede bestående retstilstand.

Indskudsvis kan det hertil bemærkes, at den omtalte laden-som-om tilsyneladende blev videreført af næste generations jurister, og *det* således, at man i visse tilfælde foretog en ringslutning tilbage til ræsonnementer i selve Landbokommissionens publicerede forhandlinger. Med henvisning til disse finder man blandt andet hos A.S. Ørsted i 1820'erne den forestilling, at Danske Lov længe var blevet »forstået og anvendt« på en for bonden særdeles ugunstig måde, men at Chr. 7.s forordninger fra 1787 dog i det væsentligste hvilede på grundsatninger, som var hentet fra selve loven, »skønt de ved misbrug og vrag fortolkning ikke forhen var trådte i kraft«.

Hoveribetænkningen kendes i fire renskrifter, og som grundlag for udgivelsen er det eksemplar benyttet, der har udgjort Reventlows faste arbejdsblad. Dette var udstyret med de anmærkninger, som han efterhånden indsatte på basis af en række responsa, han havde indhentet ved at rundsende betænkningen til en kreds af personer. Der var her tale om uofficielle rådgivere, hvis ekspertise han ønskede at drage nytte af, og deres forskellige responsa afsatte spor i form af 135 uddrag, der under ét kom til at danne en række sammenhængende kommentarer til hoveribetænkningen. Reventlow gik selv ud fra, at kommissionsarbejdet ville blive koncentreret om hoverispørgsmålet i løbet af sensommeren 1788 og forestillede sig, at en ny hoveriforordning kunne ligge færdig og parat til ikrafttrædelse pr. 1/5 1789. Imidlertid afbrød Landbo-kommissionen sine møder d. 19. maj 1788, og der gik næsten 2 år, før den igen trådte sammen.

Historikerne har hidtil tolket denne afbrydelse som en besindig og bevidst afventen hos Kommissionen, hvorunder man kunne vurdere resultaterne af de allerede iværksatte reformer. T.K. er imidlertid ikke enig i denne udlægning: Reventlows energiske arbejde med betænkningen, der i det mindste kan følges indtil september 1788, viser snarere, at der var tale om en ufrivillig afbrydelse. Kommissionsmøderne blev formentlig indstillede på grund af opdukning af politiske foreteelser, – oprørstendenser blandt bønderne, stigende opposition blandt de mindre provinsgodsejere.

Mødevirksomheden genoptoges først i marts 1791 hvorefter man trådte sammen i alt otte gange indtil juni samme år. På disse møder indtog hoverispørgsmålet den centrale plads i drøftelserne, men man nåede ikke længere end de to tredjedele af betænkningen igennem. Herpå brød Reventlow af og rundsente et endnu ufærdigt forordningsudkast til en kreds af private rådgivere i lighed med hans fremgangsmåde i 1788. Han betonede sagens hastekarakter og rykkede for hurtige svar.

På mødet d. 16. juni blev forordningsudkastet imidlertid taget af dagsordenen til fordel for et forslag til plakat om indgåelse af frivillige hoveriforeninger mellem gods- og bønder. Proceduren for plakatens vedtagelse og udgivelse fik et forceret præg, og det har været, – og er fremdeles ifølge T.K., stadig en gåde, hvad eller hvem, der stod bag denne kursændring i kommissionsarbejdet. – Dog antages det, at kronprinsen, A.P. Bernstorff og H.E. Schimmelmänn m.fl. har haft afgørende ord. Hvorom alting var, betød plakatens udgivelse, at et vældigt forudgående arbejde i kommissionen nærmest blev gjort til intet.

Under det videre begivenhedsforløb blev forordningen af 15. juni 1792 udgivet, og denne gav i sin § 10 tilladelse for godsejerne til at forhandle frit med bønderne om landgildens højde på udskiftede gårde. T.K. kommer ikke ind på, hvilke nærmere omstændigheder, der omsider bevirkede, at fastafgift-tanken nu endelig led nederlag over friafgift-tanken i den beslutningstagende politiske inderkreds, skønt det fri afgiftssystem med dette skridt fik sin officielle knæsettelse i Danmark. Det betones blot, at forskningen ikke hidtil har erkendt, at man heri må konstatere et systemskifte i landboreformlovgivningen.

Udviklingen i hoverisagen fra medio juni 1792 til udgivelsen af den endelige hoveriforordning af 6. december 1799, d.v.s. en periode på 7½ år, glider T.K. hen over på lette fjed, skønt overskriften til dette afsnit: Hoveribetænkningen og hoverisagen frem til 1799, vel egentlig måtte få læseren til at vente sig en mere detaljeret gennemgang. Der oplyses intet nærmere om de diskussioner og overvejelser, som har ført frem til 1799-forordningen, men dette er vel anset for overflødig, når man kan betragte denne forordning som det logiske slutresultat af de tidligere udgivne plakater om indgåelse af frivillige hoveriforeninger samt deres praktiske konsekvenser. T.K. fastslår, at det vedtagne retsgrundlag for hoveriet i 1799, uanset hvad der ellers er fremsat herom fra forskerside, til syvende og sidst blev en politisk sejr for Reventlow: De to forordninger af 25. marts 1791 og 6. december 1799 var begge direkte afledt af hans betænkning.

I udgivelsen er selve betænkningen placeret for sig, og anmærkningerne til den er anbragt samlede bagefter, – så langt, så godt. Imidlertid har såvel betænkning som anmærkninger et stort annotationsapparat, og noterne henviser ofte til andre noter, eller de viser tilbage til forskellige andre kildesteder. Der skal ikke her trættes med en beskrivelse af læseprocedurens forløb, men til almindelig »advarsel« for brugere, kan det i det mindste siges, at der kræves samtlige tommel- og pegefingre plus et uvist antal bogmærker for at opnå en blot nogenlunde ubesværet læseproces. Kunne en anden og mere praktisk indretning, for eksempel en omtrentlig fastholdelse af manuskriptets oprindelige opsætning, ikke have lettet studiet betydeligt?

Bortset fra disse tekniske ulemper er der al grund til at glæde sig over stoffet i noter og henvisninger. Det er generelt meget tekstforklarende og ofte mættet med supplerende oplysninger. Det synes at tale overbevisende om forfatterens fortrolighed med hans emne, og gennemgående bliver det også her vist, hvorledes mange faktorer indbyrdes spillede sammen under udviklingen i landbo-sektoren. Bogen har andet, end det allerede omtalte udstyr; sted-, person- og sagregistre bidrager sammen med diverse fortegnelser og oversigter til indtrykket af, at der med denne kildeudgivelse er præsteret et kyndigt og grundigt arbejde.

Lotte Dombernowsky

Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene fra 1784. Bd. 2: Krigsfinansieringsproblemer 1789-93. Universitetsforlaget i Aarhus, 1980, 158 s., kr. 91.50.

Med denne bog har Hans Chr. Johansen for en ny 5-årsperiode fortsat den fremstilling af dansk økonomisk politik efter 1784, hvis 1. del – omfattende årene 1784-88 – i 1968 indbragte ham den økonomiske doktorgrad ved Aarhus Universitet. Da forfatteren har bebudet at ville føre fremstillingen frem til 1813/14 (bd. 1, s. 8, jf. s. 325), er der dog en god ende igen, før løftet er fuldt indfriet, og før den endelige og samlede vurdering kan foretages af

det særdeles nyttige rydningsarbejde, som her er i gang, og som den historisk engagerede fagøkonom har særlige forudsætninger for at gennemføre.

Det solide fundament under den samlede fremstilling af hele perioden 1784-1814 er dog allerede lagt med værkets 380 sider store 1. bind. Det er forfatterens hovedtese, at merkantilismen i Danmark ikke afvikledes med Guldbergregeringens fald ved statskuppet den 14. april 1784, men fortsattes indtil 1813/14, da den med fatale øjeblikkelige virkninger for erhvervsliv og beskæftigelse brat afløstes af den klassisk-liberale økonomiske politik, som der hidtil har været tilbøjelighed til at mene, at allerede 1784-regeringen indledte. Forfatteren har derfor i 1. bind givet en beskrivelse af merkantilismen og dens udvikling i det lange tidsrum, den anses for at have præget staternes politik. Bl.a. påpeger han, at den i 1700-tallet får et væsentligt andet indhold end tidligere, herunder stærkere humane træk. Desuden gives der i 1. bind en fyldig gennemgang af de økonomiske opfattelser, som i øvrigt kommer til orde i århundredet, og af eftertidens bedømmelse af dansk økonomisk politik efter 1784. Ligeledes indeholder bind 1 en almindelig samfundsbeskrivelse ved periodens begyndelse og navnlig en grundig fremstilling af den meget komplicerede finansadministration og dens forskellige organer, og karakteriserer tiden, og hvorigennem den finansielle og økonomiske politik blev udført. Da dette 1. bind ikke har været omtalt i Fortid og Nutid, kan jeg i øvrigt henvise til min anmeldelse i Historisk Tidsskrift, 12. rk., bd. V, 1971, s. 162-71.

Som undertitlen på bind 2 antyder, er perioden 1789-93 præget af de problemer, som rejste sig af den kortvarige og i og for sig ret betydningsløse krig, Danmark som Ruslands allierede ifølge mageskiftetraktaten af 12. august 1773 måtte føre med Sverige i efteråret 1788. Krigen kostede Danmark udgifter svarende til ca. ½ års normale statsudgifter; men et stift skattesystem og vanskelige låneforhold voldte finansieringen betydelige vanskeligheder. Den kastede, som forfatteren udtrykker det, sine skygger over statsadministrationens arbejde helt frem til 1792 og satte for en tid reformlovgivningen i stå.

Det forekommer mig, at forfatteren, hvis hovedrænde både i bind 1 og 2 er at påvise, at der gennem finans- og pengepolitikken sker en ganske bevidst og virksomhedsfuld styring og stimulering af erhvervsliv og beskæftigelse, i 2. bind dog er lidt på retræte i forhold til 1. bind. At han med andre ord nu synes noget mere tilbøjelig til at erkende, at den førte politik også i væsentlig grad var bestemt af den bitre nødvendighed af at klare nogle statsfinansielle vanskeligheder og problemer, og at disse kunne være stærkere end de teoretiske anskuelser, som finans- og kommerceminister E.H. Schimmelmans og de øvrige folk i finansledelsen måtte være tilhængere af. Hans konklusion er, »at de teoretiske overvejelser nok var af nogenlunde samme indhold som i årene 1784-88, men at man – muligvis på grund af presset for at skaffe staten indkomster – var mindre konsekvent i de praktiske foranstaltninger« (s. 8). Mere konkret udmøntes denne, som det synes lidt modstræbende, erkendelse f.eks. i behandlingen af manufakturpolitikken, hvor man »på grund af den statsfinansielle situation var ret forsigtig med udlånsvirksomhed til nye fabrikker« (s. 76), og i

omtalen af C.D.F. Reventlows store »Plan til et forbedret Vejvæsen i Danmark«, hvor det fremhæves, at »produktionen skal øges, så handelsbalancen kan forbedres, og samtidig skal der spares på de statslige udgifter« (s. 81). I forbindelse med finansieringen af vejbyggeriet, hvis produktionsfremmende betydning stærkt understreges, fremkommer Reventlow for øvrigt med nogle betragtninger, som forfatteren betegner som »en noget spidsfindig juridisk udformning«, og som virkelig er meget interessante og tankevækkende for en vurdering af enevoldsregeringens finanspolitik. Det drejer sig om, hvorvidt den skattefri hovedgårdstakst skal bidrage til vejudgifterne, hvad Reventlow går ind for, da der ikke var tale om en skat til forøgelse af statskassens indtægter, men blot et »Bidrag til at fremme Gavn og Bekvemmelighed for det almene og for Yderne selv« (s. 82). Denne sondring peger jo klart i retning af en fyrstemagtcenteret opfattelse af, hvad hensigten var med »statskassens indtægter« og med den administration, hvis opgave det var at tilvejebringe dem.

For den almindelige historie er det særdeles nyttigt og stimulerende at se denne vigtige periode af vor historie anskuet og behandlet ud fra økonomens mere teoretiske og på sin vis mere anonyme indfaldsvinkler og med hans særlige forudsætninger for at trække essensen ud af tidens komplicerede statslige regnskabsføring. Hvad man i nogen grad savner, er den almindelige historikers nok noget større interesse – og sans – for det specifikke. Ingen kan jo efter læsningen af Hans Chr. Johansens bøger være i tvivl om, at E.H. Schimmelmans spillede en dominerende rolle i det finans- og pengepolitiske spil, og at flere af de øvrige medagerende var hans håndgangne mænd. Se f.eks. s. 9 f. om I.C. Ryge og J.N. Tetens, hvis udnævnelser »formodentlig (har) betydet en styrkelse af den schimmelmans'ke linie i finansadministrationen.« Men bogen rummer ingen antydning af den nærliggende mulighed, at E.H. Schimmelmans, vel samtidig landets største erhvervsdrivende, kunne tænkes at sammenblende sine forskellige roller, f.eks. i spørgsmålet om slavehandlens afskaffelse, hvori som bekendt indgik et betydeligt lån fra Kreditkassen til indkøb i overgangsperioden af en god slavebestand, som man håbede kunne være selvreproducerende. Det tør formodes, at en tilbundsående undersøgelse af E.H. Schimmelmans forhold i alle aspekter – og det gælder for tiden før 1782 også om faderens rolle i dansk erhvervsliv og finanspolitik – i betydelig grad ville modificere opfattelsen af den finansielle og økonomiske politik som baseret på teoretiske anskuelser i retning af en mere historisk-pragmatisk opfattelse.

Til slut en lille indsigelse vedrørende en mere formel detalje. Forfatteren omtaler konsekvent finanskommissionen af 2. maj 1787 som »den ekstraordinære finanskommission.« Dens sædvanlige betegnelse er dog »den overordentlige finanskommission.« En strid om ord! Javel, men der eksisterede fra 1772 til 1784 en anden kommission, der gik under navnet »den ekstraordinære finanskommission«, så for ikke at øge forvirringen omkring en i forvejen tilstrækkeligt speget finansadministration vil det være praktisk fortsat at skelne mellem »ekstraordinær« og »overordentlig.«

Jens Holmgård

Niels Truslew: Skibe i Søen 1805. Ved Dorte Falcon Møller, Jens Lorentzen og Anders Monrad Møller. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Søhistoriske skrifter VIII. Høst & Søns Forlag. København 1979. 128 s. Ill. Indbundet. Kr. 185.

I 1805 udgav en medarbejder ved handelshuset Ryberg, Niels Truslew »En Samling af Skibe i næsten alle muelige stillinger i Søen«. Samlingen omfattede 36 stykker, fordelt på 6 hefter. Teknikken var radering og ætsning i kobber og stikkene var håndkolorerede. Noget stort oplag blev der aldrig tale om, og pladerne gik formentlig tabt under Københavns bombardement i 1807. Kun ganske få, kendte sæt er bevaret, og var indtil denne udgivelse ganske upåagtede.

Der er tale om en kildeudgave af et billedværk, hvis berettigelse udgiverne *ikke* søger ved påstande om fremragende kunstnerisk kvalitet; nøgternt vurderes Truslew som et interessant eksempel på de mange mindre kunstnere, der havde *deres* beskedne rolle; hverken mere eller mindre. Truslew tilhørte den kulturbærende københavnske middelstand; samvittighedsfuld i sin borgerlige næring, jævn af levevis, omhyggelig med familiens velfærd, – og deltager i det klubliv som sværmede for kunstneriske frembringelser. Truslew var amatør i ordets egentligste forstand, – det lidt nedladende udtryk »hobbykunstner« er egentlig ikke dækkende.

Skibe i Søen er et kunstnerisk produkt, men også kunstigt, i den forstand at de enkelte billeder fremstiller tænkte skibe i konstruerede situationer. Den kunsthistoriske analyse afdækker kompetent, at der hverken er tale om naturalistisk fremstilling eller direkte kopiering af forlæg, f.eks. tidligere samlinger af stik med skibsmotiver. Truslew *har* selvfølgelig kendt forlæg, og han har utvivlsomt benyttet sig af egne og andres skitser, men selektivt.

Truslews stik er således skrivebordskonstruktioner, men det behøver ikke at forklejne deres kunstneriske værdi, og udgiverne påviser hvorledes de indgår som et eget trin i udviklingen af det danske marinemaleri, som i 1820-erne fik sin første blomstring hos Eckersberg. Det dokumenteres klart at der var forbindelse mellem Truslew og Eckersberg, der rakte ud over det blotte bekendtskab, selvom det ikke er lykkedes at klarlægge forholdet præcist.

Den søfartshistoriske interesse i disse fremstillinger er nok noget begrænset, i kraft af udgivernes egen indsats; men til gengæld bidrager den nøje billedanalyse med *sikre* bidrag til vor tiden om samtidens skibe.

Trykvaliteten er selvfølgelig af afgørende betydning for et billedværk; og hér er ingen grund til klage. Reproduktionen af billederne er i høj grad tilfredsstillende, både med hensyn til de kolorerede stik i selve samlingen, og de sort-hvide som følger og understøtter den fyldige indledning.

Alligevel er det indledningen som anmelderen vil give prisen. Hér får billederne det perspektiv, uden hvilket der blot var tale om en – bevares nydelig – billedbog, af en art som ikke savnes på markedet. Selvfølgelig mangler der ikke en oversigt over Truslews produktion, og selvfølgelig

er indledningen dokumenteret med præcise litteratur- og arkivhenvisninger. Endelig skal også fremhæves skildringen af Truslews levned, som er baseret på en forbilledlig kildesøgning i centrale og lokale arkiver, samt i litteraturen.

Jan Kanstrup

Sejlskibe. Danskbyggede træskibe, opmålt, tegnet og fotograferet af Jens Friis-Pedersen. Udgivet ved Anders Monrad Møller og Jens Lorentzen. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Søhistoriske skrifter IX. Høst og Søns Forlag, 1980, 108 s., ill. Kr. 295.

Det seneste nummer i serien af Søhistoriske skrifter er første bind af en planlagt serie på 3 med tegninger og fotografier fra arkitekt Jens Friis-Pedersens samlinger i Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Der er tale om en omfattende samling af tegninger, opmålinger og fotografier fra 1920-erne og 30-erne af sejlskibe i danske farvande. Hertil en række akvareller, som blev udarbejdet på grundlag af samlingen i 1960-erne. Det er en repræsentativ samling af de bedst bevarede træskibe i den periode som blev sejlskibenes sidste, før de mistede deres sidste erhvervsgrundlag til den landværts transport. Samlingen får herved en særlig kildeværdi.

Friis-Pedersens tegninger og akvareller har den umiddelbare appel, som ofte ligger i maritime billeder; men særegen er arkitektens professionelle sans for registrering af helheder, detail og funktion. Det ses både i totaltegninernes renfærdige streg, de mange opmålinger og tegninger af kahyt, kabys, ruf, m.v., og i detail- og snittegning.

Den smukke akvarel af barkentinaen Christian IX, bygget i Marstal 1878, pryder smudsomslaget og genfindes på side 78. Præcision er parret med sans for form og perspektiv; den blege farvelægning anslår et vist vemod. Vi tror med udgiverne gerne, at Friis-Pedersen nøje registrerer det skib han så, – eller gør han? På side 80 gengives et knivskarpt, perfekt belyst fotografi af Christian IX's stævnparti; vist afslører fotografiet intet nedslidt vrage, men dog et skrog med tydelige mærker af tidens tand, 4 år før skibet ikke længere kunne tjene til sin egen vedligeholdelse og blev kondemneret.

Friis-Pedersens streg lyver ikke, men gengiver på den anden side kun et uddrag af virkeligheden, udvalgt af kunstnerens stræben efter et idealbillede af sin genstand i registreringsøjeblikket.

Det kan i øvrigt nævnes at bogen indeholder Friis-Pedersens egen instruktive indledning til emnet og samlingen; og det bør anføres at udgiverne på bedste måde har føjet konkret oplysning til billederne, og tilrettelagt en smuk publikation som er sin pris værd. Og det siger ikke så lidt.

Jan Kanstrup

Povl Schmidt: Litteratur for menigmand. »En Skildring af det virkelige Liv«. Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920, bd. 7, Odense universitetsforlag, 1979, 146 s., kr. 48.10.

Povl Schmidt: Vulgaritetens polering. En tekstanologi om folkeopdragelse og folkelæsning i det 19. århundrede. Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920, bd. 9, Odense universitetsforlag, 1980, 271 s., kr. 79.30.

Emnet for Povl Schmidts bog *Litteratur for menigmand*, hvortil tekstanologien *Vulgaritetens polering* naturligt knytter sig, er folke- eller almueoplysningen fra 1700-tallet til tiden omkring eller rettere umiddelbart efter folkehøjskolens gennembrud. Hvilke forestillinger gjorde de dannede (= magthaverne) sig om oplysningsarbejdet, hvordan skulle det sættes i værk og med hvilke midler. Oplysningsarbejdet følges fra Landhusholdningsselskabet, der oprettedes i 1769, frem for Selskabet til Trykkekafrihedens rette Brug, Den danske Folkeforening til det i 1866 stiftede Udvalget for Folkeoplysning Fremme, og i tilslutning hertil behandles så, hvad man måske kunne kalde »resultaterne« af oplysnings- eller dannelsesarbejdet: C.A. Thyregod, Anton Nielsen og Mads Hansen.

Undersøgelsen er lagt præcist til rette, dispositionen er klar, og Povl Schmidt udreder på en begrænset plads, men alligevel overskueligt, hvilke principielle overvejelser, man gjorde sig til de forskellige tider, hvad man konkret foretog sig bl.a. i form af udarbejdelsen af fortegnelser over velegnet litteratur til almuebogsamlinger og folkelæsning. I hans gennemgang af de tre forfatterskaber er det afgørende, at Schmidt i modsætning til Martin Zerlang (»Bønder og klassekamp i Danmark«, 1976, og »Skolelærerlitteraturen 1860-1900«, Kultur og Klasse 33, 1978; opfatter Thyregod m.fl. som udtryk for, at dannelsesidealene blev accepteret af de pågældende, og at disse selv faktisk overtog i deres virksomhed som skribenter opgaven som bevidsthedsdannere. Over for Zerlangs tese, at skolelærerforfatterne repræsenterede en klassespecifik litteratur med fast forankring i det agrare småborgerskabs forestillingsverden, så tilslutter Povl Schmidt sig Hørup i dennes anklage mod højskolen m.m. for at befordre »det første halve Aarhundredes fantastiske Kultur lavet til for menigmand«. Kort opstillet, så rummer den Schmidt-Zerlangske modsætning følgende spørgsmål: »Hentede den folkelige (grundtvigske, højskoleprægede) kulturelle aktivitet i århundredets sidste tredjedel sine grundlæggende normer i den (afslagne) urbane finkultur, eller var den udtryk for en egentlig »modoffentlighed«?

Et godt stykke hen ad vejen hjulpet med Helge Nielsens alt for oversete »Folkebibliotekernes forgænger« fra 1960. Dette arbejde er for tiden op til 1830 en uvurderlig materialesamling til ikke blot de tidligste almuebibliotekers historie, men til hele den første diskussion om folkeoplysning m.m. I det senere tidsrum er Povl Schmidts materiale mere spredt, men hovedforløbet og de centrale problemer opridses med sikker hånd. Meget

kortfattet kan opsummerer Schmidts resultater således, at den rene »oplysning« i slutningen af 1700-tallet efterhånden suppleres med »dannelses«, når man kommer ind i 1800-tallet. Og ligeledes, at enhver form for »politik« naturligvis holdes udenfor!

Man kan i Povl Schmidts undersøgelse måske savne, at han ikke har fundet plads til en nærmere redegørelse for historiens plads i oplysningsarbejdet. Landhusholdningsselskabet udsendte i 1843 Wegeners »Liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde«, mens Dansk Folkeforening i 1866 publicerede »Et Afsnit af den danske Bondestands Krønike« ved C.E.F. Reinhardt, der i jubilæumsåret 1888 nåede 4. udgave. Den af Bricka så maltrakterede »Hjørnlunde Sogns Historie« af C. Carstensen udsendtes 1878 af Landhusholdningsselskabet. Men ellers spænder Schmidts undersøgelse bredt over både fag- og skønlitteratur.

Bogen er velskrevet i modsætning til så mange andre bidrag fra litteraturforskerside i disse år, og det teoretiske grundlag vælter sig ikke centnertungt ind over indholdet. Det teoretiske grundlag er der, det styrer fremstillingen og vægter udslagene. Der er således tale om et arbejde, der kan anbefales alle, der interesserer sig for dansk historie i 1800-tallet.

Claus Bjørn

Thomas Thomsen: Farvel til Danmark. De danske skillingsvisers syn på Amerika og på udvandringen dertil 1830-1914. Universitetsforlaget i Århus 1980. 140 s. Kr. 53.10 (medl.).

Bogen er en lettere omarbejdet specialeafhandling udgivet af Århus Universitetsforlag, der hermed har bidraget til den meget sparsomme danske udvandringshistoriske litteratur, – oven i købet med en analyse af en hidtil ubenyttet kildegruppe. Den hidtil publicerede forskning domineres aldeles af Kr. Hvidts vidtfaavnende disputats, der analyserer den registrerede udvandrings omfang i perioden 1868-1914.

Det oplyses i forordet, at den vil blive suppleret med en visesamling: Amerika og Udvandring i Skillingsviser 1830-1914. En Visesamling (Chr. Erichsens Forlag). Denne vil blive et næsten nødvendigt supplement, for man savner under læsningen af nærværende bog ofte muligheden for at se citaterne i deres fulde sammenhæng.

Det er bogens hensigt at analysere et overset massemedium, skillingsviserne, for »at belyse synet i Danmark på Amerika og på udvandringen dertil mellem 1830 og 1914.« I konklusionen siger Th. Thomsen, at skillingsviserne bør bedømmes på linje med udvandrerbrevene fra Amerika, som kilder, der ikke beskrev virkelige forhold, men i stedet skabte myter. At brevene alene skulle være myteskabende synes at være en grov forsimpning af den metodisk vanskelige brevkilde. Derimod synes viserne næsten udelukkende baseret på myter. Disse myter, mener Th. Thomsen, må indgå i et udvidet historiebegreb, der tilgodeser holdninger og opfattelser i lige så høj grad som f.eks. økonomiske facts. Der er vel næppe noget revolutionerende i den betragtning, men givet er det, at

udvandringshistorien nødvendigvis må tage begreber som Amerikabillede og udvandringssyn/-debat op under overvejelserne over de forskellige faktorer, som må have haft indflydelse på de potentielle udvandreres beslutning for eller imod udvandring. Th. Thomsen påviser overbevisende, at skillingsviserne var et massemedium, oftest produceret på kommerciel basis. Der var endog tale om en udpræget monopolisering på markedet, idet forlæggeren Julius Strandberg dominerede skillingsvisemarkedet i sin helhed og også dominerede med ca. 50 % af alle Amerikaaviser, 156 i alt. På denne baggrund er skillingsvisens Amerikabillede absolut et relevant analyseobjekt, som tilmed er relativt let overskueligt og let at afgrænse.

Bogens disposition er ganske traditionel. Den falder i 5 afsnit, hvoraf de første 2 afgrænser emnet og karakteriserer og definerer kildegruppen. Afsnit 3, der er det analytisk stærkeste, undersøger tilblivelsesforhold og forfatterne, der med 4 sikre undtagelser ikke var udvandrere, selvom viserne ofte forsikrer, at de var det. Afsnit 4 analyserer en række tematisk inddelte visegrupper, og er med sine 75 sider det bærende element i bogen. De vigtigste visetyper er Eldoradoviser, guldgraverviser, mormonviser o.a. religiøse viser, politiske viser (især Pioviser), overfartsviser og farvel- og længselsviser. Da der er tale om en litterær kildegruppe har Th. Thomsen anvendt en litterær tolkningsmodel, der koncentrerer sig om tema, forløbsanalyse, budskab, intention og den bærende ideologi. Han karakteriserer selv genren som kendetegnet af manglen på bibetydninger af ordene og af mangel på flere niveauer i teksterne. Selvom det således er triviallitteratur er dog et enkelt element, nemlig den udstrakte anvendelse af ironi i viserne, en tolkningsmæssig vanskelighed. Tolkningsmodellen er fulgt konsekvent og visernes tema søgt placeret i en historisk sammenhæng, – ikke altid lige overbevisende! For undertegnede anmelder at se, synes Th. Thomsen at have ladet det overordnede Amerika-tema styre tolkningen længere end der er basis for. I konklusionen (afsnit 5) rubricerer han visernes Amerikabillede blandt samtidens store mængder af anti-propagandalitteratur. Netop dette propaganda-aspekt synes overspillet. Når f.eks. diverse guldgravere og mormoner vender tilbage til Danmark, så tolkes denne tilbagevandring som propaganda mod udvandring, selvom det fremgår at den ofte er en nødvendighed for andre temaer, f.eks. den trofast ventende kæreste. Visernes mulige propagandaaspekt skal ikke her betvivles, men det havde nok været ønskeligt om forfatteren i højere grad havde sat Amerikabilledet og udvandringssynet i relation til skillingsvisegenrens almindelige virkemidler og temaer. Som han selv påpeger, så er visernes Amerikabillede bygget på nogle få stereotype og myteagtige temaer, der dog varierer med mere aktuelle emner som skibskatastrofer, Pio og Geleffs flugt etc. Når temaerne er guldgravere, mormoner og hjemlængsel, er den tilsyneladende anti-propagandatendens i disse emner så reel? Jeg skal vende tilbage til guldgraver-temaet, men vil spørge, om ikke moralen af disse viser lige så godt kunne være »at lykken er ikke gods eller guld?« – altså en ironiseren over urealistiske forventninger om at finde rigdom i det fremmede. Når det går mormonerne slet i Amerika, så er det naturligvis propaganda mod udvandring, men nok så

meget en advarsel mod religiøst frafald i Danmark. Hjemlængselstemaet kan ligeledes være et digterisk middel til at prise fædrelandet. Temaet har nok snarere rørt ved de sentimentale strenge hos den syngende end det har fremkaldt negative følelser mod Amerika og udvandringssiden. Med andre ord synes det, selvom tendensen kan tolkes som negativ over for Amerika, tvivlsomt, at der skulle ligge et egentligt propagandaelement i viserne.

Dette fører videre til spørgsmålet om, hvordan denne anti-propaganda skulle have slået igennem hos publikum. Th. Thomsen anfører i sin analyse af guldgraverviserne, at det er tænkeligt at mange læsere, med tanke på den ringe læsekyndighed, har taget visernes Amerikabillede for gode varer. En sådan formodning kan være rimelig, vel især for udvandringssiden tidligste årtier (1830-70), men det bør ikke glemmes, at der fra ca. 1870 udkom adskillige rejseberetninger fra Amerika, og at der i propaganda-sammenhæng uddeltes store mængder brochurer, der priste Amerikas fortræffeligheder, f.eks. den fri jord, som kunne erhverves efter den såkaldte »Homestead-lovgivning«. Sidst og ikke mindst var Amerikabrevene en vigtig kilde til oplysning om Amerika fra slægtninge og venner, som kunne regnes for troværdige blandt de potentielle udvandrere. Således må der for det brede publikum have været gode muligheder for at få et korrektiv til skillingsvisernes myteprægede Amerikabillede. Dermed være dog ikke sagt, at myterne ikke fandt en reel plads i manges bevidsthed.

En sådan myte var f.eks. guldgraver-temaet. I visernes ironiske overdrivelse fandt alle, der udvandrede til Californien, guld. I et tilfælde bliver det røvet og udvandreren kan ikke komme tilbage til Danmark, i andre tilfælde er heldet forbundet med et råt miljø. 2 viser er overvejende positive i deres Amerikasyn, medens 5 andre karakteriseres som »en slags anti-propaganda vedr. udvandringen og Amerika«. Denne sidste konklusion bygger Th. Thomsen på, at skildringen af Californien som et Eldorado er ironisk ved sine voldsomme overdrivelser. Et andet argument er, at der i over halvdelen af tilfældene finder en tilbagevandring sted. Dette ser forfatteren som en kritik af Amerika og udvandringen, idet udvandreren således ytrer tvivl om muligheden for at fastholde sin rigdom i Amerika. Synspunktet synes at halte, når der lidt senere refereres fra »Jens med Guldklumpen«. I denne vise belønnes den fattige Jens af skæbnen. Efter et guldfund vender han tilbage til Danmark, hvor han forkaster en rig gårdmandsdatter, der kun ville have ham, hvis han havde penge, til fordel for en fattig og oprigtig pige. I et sådant eksempel er det et spørgsmål om Amerikabilledet egentlig spiller nogen væsentlig rolle. Amerika er det mytisk fjerne land, hvor guldet kan hentes, men tilbagevandringen er her et led i visens handling, ikke en skjult kritik af Amerika.

Centeringen omkring Amerika-billedet har således givet analysen en vis mangel på nuancer, der har ført Th. Thomsen lovligt langt ind i en tolkning af viserne som propaganda. I konklusionen afsvækker han selv synspunktet, ved at mene at effekten næppe var særlig stærk. Tilgangsvinklen er som helhed blevet mere litterær end historisk. Viserne er nok sat i en historisk ramme, men der er for få overvejelser over den mulige reelle effekt af

deres Amerikasyn. Den supplerende faglitteratur er ofte brugt lidt konsekvent og ukritisk. Er det f.eks. rimeligt at bruge Kristina i Mobergs »Udvandrerne« som belæg for, at kvinderne generelt skulle være mere præget af hjemvæ i Amerika end mænd (s. 95)?

Til slut kan det oplyses, at bogen indeholder morsomme illustrationer trods dens lidt primitive tilsnit, og der er gode registre over Amerikaviserne.

Steffen Elmer Jørgensen

Mogens Jerver: Mordet i Sønder Økse. Borgen 1980. 71 s., ill., kr. 78.

I Sønder Økse i Vendsyssel lever endnu i dag en mundtlig tradition om det giftmord, hvorved en af byens gårdejere, Thomas Thomasen Bisp, i 1821 tog livet af sin kone. På Vendsyssel historiske Museum opbevares et kranium fra en mandsperson, der er gennemboret af et spiger, og som formodentlig stammer fra førnævnte Thomas Thomasen Bisp.

Disse to ting har inspireret Mogens Jerver til at dykke ned i den gamle mordsag og opsøre alle sagens akter for at kunne fortælle historien på ny. Bogen er opdelt i ni kapitler, hvoraf det første er en delvis ordret gengivelse af det forhør over Thomas Thomasen Bisp og hans medanklagede, tjenestepigen Ane Marie Christensdatter, som findes i tingbogen. Af forhøret fremgår det bl.a., at Thomas Thomasen Bisp blev fældet af folkesnakken på egnen, og at ulykkelig kærlighed til tjenestepigen var motiv til mordet. Andet kapitel er en teknisk beskrivelse af den anvendte gift, rottekrudd (dvs. den lugt- og smagfrie hvide arsenik), og dens anvendelse som livsforkortelsesmiddel op gennem historien. Som det rigtigt bemærkes, er – og var – arsenikdrab ikke noget ukendt fænomen. Kapitel fire handler om de to anklagedes ophold i Hjørring arrest; men kilderne flyder ikke særligt rigeligt og der er derfor væsentligst tale om en generel beskrivelse af fængselsophold. Retssag og dom behandles i kapitel fem. Ved underretten blev Thomas Thomasen Bisp dømt til halshugning med anbringelse af legemet på stejle og hoved og højre hånd på en stage. Inden henrettelsen skulle han knibes med tænger og have den højre hånd hugget af. Hans formue skulle være forbrudt. Ane Margrethe Christensdatter dømedes til at arbejde i Viborg Tugthus på livstid. Begges domme blev appelleret; men både landsoverret og højesteret stadfæstede underrettens dom. Som et sidste forsøg appelleredes dommene til kongen; men herved opnåedes kun, at Thomas Thomasen Bisp blev fritaget for knibningen med gloende tænger og afhugningen af højre hånd. I kapitel seks søges eksekutionen skildret; men der er næsten ingen kilder bevaret og Mogens Jerver må derfor ty til øjenvidneskildringer fra andre, samtidige henrettelser. Ane Margrethe Christensdatters skæbne under hendes 16-årige tugthusophold forfølges i kapitel syv; men også her er kildematerialet meget spinkelt. Næstsidste kapitel, Thomas igen, handler om fundet af Thomas Thomasen Bisp's grav og det arbejde, der er gjort for at identificere skelettet. Bogen afsluttes med kapitlet »Det er ganske vist«, der handler

om den senere omtale af Thomas Bisp's jordiske rester, bl.a. et uddrag fra en artikel i BT fra 1953, hvor han omtales under navnet Morten Bisp. Kapitlet virker overflødig – og ikke mindst det nævnte citat. Det er trods alt ingen nyhed, at aviserne omgås fakta lemfældigt.

Det er ganske spændende, at Thomas Bisp's kranium er bevaret, og at det er muligt at bestemme det og dermed finde frem til den sag, der førte til henrettelsen. Det er et kultur- og kriminalhistorisk fænomen, som afgjort bør drages frem; men man kan nok synes, at sagen som sådan er lige lovlig tynd til, at den fortjener at blive behandlet i en bog. Hverken i motiv, mordvåben eller forbyrderens skæbne er der noget nyt eller usædvanligt. En artikel i Vendsyssel Årbog uden unødvendigt fyld havde måske været en bedre eller i hvert fald lige så god måde at gøre opmærksom på kraniets tilstedeværelse og dets historie.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

N.H. Frandsen: Krybskytten fra Nederskoven. Bønhasen. 1980. 134 s., ill., kr. 38 + moms.

I mængden af danske skillingsviser findes der en, der stedfæstes til flere forskellige egne af landet. Det er den dramatiske og sørgelige vise »Krybskyttens død« eller »Nederskovvisen«, som den også kaldes. En variant fra Tølløse-egnen har inspireret N.H. Frandsen til at forsøge at løfte sløret for visens anonymitet og finde ud af, hvad der egentlig skete i Nederskoven, og hvem den krybskytte var, som ifølge visen skulle have skudt sin medhjælper. I Anders Jespersen har N.H. Frandsen et bud, som ligger meget tæt op ad visens indhold. Men lad det være sagt straks, at skuddrammet i Nederskoven kun indtager en mindre plads i fremstillingen. Hovedvægten ligger på en skildring af Anders Jespersens liv, fra han i 1866 som 21-årig blev straffet første gang til han i 1882 som 37-årig blev sendt til USA på en enkeltbillet, som sogents beboere havde skillingen sammen til.

Bogen indledes med en kort redegørelse for det anvendte kildemateriale. Der er næsten udelukkende anvendt politiprotokoller og materiale fra amtsarkiverne. De forskellige kildetyper beskrives omhyggeligt og der fortælles om, hvordan materialet er at arbejde med; men man savner imidlertid nogle metodiske overvejelser over den specielle type kildemateriale. Indledningen efterfølges af en beskrivelse af familien og Anders Jespersens første år. Kapitlet om familien er overvejende genealogisk; men det viser imidlertid også, at familien tilhørte landbosamfundets underklasse: farfaderen var husmand og smed, faderen indsidder og daglejer. Det afspejlede sig klart i familiens livsvilkår. Selv om kilderne til kapitlet »De første år« er få og fremstillingen derfor tynt af »muligvis'er«, fremgår det tydeligt, at familien havde svært ved at klare sig. Den var bl.a. på fattighjælp. Småkriminalitet var heller ikke ukendt. Anders Jespersens tre ældre brødre blev alle straffet for krybskytteri.

Resten af bogen handler om Anders Jespersens forskellige konflikter med loven, såvidt de har kunnet efterspores. Fremstillingen, der er kronologisk opbygget, er underopdelt i flere kapitler; men her vil hans kriminelle

løbebane blive behandlet under et. Anders Jespersen var blandt taberne i kampen for fast arbejde. Han havde kun arbejde i landbrugets arbejdskraftsintensive måneder og var næsten uden undtagelse arbejdsløs i efterårs- og vintermånederne. Heri delte han skæbne med mange husmænd og inderster. Denne vanskelige situation drev mange i armene på fattigvæsenet, hvilket kunne være en lige så slem oplevelse som arbejdsløsheden. Kunne eller ville fattiglemmet som Anders Jespersen ikke indordne sig under fattigvæsenets afgørelser, blev politiet indblandet og resultatet blev som regel, at fattiglemmet blev sendt i fængsel. Det skulle netop blive Anders Jespersens skæbne. I januar 1866 var han arbejdsløs og blev derfor anholdt. Han påstod at have haft forskellige småjobs siden sin sidste faste plads og nægtede at have tigget. Hans brødre havde givet ham ophold. Det endte imidlertid med, at han idømtes et løsgængertilhold, som det lokale fattigvæsen udmøntede i at sende ham på omgangsforløb i sognet. Efter fjorten dage på denne måde stak han af, hvilket senere kostede ham tre dage på vand og brød. Det var hverken første eller sidste gang, han idømtes et løsgængertilhold, ej heller at han overtrådte det.

Anders Jespersens vej til at blive social taber var sikker. Han led under en konstant pengemangel, der imidlertid var værst om vinteren. På et tidspunkt måtte han sælge sin eneste frakke for at skaffe penge; men det gav kun en stakket frist. Snart måtte han skaffe sig penge ved dokumentfalsk, simpelt tyveri og krybskytteri. De økonomiske problemer fik indflydelse på alle sider af hans liv og forhindrede ham f.eks. i at etablere sig med kone og børn. Han havde fem uægte børn og altså lige så mange underholdssager på halsen. De idømte alimentationsbidrag blev ikke betalt men måtte sidde af. På et tidspunkt flyttede han sammen med den kvinde, der var mor til hovedparten af hans uægte børn; men giftermål var der ikke tale om. Det resulterede i en anklage for foragteligt samliv; men han undgik straf, da samlivet var ophørt på afhøringsstidspunktet.

Ved siden af de ovennævnte typer sager var Anders Jespersen indblandet i en række andre, mere specielle sager, som indbragte ham bøder eller fængselsstraffe af forskellig varighed. En række af disse sager vedrører hans militærtjeneste. Først straffedes han for at være udeblevet fra tjenesten i 2 år og under aftjeningen fulgte straffe for udgang på falsk nattegn, misbrug af orlov, udeblivelse fra kvarter, fortæring af indsmuglet mad i arresten, udeblivelse fra brandvagt og kvindeligt natbesøg på militært område. Efter hjemsendelsen fulgte sager om slagsmål på gaden, hælerisag, injuriersag samt sidst men ikke mindst sagen om drabet i Nederskoven i 1878, hvor Anders Jespersen under krybskytteri kom til at skyde sin medhjælper ved et uheld. Det uagtsomme manddrab indbragte ham 2 × 5 dage på vand og brød ligesom han blev pålagt at udrede sagsomkostningerne.

Efterhånden var Anders Jespersens navn så kompromitteret, at han var afskåret fra at få fast arbejde. For fattigvæsenet var han et stort problem, da han ikke

respekterede dets afgørelser. Familiens tålmodighed var opbrugt efter at han havde stjålet sin nieces løn. Også sognerådet ønskede at finde en varig løsning. I 1882 indsendte det en forespørgsel til amtet, at der kunne gives tilladelse til, at kommunen sendte Anders Jespersen til USA på en enkeltbillet; men amtet afslog. Af sted kom han dog, for amtets beboere skillingede sammen til en billet, således som man fem år tidligere havde gjort det med en tugthusfange. Anders Jespersens skæbne i USA er ukendt.

Det er spændende, at det således er muligt at identificere personen og begivenheden bag en anonym skillingsvisse; men N.H. Frandsen skylder at fortælle, hvordan han fandt frem til netop Anders Jespersen. Krybskytten fra Nederskoven er interessant læsning om en tragisk menneskeskæbne; men bogen er samtidig en farlig indgang til underklassens liv og levevilkår omkring midten af forrige århundrede, da Anders Jespersen på grund af sin omfattende kriminalitet ikke kan siges at være repræsentativ. N.H. Frandsen er klar over denne skævhed og advarer læserne imod den; men han svigter ved ikke at beskrive, hvorledes levevilkårene var på Tølløse-kanten i Anders Jespersens tid. Måske er det levnet til en senere studie, som i såfald imødeses med forventning.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Flemming Ibsen og Henning Jørgensen: Fagbevægelse og stat. Bd. 1: Den faglige organisering, arbejdskampe og staten 1870-1930. Bd. 2: Den faglige kamp, statsindgreb og indkomstpolitik 1930-1978, Gyldendal, 1979. 335 + 408 s., kr. 125 + 138.

Det er ikke hver dag man sidder med en bog i hånden som Flemming Ibsens og Henning Jørgensens oversigtsfremstilling af dansk fagbevægelses udvikling fra begyndelsen af 1870'erne til slutningen af 1970'erne og dens forhold til staten. Alligevel er det ikke BOGEN om dansk fagbevægelses historie, de to forfattere har skrevet.

Blandt arbejderbevægelsehistorikere har der gennem flere år været løbende debat om oversigtsfremstillinger af arbejderbevægelses historie, hvordan sådanne fremstillinger bør gribes an, hvem de bør henvende sig til, deres værdi, for forskningen, for arbejderbevægelsen o.s.v. – en debat, der ikke mindst er blevet ført i og befordret af Selskabet til forskning i arbejderbevægelses historie. Det er ganske vist blevet ved debatten, selv om SFAH har haft forskellige planer om at sætte arbejde af denne art i værk.

'Fagbevægelse og stat' kan betragtes som et led i debatten, som et konkret bud på, hvordan det kan gøres. Som sådan har bogen da også medvirket til at føre debatten videre. En første version – udsendt som arbejdstekst på Ålborg Universitetsforlag – har fremkaldt en række kritiske anmeldelser og kommentarer, hvilket igen har foranlediget forfatterne til at svare kritikerne.¹⁾

¹ Ibsen & Jørgensen: Træk af udviklingen i forholdet mellem stat og fagbevægelse i: Noget om sociale forhold, administration og politiske institutioner 1, AUC 1978, s. 23-67.

I den foreliggende version af *Fagbevægelse og stat* har de to forfattere søgt at tage højde for den fremførte kritik. Det gælder især for afsnittet om faseinddelingen af udviklingen i forholdet mellem fagbevægelse og stat.

Forfatterne har dog afvist hovedindholdet i kritikken af faseinddelingen, nemlig at den ikke baserede sig på en analyse af kapitalakkumulationsbetingelserne. De har holdt fast ved deres principielle syn på staten/den politiske sfære som værende relativt autonom i forhold til den økonomiske basis og ved dette syns implikationer for den konkrete faseopdeling. Derimod har de foretaget en række præciseringer af deres synspunkter. Alt i alt forekommer deres argumentation at være rimelig nok.

Alligevel synes faseinddelingen ikke at være overbevisende, hvilket hænger sammen med forfatternes historieforståelse snarere end med deres økonomiforståelse.

Afsnittet om faseinddelingen danner overgang mellem bogens to dele. Den historiske, hvor udviklingen i forholdet mellem fagbevægelse og stat følges fra bevægelsens start og frem til 1960'erne og en del, der behandler indkomstpoltikken i 1960'erne og -70'erne.

Der opereres med fire faser. Første fase strækker sig frem til 1890'erne og er karakteriseret ved modstand fra statens side mod socialismen og ved ikke-intervention over for fagforeningerne eller som det siges ved modstand på »baggrund af 'negativ' faglig koalitionsret, ud fra en (liberalistisk) anerkendelse af strejkeprincippet« (bd. 2, s. 216). Anden fase, der går frem til 1950'erne, er karakteriseret ved statslig anerkendelse af fagforeningerne, hvilken finder sted samtidig med den arbejdsmarkedsretlige legalisering i og med septemberforliget i 1899. Denne udvikling ses som en begyndende institutionalisering af den økonomiske klassekamp, der fra 1930'erne kommer til udtryk gennem de statslige indgreb i overenskomstsituationerne. Tredje fase går fra »den anden industrielle revolution« i 1950'erne og til 1960/70'erne. Fagbevægelsen bliver her direkte involveret i den politiske proces – via deltagelse i lovforberedende arbejde og via administration af statslige politikker. Tilnærmelsen mellem fagbevægelse og stat er ikke kun institutionel men også politisk-ideologisk. Fjerde fase – den indkomstpolitiske fase – mener forfatterne kun lige er påbegyndt. Den er karakteriseret ved at staten søger at bekæmpe fagbevægelsens lønpolitik, hvilket sker gennem statslig lønpolitik eller indkomstpolitik, der direkte griber ind i arbejdernes reproduktionsbetingelser. Baggrunden for denne politik er akkumulationskrisens gennemslag i 70'ernes første halvdel. Forfatterne ser denne krisepolitik som rummende mulighed for et åbent brud ikke alene mellem fagbevægelse og stat men tillige mellem fagbevægelsen og socialdemokratiet. Socialdemokratiets funktion som statsbærende parti, dets forståelse af den kapitalistiske krise og den deraf udmøntede politik går durk mod fagbevægelsens grundlæggende funktionsvaretagelse, mener forfatterne.

Faseinddelingen fremstår som dobbelt bestemt, dels på baggrund af den historiske udredning, dels på baggrund af sammenfatninger af marxistisk statsteori, fagforeningsteori og partiteori.

Spørgsmålet om fagbevægelsens organisationsstruktur står centralt i fremstillingen. I deres søgen efter forklar-

ing på den eksisterende organisationsstruktur tilbageviser forfatterne de gammelkendte forklaringsforsøg – oligarki- og bureaukratiseringsteserne. Som alternativ her til søger de at begribe organisationsstrukturen historisk og materialistisk. Nøglen til forklaringen finder de i, hvad de kalder »stivnede spor«. Såvel organisationsstrukturen som det fagretlige system og de enkelte overenskomster ses som resultater af tidligere kampe og erfaringerne herfra.

Denne synsmåde betegner givetvis et fremskridt både i forhold til de klassiske samfundsvidenskabelige syn på fagbevægelsen som udmøntet i f.eks. Michels »jernhårde oligarkilov« og i forhold til de nyere »fagforsteningsteorier«, der trods ophavsmændenes erklærede ståsted på venstrefløj ikke undser sig for at reproducere de klassiske borgerlige teorier med en i parentes bemærket katastrofal forværring af forholdet mellem venstrefløj og fagbevægelse til følge.

Alligevel er Ibsens og Jørgensens historisering af fagforeningsteorien ikke uproblematisk. Deres syn på historien forekommer for unuanceret. Som baggrund til at bestemme karakteren af de »stivnede spor« benytter de således ikke alene fremstillinger og kun fremstillinger, men sågar hovedsageligt bevægelsens egne fremstillinger.

Herved får de for det første serveret en indsnævret, allerede selekteret version af de historiske udviklingslinier, de interesserer sig for. For det andet bliver de historiske erfaringer, som forfatterne tillægger stor betydning, erfaringer, der er gjort på ledelsesplan. Forfatterne afskærer sig herved fra selvstændig kritisk behandling af den historiske udvikling.

I deres iver for at 'rehabilitere' fagbevægelsen over for den tidligere venstrefløjskritik synes det som om forfatterne glemmer den kritiske refleksion i forhold til sig selv.

Fremstillingen får til tider (ufrivilligt?) præg af at ville legitimere fagbevægelsens udvikling. Man sidder tilbage med et indtryk af, at det jo ikke kunne være gået anderledes, at fagbevægelsens udvikling på et hvilket som helst tidspunkt var resultatet af de faglige lederes historisk betingede rationelle handlinger i den pågældende situation.

Forfatternes forsøg på at foretage en konkret historisering af fagforeningsteori m.m. er interessant og lærerigt. Men det er sket på bekostning af historien. Bogens historiske del står således svagest, mens den del, der omhandler indkomstpoltikken, er bogens bedste.

Der ligger et stort og værdifuldt arbejde bag »Fagbevægelse og stat«. Bogen kan således i vidt omfang udfylde den funktion, forfatterne forudsætter i forordet »at udfylde noget af et forsknings- og undervisningsmæssigt 'tomrum'«. Alligevel kan bogen næppe stå alene, dertil er den historiske analyse for svagt funderet. Men som udgangspunkt for og inspiration til debat har bogen allerede bevist sin velegnethed.

Søren Federspiel

Keld Thomsen & Ulf Torlyn: Det opsætsige Tyende. Kvindearbejde og organisering 1870-1920. Forlaget Brændenælden 1979. 105 s., ill., kr. 30.

Gennem hele perioden 1870-1901 var der omkring 220.000 mennesker, der arbejdede som tyende for landets bedre stillede familier. Det vil næppe være for meget at hævde, at tyendets arbejde var af afgørende betydning for såvel produktionen som for husstandenes daglige opretholdelse. Dette betyder imidlertid ikke at tyendets arbejde og øvrige vilkår har tiltrykket sig nogen nævneværdig opmærksomhed, dog findes der i datiden en række skrifter der belyser husbond/tyende problemer. Allerede i 1799 udkom der således en bog under titlen: »Hvorfor er det så vanskeligt at holde tjenestefolk?« Det siger sig selv, at der ofte kunne opstå konflikter i et så personligt tæt knyttet arbejdsforhold som tyendearbejdet udgjorde. Regeringen fandt det da også fornødent i 1854 at indføre en tyendelov, hvor ansættelsesforholdet mellem husbond og tyende blev fastslået i 78 paragraffer. Loven blev i det væsentligste opretholdt indtil 1921, men selve loven kunne selvfølgelig ikke hindre, at der opstod mange konflikter. Og forfatterne har sat sig som opgave at belyse, »hvordan mange piger i erindringer o.lign. skildrede deres ofte dårlige arbejdsforhold, og hvad de selv gjorde for at forbedre disse, og hvad de gjorde for at gøre andre opmærksom på de dårlige forhold, der herskede i perioden 1870-1920 for tyendet«. Forehavendet er loven-de, desværre svækkes troværdigheden til bogen allerede på de første sider.

Forfatterne har nævnt, at de vil benytte »erindringer o.lign.«. Af erindringer benyttes kun nogle ganske enkelte, heraf især Marie Christensen, (formand for Københavns Tjenestepigeforening). Dernæst benyttes »samtaler med tidligere tyende«, men hvem disse samtaler er ført med, og hvorfra og hvornår de stammer oplyses ikke. Men »samtalerne« benyttes flittigt i redegørelsen, og det ser ud til, at der er flere, end der i virkeligheden er, da samme ordrette citat s. 1, 15 og 24 tillægges to forskellige personer. Nogle overvejelser over dette kildemateriale findes ikke, og skildringen er utilsløret sort/hvid. Men der benyttes meget andet materiale, bl.a. litteratur, almanakker, materiale om Dansk Kvindesamfund, socialhistoriske skrifter, aviser m.m., og både by- og landforhold berøres.

Forfatterne anskuer tyendeforholdene på landet, som det forfærdeligste der kunne overgå en ung kvinde, og de er fulde af forståelse over for, at pigerne rejste til byerne for at finde bedre vilkår. Forfatterne undersøger derpå ud fra annoncer, hvilket arbejde der var at få for en tjenestepige der søgte til Århus. Dette kunne have været en god metode, når man blot holdt sig for øje, at annoncerne tilbud ikke dækker hele arbejdsmarkedet, idet piger, der rejste til byerne givetvis opsogte pladser gennem de såkaldte fæstemænd. Men forfatterne gør sig ikke lignende overvejelser, og der udvælges Århus Stiftstidende d. 5. maj 1874 til belysning af udbudet af arbejdspladser. Et såre beskedent grundlag tilmeld, da skiftetidene gennem sædvane var fastsat til den 1. maj og 1. november, hvorfor

det overvejende antal af ledige pladser må have været besat d. 5. maj.

Men hvilke vilkår fik pigerne i byen? Størrelsen af lønnen mener forfatterne ikke at kunne oplyse (s. 16), dog mener de sig berettiget til side 16 og 24 at hævde, dels at lønnen faldt i perioden, og dels at lønnen var under 40 kr. for et år. Officielle undersøgelser af tyendelønninger afkræfter dette, men det har forfatterne ikke gjort sig nogen anstrengelser for at undersøge. Heller ikke kontante oplysninger som antallet af tyende er korrekte, det hævdes uden notehenviisning, at antallet af tjenestepiger lå konstant omkring 100.000 i perioden 1870-1900, og at antallet af mandligt tyende faldt fra 140.000 til 20.000 i samme tidsrum.

Et opslag i Danmarks Statistik vil vise at antallet af tjenestepiger 1870-1901 steg fra 116.523-138.770, og at antallet af mandligt tyende faldt fra 106.143-82.870!

Af andre helt urimelige påstande skal nævnes, at Stavnsbåndets ophævelse fastsættes til år 1802 (s. 22) og at det hævdes at tjenestepigerne i 1832 stavnsbindes til at have tjeneste mindst ½ år. Hertil må det påpeges, at tjenesteperioden aldrig har været lovbinden, noget andet er, at normen langt frem i tiden bød, at man fæstede sig for et helt eller et halvt år ad gangen. Heller ikke den samfundsmæssige baggrund er forfatterne fortrolig med, side 61 hedder det således. »I 1878 indledtes en økonomisk krise... Det var en afsætningskrise for landbruget... Denne varede omkring fire år 1878-82.« Side 85 er krisen blevet indskrænket til at afslutte i 1881. Alle historiske oversigter sætter krisen til årene 1876-94.

Der kunne nævnes talrige andre fejloplysninger, men papiret er kostbart, og alle disse fejl betyder at forfatterne ikke opnår troværdighed til de øvrige delemler og synspunkter der præsenteres i bogen, hvorfor de ikke vil blive kommenteret.

En ting bør dog fremhæves, der er et meget fint og varieret billedmateriale i bogen, der er udlånt fra lokalhistorisk arkiv i Nørresundby.

Bodil K. Hansen

Gerda Petri og Minna Kragelund: Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag. Forlaget Komma. Kbh. 1980, ill., 112 s., kr. 85.

Det er en overordentlig smuk illustreret og tiltalende bog som etnologerne Gerda Petri og Minna Kragelund har udarbejdet i anledning af 50 års jubilæet for dannelsen af Husholdningslærerforeningen. Bogen er tillige mere dybtgående og perspektivrig, end tilfældet ofte har været ved udsendelsen af skrifter i anledning af jubilæer. I bogen belyses husholdningssagens udvikling fra de første skolekøkkeneres etablering, husholdningsskolernes, -seminariernes oprettelse og til dannelsen af et omfattende organisationsnet af husholdningsforeninger. Husholdningssagen, som den blev ført frem fra 1890'erne, må i høj grad kaldes en folkelig bevægelse, men det betyder ikke, at den som andre folkelige bevægelser har tiltrukket sig interesse i den historiske forskning. Det er fristende, at

pege på misforholdet mellem talrige festtaler til kvindens pris, højskolesangbogens lovsange om kvinden som hjemmets kerne, og den manglende interesse der i øvrigt har været skænket husmoderrollen under de skiftende epoker. Offentlighedens komplette mangel på interesse over for husholdningsskolerne i forhold til Høj- og Landbrugsskolerne viser sig også ved, at elevstatikker o.l. fra disse skoler er offentliggjort lige fra 1844, hvorimod vi skal op til 1930 før lignende oplysninger findes for husholdningsskolernes vedkommende.

Det er værd at notere sig, at ordet husmoder eller begrebet at husholde er af en ret ny dato, nemlig fra slutningen af forrige århundrede, hvor de fleste af kvindernes tidligere opgaver blev overtaget af industrien. Den første skolekøkkenundervisning, der blev etableret i København i 1897, var således inspireret af engelske forhold, hvor man i industricentre havde påbegyndt en sådan undervisning, da man ikke mente, at de udearbejdende arbejderkvinder var i stand til at give deres døtre en sådan huslig oplæring, som samfundets normer foreskrev som hjemmets pligt.

Ændringen af kvindernes arbejdsområder blev også benyttet som argumentationsgrundlag af de danske pionerer bag Husholdningsskolerne, nemlig Birgitte Berg Nielsen, (BBN) Magdalene Lauridsen (ML) og Ingeborg Suhr. Disse kvinders kamp for sagen følges i bogens store afsnit ss. 25-66.

Gennem 1890'erne skrev BBN i Dansk Kvindesamfundets blad og udgav adskillige skrifter for at vække opmærksomhed og anerkendelse af Husholdningsarbejdet. Hun mente, at voksne kvinder burde have adgang til huslige fagskoler på linie med, hvad mændene havde i deres fagskoler, hvorfor hun argumenterede for, at staten skulle oprette en husholdningsskole i tilknytning til landbohøjskolen. Løsenet for kvindernes ændrede situation, var altså for BBN, en husholdningsuddannelse på et videnskabeligt grundlag. En sådan systematisk oplæring af kvinder i forbindelse med hjemmets opgaver, mente hun tillige ville ruste kvinderne til bedre at kunne klare opgaver ude i samfundet. Det er dog uklart hvilke samfundopgaver BBN påtænkte, at kvinderne skulle påtage sig ud over, at den mere rationelle husførelse mentes at kunne gavne samfundet som helhed. Men det korte af det lange er, at BBN efter gentagne forgæves forsøg på at få staten til at oprette en husholdningsskole, selv tog initiativet og oprettede en husholdningsskole og et seminarium i 1905.

Mere klart står Magdalene Lauridsen. Sammen med Eline Eriksen oprettede ML Sorø Husholdningsskole i 1895, hvor kvinderne skulle oplæres i teoretisk og praktisk husførelse. Allerede i 1902 skilte ML sig ud og oprettede en lærerindeafdeling i villæen Ankerhus. Initiativ på initiativ fulgte. Aftenkurser – støttet af landboforeningerne – blev sat igang, og de fik en talrig tilslutning ud over landet. Det er karakteristisk, at gårdmandsdatteren ML lagde sin undervisning tæt op ad landbrugets behov. Måltiderne var benævnt og placeret i den dagsrytme, man brugte på landet. Og et mønsterlandbrug var tilknyttet skolen således, at kvinder kunne oplæres i landbrugets bierhverv som sjerkræavl og havedyrkning. Anmelderen er tillige vidende om, at eleverne o. 1905 fik

et kursus, der gjorde dem egnede til at arbejde som kontrolassistenter. Dette antyder at ML har opfattet skolens formål langt bredere end BBN, hvilket måske skyldes deres forskellige baggrund. BBN var gift med en håndværker, hvorimod ML var alene med et barn, hun har måske derfor i højere grad end BBN følt behovet for, at kvinder fik adgang til selvstændige indtægter og selverhverv. Hvilket også ses ud fra, at ML arbejdede for, at kvinder på lige fod med mænd fik mulighed for at optage lån til oprettelse af husmandsbrug. Ligeberettigelsen blev lovfæstet i 1909. Også med hensyn til kvinders adgang til præsteembedet, var ML en ivrig forkæmper. Dernæst virkede hun i en række andre offentlige sammenhænge, arbejdede bl.a. under 1. verdenskrig i »Den Overordentlige Kommission« der blev nedsat af regeringen for at indføre rationering og prisregulering. I dette arbejde følte hun savnet af samlede kvindeforeninger, hvorfor hun i årene herefter arbejdede for at organisere kvinder i husholdningsforeninger, hvilket i høj grad lykkedes i 1920'erne.

Den tredje af pionererne der omtales er Ingeborg Suhr. Hun oprettede i 1901 en praktisk og teoretisk husholdningsskole og i 1905 et husholdningsseminarium, begge beliggende i København. Ingeborg Suhr satsede især på at oplære borgerskabets døtre, og skolen så det som sin opgave dels at uddanne eleverne således, at de selv blev i stand til at udføre alle hjemmets arbejder, og dels at eleverne blev i stand til at lede tjenestepigernes arbejde. Borgerskabets præg ses tydeligt i undervisningsplan, idet der blev undervist i fransk vask og strygning samt i hattersyning!

Forfatterne er fulde af beundring over pionererne og fremhæver disses samstemmende opfattelse af, at hvis kvindens status i familien og i samfundet skulle hæves, så krævede det, at hun fik en grundig uddannelse. Dette kan anmelderen også tilslutte sig, men der var en fundamental forskel på ihvert fald ML's og Ingeborg Suhr's skoler og spørgsmålet rejser sig om en snæver husholdningsuddannelse i sig selv, gav de mange husholdnings elever en højere status i hjemmet såvel som i samfundet. Det er jo sådan, at husarbejdet ikke i sig selv giver en indtægt, men at det først bliver nyttigt og nødvendigt når indtægt fra andet arbejde foreligger. Derved bliver sammenligningen mellem, at kvinder skulle have fagskoler for husholdning, som mændene havde fagskoler ikke holdbar, eller ihvert fald lige prestigebetonet, da kvinderne rekrutteres til erhvervet gennem ægteskab medens manden gennem ejendomsret eller uddannelse. Og dette mandarbejde bliver/blev ideologisk og kulturelt betraget som mere værd end det kvindelige husarbejde. Det er i hvert fald tydeligt, at regeringens repræsentanter længe anså husholdningsskolerne som uvæsentlige. Da BBN ansøgte om Statens hjælp til en videnskabelig husholdningsuddannelse, afviste landbrugsminister Ole Hansen, at dette fag kunne hvile på et videnskabeligt grundlag. Heller ikke Højskolens folk anerkendte de nye skoler. Forgæves ansøgte Husholdningsskolerne om at komme under Høj- og Landbrugsskoleloven, men fik til svar, at fag som kagebaking, vask o.l. ikke var værdi til støtte. Arrogansen er tydelig, tilmed da det negligeres, at skolerne både tilbød en praktisk og teoretisk oplæring. Men endelig i

Anmeldelser

1907 fik skolerne mulighed for statsstøtte, og fra 1931 af en størrelsesorden, der svarede til Høj- og Landbrugsskolerne.

I de følgende afsnit behandles organisationsdannelsen inden for Husholdningslærerne, Husholdningsforeningerne, deres samarbejde med Landboforeningerne samt oprettelsen af Statens Husholdningsråd. Endelig følges udviklingen inden for Husholdningsseminarierne op til den nuværende uddannelse, der ikke længere kun sigter på den private sektor men også mod industri og servicefag. Siden 1946 har husholdningslærerne kunnet opnå efteruddannelses kurser på Århus Universitet. Og man fornemmer, at disse kurser er i tråd med BBN's visioner fra århundredskiftet.

Der er i høj grad anledning til at lykønske foreningen af husholdningslærere med jubilæet. Og man glædes over, at der var kvinder der gjorde opmærksom på, at kvinder ikke fødes med evnen til at stå for husets opretholdelse, og at oplæring i husholdning i hvert fald for ML blev noget mere end en snæver kvindesyssel. Men at uddannelsen tværtimod blev et område, hvor kvinder blev støttet i at deltage i et bredt spektrum af samfundets anliggender.

Bodil K. Hansen

Mennesket og maskinen. Nationalmuseet 1980. 216 s., ill., kr. 29.50.

Nationalmuseets store udstilling i Brede 1980, Mennesket og maskinen, blev ledsaget af udgivelsen af denne bog om forskellige aspekter af industrialismens udvikling. Under Poul Strømstads redaktion er det blevet et letlæst og fint illustreret værk. Tolv historikere, museumfolk m.v. har leveret bidrag hertil. Bidragene behandler emnerne: baggrunden for den industrielle udvikling, fabriksbyggeri, byernes omformning, arbejdsforhold, levevilkår, boligforhold etc. Der er ikke sket nogen stram koordinering af bidragene; men læseren kommer på en god og perspektivrig måde rundt om alle væsentlige aspekter af emnet. Der er her skabt et fortrinligt hjælpemiddel for den, der har brug for en hurtig orientering om industrialismen og de hermed sammenhængende problemer, f.eks. den lokalhistoriker, der vil arbejde med den nyere tid. I denne forbindelse kan særlig fremhæves Peter Dragsbos artikel om byplanlægning og boligformer, som illustreres med gode eksempler fra flere provinsbyer. Bogen slutter med en artikel af arkitekt Erik Reitzel, der opfordrer til fredning af fabriksmiljøer som vigtige monumenter fra industrialismens tidsalder. I Danmark findes faktisk kun få industrialanlæg bevaret på deres oprindelige plads i modsætning til i udlandet. Han slutter med en velbegrunnet opfordring om at skabe et egentligt arbejdermuseum.

Dorrit Andersen

Jens Bang-Hansen: Det første socialdemokratiske ministerium 1924-26. En undersøgelse af baggrunden for dets dannelse og virke. C.A. Reitzels Boghandel A/S 1978. 95 s., kr. 25.

Formålet med denne bog, der stort set er identisk med forfatterens speciale fra 1977 ved Institut for Samtidshistorie i København, er dels at skildre baggrunden for dannelsen af den første socialdemokratiske mindretalsregering 1924, dels denne regerings politik. Flere utrykte specialer har allerede beskæftiget sig med udvalgte dele af denne udvikling, og for at kunne gabe over dette i virkeligheden meget omfattende emne har forfatteren sat meget snævre rammer om sit arbejde. Hovedvægten i fremstillingen lægges således på diskussionerne på topniveauerne i Socialdemokratiet, nemlig kongressen, hovedbestyrelse, forretningsudvalg og rigsdagsgruppen samt spillet mellem dem, og forfatteren har af utrykt kildemateriale alene brugt forhandlingsprotokollerne fra de tre sidstnævnte organer og enkelte sager fra Staunings og Steinckes privatarkiver.

Første halvdel af bogen er en kronologisk gennemgang af debatten siden 1908 i partiet om, hvorvidt det skulle påtage sig regeringsansvar uden først at have opnået det absolutte flertal, og de forskellige faser på vejen til regeringsovertagelsen skildres. Derefter gennemgås denne regerings forsøg på at markere sin politik ved fremsættelse af en række lovforslag. Det er blevet en nyttig sammenfatning af udviklingen, uden at forfatteren har gravet sensationer frem. Svagheden ved bogen er dens refererende karakter, forfatterens tilbageholdenhed med at analysere og formulere problemstillinger og frem for alt det snævre perspektiv, som forfatteren i og for sig godt er klar over det uheldige i. Spørgsmålet om »ministersocialisme« eller ej betragtes urimeligt isoleret fra den almindelige ideologiske udvikling i partiet, som det bør ses i sammenhæng med. F.eks. savnes en sammenfatning af udviklingen i partiets syn på den økonomiske og sociale politik, der kunne have vist den bevægelse bort fra de oprindelige teorier, der var en vigtig forudsætning for den udvikling, der er bogens emne. Staunings virke som »kontrolminister« i den radikale regering 1916-20 kunne også analyseres nærmere. Hvad foretog han sig egentlig? Det er desuden ligesom forfatteren ikke rigtig har fået fat i, at Stauning fra november 1918 helt frem til 30. marts 1920 på regeringens vegne fremlagde alle sociale lovforslag. Bang-Hansen kender kun forslaget som 8-timers arbejdsdagen. Hvis han havde brugt Hans Sode-Madsens artikel om Indenrigsministeriets Socialdepartement (i Arkiv 1975), ville han have været bedre rustet til at redegøre for dette formentlig vigtige stadium på vejen mod den første overtagelse af regeringsmagten.

Hermed skal ikke være sagt, at det er blevet en dårlig bog. Fremstillingen er letlæst, og der er mange gode iagttagelser undervejs; men de snævre rammer, undersøgelsen har fået, betyder, at resultatet er blevet tilsvarende begrænset i anvendelighed.

Dorrit Andersen

Erik Kjersgaard: Lysene slukkes. I. del af: Besættelsen 1940-45. I-II. Politikens forlag, 1980. 335 s., ill., kr. 158.

Erik Kjersgaard vil med sine bøger: Besættelsen 1940-45 fortælle hverdagens historie i dette tidsrum. Om de politiske og militære begivenheder er der skrevet et utal af bøger, om dagligdagen kun lidt. Hos de ældre er erindringen om den udvisket, hos de yngre, langt mere end halvdelen af befolkningen, eksisterer den ikke. »Det er denne tabte hukommelse, det er mit formål at rekonstruere«.

Målet med min anmeldelse er ikke at give en faglig kritik af den, det ligger i øvrigt uden for mine muligheder, men at vurdere den som én der selv oplevede tiden. Jeg var 24 ved krigens udbrud og stiftede familie inden dens slutning. Jeg er københavner. Jeg var ikke indblandet i nogen form for modstandsbevægelse.

Disse private oplysninger gives, fordi de fortæller om den hverdag jeg oplevede. Ikke alene var hverdagen forskellig for dem der deltog i modstandskampen, og os andre. Den var heller ikke den samme for arbejderfamilien på Vesterbro og landmandsfamilien fjernt fra København, for den unge ugifte og for familien med halv vokne børn, for den arbejdsløse og for ham der forstår at klare sig i alle situationer. Især i de første besættelsesår var både den materielle og den følelsesmæssige oplevelse af hverdagen vidt forskellig. Derfor er det ikke sikkert at min opfattelse af bogen vil være den samme som andre læsere.

At der er en sådan forskel, vedgår forfatteren til dels i forordet, ligesom han understreger at fuldstændighed er uopnåelig, skønt han har stræbt efter at få så meget med som muligt. Under læsningen kommer man ofte med tilføjelser for sig selv, og bogen kunne med lethed udvides til det dobbelte, men billedet af hverdagen dengang blev næppe af den grund mere fyldestgørende.

Bogens smudsomslag sætter straks læseren tilbage til det mest påfaldende træk ved besættelsens første år: Mørklægningen. Det er bygget over plakaten: Sløseri der skader os alle. Det viser et yderligere påfaldende træk ved tiden: Plakater blev populære. Ethvert ungt menneske med respekt for sig selv satte plakater op på væggen, ligesom vore børn nogle år senere benyttede Guernica. Hvordan var mon sammenhængen mellem plakatkunsten og besættelsen?

Bogen indledes med et afsnit om de 7 måneder efter krigens udbrud inden besættelsen, et slags forspil til besættelsen. Politiske begivenheder indtager en ret stor plads. I de følgende afsnit omtales de også, fordi de var den naturlige baggrund for mange indgreb i hverdagen. Disse afsnit er mindre kronologisk opbyggede, men behandler en række emner hver for sig, i kronikform, siger forfatteren. Bogen slutter omkring årsskiftet 1942/43. Da vendte krigen på de ydre fronter, og dette ændrede åbenlyst det åndelige, politiske og økonomiske klima i landet. Dette er rigtigt set af forfatteren.

Overskrifterne i afsnittene fortæller om deres indhold: »Lysene slukkes« omhandler de direkte følger af besættelsen: Mørklægningen, diverse forbud, politi, varedirekto-

rat, tørvegravning, krigsbegivenheder. »Åndedans« om alsang og algang, kongedyrkelse, litteratur, kunst. »Kanonner eller smør?« om rationering, varemangel, beskæftigelse, erhvervsliv, spildindsamling. »Stimulanser« ikke alene om drikkevarer og den stærkt savnede tobak, men også om forlystelser, musik, swingpjatter. I »Den tapre husmoder« fortæles om hendes vanskeligheder med at holde hjemmet oppe.

Det skal med det samme siges, at bogen giver et godt billede af hverdagen, og den opfylder dermed sin forfatters hensigt. Under læsningen kunne jeg ikke genkende til meget, andet som jeg havde glemt, blev væk til live. Både vi der oplevede tiden, og de yngre som kun kender tiden fra forældres og andres måske lidt trivielle beretninger om, hvilke afsavn de måtte lide da de var unge, får udbytte af den. Hertil bidrager naturligvis at Erik Kjersgaard som sædvanligt fortæller levende.

Der var også meget stof som var ukendt for mig. Det kan ikke være andet. Vi oplevede hver især kun en lille del. Aviser og radio var ikke alt for oplysende. Til gengæld trivedes rygterne frodigt.

Stofmængden medfører måske en fare for forståelsen af tiden. Det kan se ud som om vi var udsat for et væld af nye oplevelser, og det var vi ikke. Erik Kjersgaard overvejede at kalde værket: »Og hverdagen blev anderledes«. Det forekommer mig, at for de første par år kunne titlen lige så godt være: »Og livet gik videre«. Der var begivenheder der rystede. Krigsudbruddet, besættelsen, bombeangrebene virkede voldsomt, men chokvirkningen fortog sig hurtigt, og man indrettede sig efter de nye forhold. Der var nu engang krig, og Danmark var besat. Nuvel, så indrettede vi os efter det.

Forandringerne kom lidt efter lidt. Bilkørslen blev indskrænket og forsvandt lidt efter lidt. Rationeringerne kom lidt efter lidt. Varer var der stadig væk, lidt efter lidt færre. Den forbandet kolde vinter 1939/40 ville have været forbandet kold under alle omstændigheder. Mørklægningen kom brat, men Danmark var ikke dengang badet i et lyshav som nu. På villaveje blev forskellen ikke stor, på landet endnu mindre. Desuden blev dagene længere, og 14 dage efter færdedes man som før om aftenen.

Der blev indrettet tilflugtsrum, og der kom luftalarmer. Da de havde lydt de første par gange, og der ikke skete noget, blev man oppe. Faderens replik, »Jeg vil sgu dø i min rede«, da lille Erik ville have ham med ned i beskyttelsesrummet var typisk.

Den tyske »Wehrmacht« spillede heller ikke den store rolle i hverdagen. Langt hen på sommeren 1940 var det mange steder en sensation at se en tysker soldat. I øvrigt vænnede man sig hurtigt til dem. Københavnerne nysgerrighed fornægtede sig ikke. Allerede den 9. april om eftermiddagen havde den tyske vagtpost, der var anbragt ved Hørups port, besvær med at bane sig vej for nysgerrige. Man mindes uvilkårligt 1807, hvor københavnerne umiddelbart efter bombardementet strømmede ud til Søndermarken for at se på fjenden.

Forholdet til tyskerne var en blanding af nysgerrighed og ubehag. Den kolde skulder hørte fremtiden til. Folk kunne arbejde for besættelsesmagten. Der kunne frateriseres uden al for stor risiko. En vittighed fra »Korsbæk«

fortalte om en tysk soldat og en lokal pige der havde opnået kontakt, men ikke uden sproglige vanskeligheder, da de skulle aftale en tid. »Um neun Uhr?« spurgte soldaten. »N-a-a-a-j«, kommer det tøvende fra pigen. »Um halb neun dann?« »Naj, men jeg skal sige dig noget, jeg lader være med at tage bukser på«. Der var et stykke vej til de vittigheder, der skulle skaffe luft for vreden og afmægtigheden.

»Krigen? Det var noget man læste og hørte om, en spændingstilstand, der for det meste forblev uforløst, noget der var der«. Dette citat er godt at have i baghovedet, når man på grundlag af de mange oplysninger skal danne sig et billede af hverdagen i besættelsens første år.

Der er mange lignende præcise iagttagelser og beskrivelser. Jeg kan nævne beskrivelsen af forudsætningerne for neutralitetspolitikken, oplevelsen af selve besættelsen. Stemningen om Christian den X, ingen vil nu kunne sætte sig ind i, hvorledes Kresjan Arbejdsløs, blev til Christian Folkekær. Sammenhængen mellem smørpriser og stemninger, mellem levefod og politik, og tobaksproblemerne som blev overdimensionerede, for blot at nævne nogle få.

Omvendt kan der peges på unøjagtigheder, men uvæsentlige, og de berøver ikke bogen dens værdi som skildring af hverdagen. Jeg kan ikke bare mig for at oplyse at stof af brændenælde faktisk er godt, der er blot så få anvendelige fibre i hver stængel at udvindingen ikke kan betale sig. De fleste andre indvendinger er af samme kaliber.

En mere kritisk indvending er at forfatteren er for tilbøjelig til at trække et skel mellem foreteelser under besættelsen og tiden før. Det er måske for at fremhæve forskellene mellem dengang og før, men det forekommer overdrevet. Algang havde næppe særlige forudsætninger i 30'erne, men det havde alsang. Der blev sunget meget, DVL, forsamlingshuse, spejderkorps, gymnastikforeninger m.m., var hjemsted for megen sangglæde, og derfor kunne alsangstævnerne udfolde sig. Gå kan man i forvejen, men for umiddelbart at synge sammen må man have forkundskaber.

Sentimentale sange og »Gammeldaws« blev heller ikke født i 1940. »Lille kammerat« hærgede landet i 1936, og »Den ormstukne« blev populær. Mere moderne indstillet unge trak officielt på skulderen af den, men dansede dog gladelig med.

Det er rigtigt at jazzen oplevede en blomstring, men det skyldes vel lige så meget at tiden blev moden for den. Dens naturlige udvikling ville have ført til, at den blev accepteret. Forholdene medførte at den fik et større råderum, og noget lignende kan siges om den danske talefilm. Selv under mere almindelige forhold ville de alvorligere film have vundet indpas.

Et emne jeg gerne havde set nævnt i denne sammenhæng, er småbørnsbogen, som fik en blomstring i denne tid. Egon Mathiesen, Jens Sigsgaard, for blot at nævne 2, skabte børnebilledbøger der ikke siden er overgået. Det var en helt ny genre, som næppe kendtes før krigen. Hvad er mon årsagen til at den dukker op på dette tidspunkt?

For nogle emner har forfatteren udvidet beskrivelsen til også at fortælle om tilstandene i 30'erne. Det gør ikke bogen mindre læseværdig. Det gør det muligt at sammen-

ligne de »normale« forhold for en 40-50 år siden med nutidens. Det giver stof til eftertanke. Jeg var ikke klar over at man havde overvejelser om at erstatte benzin med sprit, men opgav det, fordi det forudsatte at det meste af landet blev lagt ud til kartoffelmarker. Hvor meget jord skal bruges i dag? Også vindkraftens kranke skæbne kan indbyde til eftertænkning.

Det afsnit som mest har udviklet sig til en almen beskrivelse af tiden, er samtidigt det, der efter min mening er det bedste: »Den tapre husmoder«. Det er veloplagt skrevet og uden den bedreviden, som kan skæmme enkelte andre afsnit. Det giver en klar beskrivelse af hvor lidet udviklet køkkenet stadig var, selv om det dog må medgives at der fandtes mere moderne køkkener end det, som Erik Kjersgaard så malende haler frem fra barnets hukommelse. Sådant var køkkener ofte. Mandens syn på det kan belyses af hvad en landmand svarede sin kone, da hun gerne ville have sin arbejdsplads lige så strømlinet som gården i øvrigt: »Bare det der kommer ud fra køkkenet er godt, er det i orden«. Det var nogle år efter krigen.

Selv i 30'erne var det et heltidsjob at være husmoder, og var der børn i familien, kunne husmoderen simpelt hen ikke tillade sig at arbejde ude. Hjælp hun til med indtjeningen, var det i reglen med hjemmearbejde eller morgenrengøring eller lignende. Det var man helst fri for, ligesom det i hvert fald i København ikke var velset at skolebørn havde et arbejde. Husmoderens arbejde blev langt større under besættelsen, og den krans som Erik Kjersgaard binder om hendes minde, er fuldt fortjent.

Skal jeg pege på emner der mangler, synes jeg det havde været rimeligt at ofre nogen plads på krigsvittigheder og rygter. Begge dele spillede en stor rolle. Der er ovenfor givet et eksempel på den mere godmodige humor. Den blev snart afløst af krassere ting, som havde til formål at lette for det pres vi efterhånden led under.

Rygterne florerede allerede fra begyndelsen. Mandag den 4. september 1939 var mere end hundrede biler kørt ud af de dengang elendige veje på Sjællands Odde til Gniben, fordi der gik rygter om at krigsskibe var i kamp ude i bältet. Senere blev det værre. Der var en god grobund. Alle vidste at aviser og radio ikke kunne fortælle ret meget. I reglen var det opmuntrende ting der blev spredt, om at det på en eller anden måde gik tyskerne skidt. Det hjalp med til at holde humøret oppe, når det da ikke lige netop drejede sig om nye rationeringer.

Vi fik brug for opmuntringerne. I bogens sidste afsnit »Vintersolhverv« fortæller Erik Kjersgaard om tiden omkring årsskiftet 1942/43. Det blev vintersolhverv også i overført betydning. Vi følte at et vendepunkt var nået. Tyskernes fremgang var standset. El Alamein var en kendsgerning, og Stalingrad blev det i januar. Ganske vist lå den strengeste tid endnu forude ligesom i vinteren selv, men vi vidste at foråret kom. Vi skulle ikke mere se frem til mange års tilværelse som et tysk protektorat. Forfatteren skjuler ikke at det betød et vendepunkt i indstillingen over for sabotagen. Der var en hel del opportunisme dengang.

Nu blev hverdagen anderledes. Hvordan den formede sig i 1943/45, kommer i næste bind. Jeg glæder mig til det.

Helge Bjørn

Paul Hammerich: Opgang og nedtur. En danmarkskronike 1945-72, 3. bind. Gyldendal, 1980, 737 s., ill. bd. 1-3 kr. 600 (indb. kr. 750).

Så nåede Paul Hammerich til vejs ende med sin danmarkskronike. Opgang og nedtur er titlen på det svære bind, der fører fremstillingen op til folkeafstemningen 2. oktober 1972 – eller rettere til dagen derpå, hvor Jens Otto Krag til alles overraskelse sagde farvel til statsministerposten.

Stort set har Paul Hammerich holdt niveauet fra de to foregående bind, og det gælder både for dyder og for lyder. Det er igen overordentlig velkrevet, og gang på gang må man erkende, at stemninger og situationer er fanget ind i prægnante udtryk. Der er også gode kik ind i magtens kulisser, politisk »gossip« og meget af det, som diverse inderkredse har kendt til, men som ikke rigtig er kommet frem tidligere. Udmærket i så henseende er fremstillingen af Glistrups vej til TV-skærmen og siden til dansk politik (s. 605 ff.). Lyderne, eller skal vi hellere sige begrænsningerne er også de samme. Det er fortsat udviklingen set fra københavnsk perspektiv, nærmere bestemt fra Rådhuspladsen, og vurderingen af tildragelser og personer er lige så fortsat præget af en nærmest kultur-radikal indstilling. Paul Hammerich bryder sig ikke om kirken, og Chr. Bartholdy optræder for sidste gang som mørkemand (s. 508). Hvad der foregår uden for Valby bakke har ærlig og redelig ikke forfatterens interesse – det passer ham udmærket, at Rindal er fra Kolding. Jyder taler dialekt og er gennemgående dumme, og hele omlægningen i landbosamfundet får et par uinspirerede sider – mens butiksdøden på landet illustreres med et billede af købmandsforretningen i Lønstrup (of all places!).

I forhold til de foregående to bind er der nok den forskel, at Paul Hammerich ikke i samme grad hager sig fast i nogle enkelte sager og giver dem ret udførlig plads (Inger Merete Nordentoft i det første, f.eks.), men at han mere kalejdoskopisk fejler hen over tiden og emnerne. De skarpe personkarakteristikker, dels positive, dels negative, dominerer ikke så meget som tidligere, hvad der på en vis måde er synd – jeg ville gerne have set ham spidde Jens Otto Krag! Man fornemmer også en antydning af mindre overblik, når man kan konstatere Paul Hammerichs afhængighed af Mogens Fogs erindringer i skildringen af studentoprøret på Københavns Universitet.

Livsstilens forandring får, hvad den kan tage, TV ligeledes, og man bliver som ventelig ikke snydt, når det gælder bare bryster til illustration af frisid og porno. Lene Bro i hot pants får en hel side – men det gør venstrefløjens pin-upper, Pia Dam og Hanne Reintoft også! Svend Aage Olsen fra Kristelig lytterforening må nøjes med knap en kvart.

Med de tre bind har Paul Hammerich fået sig en solid position i medierne som vor tids krønikeskriver, og det er ham vel undt. Han har fået samlet et vældigt stof til belysning af tilstande, meninger, tildragelser og relationer i periodens Danmarkshistorie. Han har registreret, hvordan Danmark så ud, i hvert fald det Danmark, der ser det københavnske kulturelle miljø i ordets videste forstand som sit centrum. Hvad den politiske side angår,

så er synsvinklen hvad man kunne kalde »kaarstedtsk« – det foregår på Christiansborg, suppleret med TV-studierne, og ven- og fjendskaber mellem ledende skikkelser spiller en stor rolle. I sidste bind er forholdet mellem Krag og Hækkerup næsten ved at blive det dominerende islat, hvad denne side angår.

Jeg mener, at Paul Hammerich eller forlaget til slut har begået et fejltrin ved at udstyre bind 3 med litteraturfortegnelse og et omfattende personregister. Det er skævt i forhold til værkets karakter. Det antyder en linie og et sigte, der ikke er værkets. Jeg ville aldrig gå til danmarkskroniken og her slå op på f.eks. en politiker, for at se, hvad nu forfatteren skriver om vedkommende. Jeg tror gerne, at Paul Hammerich og/eller hans hjælpere har benyttet al den litteratur, der anføres s. 661 ff., men jeg ville aldrig drømme om at vurdere de tre bind ud fra dette kriterium. Der er en modsætning mellem dette apparat, der optager små hundrede sider, og så det forhold, at indholdsfortegnelserne foran i de respektive bind blot antyder de emner, der belyses, men ikke svarer til overskrifterne over de relevante afsnit.

Paul Hammerichs danmarkskronike er til at læse, at underholde sig med og evt. lade sig inspirere af, men det er ikke nogen håndbog! Den er i sin genre et imponerende arbejde, og man tager hatten af for den præstation, der ligger i at gennemføre den sproglige oplagthed fra befrielsesdagene til 2. oktober 1972. Der er mange mindre ånder, der i årene fremover vil hente velturerede udtryk og rammende formuleringer fra danmarkskroniken, når de skal tage fat på perioden. Og tager man værket på sin forfatters præmisser, den han er og det, der interesserer ham, så har man i lettilgængelig form en opfattelse af udviklingen i Danmark i nyeste tid. Den er ikke lystelig, og Paul Hammerichs uvilje mod EF kommer klart til udtryk i den meget bittert formede afslutning om EF-tilhængernes »kup« i dagene op til afstemningen i oktober 1972.

Claus Bjørn

Fire Landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer ved *Palle Ove Christiansen*. Udgivet af Landsbykommissionen. København 1980. 475 s., ill. Kr. 98.

Miljøministeriet nedsatte 1978 en kommission, der skulle belyse landsbyernes nuværende situation, og ret tidligt under kommissionsarbejdet blev man klar over, at der trods den omfattende litteratur om danske landsbyer ikke fandtes meget materiale til belysning af nutidige livsformer i landsbyerne. Man valgte derfor at iværksætte en omfattende etnologisk undersøgelse af nogle udvalgte landsbyer og henvendte sig til Institut for Europæisk Folkelivsforskning. Palle Ove Christiansen blev leder af projektet og har sammen med Gudrun Gormsen og Lillian Foersom sammenskrevet undersøgelsens tekst.

Landsbykommissionen og projektets medarbejdere besluttede sig for at undersøge flere landsbyer – i alt fire – og gav derfor afkald på at gennemføre fuldstændige studier af landsbyerne. Forfatterne betragter derfor un-

dersøgelsen som en feltrapport trods dens omfattende karakter. Ved udvælgelsen af de fire landsbyer lagde man stor vægt på at finde lokaliteter, der varierede m.h.t. eksisterende eller ikke-eksisterende lokale institutioner, nyere bebyggelse, pendling og indkøbsmuligheder samt lokal industri. Da valget skulle træffes, valgte man så af bl.a. praktiske grunde tre syd-sjællandske landsbyer, der var hjemmehørende i samme sogn i Holmegård kommune, og en sønderjysk landsby i Løgumkloster kommune.

Et andet afgørende valg ved beslutningen om at dele projektets medarbejdere i to grupper, der selvstændigt indsamlede data og bearbejdede det i hver sin del af landet. I Toksværd sogn brugte Palle Ove Christiansen og Lillian Foersom knap seks måneder på selve feltarbejdet, og i Bedsted arbejdede Gudrun Gormsen og Linda Klitmøller i ca. tre måneder.

I Palle Ove Christiansens indledning diskuterer han bl.a. undersøgelsens repræsentativitet og begrebet livsform. Dernæst følger efter en kort introduktion til den sydsjællandske del af undersøgelsen en detaljeret beskrivelse af livsformerne i landsbyerne Toksværd, Gødstrup og Dysted på 272 sider, der afsluttes med en sammenfattende konklusion. I undersøgelsens anden del, der naturligt nok er noget strammere redigeret, bruger Gudrun Gormsen 122 sider på introduktion, beskrivelse og konklusion. Projektet har således to af hinanden uafhængige konklusioner. I et afsluttende afsnit »Om landsbyer. En arbejdsmodel og en definition«, udnytter Palle Ove Christiansen undersøgelsens resultater i et forsøg på at formulere sig generelt om landsbyer i Danmark.

Det er således en meget omfattende undersøgelse, som Landsbykommissionen her har taget initiativ til, og man har haft et meget bredt sigte. I en note side 467 bemærker Palle Ove Christiansen, at projektet sandsynligvis har sat sig mellem adskilligt flere end to stole. Både etnologer, planlæggere, politikere, samfundsdebattører, reportere og beboere kan hævde, at de kun får en del af deres forventninger opfyldt, men mere har de vel heller ikke krav på. Efter min mening er det projektets styrke, at det er lagt så bredt an. Den store bredde i beskrivelsen lægger netop op til, at de forskellige brugere kan arbejde videre med deres egne problemstillinger.

Man kan naturligvis indvende, at det billede, man får af det sydsjællandske sogn med de tre landsbyer, bliver noget flimrende og præget af gentagelser, men det har dog den fordel i forhold til den enlige sønderjyske landsby, at man også får en fornemmelse af samspillet mellem landsbyerne. Det spiller jo faktisk en stor rolle til daglig, hvad man mener om nabobyen, og især Palle Ove Christiansen beskriver med meget lune de mange forestillinger, men han er også klar over, at de er begrænset til de noget ældre aldersgrupper.

Undersøgelsens styrke er dens mange detaljer, hvoraf man ikke vil undvære en eneste. De er skrevet sammen til en helhed, der på godt og ondt belyser dagligdagen på landet. Forfatterne formår at dele sol og vind lige, når de lokale modsætninger skal beskrives. Det må have været et enormt arbejde ikke alene at indsamle alle disse data, men også at vurdere deres gyldighed.

Set fra Dysted – anmelderen er bosat i en af de undersøgte landsbyer – er bogen en ren åbenbaring. Her

bliver vores daglige færden sat ind i en sammenhæng, hvor vi pludselig kan se os selv som del af et mønster. Det er ikke lykkedes mig trods energiske forsøg at finde en eneste, der har alvorlige indvendinger mod Palle Ove Christiansens vurderinger. Selv på den ekstraordinære generalforsamling i Landsbyforeningen, hvor foreningen var i fare, da formanden nedlagde sit mandat, reagerede vi præcis som Palle Ove Christiansen havde forudsagt.

Gudrun Gormsens afsnit om den sønderjyske landsby med lidt industri og et plejehjem giver et klart og nuanceret indtryk af nogle livsformer, der afviger en del fra de sydsjællandske. Især er hendes beskrivelse af Bedsteds deling i en missionsk og en ikke-missionsk befolkningsgruppe meget interessant, og man bider mærke i, at det er de unge missionsfolk, der er den stærkeste lokale kraft. De tilrettelægger en indføring for børn og unge og sørger for, at tilflyttere straks får mulighed for at gå den rette vej. Hun foretager også en undersøgelse af det foreningsliv, der er knyttet til henholdsvis missionshuset og forsamlingshuset og finder, at skellene ikke alene er ideologiske, men også nationale, sociale og økonomiske. Og så viser det sig alligevel, at naboskabet faktisk er den stærkeste lokale institution.

Undersøgelsen har som nævnt to konklusioner, og Palle Ove Christiansens er desværre ret præget af gentagelser. Han mener i al korthed, at kulturel konsensus er en forudsætning for et godt liv i landsbyerne, og han er derfor modstander af store pludselige udstykninger, der kan bringe denne konsensus i fare. En anden fare er manglende lokale institutioner, som vanskeliggør mulighederne for at handle i fællesskab. Er f.eks. brugsen først nedlagt, har man mistet mere end sine indkøbsmuligheder.

I Dysted vil vi dog ikke kendes ved Palle Ove Christiansens overskrift »Landsbyen der ikke vil dø«. Der ligger noget landsbyromantik i den, som kun de færreste vil kendes ved. De manglende institutioner må være et stort problem for os, mener Palle Ove Christiansen, men han glemmer, at han jo netop selv har påvist, at tilflytternes antal er meget stort, og at de fortrinsvis kommer fra bymiljøer uden tradition for samhandling. Mange af dem, der flytter hertil, holder ikke af at have naboerne tæt inde på livet, og de rene romantikere flytter ret hurtigt. Der er for mig at se ikke tale om »mobilisering« i Dysted – der er blot kommet nye tilflyttere med nye ideer.

Sproget i undersøgelsen er enkelt og klart måske bortset fra enkelte passager i indledningen og afslutningen, hvor fagterminologien uventet slår igennem. Illustrationerne er glimrende, men man har desværre mange steder valgt at lade fotografierne være enspaltede, og derfor kommer en del ikke til deres ret. Tabeller og figurer er der derimod ikke sparet på.

En mangel er det, at der kun ofres spredte bemærkninger på selve undersøgelsesarbejdet. Netop når man skriver til så mange forskellige grupper, er det relevant at redegøre for den proces, der ligger bag fremstillingen. Tilsyneladende bygger fremstillingen især på interviews – det ville være af stor interesse for læseren at blive orienteret om gennemførelsen af disse interviews og den efterfølgende arbejdsproces, der resulterede i denne fortrinlige undersøgelse.

»Fire Landsbyer« er ikke bogen, som giver svar på en masse spørgsmål – i stedet er den en bred indføring, som læst i sin helhed vil gøre os klogere på livet i landsbyerne.

Søren Ehlers

Københavns historie. Bind I. Erik Kjersgaard: Byen og borgen Havn. Tiden indtil 1600, 336 s. Bind II. Helge Gamrath: Residens- og hovedstad. 1600-1728, 328 s. Udgivet af Gyldendals forlag, 1980, kr. 250 pr. bd. Værket sælges kun samlet.

En almen skildring af Københavns historie er sidst udkommet i 1967, da København fejrede 800 års jubilæum, med Sv. Cedergreen Bechs udmærkede etbindsværk Københavns historie gennem 800 år. Der er skrevet adskillige andre værker, der har sigte på specielle sider af Københavns historie, men vi skal helt tilbage til forrige århundrede for at finde bredere alment-historiske beskrivelser af København i Carl Bruuns og især O. Nielsens værker. Det er derfor med god grund, at Gyldendal nu har påtaget sig at udgive Københavns historie i 6 bind.

Første bind, der omfatter tiden til år 1600, er skrevet af Erik Kjersgaard, der også har redigeret bogen sammen med Sv. Cedergreen Bech og Jan Danielsen. Sammenlignet med de fleste andre købstæder er kilderne til Københavns ældste historie få og spredte. Arkæologerne har ikke fået fred til at grave i den tæt bebyggede og stærkt trafikerede by, og størstedelen af hvad der var bevaret af bygninger eller skriftlige kilder fra middelalderen, forsvandt ved den store brand i 1728. Selv med opbydelse af fantasi og fortælleevne kan en samvittighedsfuld historiker derfor kun give et lidt springende og uskarpt billede af Københavns opståen og ældste historie. Ifølge Saxo og sagaerne lå »Havn« på stedet i 1000-tallet, men den ældste kilde, hvori den nævnes, er et brev fra pave Urban III 1186 – få år efter Valdemar den Stores død – hvori han stadfæster Absalons overdragelse til Roskilde domkirke af det gods, Absalon har fået af kong Valdemar, herunder landsbyen og borgen Havn. Absalon fik flere følgende pavelige stadfæstelser på denne transaktion, og Kjersgaard gætter på, at det har været nødvendigt så udtrykkeligt at fastslå Absalons ret til at disponere på denne måde, fordi Absalon ikke, som man ellers antager, har fået området som gave, men som forlening af kong Valdemar. I de følgende par hundrede år omtales København hovedsagelig, fordi den ustandselig var genstand for strid mellem kongemagten og kirken og mellem Danmark og hansestæderne. Gang på gang er byen blevet overfaldet og plyndret, men dens udvikling i den her behandlede periode fra landsby til en handelsstad på linje med andre nordiske købstæder har ikke kunnet standses. Dens beliggenhed var af strategisk betydning både for den blomstrende handel på Østersøen, og, som Kjersgaard understreger, for den danske kirkes forbindelse med ærkebispesædet i Lund.

Ifølge værkets disposition skal kapitler om udviklingen

veksle med øjeblikksbilleder af dagliglivet. Først i slutningen af 1300-tallet giver kilderne dog grundlag for en nærmere beskrivelse af indbyggerne og deres daglige liv. Det gør Kjersgaard, som man kunne vente, med megen indlevelse og fortælleglæde. 1400-tallet går der noget lettere hen over, men fra Chr. IIs tid tager historien igen fart. Bogens sidste tredjedel er helliget 1500-tallet, hvor skildringen af reformationen og Københavns selvstændige og dramatiske indsats heri nok er bogens tyngdepunkt. Kjersgaard nøjes ikke med at forklare Københavns stædige fastholden ved Chr. II, der fik en så tragisk afslutning ved belejringen 1536, ud fra økonomiske og sociale modsætninger, men evner også at formidle et indtryk af de følelser, som må have været en drivkraft i det religiøse opgør.

Bogen er forsynet med talrige, gode illustrationer, der især i den ældre tid synes at fortælle deres egen historie uafhængig af Kjersgaards tekst. Det er derfor delvis overladt læserne at drage konklusioner af billedmaterialet, men det er egentlig helt spændende således at forsøge aktivt at tage del i fortolkningen. John Erichsen og Richardt Frederiksen har haft den vanskelige opgave at skaffe illustrationer til Københavns ældste historie, mens Birgitte Videbæk har ansvaret for det udmærkede kortmateriale.

Bag i bindet findes, foruden en kortfattet, kommenteret oversigt oven den i 1. bind anvendte litteratur, en nyttig fortegnelse, dækkende alle 6 bind, over litteratur vedrørende Københavns historie, udarbejdet af Sigurd Jensen.

Andet bind af Københavns historie, der er skrevet af Helge Gamrath, omfatter tiden fra 1600 til 1728 og har undertitlen Residens- og hovedstad. Hverken her eller i første bind er der nogen opsummering af perioderne eller begrundelse for inddelingen i bind, bortset fra den angivelse af hovedtemaet, som fremgår af undertitlerne. Måske ses begrundelsen for periodedelingen tydeligst i de kort, som er trykt på bindenes indersider og som med rødt markerer Københavns udstrækning ved periodens begyndelse og slutning. Det er Københavns stærke ekspansion, som kytene i dette bind illustrerer, og dermed bliver byggeaktiviteten i Chr. IVs og de første enevoldskongers tid et af de væsentligste emner, der behandles i bogen. Mange af bygningerne findes endnu, og der redegøres for deres historie på underholdende vis med inddragelse af alle nyere forskningsresultater. Belejringen af København og enevældens indførelse 1660 må naturligvis blive et andet centrum, hvorom periodens Københavns-historie drejes, mens bogens sidste kapitler handler om dagliglivet i København ved 1700-tallets begyndelse. Helge Gamrath har klogt valgt at kombinere skildringen af dagliglivet med gennemgangen af væsentlige begivenheder i byens historie. Indførelsen af en ny politioverordnet 1701, pesten 1711 og Holbergs tidlige forfatterskab danner strukturen i den livfulde skildring af københavnernes hverdag. Branden 1728, der ødelagde størstedelen af middelalderbebyggelsen, er i forvejen velkendt og klæres på nogle få sider til slut.

Københavns eksplosive udvikling fra en by på linje med andre købstæder til en hovedstad, der var lige så stor som alle landets andre købstæder til sammen, er stadig

ikke helt forståelig. Helge Gamrath trækker nogle gange relationerne mellem København og resten af landet frem, men gør også opmærksom på, at der mangler undersøgelser bl.a. af befolkningsforholdene, der nærmere kunne belyse, hvordan og hvorfor udviklingen skete.

Illustrationerne er gode og passer præcist til teksten, men det er selvfølgelig også lettere at finde det rigtige billedmateriale fra denne periode end fra tiden før 1600. Gamrath giver en udmærket litteraturvejledning bag i bogen og på de sidste sider findes ligesom i første bind et register over person- og stednavne, samt enkelte begreber, udarbejdet af Jan Danielsen.

Helle Linde

Horbelev. Blade af et sogns historie. Ved Peter Christensen, Allan Pedersen og Knud Rasmussen. 1979, 160 s., ill., kr. 63.25.

Denne bog om sognet Horbelev på Østfalster udgiver sig beskedent kun for at være »blade« af sognets historie. Udgiverne er en gårdejer, præsten og lægen i sognet og de understreger udtrykkeligt i forordet at målet med bogen først og fremmest har været at sikre, hvad der let kunne gå i glemmebogen. Man kan kun have sympati for dette mål, og selv om det siges, at der ikke er tænkt på faghistorikerne, tager de nu ingen skade af at kigge med, for der er meget godt stof for enhver, der er interesseret i et lokalsamfunds udvikling.

Efter en noget traditionel indledning med omtale af godser, kirken og skolen følger en række såkaldte erindringsglimt fortalt af sogents ældste beboere. Fortællingerne er dels indsamlet af udgiverne og dels af andre før dem. Disse sider er som den øvrige del af bogen udmærket illustreret med gamle fotografier, og i det hele taget er der grund til at prise, at dette erhvervs- og kulturhistoriske stof er blevet samlet op i tide.

Et større afsnit handler om det kommunale selvstyres udvikling og de institutioner og aktiviteter, som knytter sig hertil. Lokalstoltheden blusser i afsnittet om sportslivet og gennem omtalen af sportshalbyggeriet gives der et spændende indblik i spændingerne mellem landsognet og købstaden umiddelbart før den kommunale forbrødring, som kommunesammenlægningen i 1970 lagde op til. Horbelev hører i dag under Stubbekøbing kommune.

Bogen fremtræder nydeligt på smukt papir og indbindingen er solid og der er mange illustrationer, så man må forestille sig, at den lokale sparekasse og Det Classenske Fideicommiss, som takkes i forordet, har vist sig fra den rundhåndede side. Men på en måde er det fornemme udstyr nær ved at være i modstrid med udgivernes fagligt set beskedne holdning: bogen ser for færdig ud. De mange korte afsnit af forskellig kvalitet og uden formidlet sammenhæng får det hele til at virke lidt vel løst i fugerne, og det skulle ikke undre, om mangen lokal læser – og nok også andre – havde været bedre tjent med flere af de gode erindringer fra egnen og mindre om det, som bedre og hurtigere kan læses i f.eks. Trap: Danmark, Danmarks Kirker og litteraturen om de classenske godser, som sognet overvejende hørte under i ældre tid.

Som helhed slutter beskrivelserne fra nutiden omkring 1970, og man får end ikke at vide, at sognekommunen på det tidspunkt kom under Stubbekøbing. Nu gik verden jo ikke i stå hermed, og det kan blive spændende at se en sogne- eller egnshistorie, som tager fat på de fordele, der trods alt kan findes ved den større enhed.

Margit Mogensen

Aage Fasmer Blomberg: De magre år. Odense 1660-1700. Odense Bys historie, bd. 3. Odense Universitetsforlag 1980. 458 s., indb., ill., (abonnementspris 133,95 kr.), kr. 200,85.

Den store Odense-historie synes at skride frem som planlagt, selv om bindene kronologisk set kommer noget springende. For et år siden udkom Jørgen Hæstrups bind (anmeldt i Fortid og Nutid bd. 28, s. 705 ff), som handlede om en svær tid, men endte med befrielse og fremtidshåb. Aage Fasmer Blombergs vægtige og detaljerede fremstilling skildrer den periode der fulgte efter en anden besættelse, men her er der ikke mange lyspunkter at berette om. Tværtimod efterlader bogen et næsten knugende billede af de tunge og fattige vilkår, der var byens og dens borgeres i denne periode. Den brede anlagte indledning om tilstandene i 1660 giver en god baggrund for at forstå hvad der skete, og måske navnlig at der ikke skete mere, i de følgende år. Både by og borgere var forarmede og forgældede i en sådan grad, at man har vanskeligt ved at forstå det i dag. Hver gang regeringen mødte op med krav og skattepålæg formulerede borgmestre og rådmænd klageråb og bønskrifter, som måtte kunne røre en sten. Og hjælp det ikke, sendte man en repræsentant til København for at understrege hvor elendige tilstandene var. Nu skal beklagelser af denne art jo ikke altid tages for pålydende, men selv rentemester Henrik Müller måtte overgive sig, da han så hvor lidt der kom ind ved afgiften på malt. Tolderen kunne bede, at borgerne var så fattige at de ikke havde råd til at drikke øl, men måtte »leve ved mælk og valle«. Selv byens embedsmænd kunne komme i klemme. Ved regnskabs afslutning kunne det ske at kærneren havde penge til gode hos byen. Des værre for den pågældende, for byen ejede sjældent kongens mønt. I 1667 havde kærneren således penge til gode, og da byen ikke kunne betale, måtte den give ham udlæg i den resterende brandskat, som han tilmed selv måtte inddrive. For meget store dele af indbyggerne må situationen have været næsten håbløs, de levede nær et eksistensminimum hvor der var mangel på selv det mest elementære. Da skomager Mikkel Rasmussen skulle skilles fra sin kone, så måtte han dog søge seng med hende »formedelst mangel på sengekælder«!

Det var ikke blot krigstidens gæld og de store nye skatter der tyngede, også de mange indkvarteringer var en hård byrde, og Odense fik sin part. Magistraten klagede over disse udgifter der var til største ruin og skade. Indkvarteringen og konsumtionen trykkede borgerne så »sjælen nu fast må gå af livet«. Det var ikke sært at mange prøvede at smyge sig udenom, og administrationen var ikke mere effektiv, end at sager kunne forhales i

det næsten uendelige. Enkelte særligt dygtige synes at have været mestre i at sætte det offentlige maskineri i stå. Det gjaldt således generalproviandmester Hans Willumsen. I 1669 blev han sat til 60 daler i skat. I stedet for at betale, sendte han et bønsskrift til kongen og beklagede sig over, at han var sat i skat af »den ringe værelse jeg iboer« og af hans »ringe middel«. Kollegieembedsmændene, der vidste at Willumsen havde været en af statens store kreditorer i 1660, sendte sagen til udtalelse hos magistraten, som kunne meddele at skyldneren boede i sin egen gård. Willumsen tabte sagen ved bytingen og året efter ved højesteret, men betale gjorde han ikke. Til sidst fik stiftamtmanden kongelig ordre til at opkræve restancen, men inden der skete noget, var Hans Willumsen død. Sagen endte først 10 år senere, hvor arvingerne blev dømt til at betale over 88.000 rigsdaler – generalproviandmesteren havde gjort sig skyldig i svigagtige forhold over for kronen.

Fattigdom, gæld og uorden i regnskaberne var karakteristiske træk for denne tid. Undertiden kunne dygtige personer med sans for administration få tingene til at fungere. Bogen giver for eksempel et udmærket billede af Kingos betydning for Odense på en lang række områder, men en sådan indsats krævede kraft og energi. Det var så sandelig ikke nemt at være administrator, selv den enevældige monark havde svært ved at få sat sin vilje igennem. Oluf Rosenkrantz havde måttet bøde hårdt for sit forsvarsskrift for den danske adel, og bogen blev strengt forbudt af censuren, men alligevel lå den frit til salg hos boghandleren i Sct. Knuds kirke. 1668 fik købmændene forbud mod at indføre fløj, silke og gyldenklæde. Da Odense-købmændene overhørte det, blev forbudet indskræpet i 1681 og igen et par år senere. I 1687 havde tilstandene ikke bedret sig, og året efter satte Kommercekollegiet Søren Ballow til at kontrollere købmændene. Nu var han selv købmand og svigersøn af borgmesteren, så det kom der ikke meget ud af. Bortset fra at kollegiet tvang den stakkels mand til at købe et stort parti silke af indenlandsk fabrikat – hvad der endte med en retssag om betaling. Selv indførelsen af ensartet mål og vægt havde svært ved at slå igennem i Odense. Forordningen kom i 1683, men 4 år senere måtte Københavns politimester skrive til Odense, at kongens forestående rejse rundt i landet nok ville medføre, at man undersøgte om mål og vægt var bragt i orden. Magistraten beroligede politimesteren, som imidlertid ikke lod sig narre. Det viste sig da også, at vejerboden under rådhuset stadig brugte den gamle vægt. Magistraten blev truet med bøder, og byens vægte og lodder skulle sendes til København. Intet hjælp, og først da man truede med at bekoste reformens gennemførelse ved at tilbageholde magistratens løn, skete der noget. Men da var der også gået 8 år.

Der er god grund til at være Fasmer Blomberg taknemmelig for denne detaljerede skildring af samspillet mellem liv og administration. Det billede de forskellige kapitler tegner må tages i betragtning, når man vil vurdere Danmarks historie i dette tidsrum. Mangt og meget i den unge enevældes politik, økonomi og arbejde i det hele taget, kan ikke sættes i det rette perspektiv, uden at man har en klar fornemmelse af landets tilstand.

Nu handler bogen ikke blot om økonomiske problemer og administrative vanskeligheder, der er adskilligt mere at hente. Der er den gribende historie om borgmesteren der gik amok og satte Niels Andersen i rådhuskælderen, hvor han hverken fik øl eller mad, ja end ikke dyne til sin seng. Selv om hans kone stod med den uden for døren. Vi hører også om den åbenbart meget betydningsfulde strid mellem biskoppen og stiftamtmanden om, hvorvidt bordet i landemodesalen skulle være rundt eller firkantet. Det blev kongen selv, der via en kommission, traf afgørelsen. Kompetancestridigheder var i det hele taget altid besværlige. Hans Urne til Sanderumgård slog hatten af amtsskriveren, men han ville ikke duellere med ham. Han var nemlig en kavaler »og ville ikke slås med slig en blækskider.« Helt fortryllende er bogens sidste kapitel om »By og borger«; her mærker man at forfatteren er forelsket i sin by. Han har det med Odense, som han selv skriver at Jens Steen Sehested havde det med rhinskvinn: da springer hjertet i mit liv ret som en lammerumpe.

En og anden vil måske undre sig over, at der virkelig kan skrives mere end 450 sider om 40 år af en bys historie. Og det kan der altså godt, når man som Fasmer Blomberg kender sine kilder og er parat til at gennemgå dem. Noteapparatet på 32 sider (3-spaltede endda) vidner herom. Men selv om vi får meget at vide, så er Odenses historie for denne periode nu ikke udtømt. Fra en række forskellige år findes der således bevaret skatteligninger med oplysninger om borgernes formåen og formue. De skal formentlig behandles med forsigtighed, det er i hvert fald mærkeligt at for eksempel Assens' samlede formue var på knap 14.000 rigsdaler i 1674, 60.000 i 1676 og godt 33.000 året efter. Behandlet i deres helhed vil skattemønstrene sikkert kunne fortælle meget om de forskellige befolkningsgruppers forhold og kunne besvare spørgsmål som, hvilke og hvor omfattende kredse det var, der »bar« byen i økonomisk henseende. For at antyde rækkevidden af sådanne undersøgelser, kan jeg henvise til Gregers Hansens artikel om forholdene i Saksøbing og Maribo (Fortid og Nutid bd. 25, s. 20 ff). Resultaterne heraf kan kombineres med en analyse af Odenses ejendomstaxering fra 1682 – hvor mange var grundejere, hvor mange var ikke, hvilke erhverv stod stærkest, var der dominerende slægtsgrupper, var det en lille kreds af mænd der ejede størsteparten af husene? Denne mosaik kan så endelig kædes sammen med en indtrængende bearbejdelse af 1672-tællingen, der oplyser de enkelte personers alder, erhverv, antal børn under og over 15 år, antal tjenestefolk, logerende samt de enkeltes økonomiske forhold. Derved ville man få et ganske omfattende kendskab til en række sammenhænge og modsætninger i byen og til dens sociale forhold i almindelighed. Man ville også kunne få at vide, om der har været forskelligartede kvarterer i byen. Fasmer Blomberg nævner at nogle af håndværkerne fordeler sig noget uensartet på henholdsvis Vestre, Nørre, Over og Neder kvarter. Det er dog ikke meget talende, når man ikke ved hvor de enkelte kvarterer ligger. Her mangler et kort – hvilket desværre giver anledning til nogle principielle betragtninger.

Odense bys historie vil formentlig i meget lang tid stå som et af vore største og grundigste byhistoriske værker,

skrevet og redigeret af 15-16 faghistorikere, alle anerkendte forskere og med flere universitetsprofessorer blandt. På den baggrund er det derfor nødvendigt at sige, at med hensyn til anvendelse af kort, lever værket ikke op til de krav man må stille til moderne lokalhistorie. Allerede i anmeldelsen af Hæstrups bind blev der gjort opmærksom på denne mangel, og dette bind er ikke bedre udstyret, snarere tvært om. Mange gange nævnes gadenavne og lokaliteter, men der er ikke ét moderne kort hvor stederne kan findes. Lad være at indfødte odenseanere godt ved hvor Møntergade og Overgade ligger, men gader skifter ofte navne. Hvad med »Albani- eller Skomagerstræde, der også blev kaldt Smedestræde«? – og hvad med alle de læsere, der ikke har den lykke at bo i Odense? Bogens eneste hjælp er en gengivelse af Resens kort fra 1670-erne. Man kan godt have sine tvivl om, hvor nøjagtigt det er med hensyn til gadeforløb, husenes antal, udseende, størrelse og art. En sammenligning med grundtaxten 1682 kunne måske have været givende, men læseren bliver ladet helt i stikken. Men én ting er geografiske kort, noget helt andet er tematiske kort, dvs. moderne kort som viser udbredelsen af forskellige fænomener: huse af særlig høj – eller lav – værdi, magistratsmedlemmernes bopæle, købmændenes fordeling, de store skatteyderes, børnenes, de fattiges osv. Disse kort mangler totalt, og dog evner de at give et maximum af oplysninger på et minimum af plads. Særligt interesserende kan henvises til Peter Bredsdorffs bog: Kortlægning og historiske studier. På dette område er mange danske historikere håbløst gammeldags, og man må håbe at Statens humanistiske Forskningsråd kan være med til at råde bod på denne mangel ved at støtte udgivelse af tematiske kortværker. Som forholdene foreløbig tegner sig for Odense bys historie, må man sætte sin lid til at de 10 gode tekstbind må blive fulgt af et bind med kort – både geografiske og tematiske.

Knud Prange

Peter Michelsen: Den fynske sulegård. Lundagergården på Frilandsmuseet. 1980. 39 s., ill., kr. 24.50.

Bogens forfatter har været en flittig leverandør til Nationalmuseets lille nette serie om gammeldansk byggeskik og bondekultur. Foreløbig har han behandlet 5-6 emner omkring ældre landbygninger i forbindelse med Frilandsmuseets virksomhed. Denne gang drejer det sig om Lundagergården, der stammer fra Gamtofte sogn på sydvestfyn.

Frilandsmuseet erhvervede bygningen i 1924, nedtog den året efter og påbegyndte straks dens genopførelse på det åbne areal mellem stubmøllen, Frilandsmuseets vartegn og den hidtidige bebyggelse. Rekonstruktionen af Lundagergården, der i øvrigt var begyndelsen til museets fynske afdeling, måtte imidlertid sættes i bero allerede i 1926 på grund af almindelig pengemangel, og færdig blev den så ikke før i 1934.

Sule betyder søjle, og som det fremgår af bogens titel, er her tale om en sulegård. Det karakteristiske ved konstruktionen er, at taget bliver understøttet af høje lodrette stykker tømmer, der er anbragt med nogle meters afstand ned langs husets midterlinie, det vil sige under tagryggen. Øverst er sulerne forbundne med et kraftigt vandret stykke tømmer, åsen, der ligger lige under tagryggen og hviler på sulerne.

Med hjælp af arkæologien har man efterhånden fået vished om, at denne huskonstruktion har været brugt i fyns-området i det mindste siden romersk jernalder; tidligere regnede man derimod med at fænomenet var relativt nyt i tid og mere sporadisk forekommende, end det nu ser ud til.

Efter almindelige sydvestfynske forhold er Lundagergården et ret stort bygningskompleks: Fire-længet og sammenbygget i hjørnerne med et såkaldt korshus bygget til stuehuset, men såvel i udlængder som i stuehus og korshus er flere byggefacer repræsenteret.

Da Frilandsmuseet erhvervede Lundagergården var den ikke længere i normal drift; indbo af mere oprindelig art var borte og den havde længe været udlejet til beboelse. Hjemme i Gamtofte sogn lå gården med tangdækket tag, med stuehus i østlængen og indrettet med en del sekundære smårum. På museet er den blevet genskabt som en stråttækket bygning med stuehus i syd og med hvad der antages for at være en mere oprindelig rumopdeling. Forfatteren gør blandt andet rede for nogle af problemerne i forbindelse med rekonstruktionen: Det syntes umuligt at fastslå gårdens alder, og det var ej heller nemt at gætte sig til, hvad den kan have indeholdt af løst inventar – hvad dens beboere angår, har man ikke kunnet hitte dem længere tilbage end til midten af 1700-tallet.

I forsøgene på at belyse disse spørgsmål er der angiveligt blevet brugt arkivalisk materiale, men det fremgår nu ikke klart hverken i teksten eller i kildehenvisningerne, hvilket bestemt skriftligt kildestof, man har forsøgt sig med.

Lundagergården blev oprindelig opført som fæstegård under Brahesborg gods; dens jorder blev udskiftet i 1793 og den overgik først til selveje i 1882. De forskellige ubesvarede spørgsmål omkring gårdens ældre beboere og rumindretningen etc. får uvægerligt undertegnede hen på den tanke, at det indholdsrige og velordnede godsarkiv fra Brahesborg, der beror i Landsarkivet for Fyn, måske ikke er blevet udnyttet efter fortjeneste her: Jordebøger, synsforretninger, brandtaksationer, udskiftningssager og godsregnskaber vil nok sammenlagt med fæstebreve og skifteforretninger kunne udfylde hullerne i mange tilfælde, og flere af de nævnte sager rækker faktisk tilbage til 1600-tallet. Imidlertid er en sådan efterforskning meget tidkrævende, og det er forståeligt, at forfatteren har valgt at standse, hvor han gjorde; der er trods alt kommet et meget oplysende og afrundet arbejde ud af »Den fynske sulegård.«

Lotte Dombernowsky

Johan Christopher Bendz: Efterretninger om Rønninge og Rolfsted sogne. Odense 1820. Udg. Langeskov kommunes lokalhistoriske arkiv, 1980. 157 s., kr. 150.

»Efterretningerne« er en historisk-topografisk skildring, som i 1820 forfattedes af præsten J.C. Bendz; en mand der i løbet af en 46-årig embedsperiode i Rønninge sognekald havde oplevet og erfaret meget, og som fandt det godt at kunne efterlade sine embedsefterfølgere noget af sin viden. Bendz havde desuden selv med iver indsamlet historiske oplysninger fra Rønninge og Rolfsted, og alt, hvad der efter hans opfattelse var værd at notere sig, har fundet plads her i den noget stramt disponerede redegørelse for egnens forhold. Egentlig havde Bendz ikke forestillet sig en udgivelse af arbejdet, hvad der formentlig også har ligget uden for hans personlige økonomiske formåen, men den lokale mæcen, Johan Bülow fulgte med interesse præstens sysler og insisterede på at bestoke en udgivelse. (Der er tale om den Bülow, som havde været Frederik VI.s nære ven og vejleder i hans ungdomsår, men som pludselig faldt i unåde ved hoffet i 1793 og trak sig tilbage til sit gods, Sanderumgård.)

Sådanne gamle publikationer i temmelig små oplag har imidlertid let ved at forsvinde fra jordens overflade og gå ganske i glemme, skønt de nok så meget burde stå som stadig mere værdifulde kilder til nytte og oplysning for egnens beboere og for mange andre. Samme skæbne var pastor Bendz efterretninger faktisk også lige ved at lide, men en indsats i elvte time fra lokalhistorisk arkiv i Langeskov afværgede ulykken: I Fyns gamle Stiftsbibliotek (nu Odense Centralbibliotek) havde ét eksemplar overlevet – dog kun i noget beskadiget form, og endnu ét eksemplar af 1820-publikationen befandt sig i Rønninge gamle skole (nu i lokalhistorisk arkiv). Arkivudvalget fik ved at sammenstykke de to fragmentariske bøger genskabt efterretningerne i deres hele udstrækning. Langeskov kommune indvilgede i at lægge 15.000 kr. ud for sagen, der nu betyder, at efterretningerne foreligger publicerede som en nydelig lille bog. Der blev ikke sat penge til på projektet; Bendz har allerede solgt godt og derved givet overskud, som det lokalhistoriske arkiv kan anvende til sit videre arbejde.

Men nu bogens indhold: Pastoren er yderst detaljeret i sin fremstillingsform og tilstræber en omtale af så at sige ethvert fænomen inden for Rønninge/Rolfsteds sognegrænser. Topografi, bebyggelsesmønster, folkekarakter, kommunale indretninger, kulturelle foreteelser, egnens flora og fauna etc. etc. får tildelt et afsnit, og man kan vanskeligt fremhæve én side på bekostning af andre.

Set med Bendz's venlige øjne var mandskønnet i Ferritslev således »større og stærkere, og kvindeskønnet i almindelighed smukkere, end i den øvrige del af sognet«. Men i øvrigt var folk af begge køn i hele Rønninge sogn »smukt og velvokset med veldannede ansigter og leger«. – Kort sagt må man tro, at menneskeslægten i denne lille egnsdel har hævet sig betragteligt over gennemsnittet i henseende til begavelse, flid, skønhed og utallige andre dyder.

Som helhed ligger efterretningernes værdi naturligvis

mest deri, at de giver et ganske udmærket indblik i lokalitetens kultur, folkeliv og hverdagsvilkår omkring begyndelsen af forrige århundrede. Hertil kommer, at Bendz som kilde er særlig heldigt placeret, hvis man ser på det rent periodemæssige: Han kom selv til at opleve den store udvikling og den gradvise omdannelse af bebyggelse og kulturlandskab, som udskiftnings- og udflytningstiden førte med sig, og hans udredninger kommer derved til at åbne nutidens blik for, hvor vældigt forandret en egn og dens miljø kunne blive for beboerne i konsekvens af denne udvikling. Præstens omhyggelige registreringer af oldtidslevnene og mindesmærkerne på Rønninge-Rolfsted-kanten fortæller også en del om, hvor meget de ellers for bondesamfundet så velsignede fremskridt dengang indebar af ødelæggelse for fortidens stenmonumenter og grave.

Hans forsøg på at beskrive forholdene udtømmende fører visse steder over i det let komiske, eksempelvis når der i afsnittet om dyreriget i Rønninge sogn meddeles, at der findes skarnbasser, bier, store og små fluer samt regnorme og snegle; men denne og flere lignende passager vidner dog i det mindste om en gennemført percentlighed og omhu hos forfatteren for opgaven.

Lotte Dombernowsky

F. Holm-Petersen: Maritime minder fra Marstal og Ærøskøbing. Høst og Søns Forlag. København 1979. 60 sider. Ill. kr. 78.

Den kendte søfartshistoriske forfatter og museumsmand F. Holm-Petersen har sin egen stil. Han er ikke ynder af en systematisk fremstilling som indebærer en abstraktion fra genstande, billeder og kilder. Langt hellere formidler han sin store viden spredt, i forbindelse med redegørelsen for en enkelt genstand eller begivenhed. Nogle vil finde det underholdende, andre lidt monotont.

Den foreliggende bog er nummer 2 i en serie, hvis grundlag er billeder i Søfartssamlingerne i Troense; billedteksterne må formodes at være baseret på materiale sammesteds, og det forhold at der mangler kildeangivelser er således af mindre betydning. Men herudover – så var det vel ikke udelukket at der med fordel kunne være benyttet materiale (også billeder) andetstedsfra.

For den skibshistorisk interesserede er der mange interessante træk at hente i de publicerede billeder, f.eks. ved vurderingen af de lokale skibsbygningstraditioner. Det må forventes at serien fortsætter med flere bind, og den lokale gruppering forekommer at være velvalgt.

Der er gennemgående tale om gode billeder, og reproduktionen er ganske god. Det kan ikke undgås at »stadsbillederne« dominerer, dvs. billeder som skal præsentere skibet, eller hvor besætningen er opmarcheret, men ind imellem findes der også gode miljøbilleder, hvor et skib bugseres, lægger til, losses, etc. Hertil kommer »skæbnebilleder« af strandede skibe og vrage, samt skibe efter krigsforlis.

Jan Kanstrup

Asbjørn Hellum, Hanne Gjøøl, Tom Søndergaard, Claus Gai: Vester Brønderslev Sogn 1800-1900. Udviklingen fra landsbysamfund til bysamfund. Serie om arbejdsforhold og arbejdsmarked nr. 9. Studenterrapport. Ålborg Universitetsforlag 1979. 220 s. Kr. 39.

Bogen er en hovedfagsopgave fra Ålborg Universitetscenter, der forsøger at belyse udviklingen i et nordjysk sogn i 1800-tallet. Udvikling er her forstået som forskydninger og ændringer af befolkningsmæssige forhold, ejendomsforhold, dyrkningsmønstre og erhvervsstruktur. Det anvendte kildemateriale er folketællingerne, kirkebøger, tyendeprotokoller, beskrivelsesprotokoller vedr. ejendomsforhold og næringsprotokoller. Af trykt materiale er benyttet offentliggjort statistik og forskellige lokale arbejder om Vester Brønderslev.

Emnet er et bestemt sogns udvikling i 100 år. Bogen har visse uheldige lokalhistoriske karakteristika, – f.eks. den selvfolgelige måde, hvorpå man forudsætter at alle og enhver ved, hvor sognet ligger. Ingen kort, ingen oplysninger om de nærmest liggende byer før langt henne i fremstillingen, hvor det efterhånden afløres, at Vester Brønderslev ligger midt imellem Ålborg og Hjørring, at herredet er Børglum og amtet Hjørring. Den selvfolgelige måde at opfatte tingene på går også igen i teksten: »Kommuneskolen som i sin tid lå oppe ved kirken...« (s. 210), – »Hospitalet«, det lå, hvor H.P. Hansen i 1870 byggede manufaktur« (s. 212). – Ja, det er muligt, at alle og enhver i Brønderslev kender de pågældende lokaliteter, men vi andre gør ikke, og vi bliver ikke hjulpet af et bykort.

Andre træk, der adskiller bogen fra lokalhistorier, er en stram disciplinering af stoffet under den kapitelopdeling, man har besluttet sig for og inden for de udviklingstræk, man har ønsket at behandle. Hertil føjer sig et systematisk forsøg på at sætte sognets udvikling i relation til den øvrige danske. De sidstnævnte træk gør formodentlig fremstillingen mere kedelig for lokal kendte, der måske vil savne morsomme historier om kendte personer, lokale anekdoter o.l. Til gengæld gør den stramme struktur den mere brugelig for andre, der måske kan hente ideer til tilsvarende undersøgelser og ønsker et sammenligningsgrundlag. Arkivleder Henning Bender, der har været censor på opgaven, betegner i sit forord til bogen undersøgelsen som banebrydende. I det følgende skal indholdet underkastes en nøjere vurdering.

Bogens egentlige tekst på 142 sider er anvendt på to kapitler: 1. Tiden 1800-1860, 2. Tiden 1860-1900, efterfulgt af 5 siders konklusion. Herefter kommer 10 sider litteratur og tabelfortegnelse og næsten 70 sider bilag, der for de fleste vedkommende danner grundlaget for hovedtekstens tabeller. Det sidste af bilagene hedder »Diverse kort«. Det er således forkert, når jeg tidligere skrev, at der ikke findes kort overhovedet, – men de findes bagest, der er ingen henvisning til dem i teksten, og de spiller ingen rolle i fremstillingen. Selv opdagede jeg dem først efter gennemlæsningen. Forskellige tryk og fotografier illustrerer bogen, men de har nærmest vignetagtig karakter,

billedteksterne er korte, og der er ingen henvisninger til dem fra teksten.

Periodeopdelingen med 1860 som skilleår gives der først meget sent en forklaring på. Ved indledningen til kapitel to får man fornemmelsen af, at det har noget at gøre med næringslovens gennemførelse, men s. 99 kommer begrundelsen: troen på en langsom udvikling op til 1860, efterfulgt af en kraftig vækst umiddelbart efter 1860, en antagelse, som ikke blev bekræftet af udviklingen i befolkningsstrukturen.

I begge kapitler udgør de demografiske oplysninger en væsentlig del, men forfatterne bruger deres egen terminologi i stedet for den sædvanlig praktiserede. De beregnede fertilitetstal kalder de udvikling i fødselshyppighed, befolkningens procentvise aldersfordeling på konkrete år tolkes som udsagn om levealder og det samme gøres med nogle befolkningspyramider, der kun meget upræcist kan anvendes til dette brug. De forskellige vækstprocenter er ikke udregnet som årlige vækstprocenter, men gengives som en % efter de varierende folketællingsintervaller. I kapitel 2 når man frem til, at børnedødeligheden er stigende, og altså modvirker befolkningsvækst. Men beregningsgrundlaget er tvivlsomt. Dødsfaldene i aldersgruppen 0-5 år er sat i relation til samtlige dødsfald i sognet. I en periode med stigende befolkningstilvækst må der tages hensyn til aldersstrukturen på de beregnede tidspunkter. Bortset fra året 1880 har den årlige befolkningstilvækst været konstant stigende fra 1845-1901. Den usikre anvendelse af den demografiske terminologi og den upræcise sprogbrog vedrørende de opstillede tabeller gør det vanskeligt at få et godt overblik over den demografiske udvikling i Vester Brønderslev.

Bedre lykkes analysen af landbefolkningens klasser, hvor det dokumenteres, at gårdmandsklassens antal og landbrugsareal var nogenlunde konstant, mens hele tilvæksten kom husmændene og daglejerne »til gode«. Det er de sidstnævnte grupper, der rekrutterer den øgede stab af håndværkere og industriarbejdere.

Blandt de faktorer, der har haft betydning for byudviklingen, nævnes omlægningen af Ålborg-Hjørring-landevejen i 1840'erne, så den kom til at passere V. Brønderslev by. Før denne omlægning var sognets befolkningstilvækst betydeligt ringere end nabosognenes. I det følgende kapitel pointeres, at jernbanens anlæggelse omkring 1870 ikke havde nogen indflydelse på væksten, idet den var i gang forinden. Som forklaring på, at bydannelsen kom i gang netop i V. Brønderslev, fremhæves især den overflødige arbejdskraft fra landbruget, der gav basis for håndværk. Der forekommer ingen overvejelser over, hvorfra kapitalen kom, og da kilderne til belysning af håndværks- og industriforhold i 1800-tallet er meget sparsomme, er disse afsnit noget tynde. Folketællingerne opgørelser anvendes uden forbehold, – og uden forbehold over for deres sammenlignelighed.

Kvaliteten af bogens ræsonnementer er meget svingende. I visse tilfælde postuleres generelle danske udviklingstræk ned på det Vester-Brønderslevske materiale, selv om der ikke er dækning for de pågældende slutninger ud fra det fremlagte materiale. I andre tilfælde drages der gode slutninger ud fra det præsenterede stof, f.eks. i anvendelsen af tyendeprotokollerne.

Udviklingen ses som et resultat af den historiske lovmæssighed, at agrarsamfundet vil gå over i et mere specialiseret samfund med en øget industrialisering (s. 139). Vester Brønderslev opfattes her som et sogn, der er senere udviklet end de øvrige dele af landet. Det sidste forklares som følge af placeringen i et randområde.

Da bogens kvalitet er meget ujævn, kan den ikke anbefales som *model* for fremtidige lokalundersøgelser, men det forhindrer ikke, at den kan være *inspirationskilde* både med hensyn til strukturering i det ret vellykkede forsøg på at indsætte et lokalt område i en national sammenhæng og ved det anvendte kildemateriale.

Hjertesuk til forlaget: Halvt inde i bogen begyndte bladene at falde ud af bogen, ved afslutningen var ca. 1/3 helt løse.

Helle Asgaard

Poul Erik Kristensen: Kongslev-Komdrup Kommune 1860-1916. Ivan Eriksens Novelleforlag, 1979, 90 s., kr. 28.

Sdr. Kongslev er en tidligere stationsby ved den nu nedlagte privatbane Ålborg-Hadsund. Sdr. Kongslev er en ud af tre byer i Kongslev-Komdrup kommune, der i 1970 indgik i den nuværende Sejlflod kommune. Bogen, der er en bearbejdelse af et speciale fra Århus Universitet, beskriver udviklingen i Kongslev-Komdrup kommune 1860-1916 og forsøger at forklare, hvorfor det blev Sdr. Kongslev, der endte med at blive hovedbyen i kommunen på bekostning af Nr. Kongslev, der ellers i hele 1800-tallet var den førende by.

Fremstillingen består af to hinanden uafhængige dele. Første del omfatter det bearbejdede speciale, mens sidste del rummer fotografier, fortrinsvis fra århundredskiftet og fortrinsvis fra Sdr. Kongslev. Billederne er forsynet med korte tekster, og billedgengivelsen kunne godt have været mere skarp. Der afsluttes med en kort liste over lokalhistorisk litteratur, mens der henvises til speialet for yderligere litteraturoplysninger.

Periodeafgrænsningen er for begyndelsestidspunktets vedkommende bestemt af, at ligningslisterne har været det afgørende kildemateriale. Dette materiale går kun tilbage til 1859. Det fastslås, at 1860 ikke udgør et vendepunkt i sognenes historie, men at det er et udmærket udgangspunkt, da landbosamfundet stadig eksisterede nogenlunde uforandret, mens håndværk og handel lå på et beskedent niveau. 1916 er det første år, hvor Sdr. Kongslevs befolkningstal overstiger Nr. Kongslevs.

Efter indledningen fortælles i fem afsnit om befolkningsforholdene, jordens besiddelsesform, handel og håndværk, sognenes relative velstand og glimt fra dagliglivet. Et forhold, der går igennem hele teksten, er et forsøg på at vurdere den lokale traditions fremhæven af, at det var jernbanen, der fik den afgørende betydning for Sdr. Kongslevs eksplosive befolkningstilvækst kort efter århundredskiftet. Da jernbanen blev åbnet 1900, har det været naturligt for befolkningen at fremhæve dette forhold. Afsnittet om jordens besiddelsesform dokumenterer imidlertid i nogle gode oversigtsstabeller for hvert

sogn, at der er tydelig sammenhæng mellem sognenes udstykningspolitik og befolkningstallet. Og netop i Sdr. Kongslev foretages betydelige udstykninger efter 1900.

Afsnittet om handel og håndværk giver en interessant beskrivelse af de erhvervsfunktioner, der har været uøvet i sognene i perioden, af de erhvervsdrivendes relative velstand, og oplysninger om, hvor lang tid de pågældende mennesker har drevet deres virksomhed på stedet. Selv før Sdr. Kongslev blev den største by, havde den gennemgående flere håndværkere end Nr. Kongslev, og da den blev stationsby, opstod der nogle af de traditionelle følgevirkninger i handelsledet som afholdshotel, gæstgiveri og konditori.

Det sidste kapitel Glimt fra dagligdagen giver indsigt i, hvad der har optaget sindene gennem tiden. Man fornemmer klasse modsætningerne, der bl.a. giver sig udslag i, at gårdmændene med succes forhindrer de mindre besiddende i at græsse deres husdyr i vejkanterne, – de religiøse bevægelser, hvor indre mission blomstrer i Sdr. Kongslev, mens baptisterne holder til i Nr. Kongslev, – og småligheden og påholdenheden, der får sognerådet til at svare den lærer, der ønsker elektrisk lys i skolen i 1907, at det må han gerne indlægge, – når han bare betaler det selv.

Det hieraki, der var opstået mellem de tre sogne i 1916 har holdt sig siden, – også efter at banen er nedlagt. Tiden efter 1916 har været præget af en afdæmpet udvikling og faldende befolkningstal, især for Komdrup og Nr. Kongslev. Kun den klondyke, der opstod under anden verdenskrig på grund af tørvegravning, har kortvarigt brudt dette billede.

Bogen vil nok have størst interesse hos den lokale befolkning, der får skildret et halvtredsår af fortiden på sympatisk vis. Bortset fra en lidt irriterende sprogbrug i befolkningsafsnittet, er den let at læse. Anvendelsen af ligningslisterne til erhvervsafsnittet kan måske inspirere andre til lignende undersøgelser, således at disse informationer kunne blive sat ind i en lidt bredere sammenhæng.

Helle Asgaard

Jens Lampe: Urmagere og ure i Randers amt. Brabrand, 1980, 53 s.

Den myreflittige lokal- og personalhistoriker Jens Lampe, der efter en menneskealders virke i Sønderjylland nu har slået sig ned i Brabrand, har på eget forlag udgivet et lille hefte om urmagere i Randers amt. Dermed har han føjet endnu et bidrag til den lange række af urmagerfortegnelser, som han med energi og omhu har samlet og udgivet gennem de senere år.

I 1975 lod han museet på Gottorp nyde godt af sine mangeårige studier i sønderjyske urmagere, idet hans kartotek indgik som en væsentlig del af navnefortegnelsen i museets store katalog »Gemessene Zeit«. Siden er store dele af dette materiale også publiceret i Sønderjysk Månedsskrift.

Siden har J.L. udvidet sine urmagerstudier til andre dele af landet, især Jylland. I lokale årbøger har han i

Anmeldelser

årene 1975-78 publiceret sit righoldige materiale fra Ærø, Vejle amt, Ribe amt, Ringkøbing amt, Viborg amt, Thy og Himmerland. Desuden har han skrevet småstykker om emnet spredt i flere tidsskrifter. Artiklerne fra Ringkøbing og Viborg amter er blevet til i samarbejde med Holger Hertzum-Larsen.

Den vigtigste del af Jens Lampes mange afhandlinger er de personalhistoriske oplysninger. Med uhyre flid har han gennemgået utallige arkivalier og bogstavelig talt alt foreliggende trykt stof for at samle materiale om hver enkelt urmager. Fra de 76 undersøgte sogne i Randers amt har han på den måde sammenstillet en liste med godt 200 urmagernavne (s. 24-50), født før ca. 1860. Nogle er kun angivet ved navn, hjemsted eller årstal, men langt de fleste er det lykkedes at finde fyldige oplysninger om, ikke mindst vedr. slægt og ægteskab. Da listen både omfatter købstæder og landsogne og både har urmageri som hovederhverv og bierhverv, giver listen samtidig et godt indblik i håndværkernes socialhistorie. Museer både i og uden for amtet er gennemgået og der er fundet ure fra et dusin af de nævnte mestre. Derimod er der kun mere tilfældigt eftersøgt ure i privateje og der er her kun omtalt en halv snes ure, der skyldes de lokale urmagere. På grund af trykke-metoden yder de få gengivelser heller ikke urene retfærdighed. En dybtgående behandling af de mange urmagers værker er der således slet ikke tale om, selvom det for adskillige nævnes, hvad deres svende- eller mesterstykke var. Jens Lampe gør heller intet forsøg på at finde frem til samarbejdet mellem urmagerne og de snedkere og malere, der udførte urkasserne.

Hefet indledes med en generel gennemgang, der dels er en almindelig omtale af urmageriets historie, dels en mere lokal behandling af amtets urmageri. Heri indgår også en omtale af egnens kirke-ure. Meget af denne indledning er helt generel og gentages i stor udstrækning i J.L.'s andre egnsoversigter. Det er nok nyttigt for den enkelte læser, men virker måske nok lidt omstændeligt.

Som det fremgår, er kernepunktet i denne som i de øvrige behandlinger af de enkelte egnens urmagere det personalhistoriske. Det er efterhånden lykkedes Jens Lampe at dække så store dele af Jylland (og Vendsyssel er 1963 behandlet af P. Christensen), at det nok burde overvejes at samle alt dette stof til en større, smukt trykt publikation om de jyske urmagere. Det kunne det nok fortjene.

Jørgen Slettebo

Alfred Kristensen: Af træskoens og træskomagerens saga. 88 s., ill. Udgivet i samarbejde med Dansk Træskomagerforening. 1979. Kr. 34 + moms, boglade kr. 60.

En pietetsfuld beretning om et håndværk, hvis traditioner er hendøende, skal hilses velkommen. Nu snittes der vel kun træsko ved håndkraft til ære for museumsgæster, men indtil omkring århundredskiftet var træskomageriet en vigtig hel eller halvtidsbeskæftigelse for mange mænd på landet. Men udgivelsen af denne lille bog har lærer Alfred Kristensen, Skileborg, fastholdt snart sagt alle

sider af træskofremstillingen og brugen af træsko. Sagaen, som beretningen er kaldt i titlen, er levende fortalt, og det er faktisk mere spændende, end man måske umiddelbart ville tro at få præsenteret egenshistorie med udgangspunkt i træsko. Forfatteren har illustreret bogen med en mængde tegninger, der på enkel og ligetil måde hjælper læseren til at kunne identificere redskaber og træskotyper. I visse egne af Jylland, navnlig Skanderborg amt, var der i lange tider tale om massefremstilling af træsko. De såkaldte træskokarle kunne sine steder snitte op imod 20 par på en dag. Et pragtfuldt fotografi (s. 15) viser en sådan flok karle ved arbejdet, som de tilsyneladende har afbrudt for en stund til ære for fotografen. Alle har en færdig træsko og en pilsner stående foran sig!

Skade at bogen ingen indholdsfortegnelse har. For at få lidt overblik bør den derfor læses helt igennem – som en god historie. Dispositionen synes dog at have været den, at der først fortælles om de egne, hvor træskomagerne har været mange. Siden om træsorterne, selve skabelsen af de mange forskellige slags træsko og deres markedsføring. Afsnittet om træskohandel klarlægger eksporten fra »træskoegnen« i Østjylland til København især. Her aftog man i årene ca. 1830-80 i læssevis af håndgjorte træsko, indtil skoene, støvlerne og de fabriksfremstillede træsko dækkede markedet. Der er også mindre afsnit om brugen af træskoene til hverdag og fest, om træsko som folkeløn, kærestegaver og meget mere. Som oftest nævnes det indflettet i teksten, hvorfra forfatteren har sin viden, men helt præcise kildehenvisninger finder man intetsteds. Bogen var næppe blevet mindre underholdende, om det havde været tilfældet, og der gives eksempler på at en henvisning intet giver læseren, hvis en nøjere uddybning ønskes. Side 8 nævnes, at »Historisk Tidsskrift siger«, at de brede lag her i landet gik i træsko omkring 1650, men i listen over »kildemateriale«, formentlig også tænkt som litteraturliste, finder man ikke en eneste henvisning til Historisk Tidsskrift.

Professor Peter Skautrup skriver i sit varmt anbefalende forord, at dette er *bogen* om emnet. Anskuet inden for sin ramme giver man gerne medhold heri, for bogen samler på charmerende vis en mængde detailviden. Men den indsigt, som bogen giver, fristes man dog til at ønske træskomageriet sat ind i en videre ramme, og det kunne eventuelt ske ud fra etnologiens nyeste synsvinkler på landbrugets bierhverv. Det kunne være interessant, hvis denne bog kunne bringe andre til f.eks. at se nærmere på, hvordan denne hjemmeindustri influerede på det pågældende lokalsamfund, materielt som immaterielt.

Margit Mogensen

Anna Rasmussen: Hylke sogn i det attende århundrede. Udgivet af Hylke sognehistoriske arkiv. Eksp. Skanderborg bibliotek. 1980. 250 s., ill., kr. 86.

Forfatteren til denne bog indleder med at undskylde, at hendes fremstilling af sognets fortid ikke tager sin begyndelse med istiden og stenalderbopladderne. Men først fra

slutningen af 1600-tallet »blev sognets historie også beboernes historie«, hedder det videre i forordet.

Anna Rasmussen behøver så afgjort ikke at gøre undskyldninger for det arbejde, der her er lagt frem. Der er tale om en sjældent vellykket form for lokalhistorie, der ved sin levende og medlevende fremstilling bør få mange læsere, både i Hylke sogn og blandt historisk interesserede overhovedet. Jeg synes ganske enkelt, at Anna Rasmussens bog er noget af det bedste lokalhistorie, der er fremlagt i de seneste år.

Forfatteren har valgt at begrænse sig til 1700-tallet, hvor kildematerialet – Hylke sogn hører under Skanderborg rytterdistrikt – flyder nogenlunde rigeligt. Hun har kun få bemærkninger om sit kildemateriale, men det fremgår af hendes fremstilling, at hun har været vidt omkring i de relevante lokale arkiver. Der ligger et meget stort arbejde bag denne bog, men forfatteren formår at fremlægge det læseværdigt og engageret.

Anna Rasmussen har valgt først at præsentere sognet, de enkelte byer og deres vilkår, dernæst relationerne til omverdenen in casu embedsmænd og købstæder. Dernæst går hun mere detaljeret ind i bebyggelsen og landskabets udnyttelse, behandler under overskriften »fæstemål« den sociale struktur, skildrer bygningernes ydre og indre og fører fremstillingen videre til »signalement«: hvordan gik folk klædt og hvad blev de kaldt. Under »sind og samkvem« tegner hun træk af befolkningens holdninger og værdinormer, og så følger godt 30 sider, hvor Anna Rasmussen faktisk har gjort en pionergerning. I afsnittene »kvinderne« og »tilpasninger« behandler hun kvindernes, familiens og børnenes vilkår i sognet i 1700-tallet. Hvis nogen skulle have forestillinger om det åh så varme og nære landsbysamfund før den væmmelige kapitalisme slog det hele i stykker, så er her stof til eftertanke!

Forfatteren svigter ikke kirken, de skiftende præster, som hun oplagt karakteriserer, befolkningens forhold til kirken og degnens stilling. De stedlige skoleforhold får deres plads, og bogen rundes af med kapitler om loven og retsbegreberne og om fattigforsorgen. Endelig bringer hun over et halvhundredes sider fortegnelser over Hylkeslægter i 1700-tallet og deres tilknytning til de forskellige ejendomme.

Dette er rammerne for en indtrængen i et lokalsamfund i 1700-tallet, som man skal tilbage til Søren Alkærsgis bog om Askov for at finde magten til. Anna Rasmussen får sprængt forestillingen om almuen som en grå masse op i et broget billede af økonomisk solidt forankrede fæstere med vilje og evne til at sætte deres ret igennem, sølle folk, der måtte gå fra gården, håndværkere, daglejere, forsørgede, gårdmandskoner med reel magt og status, besøvede tjenestepiger med børn, der gik for lud og koldt vand til deres tidlige død og de udefrakommende af alle slags: soldater, betlere, gravide piger osv. Det er et samfund, hvor der – selv når man udelader Ringkloster med herskab – var top og bund, og hvor der var mobilitet i social henseende. Ikke mindst retsprotokollerne giver forfatteren muligheder for at iklæde beboerne kød og blod fra den forhutlede Anders Skolemester næsten på bunden af samfundet til den velbjergede bonde og naturlige foregangsmand Jacob Andersen på Stougaard. Men af

personskildringerne kan jeg ikke stå for den livsglade Lene Nielsdatter og hendes stromfulde ægteskaber (s. 113 ff.).

Anna Rasmussen tegner omridsene af 1700-tals levevilkår og tænkemåde blandt landbefolkningen med sikker hånd og mange træffende iagttagelser. Man mærker gennem hendes materiale bondens stærke skelnen mellem »vores« og »de andres« og den hårde kurs mod de sidste. Man står sammen, når en gårdmand anklages for en forbrydelse, men man går på jagt efter en efterlyst tyv, en gårdmandssøn fra egnen, der var rytter i Randers og som naturligt nok søgte hjem til familien. Men hun var også udsat en dusør på 20 rdl. for den, der fangede tyven!

Måske drager Anna Rasmussen af og til lidt vidtgående slutninger på grundlag af sit materiale, og hendes skildringer af personer og tildragelser stopper ikke sjældent lidt brat, når hendes kilder tier. Men hun har en indlevelse i perioden og de stedlige forhold, som betyder at hun gang på gang får trukket de karakteristiske træk og de bemærkelsesværdige forhold frem. Bogen rummer ikke noget videnskabeligt apparat, heller ikke nogen fortegnelse over inddraget eller konsulteret litteratur, men anmelderen har fået oplyst, at det beror på en teknisk misforståelse i produktionsprocessen, der ikke skal lægges forfatteren til last. Fremstillingen bærer i øvrigt ikke meget præg af den foreliggende historieskrivning om egnen, tiden og emnet – det er i så udpræget grad arkiverne, der har givet Anna Rasmussen stof til sin skildring.

Det turde være fremgået af denne anmeldelse, at bogen om Hylke sogn i 1700-tallet kan anbefales på det varmeste. Her er megen inspiration at hente, både for lokalhistorikere, men sandelig også for alle, der arbejder med studiet af det gamle bondesamfund.

Claus Bjørn

Kim Salomon: Konflikt i Grønseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33. Gyldendal, 1980, 234 s., kr. 85.

Igennem en årrække har professor Sven Tägil, Lund, været leder af en tværfaglig projektgruppe ved Lunds Universitet omkring emnet »Grænse- og konfliktforskning«. Sven Tägil har i flere artikler redegjort for projektet og har i 1970 udgivet en studie »Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig«. De sønderjyske forhold har således tidligt været med i de europæiske grænsestudier, som projektgruppen har arbejdet med.

I 1980 har så et af gruppens medlemmer, Kim Salomon, disputeret i Lund med en afhandling om udviklingen i Nordslesvig 1920-33.

Indledningsvis redegøres kort for emnets forskningsteoretiske placering. Desuden omtales dets geografiske og kronologiske afgrænsning, (heri oplyses bl.a., at K.S. vælger den snart almindelige, men historisk ukorrekte betegnelse Sønderjylland for det nuværende Nordslesvig). Endelig redegøres for den valgte problemstilling, en undersøgelse af de sociale, økonomiske og nationale forholds indbyrdes vægt i den konfliktsituation, der eksisterede i grønselandet 1920-33.

Efter 4 sider om den historiske baggrund behandles i 6 kapitler de forskellige sider af konflikten og dennes udvikling (side 28-156). K.S. giver her adskillige nye oplysninger og mange forhold belyses bedre og mere nuanceret end tidligere, især takket være udnyttelse af et omfattende utrykt kildemateriale. (I visse tilfælde har K.S. endda kun henvist til utrykt materiale, hvor det faktisk foreligger trykt. Det gør det nok unødigt svært for den, der vil arbejde videre med stoffet og snyder ham for en rimelig henvisning til eksisterende kommentarer). Et afsluttende kapitel giver en helhedsanalyse af undersøgelsen, men i øvrigt er de foregående 6 kapitler alle sluttede med en udmærket, kort sammenfatning. Til slut følger 19 sider noter og en fortegnelse over arkivalier, periodica og litteratur, men intet register. Bogen er således som helhed klart og overskueligt opbygget. Den er desuden skrevet i et klart og letlæseligt sprog.

I afsnittet om den politiske organisering efter 1920, (kap. 4), bygger K.S. for en del på Sven Thorsens og Aksel Lassens undersøgelser. Man undres derfor over, at K.S. ikke, efter Thorsen, nævner at mindretallet, ved Nordslesvigs opdeling i valgkredse, blev ret sikker på et folketingsmandat – en »valggeometri« direkte modsat den tyske før 1920.

K.S. bemærker s. 47, at en sammenligning mellem afstemningstal og valgtal 1920 ikke er tilfredsstillende, men alligevel benytter han ikke A. Lassens supplerende talmateriale. K.S. synes heller ikke at have overvejet, hvilken betydning for valgene det havde, at mange tyske, især embedsmænd, straks flyttede sydpå, mens antallet af tilflyttere nordfra det første år var langt mindre. Endelig behandles kun tallene fra folketingsvalgene. De kommunale valg, hvor visse skattemæssige bestemmelser ofte virkede til fordel for det tyske mindretal, nævnes ikke. Kommunalvalgene kunne dog nok også have bidraget til en mere indgående gennemgang af den politiske udvikling, bl.a. en drøftelse af socialdemokratiets stilling i grænselandet. Herved kunne både diskussionerne mellem sønderjyske og rigsdanske socialdemokrater og spørgsmål som borgmestervalgene være blevet bedre belyst. Analyserne af den politiske udvikling forekommer således ikke særlig dybtgående.

I kapitel 5 om kulturel virksomhed er der også inddraget nyt materiale, især fra tyske kilder og gjort mange gode iagttagelser. Gennemgangen af skoleforholdene havde nok vundet, hvis nogle af de mange erindringer om skoleforholdene efter 1920 var blevet inddraget. En sammenligning med de skolelove, der gjaldt i tysk tid, havde nok også bidraget til en klarere skildring. Misvisende tales s. 73 om »valg« af 43 tyske præster, hvor spørgsmålet var, om man ønskede de hidtidige præster opsagte, hvad man selvfølgelig ikke altid ønskede i mange sogne med dygtige og forholdsvis neutrale præster, trods deres tyske uddannelse. Valgene til menighedsrådene, hvor tysk iver og dansk ligegyldighed medførte uventet mange mindretalsmedlemmer, burde nok have været omtalt, også til belysning af frimenighedernes fremvækst. Skildringen af Sprogforeningens virke synes ikke særlig grundig, f.eks. nævnes oprettelsen af nye forsamlingshuse og det nære samarbejde med Dansk Kultursamfund ikke, ligesom det ikke oplyses, at de nye offentlige biblioteker

blev så betydelige, bl.a. fordi Sprogforeningen lod sine 92.000 bind indgå deri.

Den økonomiske og sociale udvikling behandles i tre afsnit, hvoraf landbrugets problemer helt rimeligt får den fyldigste omtale. Det omtales, at den danske stat overtog de 36 tyske domænegårde (s. 91), men ikke, at staten lod mindretallet få andel i udstykningebrugene, skønt disse gårde var skabt ved tyske opkøb før 1914 som led i en tysk offensiv jordkamp. K.S. nævner ikke de store gårdslagtninger, som før 1914 havde medført store ændringer i ejendomsforholdene og omtaler heller ikke, at der ud over de 36 domænegårde fandtes 365 tyske rentegårde, som den danske stat kunne have overtaget, men hvor man gav afkald ikke blot på tilbagekøbsretten, men også på enhver tilsynsret. Til gengæld opkøbte staten flere større gårde i fri handel med henblik på udstykning, hvori også mindretallet kunne få del. Den danske jordpolitik ikke blot ligestillede mindretallet med de danske, men gav det i perioder visse fordele. Af rentegårdene lå i øvrigt en stor del, 179, i Haderslev amt, men at dette kan have betydning for, at der opstod en særlig »Kongea«-gruppe i mindretallet, antyder ikke (jvf. s. 34 f.). Det indtryk, men får ved læsning af disse afsnit hos K.S., er således dels mangelfuldt, dels ligefrem fortegnet.

Salomons bog har, som det nok er fremgået, en del positive sider, men også mange negative. Der kunne nævnes flere end de ovenfor opregnede, der måske enkeltvis kan synes som petitesser, men som samlet betyder, at behandlingen af det spændende emne efter endt gennemlæsning kommer til at virke utilstrækkelig og på flere punkter ensidig eller endda misforstået. En gennemgang af litteraturlisten kan måske give noget af forklaringen. Kun to egentlige erindringsbøger samt et par af erindringskarakter af den store mængde erindringer fra denne tid er nævnt. Man kan måske give gode grunde for at afvise erindrings kildeværdi, men det er ikke forsøgt hos K.S. Udgivere af eller forfattere til værker eller artikler om perioden som Dorrit Andersen, Hans Hansen, Eugene Ibsen, P.Kr. Iversen, H. Kardel, H. Kaufmann, K. Kretschmer, Tage Kaarsted eller K.Edv. Larsen, for blot at tage nogle få af de mange, nævnes slet ikke.

Skævhederne hænger dog nok ikke alene sammen med manglende litteraturudnyttelse. De skyldes også, at den historiske baggrund affærdiges med 4 sider og kun føres tilbage til 1918. Denne mærkeligt afkortede skildring af de historiske forudsætninger forklares s. 18 således: »I genforeningen lå udgangspunktet for konflikten«. Forfatteren begrundet ikke dette synspunkt og det lykkes ham da heller ikke overalt at se bort fra tidligere forhold. Hans bevidst a-historiske udgangspunkt medfører dog, at hele værket virker mærkelig løsrivet fra enhver historisk sammenhæng. Han undgår endvidere omhyggeligt at omtale forholdene syd for grænsen og sammenspillet mellem de to nabostaters politik over deres nationale mindretal. Især i afsnittene om de kulturelle forhold bevirker dette en yderligere skævhed i skildringen.

Med sin bog har Kim Salomon taget et spændende emne op. Den er blevet et nyttigt udgangspunkt for videre studier, men sådanne studier vil også være nødvendige for en mere alsidig og dybtgående forståelse af perioden.

Jørgen Slettebo

Årsmødet i Ebeltoft 1980

Dansk historisk Fællesforening

Årsmøderne 1980 var henlagt til Hotel Ebeltoft Strand og Hotel Hvide Hus, begge smukt beliggende ved Ebeltoft Vig.

Der indledtes med DKM's møde fredag den 29. august kl. 14,15, og med Museumstjenestens årsmøde senere fredag eftermiddag. Fredag aften var der diskussion om de lokalhistoriske arkiver, efter indledning fra SLA's formand Jan Horskjær (de lokalhistoriske arkiver som kulturbærende og kulturformidlende faktor i lokalsamfundet), SLA's sekretær Henning Bender (de lokalhistoriske arkiver og forskningen) og rigsarkivar Vagn Dybdahl (nye mål og midler i den lokale historiske forskning). Debatten drejede sig ud over disse emner i høj grad også om de kommunale arkiver.

Lørdag formiddag var der årsmøder i SLF og SLA og om eftermiddagen i DHF.

Dansk historisk Fællesforenings repræsentantmøde i Ebeltoft den 30. august 1980

Formanden Vagn Skovgaard-Petersen indledte med at udtale mindeord over dommer Tage Worsaae og museumsleder Vilh. Paameier.

Derefter gik man over til dagsordenens punkt 1:

1. *Valg af dirigent.* Fhv. landsarkivar, dr. Harald Jørgensen valgtes med akklamation. Han gav derefter ordet til formanden.

2. *Formandens beretning*

»Da det er sidste gang, jeg står her som formand, vil denne styrelsesberetning måske få lidt karakter af status og erfaringer.

Medlemstallet er vokset til 580, en fremgang på 39. De fordeler sig med 72 foreninger i SLF, 296 medlemmer i SLA og 148 i DKM samt 64 ikke sektionstilknyttede medlemmer. Jeg byder velkommen til de lokalhistoriske foreninger i Lysabild, Saksøbing kommune og Uldum sogn. Endvidere til Arktisk Institut og arkiverne i Værløse, Bjergsted, Fladså, Holeby, Langebæk, Maribo, Nørre-Alslev, Ravnsborg, Rudbjerg, Idestrup, Bogense, Dreslette, Nr. Søby, Bovrup-Varnæs, Sønderborg, Hist. Samlinger for Sønderjylland, arkiverne i Isenvad, Skjern, Thyborøn-Harboøre, Ørnhøj, Them, Karup, Try, Lendum, Gjøel, Frejlev-Nørholm-Sønderholm, Horsens-Hammer, Gistrup og Billund. Også velkomst til Blinde-

instituttets studiesamling, Forsvarsmuseet på Bornholm, Horsens statsfængsels fængselshistoriske museum, Midtsønderjyllands museum i Gram, Reventlow-Museet på Pederstrup og Ringe Museum. Og endelig til Politihistorisk Selskab, Universitetsbibliotekets 1. Afdeling og Selskabet for dansk-jødisk Historie.

Efter repræsentantskabsmødet i Viborg konstituerede *styrelsen* sig med museumsinspektør Jørgen Slettebo som næstformand, direktør Ejgil Betzer-Pedersen som kasserer, arkivar Susanne Krogh Bender som sekretær og universitetslektor Claus Bjørn som redaktør af *Fortid og Nutid*. Styrelsens øvrige medlemmer er de tre sektionsformænd, overlærer Ole Warthoe-Hansen (SLF), arkivleder Jan Horskjær (SLA) og museumsinspektør Jens Ole Lefèvre samt lederen af Lokalhistorisk Afdeling, universitetslektor Knud Prange. Som redaktør af håndbogsserien har universitetslektor Herluf Nielsen deltaget i styrelsens møder.

Som det fremgår af regnskabet, har DHF i 1979 til driften modtaget *tilskud* fra Kulturministeriet på 27.500 kr. og fra Dansk historisk Fællesfond på 1825 kr. Specielt til den nye udgave af Håndbogen har vi af tipsmidlerne fået 25.000 kr. og fra Statens humanistiske Forskningsråd 20.000 kr. til *Fortid og Nutid*. Kulturministeriets tilskud til de amthistoriske samfund var i 1979 på 95.000 kr., der er fordelt efter indstilling fra DHF efter de sædvanlige retningslinier. For alle de givne bevillinger udtrykker vi en hjertelig tak.

Allerførst vil jeg gerne erklære min kærlighed til *årsmedet*. Det er stedet, hvor danske historikere af alle slags mødes, snakker sammen og får gode ideer. Der er her en bredde i viden, lærdom og interesser, forbundet med et fælles engagement i dansk historie. Oplevelsen ved årsmødet omfatter også talentfulde ekskursioner, hvor lokale fagfolk fører os ad ukendte veje. Der er problemer ved tilrettelæggelsen – arrangementet bliver dyrere og dyrere, og vi bliver alligevel flere og flere. Det har været, at vi somme tider bor samlet på internat; jeg håber imidlertid, vi kan fastholde traditionen at skifte fra egn til egn og således trods ubehaget ved en evt. spredt indkvartering se det historiske arbejde på forskellige steder i landet. Der var fordele ved LOskolen og Klarskovgaard, men det var og er her også ved årsmøderne i Odense, Åbenrå, Viborg og Ebeltoft. Det praktiske arbejde med tilrettelæggelsen af årsmødet bør utvivlsomt fordeles mere, så det ikke hænger så stærkt på DHF's sekretær – sektionerne har da også udtrykt vilje til en bedre fordeling.

Dansk historisk Fællesforening blev som bekendt stiftet i 1909. Fra 1914 har DHF udgivet sit tidsskrift med den træffende titel »*Fortid og Nutid*«. Det har aldrig haft det store oplysnings, skønt det egentlig altid har fortjent det. Stille og støt er imidlertid oplaget vokset de sidste fem år

fra et abbonnement under 1000 til over 1300. Det hviler nu stort set økonomisk i sig selv. Æren for denne udvikling tilkommer redaktøren, *Claus Bjørn*. Det er et tidsskrift, der rummer meget læsestof af høj kvalitet. Det udkommer to gange årligt; det ideelle ville nok være fire årlige udsendelser – hvert nummer tilsvarende mindre i omfang –, sådan at orientering og debat kunne blive mere kontinuert. Den nye styrelse må tage stilling til, om noget sådant kan realiseres. Skulle der være nogen herinde, der ikke holder Fortid og Nutid, eller repræsenterer en institution eller styrelse, der ikke holder det, så beder jeg om, at man råder bod derpå allerede i dag. Så skal jeg i øvrigt blot tilføje, at vi i årets løb har måttet udsende en berigtigelse af et citat, der under debatrubrikken blev bragt i bind 28, hæfte 2, i et indlæg, der havde overskriften »Historien kan sælges«.

En tredje væsentlig opgave for os er udgivelsen af praktiske *håndbøger* for historikere. I de senere år har vi bl.a. udsendt »Lokalhistorie i undervisningen«, »Statistik for historikere«, »Heraldik og historie« og »Lokalhistorisk vejviser« samt flere genoptryk; her i efteråret udkommer atter Bjarne Stoklunds »Bondegård og byggeskik«. Hertil kommer i fjor vor medvirken i festskriftet til Johan Hvidtfeldt. Det er vigtigt, at denne forlagsvirksomhed hviler økonomisk i sig selv. Det har den ikke rigtig gjort, – salget blev stimuleret, da vi fik vort kontor, men dette indebar også stærkt øgede omkostninger. Vi har derfor forhandlinger igang med Museumstjenesten om en evt. nyordning af salg og distribuering til medlemmerne, medens boghandlersalget fortsat ligger hos Fælles ekspeditionen. En vej frem turde være en fornyelse af bogbrochuren og en særlig udgave af den – kun med normalpriserne – til fordeling blandt boghandlerne. Dette arbejde der i øjeblikket med. Det større bogkatalog, som DHF med nogle års mellemrum har udsendt, sidst i 1976, omfattende alle medlemmernes udgivervirksomhed, er en opgave, vi må overdrage til den nye styrelse.

Inden for udgivelsesvirksomheden arbejder vi i øjeblikket med en oversigt over centraladministrationens udvikling (senere formentlig også en oversigt over lokaladministrationen) samt en praktisk indføring i lokalhistorikernes arbejdsopgaver og hjælpemidler. Den sidstnævnte er tænkt som en afløser af Hvidtfeldts indledning til *Håndbog for danske Lokalhistorikere*.

Dermed er jeg ovre i den store og krævende opgave, som vi for tiden har på bordet, en ny udgave af denne *håndbog*, der udkom første gang 1952-56. Opgaven løses kun ved bred medvirken af en lang række fagfolk, og den har vi også fået, omend ikke alle sagområder endnu er endeligt bearbejdet og fordelt til forfatterne. Som jeg tidligere har omtalt, har der i redaktionsudvalget, der har *Knud Prange* som formand, været enighed om, at en nyudgivelse måtte fordrer en grundig revision og ikke blot en mindre ajourføring, og om det nødvendige i at føre det saglige indhold videre fra ca. 1850 frem til ca. 1914 – sådan at de medtagne emner blev fulgt sagligt op med oversigt over de vigtigste ændringer også efter 1914. I den gamle *håndbog* var der godt 2900 opslagsord; af forslag til nye opslagsord indkom ca. 2200. Det er klart, at ikke alle disse ønsker har kunnet imødekommes, men mange var sagligt velbegrundede. Redaktionen vil foretrække, at

håndbogen af praktiske grunde fortsat er i ét bind. I denne situation har vi valgt en lidt mere overordnet struktur for opslagsordenes vedkommende, forbundet med et fyldigt register, der giver indgang til alle underordnede ting og begreber. Det er en praktisk løsning, men i en række tilfælde er den også sagligt mere tilfredsstillende, idet enkelthederne får en sammenhæng og en del gentagelser kan undgås. Bogen vil henvende sig til alle historikere og historisk interesserede, uanset uddannelse; den vil få den samme kvalitet som den gamle udgave, at den skrives i et praktisk og præcist sprog. Det er en brugsbog, – et synspunkt, som redaktionen og redaktøren, *Erik Alstrup*, prioriterer højt.

Det er mindre opmuntrende, hvad jeg kan sige om det projekt, som Den danske historiske Forening og Dansk historisk Fællesforening har i gang i fællesskab, nemlig den danske historiske bibliografi. Perioden 1970-73 skulle have set dagens lys. Redaktøren, *Erland Kolding-Nielsen*, er betydeligt forsinket. Det indsamlede materiale gennemgås i de kommende uger af den tilsynsførende konsulent, forskningsbibliotekar *Harald Ilsøe*. Der er i styrelsen enighed om, at projektet nu fordrer en redaktionel nyordning, så at udgivelsestempoet sættes i vejret. Projektet modtager økonomisk støtte fra Humanistisk Forskningsråd og saglig bistand fra Det kongelige Bibliotek.

Udvalget vedr. *undervisning* og *lokalhistorie* har arbejdet videre i kontakt med lokale arbejds kredse, der tilrettelægger lokalhistorisk materiale til undervisningen. Formanden, *Frank Lauridsen*, Esbjerg, har været inviteret til møder med adskillige kredse. Især synes man at være initiativrige i Jylland og på Fyn. For et par år siden holdt vi en meget vellykket konference på Hindsgavl med repræsentanter for arbejdsgrupperne. Udvalget planlægger at holde en tilsvarende til foråret, hvor man dels vil gøre status over det materiale, der er frembragt, dels til tilskynde til initiativer i de amter, hvor der ikke er kommet et arbejde i gang.

Som bekendt har undervisningsministeriet nedsat et læseplansudvalg, der skal give plan og vejledning for historie i folkeskolen, – fremkaldt af den politiske beslutning om obligatorisk historieundervisning i 8. og 9. klasse. DHF har i foråret rettet skriftlig henvendelse til udvalget med understregning af lokalhistoriens muligheder og anmodning om, at udvalget giver lokalhistorien en høj prioritet i sin undervisningsvejledning. Vi gjorde naturligvis i den forbindelse opmærksom på det arbejde, der udføres i de nævnte arbejdsgrupper.

Kurser er et felt, der i det væsentlige har været varetaget af sektionerne; de har som bekendt hver for sig en stor kursusaktivitet, og vi har derfor skønnet, at der ikke var noget stort behov for særlige initiativer fra DHF's side. Det er måske en forkert vurdering, men så kan det jo komme til orde her. Vi holdt som nævnt undervisningskonferencen i 1978, og et udvalg med *Jørgen Slettebo* som formand arbejder med et program for et kursus for kommunalpolitikere, hvor disse orienteres om det historiske arbejde, dets kanaler og problemer. Et kursus var planlagt på Den kommunale Højskole her i efteråret, men højskolen har bedt os nedskære programmet og har peget på den mulighed, at det lokalhistoriske program kunne indgå i et større kursus for kommunalpolitikere, specielt

kulturudvalgsmedlemmer. Jeg kan tilføje, at vi har rettet henvendelse til Amtsrådsforeningen, der også forbereder et kursus om det lokale kulturliv, men i sine oprindelige planer ikke havde inddraget den historiske virksomhed. Vi har fået det svar, at vor henvendelse nu indgår i planlægningen, og at foreningen har mærket sig vort tilbud om evt. medvirken på det historiske felt.

En stor opgave, hvis løsning har ligget styrelsen stærkt på sinde, er indsamlingen af *kilder til de folkelige bevægelser historie*. Som bekendt er sådanne indsamlingskampagner nu gennemført af arkiverne i Nordjylland, Fyn og Storstrøms Amt med fine resultater. For hovedstadsområdets vedkommende er der truffet beslutning, og det lader til, at Århus og vist nok Vejle og Ribe følger efter. Det har fra starten været åbenbart, at dette er en redningsaktion i 11. time. Opgaven er at sikre historien om det danske demokratis særprægede udvikling, – det særpræg, der er nøje forbundet med det folkelige foreningsliv fra omkring 1850 til op mod nutiden. Det stod også klart, at en kampagne nødvendigvis måtte have en samlende og udfarende person som leder og koordinator – og der har vi været heldige, idet *Hening Bender, Margaretha Balle-Petersen* og *Søren Ehlers* – sidstnævnte i en lykkelig konstellation med *Strange Nielsen* – har haft de rigtige kvalifikationer. Et særligt udvalg, tilsynsrådet, først med *Johan Hvidtfeldt*, siden med *Vagn Dybdahl* som formand, har givet initiativet den nødvendige styrke, bl.a. som garant over for de bevilgende myndigheder, herunder forskningsrådet. Rigsarkivet er parallelt gået stærkt ind i opgaven gennem frigørelse af en arkivar, der i et års tid har opsøgt de landsdækkende organisationers og foreningers arkiver; forhåbentlig findes der også en orden, sådan at disse arkivalier kan afleveres og dermed sikres for den historiske forskning. Tilsynsrådet lægger vægt på, at en sådan forskning tages op, og DHF har derfor skriftligt foreslået Sydjysk Universitetscenter at iværksætte et forskningsprojekt om det folkelige foreningsliv ca. 1850-ca. 1950. Jeg er sikker på, at denne indsamlings- og bevaringsopgave fortsat fortjener at få en høj prioritet i arbejdet, – det er underordnet, hvordan den ordnes organisatorisk, blot den løses med et tilfredsstillende resultat.

Oplysningsvirksomheden har ikke været vor stærkeste side. Dansk historisk Fællesforening figurerer ikke hver dag i avisspalterne. Jeg har dog med glæde noteret, at der i år er skrevet ganske meget om årsmødet, og vi har også i år budt pressen velkommen til at deltage i årsmødet. Enkelte gange har nogle af os skrevet om forskellige sider af DHFs arbejde, – og det er nok ganske nyttigt. Indadtil har vi de sidste år udsendt et beskedent nyhedsbrev til medlemmerne til orientering for de lokale styrelser. Måske burde også formandsberetningen udsendes. Det skal nævnes, at vort kontor har haft en vigtig funktion ved i mange tilfælde at kunne besvare spørgsmål fra medlemmerne. Det har jeg fået tak for, og den lader jeg gå videre til *Birgitte Møller Christensen*, der har ledet kontoret. Jeg kan her tilføje, at medlemmerne fra kontoret har fået tilsendt et favørtilbud på det planlagte genoptryk af Kulturhistorisk Lexicon for Nordisk Middelalder samt tilbud om »Danefæ« og »Kulturminde«.

De her omtalte punkter dækker kun delvis billedet af

DHFs virksomhed. Lidt kursorisk tilføjer jeg: deltagelse i landsudvalget til indsamling af gamle fotografier, i lokalbibliografien, i Dansk historisk Fællesfond og med mellemrum deltagelse i forskellige høringer, bl.a. om uddannelsesspørgsmål. Specielt om lokalbibliografien vil jeg oplyse, at stadsbibliotekar *Oluf Abitz*, Roskilde, har påtaget sig endnu en tid at være formand for hovedredaktionen. I fjor udkom registraturen for Roskilde amt, og jeg vil gerne appellere til alle institutioner om at købe den – til en særpris på 165 kr. for DHFs medlemmer (normalpris 230 kr.). Indsamlingsarbejdet er fuldført i Fyns amt, men trykningen mangler. Langt fremme er man i Frederiksborg og Vestsjællands amter, og godt i gang er arbejdet i Vejle og Ribe. I Århus er der givet en bevilling til en bibliotekar på heltid fra 1. september. I Sønderjylland er der indsendt en veldokumenteret ansøgning om bevilling fra amtet, men afgørelse er endnu ikke truffet. Edvard Petersens fond har givet en bevilling til registrering af lokalbibliografisk materiale i Det kgl. Biblioteks småtryksamling.

Endnu en ting ønsker jeg at nævne, og det er *samarbejdet med myndighederne*. Det gælder den altid hjælpsomme kontakt med Ministeriet for kulturelle Anliggender, som giver tryghed i arbejdet. Men det gælder også den kontakt med andre myndigheder, der har fundet udtryk i henvendelser fra vor side i konkrete sager. Vi udtrykte vor holdning i forbindelse med forslaget til museumsloven, tilkendegav vor modstand mod planerne om et kursuscenter op ad Frederiksborg Slot, udtrykte vort ønske om fotografering af offentlige bygninger inden om- og tilbygning, og – som nævnt – har vi også henvendt os til læseplansudvalget. Jeg tror, at alle parter, også myndighederne, er interesseret i, at vi er på tærne til værn om historien i nutiden.

Der er naturligvis også *initiativer, der ikke blev taget*. Mest beklager jeg, at jeg ikke har fået realiseret en plan om et seminar af folk dels fra vor egen kreds dels udefra; det skulle gennemtænke, hvilke historiske projekter, vi ønsker iværksat i de kommende år. Tanken er, at et sådant oplæg kunne fremlægges til drøftelse på et årsmøde, – hvorefter vi skulle søge at inddrage de egnede institutioner. Ideen er hermed nævnt, måske fortjener den at blive realiseret af den kommende styrelse.

Hermed er jeg ved afslutningen. Det er somme tider faldet i min lod at blive inviteret ud til deltagelse i medlemmernes møder eller festligheder. Det har været et privilegium ved den slags lejligheder at træffe mennesker med overskud af energi og med glæde over den sammenhæng og det fællesskab, der også har fundet udtryk i vor forenings navn: Dansk historisk Fællesforening.«

I tilslutning til beretningen oplæste formanden beretningen fra Lokalhistorisk Afdelings leder Knud Prange, der var forhindret i at være til stede.

Hverdagen på instituttet har formet sig nogenlunde som den plejer: samarbejdet med foreninger, institutioner og enkeltpersoner, møder, administration, regnskab og meget andet. Hovedproblemet er egentlig at få tiden og de stadigt devaluerede bevillinger til at række så langt som muligt.

Heldigvis brydes hverdagsrytmen ofte, tit ved opfor-

dringer udefra til at holde foredrag i foreninger rundt om i landet. Både en af studentermedarbejderne og jeg selv har været af sted flere gange. En helt speciel opfordring kom fra det norske lokalhistoriske institut, der har haft 25 års jubilæum i denne sommer. Begivenheden blev markeret med et 2-dages seminar i Hurdal d. 12. og 13. juni, hvor der var samlet ca. 30 norske historikere og lokalhistorikere. Mødets hovedtema var »Lokalhistorie og samfund«, og man drøftede lokalhistoriens rolle og placering i forskning, undervisning, kulturformidling og kulturværn. Gennem oplæg og diskussioner søgte man at vurdere den indsats det norske institut har ydet og at udstikke retningslinjer for dets fremtidige virke. For at få et bredere grundlag for vurderingen af det lokalhistoriske arbejde i Norge, havde man indbudt professor Ingrid Hammarström, professor Pentti Virrankoski og undertegnede til at tale om formål og arbejdsmåde i de tilsvarende institutter i Sverige, Finland og Danmark. De 4 institutter er vitterligt meget forskellige, men selv om det danske er det yngste og langt det mindste, var det mærkbart at forsamlingen var stærkt interesseret i vores måde at gribe arbejdet an på. Den dobbelthet, der præger det danske institut med opgaver over for såvel de studerende på universitetet som over for de lokalhistorisk interesserede kredse i landet som helhed, blev opfattet som noget særdeles positivt og inspirerende. Der vil i øvrigt blive udsendt en trykt rapport med gengivelse af seminarets foredrag.

En anden morsom – men også tidkrævende – arbejdsopgave var at deltage i udvælgelsen af den bedste årbogsartikel fra de sidste 3 år. Hele bedømmelsesudvalget gennemgik omhyggeligt de mange artikler, der kunne komme på tale, og det var glædeligt at se hvor meget godt der faktisk er bragt i trykken. Det var ikke svært at finde forfattere der kunne fortjene årbogsprisen.

Ved juletid udsendte instituttet en bog: Nordens Nære Fortid – lokalsamfundene i de seneste 100 år. Den er på 114 sider og koster kun 30 kr. + porto og moms. Det er en kendt sag, at mange lokalhistorikere kvier sig ved at skrive om de sidste 100 års udvikling. Ved det første nordiske seminar i lokalhistorie, som blev afholdt i Danmark, tog vi derfor dette problem op til diskussion. Nordens Nære Fortid bringer seminarets foredrag, som bl.a. behandler emner som: befolkningsvandring, social gruppering, samfundsudvikling og bosætningsstruktur. Vi håber bogen vil inspirere og vejlede mange lokalhistorikere.

Instituttet har bidraget med en række vidt forskellige artikler til årbøger og tidsskrifter. Den ene studentermedarbejder har således skrevet om brandtaxationernes værdi for forskningen, og jeg har, foruden nogle studier over kalkmalerier i landsbykirker, behandlet metodiske og praktiske lokalhistoriske problemer i: Personalhistorisk Tidsskrift, Fortid og Nutid samt i det norske tidsskrift Heimen, hvor jeg efter opfordring deltog i en debat om det uopslidelige emne: Hvad er lokalhistorie? Selv om der stadig ikke er givet et endeligt svar på spørgsmålet, kan man nok enes om at lokalhistorie er spændende og omfattende. Så omfattende, at instituttet – som jo snart kan fejre 10 års fødselsdag – virkelig har brug for mere end én fast ansat.

Knud Prange

Derefter havde Gunnar Jakobsen fra Toldhistorisk Selskab et spørgsmål vedrørende fordelingen af de kulturministerielle tilskud til de amthistoriske samfund, og Børge Holdt Madsen, Bangsbomuseet, advarede mod at overdrive undervisningen i lokalhistorie i skolen, hvor der i forvejen var så få timer til rådighed.

Til slut uddelte formanden DHF's årbogspris til gård ejer Svend Frederiksen, der desværre ikke kunne være personligt til stede. Det nedsatte bedømmelsesudvalg med lektor Claus Bjørn som den drivende kraft havde afgivet følgende indstilling om årbogsprisen:

»Svend Frederiksen har i tre artikler, henholdsvis i Fynske årbøger 1976 og 1977 og i Fra Ribe amt 1976 belyst sider af 1700- og 1800-tallets historie. I *Fynske forsamlingshuse*, Fynske årbøger 1976 s. 71-108, har han dels undersøgt oprettelsesårene for forsamlingshusene på Fyn, dels givet en indlevet skildring af disse huses funktion i landbosamfundet. *Gåsebænken*, Fynske årbøger 1977 s. 87-93, rummer dels en skildring af dette stykke inventar fra 1700-tallet, dels en behandling af ældre tiders gåsehold og den rolle, det spillede i bondens afgifter. *Levealderen i Jylland og på Fyn*, Fra Ribe amt 1976 s. 232-40, rummer i al sin korthed et forsøg på at forbinde tidligere tiders forskelle i levealder med naturgivne og økologiske forudsætninger. Svend Frederiksen konkluderer forsigtigt: »Det har en vis betydning for levealderen, hvor og hvordan der leves«, men han har med sine statistisk velunderbyggede resultater peget på et i dansk historie hidtil forsømt felt.

Svend Frederiksens styrke er en udpræget sans for at finde nye problemer og belyse dem med solidt funderede statistiske undersøgelser baseret helt overvejende på arkivalisk materiale. Han evner på fortrinlig vis at kombinere en praktisk landbrugers iagttagelser og erindringer med udnyttelsen af litterære og arkivaliske kilder. Og han formår at fremlægge sine fyldigt dokumenterede undersøgelser i en lettilgængelig form. Han har udpræget sans for sammenhænge i tid og rum, og selv om hans egne studier overvejende har koncentreret sig om helt lokale forhold, betyder hans bestræbelser for at sætte sine undersøgelser ind i et større perspektiv, at han med disse og sine andre arbejder tillige har ydet værdifulde bidrag til forståelsen af landbosamfundet i 1700- og 1800-tallet.«

Formanden sluttede med at oplæse et takkebrev fra Svend Frederiksen.

3. Kassereren forelægger regnskabet

Dirigenten oplyste, at den ene revisor Peter Kr. Iversen nu havde godkendt 1978-regnskabet. På grund af regnskabets sene fremkomst havde han ikke kunnet nå det sidste år.

Kassereren Ejgil Betzer-Pedersen forelagde regnskabet for 1979, der vedtoges uden bemærkninger.

4. Fastsættelse af kontingent

Formanden oplyste, at spørgsmålet allerede var blevet drøftet sidste år, og i overensstemmelse hermed vedtog forsamlingen, at de tre sektioner hver betaler 8000 kr. og de direkte medlemmer 200 kr. i kontingent til DHF.

5. Indkomne forslag

Der forelå ingen forslag.

6. Valg af ny formand og kasserer

Den afgående formand motiverede bestyrelsens forslag om valg af rigsarkivar Vagn Dybdahl til ny formand. Han havde et bredt kendskab til det historiske arbejde og var i besiddelse af den idérigdom og det organisationstalent, DHF trængte til. Som kasserer foreslog han skoleinspektør Chr. Petersen, Randers, der både var kendt for sin historiske interesse og regnskabsmæssige indsigt. Begge forslag vedtoges.

7. Valg af tre styrelsesmedlemmer og to suppleanter

Knud Prange og Jørgen Slettebo genvalgtes (for to år). Desuden ønskede Susanne Krogh Bender at afgå som sekretær midt i valgperioden. I hendes sted indvalgtes Dorrit Andersen (for ét år). Som suppleanter valgtes S. Manøe Hansen og Søren Ehlers.

8. Valg af revisor

Revisorinteressentskabet i Næstved genvalgtes.

9. Eventuelt

Vagn Skovgaard-Petersen takkede for sin formandstid og de oplevelser, den havde givet ham. Derefter havde adskillige ordet for at takke de tre afgående styrelsesmedlemmer. Vagn Dybdahl takkede for formandsvalget og udtrykte sine ønsker for DHF's fremtid som koordinator af et bredt historisk arbejde.

Til slut oplystes, at årsmødet 1981 ville finde sted i Ålborg 29.-30. august.

Efter generalforsamlingen i DHF mødtes deltagerne – i silende regn – foran Ebeltoft gamle rådhus, hvor borgmesteren bød velkommen; derefter gik man i samlet trop anført af slupmandskabet i Ebeltoft til fregatten »Jylland«, hvor der serveredes en lokal specialitet, mumme, og hvor man kunne bese den gamle fregat. Efter besøget på fregatten var der festmiddag på Hotel Ebeltoft Strand, og under middagen var der som så ofte før stor sangiver. Middagen sluttede med dans.

Fredag og lørdag holdt det byhistoriske arkiv og byens museer åbent for deltagerne, og mange benyttede pauserne i mødeaktiviteten til at aflægge et eller flere institutionsbesøg.

Om søndagen gik turen til det østlige Djursland. Hyllested kirke og Rugård besøgte, og derefter så man på miljøerne omkring den østdjurslandske kalkproduktion. Desværre tillod vejret ikke at foretage en planlagt rundgang ved kalkbrudmiljøerne i Balle og Glatved. Frokosten indtoges på Hotel du Nord i Grenå, efter at deltagerne havde besøgt museet i Grenå, hvor der var arrangeret bl.a. afrikansk »folkedans«. Om eftermiddagen gik turen først til Gjerrild kirke og til Rimsø, hvor man så den gamle præstegård fra 1500-tallet. Hjemturen gik via Kolindsund, hvor vejret var klaret så meget op, at deltagerne i udflugten kunne nyde en forfriskning i det fri, medens man så på pumpestationen ved Fannerup og hørte om de store arbejder med udtørringen af Kolindsund. Om dette emne kunne årsmødedeltagerne også under selve mødet blive orienteret, idet Grenå Museum havde arrangeret en lille udstilling i Hotel Ebeltoft Strands vestibule.

Udflugten sluttede i Ebeltoft lidt før kl. 17.

Regnskab for året 1979

RESULTATOPGØRELSE FOR ÅRET 1979

Note

1	Kontingenter	28.294,57
2	Tilskud til foreningen	<u>54.325,00</u>
	Lønninger	82.619,57
3	Omkostninger	<u>74.401,60</u>
	Underskud styrelsen	37.406,83
4	Fortid og Nutid	<u>29.188,86</u>
		345,43
		<u>29.534,29</u>
5	Salg af bøger	<u>45.759,53</u>
	Overskud før renter	16.225,24
6	Renter	<u>11.511,93</u>
	OVERSKUD	<u>4.713,31</u>

STATUS PR. 31. DECEMBER 1979

Aktiver

Note

7	Likvide midler	17.024,48
8	Likvide midler vedr. tilskud, reserveret til særlige formål	34.409,48
	Diverse tilgodehavender	22.752,85
	Boglager, nedskrevet værdi ÷ 30%	117.478,00
	Mellemregning med Fællesekspedition	10.545,13
	Depositum Fællesekspeditionen	1.000,00
	Forudbetalt Rigsbibliotikarembetet	8.000,00
	Produktionskonto »Håndbog for danske Lokalhistorikere«	110.669,00
	Produktionskonto Fortid og Nutid 1980	<u>996,46</u>
	AKTIVER IALT	<u>322.875,40</u>

Passiver

<i>Note</i>	
Indeholdt A-skat	4.655,00
Afsatte feriepenge	12.746,00
Skyldige omkostninger	13.759,70
Skyldig moms	4.917,86
Skyldig trykning og bogkøb	85.791,00
Bikuben Faxe, kassekredit nr. 624-01-01643	5.160,53
Statens Humanistisk Forskningsråd	4.236,20
9 Danmark, Historisk Billedbog, indskydernes konti	103.432,23
10 Diverse tilskud, reserveret til særlige formål	152.951,08
11 Negativ kapitalkonto	64.774,20
PASSIVER IALT	<u>322.875,40</u>

Vagn Skovgaard-Petersen
dr.pæd.
formand

Ejgil Betzer-Pedersen
underdirektør
kasserer

Foranstående regnskab har vi revideret.

Lageret er medtaget efter foreliggende specificeret liste. Vi har ikke deltaget i lageroptællingen. Lageret er værdiansat af foreningens kasserer efter samme retningslinier som tidligere år under hensynstagen til bl.a. de enkelte udgivers omsætningshastighed. Der er ialt foretaget en nedskrivning på kr. 488.577,00 på lagerets salgspris uden moms.

Næstved, den 29. juli 1980

REVISORINTERESSENTSKABET

P. K. Iversen
landsarkivar

Olaf Hansen
statsautoriseret revisor

NOTER

1. *Kontingenter:*

Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver	6.554,00
Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger	10.665,57
Andre	4.125,00
	<u>28.294,57</u>

2. *Tilskud til foreningen:*

Dansk Historisk Fællesfond	1.825,00
Kulturministeriet, Tipsmidler	25.000,00
Kulturministeriet, tidsskrifter og selskaber	27.500,00
	<u>54.325,00</u>

3. *Omkostninger:*

Forsikringer	323,00
Honorarer	6.000,00
Kontoromkostninger, København	3.612,65
Porto	6.224,60
Revision og regnskabsmæssig assistance	11.000,00
Repræsentation og gaver	1.403,10
Telefon	2.445,88
Udgifter vedr. udvalg	988,01
Årsmødet 1979	÷ 512,23
Møder og rejser i øvrigt	5.600,91
Festskrift, Johan Hvidtfeldt	320,91
	<u>37.406,83</u>

4. *Fortid og nutid:*

Salg		131.231,06
Tilskud Forskningsrådet		20.000,00
		<u>151.231,06</u>
Trykning	114.578,95	
Forfatterhonorarer	14.200,00	
Administrationsomkostninger	7.659,45	
Reklame	1.980,00	
Forsendelse	13.158,09	
	<u>131.576,49</u>	
UNDERSKUD		<u>345,43</u>

NOTER

5. *Salg af bøger:*

Salg af egne bøger		102.415,29	
Salg af Danmark Historisk Billedbog		25.086,67	
Kommissionssalg		69.824,11	
Difference debitorer vedr. 1979		807,00	
Difference debitorer vedr. 1978 og tidligere		3.339,80	
			<u>201.472,87</u>
Administrationsomkostninger	660,90		
Fællesekspeditionen	15.331,42		
Lønninger	5.291,60		
Forsendelsesomkostninger	12.464,98		
Reklame	11.375,01		
Køb af kommissionsbøger incl. Historisk Billedbog	76.567,43		
Boglager pr. 1. januar 1979	151.500,00		
	<u>273.191,34</u>		
Boglager pr. 31. december 1979	<u>117.478,00</u>		<u>155.713,34</u>
OVERSKUD			<u>45.759,53</u>

7. *Likvide midler:*

Kassebeholdning			852,84
Postgiroindestående:			
Konto nr. 5086264	6.744,05		
Konto nr. 6255868	<u>7.962,86</u>		14.706,91
Bankindestående:			
Andelsbanken, Faxø:			
Konto nr. 51733-5			<u>1.464,73</u>
			<u>17.024,48</u>

8. *Likvide midler reserveret til særlige formål:*

Bikuben, Faxø:			
Konto nr. 624-02-19806 (Danske Seglmærker)		5.272,78	
Konto nr. 624-00-04036 (Årsbibliografien)		27.112,59	
Konto nr. 624-44-05965 (Carlsberg Mindelegat)		1.315,00	
Andelsbanken, Faxø:			
Konto nr. 87306-6 (Håndbog for lokalhistoriker)		709,11	
			<u>34.409,48</u>

NOTER

9. <i>Danmark, Historisk Billedbog, indskydernes konti:</i>		
Saldo pr. 1. januar 1979		84.385,56
Kommissionsafgift D.H.F.		<u>19.046,67</u>
		<u>103.432,23</u>
10. <i>Diverse tilskud, reserveret til særlige formål:</i>		
Danske personnavne i nyere til:		
Carlsen-Langes legat (tilskud)		7.000,00
Håndbog for lokalhistorikere:		
Kulturministeriet (tilskud)	15.000,00	
Carlsberg Mindelegat (garantikapital)	<u>100.000,00</u>	115.000,00
Årsbibliografen:		
Salgsindtægt 1978	710,50	
Salgsindtægt 1979	801,56	
Tilskud fra Forsikringssekretariatet:		
Overført fra 1977/78	6.300,00	
Modtaget i 1978	19.209,00	
Modtaget i 1979	<u>59.627,28</u>	
	86.648,34	
Afholdte udgifter	<u>55.697,26</u>	<u>30.951,08</u>
		<u>152.951,08</u>
11. <i>Negativ kapitalkonto:</i>		
Saldo pr. 1. januar 1979		69.487,51
Overskud ifølge resultatopgørelse		<u>4.713,31</u>
SALDO PR. 31. DECEMBER 1979		<u>64.774,20</u>

<i>Kommentar:</i> Det rette ord: Lokalhistorisk studiecener	161	Bente Kjølbye: I Holbergs fodspor (Thorkild Kjærgaard)	334
<i>Karsten Christensen:</i> Om den ny udgave af Danmarks middelalderlige annaler	163	Sv. Cedergren Bech: Brev fra Dorothea (Thorkild Kjærgaard)	335
<i>Nanna Damsholt:</i> Familien i vesteuropæisk middelalder. En orientering	176	Jørgen H. Monrad: Den københavnske klub (Thorkild Kjærgaard)	335
<i>Benito Scocozza:</i> Blev der indført livsfæste i Danmark i 1523?	184	Mønstertegninger til kniplinger (Bodil K. Hansen)	336
<i>Tinne Vammen:</i> Det skjulte arbejde	202	Thorkild Kjærgaard: Konjunkturer og afgifter (Lotte Dombernowsky)	336
<i>Rich. Willerslev:</i> Svenske gæstearbejdere i København 1850–1914	224	Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik (Jens Holmgaard)	338
<i>Karen Fog Olwig:</i> Nye (og gamle) angrebsvinkler på kolonihistorie: Vestindien	242	Niels Truslew: Skibe i Søen 1805 (Jan Kanstrup)	340
<i>Verner Bruhn:</i> Et amtshistorisk samfund	255	Sejlskibe (Jan Kanstrup)	340
		Povl Schmidt: Litteratur før menigmand (C. Bjørn)	341
<i>Debat</i>		Povl Schmidt: Vulgaritetens polering (C. Bjørn)	341
Paul G. Ørberg: Uhistoriske Danmarkskort	269	Thomas Thomsen: Farvel til Danmark (Steffen E. Jørgensen)	341
Ketty Johansson og Ulla Thomassen: Landboreformerne: Årsag-virkning	271	Mogens Jerver: Mordet i Sønder Økse (Jørgen D. Rasmussen)	343
Thorkild Kjærgaard: Fridlev Skrubbeltang og det danske landbosamfund	276	N. H. Frandsen: Krybskytten fra Nederskoven (Jørgen D. Rasmussen)	343
Jørgen D. Rasmussen: Ole Kollerød – oprører eller social taber?	284	Flemming Ibsen og Henning Jørgensen: Fagbevægelse og stat (Søren Federspiel)	344
De lokalhistoriske årbøger 1980. En oversigt	295	Keld Thomsen og Ulf Tørlin: Det opsætsige tyende (Bodil K. Hansen)	346
		Gerda Petri og Minna Kragelund: Mor Magda – og alle de andre (Bodil K. Hansen)	346
<i>Anmeldelser</i>		Mennesket og maskinen (Dorrit Andersen)	348
Arkivserien (Margit Mogensen)	305	Jens Bang-Hansen: Det første socialdemokratiske ministerium 1924–26 (Dorrit Andersen)	348
Kulturminster (Margit Mogensen)	305	Erik Kjærgaard: Lysene slukkes (Helge Bjørn)	349
Den jyske Historiker (Jens Christensen)	306	Paul Hammerich: Opgang og nedtur (C. Bjørn)	351
Årbog for Arbejderbevægelsens Historie (Jens Christensen)	306	Fire landsbyer (Søren Ehlers)	351
Strejflys over Danmarks bygningskultur (Margit Mogensen)	308	Københavns historie 1–2 (Helle Linde)	353
Danmarks historie 1340–1648 (Susanne K. Bender)	310	Horbelev (Margit Mogensen)	354
Dansk biografisk leksikon (Jørgen D. Rasmussen)	312	Aage Fasmer Blomberg: De magre år (Knud Prange)	354
Danmarks kirker (Margit Mogensen)	313	Peter Michelsen: Den fynske sulegård (Lotte Dombernowsky)	356
Klaus Ebbesen: Stordyssen i Vedsted (Torsten Madsen)	314	Johan Christopher Bendz: Efterretninger om Rønninge og Rolfsted Sogne (Lotte Dombernowsky)	357
David Liversage: Material and Interpretation (Lotte Hedeager)	317	F. Holm-Petersen: Maritime minder (Jan Kanstrup)	357
Michael Gebühr: Der Trachtschmuck der älteren römischen Kaiserzeit (Lotte Hedeager)	320	A. Hellum m.fl.: Vester Brønderslev sogn 1800–1900 (Helle Askgaard)	358
Nordlandsbåden (Per Ole Schovsbo)	323	Poul Erik Kristensen: Kongslev-Komdrup kommune 1860–1916 (Helle Askgaard)	359
Norges innskrifter med de yngre runer (Marie Stoklund og Erik Moltke)	324	Jens Lampe: Urmagere og ure i Randers amt (J. Slettebo)	359
Kai Hørby: Menneske og samfund i middelalderen (Nanna Damsholt)	326	Alfred Kristensen: Af træskoens og trækomagernes skæbne (Margit Mogensen)	360
Hans Gregersen: Stygge Krumpen (Ejnar Jakobsen)	326	Anna Rasmussen: Hylke sogn i det attende århundrede (C. Bjørn)	360
Eino Jutikalla: Bonden – adelsmanden – Kronan (F. Skrubbeltang)	327	Kim Salomon: Konflikt i Grænseland (J. Slettebo)	361
Poul Harris: Marselis-slægten (John T. Lauridsen)	328		
Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang: Kina og Danmark 1600–1950 (Erik Gøbel)	331	<i>Årsmødet i Ebeltoft 1980</i>	
H. Chr. Bjerg og John Erichsen: Danske orlogsskibe 1690–1860 (Ole L. Frantzen)	332	Dansk historisk Fællesforening	363
		Dansk historisk Fællesforenings regnskab	368

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af universitetslektor Claus Bjørn, Historisk institut Njalsgade 102, 2300 S under medvirken af arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær) og Palle Ove Christiansen, Kristian Christiansen, Finn H. Lauridsen og Jørgen Slettebo (redaktionsudvalg). Tidsskriftet udkommer to gange årligt og koster kr. 68 pr. hæfte. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet samt bøger som ønskes anmeldt deri bedes sendt til redaktøren.